

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

ગુજરાત ઉચ્ચ ન્યાયાલય, અમદાવાદ

સ્પેશિયલ સિવિલ એપીલેશન નંબર ૧૨૬૩૨/૨૦૧૧

સાથે

સિવિલ અરજી નંબર ૯૩૬૪/૨૦૧૧

સાથે

સિવિલ અરજી નંબર ૯૪૧૬/૨૦૧૧

સાથે

સિવિલ અરજી નંબર ૯૩૬૩/૨૦૧૧

સાથે

સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લીકેશન નંબર ૧૩૪૯૯/૨૦૧૧

મંજૂરી અને હસ્તાક્ષર માટે:

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી અકિલ કુરેશી

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ સુશ્રી સોનિયા ગોકાણી

=====

૧	શું સ્થાનિક અખબારોના રીપોર્ટ્સને ચુકાદો જોવાની મંજૂરી છે?	હા
૨	રીપોર્ટરને મોકલવામાં આવે કે નહીં?	હા
૩	શું ન્યાયમૂર્તિઓ ચુકાદાની આખરી નકલ જોવા માંગે છે?	ના
૪	શું આ કેસમાં ભારતીય બંધારણ અથવા તે હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈ હુકમના અર્થઘટન અંગે કાયદાનો કોઈ નોંધપાત્ર પ્રશ્ન સમાયેલ છે?	ના
૫	શું સિવિલ જજને પરિપત્રિત કરવામાં આવે કે કેમ?	ના

--	--	--

=====

ગુજરાત રાજ્ય અરજદાર(ઓ), હોદ્દાની રૂએ મુખ્ય સચિવ મારફતે

વિરુદ્ધ

મહામહિમ ગુજરાતના રાજ્યપાલ, મુખ્ય સચિવ મારફતે (ત્યારબાદ કાઢી
મૂકાયેલ) અને અન્ય સામાવાળા (ઓ)

=====

ઉપસ્થિતિ :

એસ.સી.એ. નં.૧૨૬૩૨/૨૦૧૧.

અપીલકર્તા(એસ) માટે શ્રી કે.બી. ત્રિવેદી, એડવોકેટ જનરલ, સાથે શ્રી પી.કે.
જાની, સરકારી વકીલ સાથે સુશ્રી સંગીતા વિશેન, સહાયક સરકારી વકીલ

સામાવાળા ૧ (એસ) માટે કઢાઈ નાખવામાં આવેલ ,

સામાવાળા(એસ) ૨ માટે નોટિસ બજવણી કરાયેલ ,

શ્રી શાલિન મહેતા સામાવાળા(એસ) : ૩ – ૪ માટે.

સિવીલ અરજીઓ:

અરજદારો તરફથી શ્રી ગિરીશ પટેલ સાથે શ્રી એ.જે. યાજ્ઞિક, શ્રી મુકુલ સિંઘા
અને શ્રી ડી.એન. કિરાતસાતા.

એસ.સી.એ. નં.૧૩૪૯૯/૧૧

અરજદારઓ માટે શ્રી મિહિર ઠાકોર, પરિષ્ઠ વકીલ સાથે શ્રી ધવલ વ્યાસ.

સામાવાળા નં.૧ માટે શ્રી કે.બી. ત્રિવેદી, એડવોકેટ જનરલ, સાથે શ્રી પી કે
જાની, સરકારી વકીલ, સાથે સુશ્રી સંગીતા વિશેન, સહાયક સરકારી વકીલ, .

=====

કોરમ :માનનીય ન્યાયમુર્તિ શ્રી અકિલ કુરેશી

અને

માનનીય ન્યાયમુર્તિ સુશ્રી સોનિયા ગોકાણી

તારીખ : ૧૦/૧૦/૨૦૧૧

મૌખિક ચુકાદો

(દ્વારા : માનનીય ન્યાયમુર્તિ શ્રી અકિલ કુરેશી)

૧. બહુ દુર્લભ રીતે ક્યારેક, કાયદાના ક્ષેત્રમાં એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે જેના સંબંધમાં સાહિત્યના પાનાં પર પાનાં—ન્યાયિક ઉચ્ચારણો તેમજ વિદ્વાન લેખકોની ટીકા-ટિપ્પણીઓ—ઉપલબ્ધ હોય છે, પરંતુ તમારા કેસને સંપૂર્ણપણે અનુકૂળ પડે એવો નિર્ણય હાથ લાગતો નથી. એવો જ એક પ્રશ્ન, જેણે નોંધપાત્ર જાહેર રસ પેદા કર્યો છે, આ વિવાદવહીમાં ઉદ્ભવ્યો છે.

૨. આ ચુકાદા દ્વારા, અમે બે રિટ અરજીઓ તથા સંલગ્ન સિવિલ અરજીઓનો નિકાલ કરવાનો પ્રસ્તાવ રાખીએ છીએ. સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લીકેશન નંબર ૧૨૬૩૨/૨૦૧૧ રાજ્ય દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી છે, જેમાં ગુજરાતના રાજ્યપાલ મહામહિમા દ્વારા તા. ૨૫.૮.૨૦૧૧ના જારી કરાયેલા વિવાદિત નિયુક્તિપત્રના અનુસંધાને સામાવાળા નંબર ૧ને લોકાયુક્ત તરીકે કરાયેલ નિયુક્તિ બાબતે ક્વો વોરન્ટો સ્વરૂપની રિટ અથવા અન્ય યોગ્ય રિટ કે દિશાનિર્દેશ માગવામાં આવ્યો છે. સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લીકેશન નંબર ૧૩૪૯૯/૨૦૧૧ શ્રી વી.કે. સક્સેના, નેશનલ કાઉન્સિલ ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝના પ્રમુખ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી છે. આ અરજી જાહેર હિત અરજીના સ્વરૂપની હોવાનું દર્શાવવામાં આવી છે. તેમાંના અરજદાર પણ શ્રી આર.એ. મહેતા, ગુજરાત વડી અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ,ને લોકાયુક્ત

તરીકે કરાયેલ નિયુક્તિને રદ કરવા અને બાજુએ મૂકવા માટે ક્વો વોરન્ટોની રિટ અથવા ક્વો વોરન્ટોના સ્વરૂપની રિટ અથવા અન્ય યોગ્ય આદેશ કે દિશાનિર્દેશ માટે પ્રાર્થના કરે છે.

૨.૧ રાજ્યની અરજીમાં પક્ષકારોને જોડવાની માંગ સાથે અનેક સિવિલ અરજીઓ દાખલ કરવામાં આવી છે. પ્રારંભે જ, અમે સ્પષ્ટ કરી દીધું હતું કે વધારાના સામાવાળા તરીકે જોડાવા અંગેની આવી વિનંતિઓ અમે મંજૂર કરીશું નહીં, પરંતુ અરજદારોના વિદ્વાન વકીલને અમે ખાતરી આપી હતી કે તેઓને તમામ દલીલો રજૂ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે અને આવી દલીલોનો પણ વિચાર કરવામાં આવશે. તેમણે આવી પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી અને તે મુજબ, અમે રાજ્ય વતીના વકીલ, પ્રાઇવેટ પેટીશનરના વકીલ તેમજ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના સચિવના વકીલ ઉપરાંત આવા અરજદારોના વકીલને પણ સાંભળ્યા છે. સામાવાળા નંબર ૧ એ, પોતાના ગૌરવને અનુરૂપ, આ કાર્યવાહીમાં ભાગ લીધો નથી.

૩. રાજ્ય દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી રિટ અરજીમાં દર્શાવ્યા મુજબ સંક્ષેપમાં હકીકતોનો પ્રારંભે ઉલ્લેખ કરી શકાય. જેમ નોંધાયું છે તેમ, જે બાબતને પડકારવામાં આવી છે તે ગુજરાતના રાજ્યપાલ દ્વારા ગુજરાત વડી અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિ શ્રી આર.એ. મહેતા ની લોકાયુક્ત તરીકે કરવામાં આવેલી નિમણૂક છે. રાજ્ય દ્વારા અમને પૂરા પાડવામાં આવેલા દસ્તાવેજોમાંથી અને માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશના સચિવ દ્વારા તેમજ રાજ્યપાલની તરફથી અમારી

સમક્ષ રજૂ કરાયેલ સામગ્રીમાંથી ઉજાગર થતી સંબંધિત ઘટનાઓની સૂક્ષ્મ વિગતોનો અમે ઉલ્લેખ કરીશું. આ તબક્કે, એટલું નોંધવું પૂરતું છે કે તા. ૨૫ ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ની જાહેરનામા બહાર પાડી રાજ્યપાલ દ્વારા શ્રી આર.એ. મહેતા ને લોકાયુક્ત તરીકે જે રીતે નિમણૂક કરવામાં આવી, તે રીત સામે રાજ્યને ચાર મુખ્ય આક્ષેપો છે. ઉક્ત આક્ષેપો આ મુજબ છે :

(૧) કે વડી અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયમુર્તિનું નામ પસંદ કરવા માટેની પરામર્શ પ્રક્રિયા માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને માનનીય મુખ્ય મંત્રી વચ્ચે હજી ચાલુ હતી. જ્યારે આવી પરામર્શ પ્રક્રિયા હજી પૂર્ણ થઈ ન હતી, ત્યારે રાજ્યપાલ માટે એકતરફી રીતે લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવી ખુદી નહોતી;(૨) કે રાજ્ય આપેલ પ્રસંગે, મુખ્ય ન્યાયાધીશે કરેલી ભલામણને પણ નામંજૂર કરી શકે છે;(૩) કે પરામર્શની શરૂઆત કરવા માટે અને ત્યારબાદ વ્યવસાયના નિયમોની અવગણના કરીને નિમણૂક કરવા માટે રાજ્યપાલે અપનાવેલી પ્રક્રિયા સંપૂર્ણપણે અનિયમિત હતી; અને(૪)કે કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં પણ, રાજ્યપાલ મંત્રિપરિષદની મદદ અને સલાહ વિના કાર્ય કરી શકતા નથી, જે વર્તમાન મામલામાં કરવામાં આવ્યું હતું;

જ. આ આક્ષેપોની મુલ્યાંકન કરવા માટે, તા. ૨૫ ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ની આક્ષેપિત જાહેરનામા જાહેર થવા સુધી બનેલ ઘટનાઓનું સૂક્ષ્મપણે અવલોકન કરવું આવશ્યક બનશે.

૫. ગુજરાત રાજ્યમાં, વિધાનમંડળે ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (આગળથી જેને 'અધિનિયમ' તરીકે સંબોધવામાં આવશે) ઘડ્યો છે. અધિનિયમની કલમ ૩ લોકાયુક્તની નિમણૂક સંબંધિત છે. અગાઉ, ગુજરાત વડી અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયમુર્તિ શ્રી એસ.એમ.સોનીને લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. તેમણે ૨૪મી નવેમ્બર ૨૦૦૩ના રોજ પદનો કાર્યભાર છોડ્યો હતો. ત્યારથી લોકાયુક્તનું પદ ખાલી પડેલું છે. અમને પૂરી પાડવામાં આવેલી ફાઇલમાંથી, ૨૩મી નવેમ્બર ૨૦૦૩થી ઓગસ્ટ ૨૦૦૬ સુધી, જ્યારે રાજ્યના મુખ્યમંત્રીએ મુખ્ય ન્યાયાધીશને નીચે મુજબ લખ્યું હતું, ત્યારે ઉક્ત પદ ભરવા માટે ક્યા પગલાં લેવાયા હતા, જો લેવાયા હોય તો, તે અંગે અમને કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી:

“માનનીય ન્યાયમુર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી એસ.એમ. સોનીએ તારીખ ૨૪ મી નવેમ્બર ૨૦૦૩ ના રોજ માનનીય લોકાયુક્તનું પદ છોડ્યું હતું. ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે શ્રી સોનીના ઉત્તરાધિકારીની નિમણૂક કરવાનો પ્રશ્ન સરકારના વિચારાધીન છે. XXXX હું લોકાયુક્ત, ગુજરાત રાજ્ય તરીકે નિમણૂક માટે માનનીય

ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસનું નામ ગુજરાતના મહામહિમ રાજ્યપાલશ્રીના વિચારાર્થે મોકલવાનો પ્રસ્તાવ કરું છું.જો આપ ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે માનનીય ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસના નિયુક્તિ માટેના નામ અંગે આપને કોઈ વાંધો હોય કે નહીં તે બાબતે કૃપા કરીને મને જાણ કરશો તો હું આભારી રહીશ. પ્રસંગોપાત, હું આપનું ધ્યાન આ હકીકત તરફ દોરવા માંગુ છું કે અધિનિયમની કલમ ૩ની જોગવાઈઓ મુજબ આ સંદર્ભમાં પરામર્શ વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિશ્રી સાથે કરવાનો છે, ગુજરાત વડી અદાલત સાથે નહીં."ઉક્ત સંદેશાવ્યવહારના પ્રતિસાદરૂપે, તત્કાલીન કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ શ્રી વાય.આર. મીણાએ ૭ મી ઓગસ્ટ ૨૦૦૬ના રોજ નીચે મુજબ જવાબ આપ્યો:

"ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે બોમ્બે વડી અદાલતના ભૂતપૂર્વ માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસની નિયુક્તિ અંગે મને કોઈ વાંધો નથી."

૫.૧ તેમ છતાં, તે સમયના ગુજરાતના રાજ્યપાલને શ્રી કે.આર. વ્યાસ, બોમ્બે વડી અદાલતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી, ને લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવા અંગે કેટલીક અનામતો હતી, કારણ કે તેઓ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના માનવ

અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત થયેલા હતા. તેથી રાજ્યપાલે તા. ૬ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૯ના રોજ રાજ્યને નીચે મુજબ જણાવેલ:

“આ બાબતમાં નિષ્ણાત કાનૂની અભિપ્રાયની રાહ જોવામાં આવી રહી છે, તે દરમિયાન મારા ધ્યાન પર આવ્યું છે કે માનનીય ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે પહેલેથી જ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે અને તેમણે આ પદનો કાર્યભાર ઘણાં સમયથી સંભાળી લીધો છે.આ વિકાસને ધ્યાનમાં લેતાં, એવું પ્રતિત થાય છે કે ગુજરાતના લોકાયુક્ત તરીકે તેમની નિમણૂક માટેનો વર્તમાન પ્રસ્તાવ હવે આગળ પ્રક્રિયા કરી શકાય તેમ નથી, ખાસ કરીને માનવ સુરક્ષા અંગેની કલમ ૨૪ ની ઉપકલમ ૩ હેઠળ કરવામાં આવેલી જોગવાઈના પ્રકાશમાં અધિકાર અધિનિયમ, ૧૯૯૩ જે નીચે મુજબ વાંચવામાં આવે છે:કલમ ૨૪ (૩)પદ પર રહેલું બંધ થતાં, અધ્યક્ષ અથવા સભ્ય રાજ્ય સરકાર અથવા ભારત સરકાર હેઠળ વધુ રોજગાર માટે અયોગ્ય રહેશે.ઉપરોક્ત કાનૂની જોગવાઈને ધ્યાનમાં લેતાં, મને એવું જણાય છે કે માનનીય ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસ હવે ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે ઉપલબ્ધ નથી, કારણ કે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષનું પદ ધારણ કરવાનું બંધ કર્યા

પછી પણ તેઓ વધુ રોજગાર માટે પાત્ર નથી.આથી, હાલનો પ્રસ્તાવ રદ્દ માનવામાં આવે અને રાજ્ય સરકારને કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત આવશ્યકતાઓનું યોગ્ય પાલન કરીને નવો પ્રસ્તાવ કરવા અંગે જાણ કરવામાં આવે, તે યોગ્ય છે.”

પ.ર જોકે, ગુજરાત સરકારનો એવો મત હતો કે માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી કે.આર. વ્યાસની નિમણૂક થવાથી તેઓ લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે અયોગ્ય બનતા નથી. તેથી, રાજ્યપાલને આ મુદ્દે પુનર્વિચાર કરવા વિનંતી કરવામાં આવી. રાજ્યપાલ તરફથી, ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૮ના રોજ, અગાઉના નિર્ણયના પુનર્વિચાર માટે રાજ્યની વિનંતિના પ્રતિસાદરૂપે, નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું હતું:

“મેં સરકારના માનનીય ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસ, ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, મુંબઈ વડી અદાલત, ને લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવા અંગેના પ્રસ્તાવ પર વિચાર કર્યો છે,ગુજરાત રાજ્ય.મેં ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ તથા માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૯૩ની જોગવાઈઓનું પણ અવલોકન કર્યું છે. મેં આ મુદ્દાનું આ ક્ષેત્રના અનેક કાનૂની નિષ્ણાતો દ્વારા પણ પરીક્ષણ કરાવ્યું છે.મને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રતિસાદના આધારે, હું આ મત પર છું કે, જો કે ગુજરાત લોકાયુક્ત

અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩ ની ઉપકલમ (૨) એ એવું નિર્ધારિત કરે છે કે “કોઈ વ્યક્તિ વડી અદાલતના ન્યાયમૂર્તિ છે અથવા રહી ચૂક્યા નથી હોય, તો તે લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર ગણાશે નહીં”, તથાપિ માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૩ ની કલમ ૬ ની ઉપકલમ (૩) ના પ્રકાશમાં, શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસ, માનનીય મુંબઈ વડી અદાલતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૩ ની જોગવાઈઓ હેઠળ રચાયેલ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ તરીકેનું પદ ધારણ કર્યું હોવાથી, ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે શ્રી વ્યાસની નિમણૂક બાબત સરકારના પ્રસ્તાવ સાથે સંમતિ આપી શકાય નહીં.”

પ.૩ ૧૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૮ના રોજ, રાજ્યપાલની તરફથી મુખ્ય મંત્રી ને રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને વિરોધ પક્ષના નેતાના પરામર્શ પછી લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે નવો પ્રસ્તાવ મોકલવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી. તે મુજબ આમ જણાવવામાં આવ્યું હતું:

“મને જાણ થઈ છે કે ગુજરાતમાં લોકાયુક્તનું પદ ૨૫.૧૧.૨૦૦૩ થી ખાલી પડેલું છે. મુંબઈ વડી અદાલતના ભૂતપૂર્વ માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને હાલમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના માનવ અધિકાર

આયોગના અધ્યક્ષ શ્રી ક્ષિતિજ, આર. વાચસની નિમણૂક માટે સરકારના પ્રસ્તાવ સાથે માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૩ ની સ્પષ્ટ જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં સહમત થવું શક્ય નથી. આ સંદર્ભમાં, ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩(૧) ની જોગવાઈઓ મુજબ ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તથા રાજ્ય વિધાનસભામાં વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે યોગ્ય પરામર્શ કર્યા બાદ લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે સરકારનો નવો પ્રસ્તાવ મને મોકલવા વિનંતી છે. આ સંદર્ભમાં તાત્કાલિક કાર્યવાહી કરવામાં આવે તો તેની ઉચ્ચ કદર કરવામાં આવશે, કારણ કે આ પદ લાંબા સમયથી ખાલી પડ્યું છે."

૫.૪ ઉક્ત સંદેશાવ્યવહાર પછી, મુખ્યમંત્રીએ, તેમના તા. ફેબ્રુઆરી ૮, ૨૦૧૦ના સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને નીચે મુજબ જાણ કરી:

"લોકાયુક્તની નિમણૂક સંબંધિત બાબત ઘણાં સમયથી વિચારાધીન હતી. રાજ્ય વિધાનસભાના વિરોધ પક્ષના નેતા અને ગુજરાત રાજ્યના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કર્યા બાદ સરકારે ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક કરવા માટે માનનીય ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસનું નામ ભલામણ કર્યું હતું. જોકે, લોકાયુક્તના મામલે

નિમણૂક કરનાર સત્તાધિકારી એવા હિઝ એક્સેલન્સી રાજ્યપાલશ્રીએ, માનવ અધિકાર સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૩ ની કલમ ૬ ની ઉપકલમ (૩) ને ધ્યાનમાં રાખીને, શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસે મહારાષ્ટ્ર માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષનું પદ ધારણ કર્યું હોવાથી, ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે શ્રી ક્ષિતિજ આર. વ્યાસની નિમણૂક માટેનો પ્રસ્તાવ અંતિમ રીતે નામંજૂર કર્યો છે. ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના ખાલી પડેલા પદને ભરવા અંગેનો પ્રશ્ન હવે ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩ મુજબ ફરીથી વિચારવા યોગ્ય છે. લોકાયુક્ત, ગુજરાત રાજ્ય તરીકે નિયુક્તિ માટે વિચારણા અર્થે આપ કૃપા કરીને ગુજરાતની વડી અદાલતના નિવૃત્ત ત્રણ ન્યાયમુર્તિની એક પેનલ સૂચવો તો હું આભારી રહીશ. આ નામો પ્રાપ્ત થયા બાદ, ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩(૧) માં નિર્ધારિત મુજબ લોકાયુક્ત, ગુજરાત રાજ્યની નિયુક્તિ માટેની ઔપચારિક પ્રક્રિયા ફરીથી હાથ ધરવામાં આવશે.”

પ.પ ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૦ના રોજ, રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયાધીશે લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે ચાર નામોની એક યાદીની ભલામણ કરી હતી. તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે આવા નામો પસંદગીના આધારે દર્શાવવામાં આવ્યા નથી અને તેમની પૈકી કોઈ એકની નિમણૂક કરવામાં આવી શકે છે. તેમણે જણાવ્યું :

“શું હું આપનું ધ્યાન લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ સંબંધિત પત્રવ્યવહાર તરફ દોરી શકું, જે પદ છેલ્લા થોડા વર્ષોથી ખાલી પડેલું છે. મારા મત મુજબ, નીચે દર્શાવેલ વ્યક્તિઓ ગુજરાત રાજ્યમાં લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્ત કરવા માટે યોગ્ય છે:૧. ન્યાયમુર્તિ શ્રી પ્રવીણસિંહ મોતીસિંહ ચૌહાણ

૨. ન્યાયમુર્તિ શ્રી બાબુલાલ ચંદુલાલ પટેલ

૩. ન્યાયમુર્તિ શ્રી રમેશ પ્રભુદાસ ધોળકિયા

૪. ન્યાયમુર્તિ શ્રી જયપ્રકાશ રમાકાંત વોરા.હું ઉદ્દેખ કરી શકું છું કે ઉપરોક્ત નામો પસંદગીના આધારે દર્શાવવામાં આવ્યા નથી અને તેઓમાંથી કોઈપણ એકની નિમણૂક કરી શકાય છે.”

૫.૬ ૨ મી માર્ચ ૨૦૧૦ના રોજ, મુખ્યમંત્રીએ વિરોધ પક્ષના નેતાને લોકાયુક્તની નિમણૂક માટેની પરામર્શ પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા માટે લખ્યું, જેના માટે ૪ મી માર્ચ ૨૦૧૦ના રોજ બેઠક યોજનાર હતી. ૩ મી માર્ચના રોજ, વિરોધ પક્ષના નેતાએ મુખ્યમંત્રીને પરત લખીને પરામર્શ પ્રક્રિયા શરૂ કરવા અંગે મુખ્યમંત્રીએ હાથ ધરેલી કાર્યવાહી સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેમનો અભિપ્રાય હતો કે આવી શરૂઆત અધિનિયમની સ્પષ્ટ જોગવાઈઓના વિરુદ્ધ હતી. સંક્ષેપમાં, તેમણે આવી કોઈપણ પરામર્શ પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવાનો ઈનકાર કર્યો.

પ.૭ વિપક્ષના નેતાની સલાહ-મસલત માટેની બેઠક તેમની ગેરહાજરીમાં યોજાઈ હતી. ૨૨ મી માર્ચ ૨૦૧૦ના રોજ યોજાયેલી બેઠકની કાર્યવાહી નોંધ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તેમાં નોંધવામાં આવ્યું હતું કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે.આર. વોરા નું નામ ગુજરાત રાજ્યમાં લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે મુખ્યમંત્રીએ સર્વાધિક યોગ્ય ગણ્યું હતું. તેમજ એવું પણ નોંધવામાં આવ્યું હતું કે :

માનનીય સી.એમ. એ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે પરામર્શની પ્રક્રિયામાં ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના અભિપ્રાયને સર્વોચ્ચ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવવું જોઈએ અને માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ એ સૂચવેલા નામોનો આદર કરવાનો ગૌરવપૂર્ણ હેતુ રાખીને, સરકારે પરામર્શની પ્રક્રિયા ફરીથી શરૂ કરવી જોઈએ નહીં અને પસંદગીનો પ્રશ્ન ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિએ સૂચવેલા ચાર નામો સુધી જ મર્યાદિત રાખવો જોઈએ.

મુખ્યમંત્રીએ નિર્દેશ આપ્યો કે મંજૂરી મેળવવા માટે ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જે.આર. વોરાનું નામ મંત્રિસભા સમક્ષ મૂકવામાં આવે. મંત્રિસભાની મંત્રીઓએ નામને પણ મંજૂરી આપી, જે ૧.૪.૨૦૧૦ તારીખવાળી નોંધ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે

પ.ટ. ૩ રી મે ૨૦૧૦ના રોજ, રાજ્યપાલે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને પત્ર લખી સૂચવ્યું કે :

"નિષ્ણાતના અભિપ્રાય અનુસાર, લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવાના વ્યક્તિની યોગ્યતા વિષે જાણવાની દ્રષ્ટિએ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સૌથી યોગ્ય વ્યક્તિ છે તે સ્પષ્ટ થયું છે. ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા જળવાઈ રહે અને આવી મહત્વપૂર્ણ નિયુક્તિ માટે કાર્યપાલિકા પર કાર્યરત અથવા નિવૃત્ત ન્યાયાધીશની કોઈપણ પ્રકારની નિર્ભરતા ઉભી ન થાય તે હેતુસર આવું છે. માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા એકવાર નામ આપવામાં આવે પછી તે સરકાર માટે બંધનકારક બને છે અને મંત્રિમંડળે નિયુક્તિ માટે તે જ નામ રાજ્યપાલને મોકલવું પડે છે. એ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે આ મામલે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા ચાર નામોની યાદી મોકલવી, સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કન્નદાસન વિ. અજય ખોસે (૨૦૦૯) ૭ એસ.સી.સી. ૧ ના ચુકાદામાં પ્રતિપાદિત કાનૂન અનુસાર નથી."

પરિણામે, રાજ્યપાલે લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે માત્ર એક યોગ્ય નામની ભલામણ કરવા મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને વિનંતી કરી.

પ.ટ એવું જણાય છે કે ગુજરાતના રાજ્યપાલને, તેમ છતાં, શ્રી જે.આર. પોરાનું નામ જે રીતે મંજૂર કરવામાં આવ્યું તે રીત અંગે કેટલીક અનામત હતી. તેથી,

તેમણે મુખ્યમંત્રીને તારીખ ૫.૫.૨૦૧૦ની નોંધ મોકલી અને અન્ય બાબતો સાથે આ પણ સૂચવ્યું કે એન. કન્નાસાન વિ. અજય ખોસે (૨૦૦૯) ૭ એસ.સી.સી. ૧ ના મામલામાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય મુજબ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા ચાર વ્યક્તિઓની ચાદીની ભલામણ કાયદા અનુસાર નહીં ગણાય. તેમણે જણાવ્યું કે તેમણે ભારતના વિદ્વાન એટર્ની જનરલનો અભિપ્રાય મેળવ્યો હતો. તે મુજબ, તેમણે મામલો પુનઃવિચારણા કરવા અને લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે માત્ર એક જ નામની ભલામણ કરવા માટે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને પરત મોકલ્યો હતો. તેમણે વધુમાં ઉમેર્યું કે :

"ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, હું હાલની ફાઈલ પરત મોકલું છું. ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરફથી રાજ્ય સરકારને ઔપચારિક પ્રસ્તાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારબાદ, વિચારણા માટે તે મને ઔપચારિક રીતે રજૂ કરવી જોઈએ."

૫.૧૦ રાજ્યપાલની આ વિનંતિના પ્રતિસાદરૂપે કે નામોની પેનલના સ્થાને ફક્ત એક જ નામની ભલામણ કરવામાં આવે, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ તેમને ૩૧ મી ડિસેમ્બર ૨૦૧૦ના રોજ નીચે મુજબ અવગત કરાવ્યું:

"આ બાબત અગાઉથી જ નોંધાઈ ચૂકી છે કે લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે મેં અગાઉ ભલામણ કરેલાં કેટલાક નામો અંગે રાજ્ય સરકારને અમુક અનામત છે. માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી (નિવૃત્ત)

શ્રી જે.આર. વોરા, જેઓનું નામ આ પદ માટે પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યું છે, તેઓને ન્યાયતંત્રના હિતમાં મારા દ્વારા ગુજરાત રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીના નિયામક તરીકે પહેલેથી જ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. તેથી, હાલ માટે લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે તેમના નામનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. હું હવે લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે માનનીય ન્યાયમુર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી સુહૃદ દેવોપ્રસાદ દવેના નામની ભલામણ કરું છું. મારા મત મુજબ, વધુ જવાબદારીઓ ધરાવતા લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે માનનીય ન્યાયમુર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી સુહૃદ દેવોપ્રસાદ દવે યોગ્ય રહેશે.હું આશા રાખું છું કે મામલો ટૂંક સમયમાં ઉકેલાઈ જશે.”

રાજ્યપાલે, પોતાની તરફથી, તા. ૬મીની સંદેશાવ્યવહાર હેઠળ જાન્યુઆરી ૨૦૧૧માં મુખ્ય મંત્રી ને, મુખ્યની ભલામણના સંબંધમાં, મામલાની તાત્કાલિક કાર્યવાહી કરવા વિનંતી કરવામાં આવી ન્યાયાધીશે શિર એસ.ડી. દવેનું નામ ભલામણ કર્યું. જણાવવામાં આવ્યું કે આ કાર્ય શક્ય તેટલું વહેલી તકે કરવામાં આવે, કારણ કે આવી મહત્વપૂર્ણ પદવી વધુ સમય સુધી ખાલી રાખવી સારા શાસનના હિતમાં રહેશે નહીં.

પ.૧૧ તા. ૨૧.૨.૨૦૧૧ના રોજ, મુખ્ય મંત્રીએ, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને પત્ર સંબોધ્યો હતો, જેમાં લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે વિચારણા કરવામાં આવે તે બાબતે શ્રી જે.આર. વોરાની સંમતિ છે કે નહીં તે અંગે પરામર્શ કરવા રાજ્યની વિનંતિનું પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં આ મુજબ જણાવાયું હતું:

"ઉપરોક્તના પ્રકાશમાં, ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે વિચારણા કરવામાં આવે તે બાબતે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે.આર. વોરા તેમની સંમતિ છે કે કેમ તે અંગે તેમની સાથે પરામર્શ કરવા માટે હું આપને વિનમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરું છું. જો શ્રી જે.આર. વોરા ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકેની જવાબદારી સ્વીકારવા ઇચ્છુક હોય, તો કૃપા કરીને તેમનું નામ ફરી એકવાર ભલામણ કરશો જેથી ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના ખાલી પડેલા પદને ભરવામાં થતો વિલંબ ટાળી શકાય.

તેમનો એવો મત હતો કે, શ્રી જે.આર. વોરાની નિમણૂક માટેની સમગ્ર પ્રક્રિયા અગાઉથી જ પૂર્ણ કરવામાં આવી ચૂકી હોવાથી, લોકહિતમાં તેઓએ ઉક્ત પદ પર જોડાવું જોઈએ જેથી સમગ્ર પ્રક્રિયા ફરીથી નવા સિરેથી કરવી ન પડે.

પ.૧૨ શ્રી જે.આર. વોરાની ગુજરાત રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીના નિયામક તરીકે અગાઉથી જ નિમણૂક કરવામાં આવી હતી, તેથી માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ ૨૨ માર્ચ ૨૦૧૧ના રોજ મુખ્ય મંત્રી ને એક પત્ર લખી જણાવ્યું હતું કે :

“તે સમય સુધી માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે.આર. વોરાની ગુજરાત રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીના નિયામક તરીકે પહેલેથી જ નિમણૂક થઈ ચૂકી હતી, તે હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને, ન્યાયતંત્રના હિતમાં, મારા તા. ૨૯ મી ડિસેમ્બર, ૨૦૧૦ના પત્ર દ્વારા મેં હર એક્સેલન્સીને લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે.આર. વોરાના નામ પર વિચાર ન કરવા અને વધુ જવાબદારી ધરાવતા ઉક્ત પદ પર નિયુક્તિ માટે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) એસ.ડી. દવેના નામ પર વિચાર કરવા વિનંતી કરી હતી. સમાન માહિતી મારા તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર ૨૦૧૦ના પત્ર દ્વારા તમને આપવામાં આવી હતી.

ઉપરોક્ત પત્રોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે.આર. વોરાનું નામ મારા દ્વારા તા. ૨૯ મી ડિસેમ્બર ૨૦૧૦ અને ૩૧ મી ના મારા પત્રોમાં દર્શાવેલ કારણોસર પાછું ખેંચવામાં આવ્યું હતું ડિસેમ્બર, ૨૦૧૦. તે બાદ ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૯૬ ની કલમ ૩(૧)ના પ્રકાશમાં લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) એસ.ડી. દવેના નામ અંગે કોઈ પરામર્શ કરવામાં આવ્યો નથી. રેકૉર્ડ પર એવું સૂચવવા માટે પણ કંઈ નથી કે આ મામલે વિરોધ પક્ષના નેતાની પણ પરામર્શ કરવામાં આવી છે.આ ઉપરાંત, કાયદા અનુસાર વડી

અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે વડી અદાલતના કોઈપણ કાર્યરત અથવા નિવૃત્ત માનનીય ન્યાયમૂર્તિ અંગે પોતાનો વિકલ્પ આપી શકે છે, પરંતુ રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની એવી કોઈ ફરજ નથી કે તેઓ નિમણૂક માટે પસંદ કરવામાં આવે તો કોઈપણ વ્યક્તિની સંમતિ મંગાવે, જે યોગ્ય સત્તાધિકારી દ્વારા મેળવી શકાય છે.ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને, હું ફરીથી આપને લોકાયુક્ત, ગુજરાત રાજ્યના પદ પર નિમણૂક માટે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) એસ.ડી. દવેના નામ પર વિચાર કરવા તથા આ બાબત ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલ મહામહિમા અને વિરોધ પક્ષના નેતા સમક્ષ ઉઠાવવા વિનંતી કરું છું.”

પ.૧૩ તા. ૪ મી મે ૨૦૧૧ના રોજ, મુખ્ય પ્રધાને મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને લખ્યું હતું કે ચદાપિ શ્રી એસ.ડી. કેવનું નામ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા ભલામણ કરવામાં આવ્યું હતું, તેમ છતાં પરામર્શ કરતાં તેમણે જાણ કરી હતી કે વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિઓને કારણે પોતાની નિમણૂક પાછી ખેંચવા વિનંતી કરતાં તેમણે રાજ્યપાલને ફેક્સ પહેલેથી જ મોકલી દીધો છે. મુખ્ય પ્રધાને, વધુ એક વખત, શ્રી જે.આર. વોરાનું નામ ભલામણ કરવા માટેની વિનંતી પુનરાવર્તિત કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે તેમણે ખાતરી કરી છે કે શ્રી વોરા રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીના નિયામકના પદ પરથી રાજીનામું આપશે.

પ.૧૪ ૭ મી જૂન ૨૦૧૧ના રોજ, મુખ્ય ન્યાયાધીશે મુખ્ય મંત્રી ને લખ્યું હતું કે તેઓએ તેમના અગાઉના પત્રવ્યવહારમાં પહેલેથી જ ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરાને રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીના નિયામક તરીકે પહેલેથી જ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હોવાથી, ન્યાયતંત્રના હિતમાં તેમના નામનો લોકાયુક્તના પદ માટેની નિમણૂક બાબતે વિચાર કરવામાં ન આવે. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે શ્રી એસ.ડી. દવે વિચારણા માટે ઇચ્છુક ન હોવાનું બનેલા વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને, તેમણે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાને તે પદ પર નિમણૂક માટે યોગ્ય ગણ્યા હતા. ઉક્ત પત્રમાં, મુખ્ય ન્યાયાધીશે નીચે મુજબ જણાવ્યું હતું:

તા. ૪ મે ૨૦૧૧ના ઉક્ત પત્ર દ્વારા, તમે આ પદ માટે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે. આર. વોરાનું નામ વિચારણા માટે લેવા અંગેની તમારી અગાઉની વિનંતિનું પુનરોચ્ચાર કર્યું છે. માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે. આર. વોરાની નિમણૂક અંગે નામનિર્દેશનનો પ્રશ્ન જ્યાં સુધી સંબંધિત છે, ત્યાં સુધી હું મારા અગાઉના પત્રવ્યવહારમાં પહેલેથી જ ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યો છું કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ વોરા ગુજરાત રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીના નિયામક તરીકે પહેલેથી જ નિયુક્ત થયેલા હોવાથી, ન્યાયતંત્રના હિતમાં, લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે તેમનું નામ વિચારવામાં ન લેવાય.હાલના સામે આવેલ બાબતોને ધ્યાનમાં

રાખીને કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) એસ.ડી. દવે
લોકાયુક્ત તરીકેની નિમણૂક માટે વિચારણા કરવામાં આવવા
ઈચ્છતા નથી, હું હવે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) રમેશ
અમૃતલાલ મહેતાને આ પદ માટે નિમણૂક કરવા યોગ્ય માનું છું.
તેથી, હું માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) રમેશ અમૃતલાલ
મહેતાનું નામ ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે
ભલામણ કરું છું, જે પદમાં વધુ જવાબદારીઓ સંકળાયેલી છે.”

તે જ સમયે, ૭ તારીખે રાજ્યપાલે જૂન ૨૦૧૧ની તારીખે, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ
પણ ને લખ્યું હતું, એમ જણાવતાં કે :

“હાલની આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં કે માનનીય શ્રી
ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) એસ.ડી. ડેવ પોતાને લોકાયુક્ત તરીકેની
નિમણૂક માટે વિચારણા હેઠળ રાખવા ઈચ્છતા નથી, હવે હું
માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) રમેશ અમૃતલાલ મહેતાને આ
પદ પર નિમણૂક માટે યોગ્ય માનું છું. તે મુજબ, હું માનનીય શ્રી
ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) રમેશ અમૃતલાલ મહેતાનું નામ ગુજરાત
રાજ્યના લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે ભલામણ કરું છું, જે
પદ વધુ જવાબદારીઓ ધરાવે છે.”

પ.૧૫ ૭ મી જૂન ૨૦૧૧ના રોજ, રાજ્યપાલે મુખ્ય મંત્રી ને પણ લખ્યું હતું કે તેમને લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે શ્રી આર.એ. મહેતાનું નામ ભલામણ કરતાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરફથી એક પ્રસ્તાવ પ્રાપ્ત થયો હતો. તેથી, તેમણે વિનંતી કરી કે :

"શું હું આપને વિનંતી કરી શકું કે ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની જોગવાઈઓ મુજબ આ મામલાની સરકાર સ્તરે તાત્કાલિક પ્રક્રિયા કરાવવામાં આવે? તે જ બાબત શક્ય તેટલી વહેલી તકે વિચારણા માટે મને ઔપચારિક રીતે રજૂ કરવામાં આવે."

પ.૧૬ તા. ૧૬મી જૂન ૨૦૧૧ના રોજ, મુખ્ય પ્રધાને મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને પત્ર લખી શ્રી આર.એ. મહેતાની ભલામણ અંગે કેટલીક ચિંતાઓ વ્યક્ત કરી હતી. આ સંબંધમાં, તેમણે જણાવ્યું હતું કે :

"મેં માનનીય ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતાનો જીવનવૃત્તાંત અવલોકન કર્યો છે. તેમનો જન્મ ૪મી મે, ૧૯૩૬ના રોજ થયો હતો અને તેઓ ગુજરાત વડી અદાલતના ન્યાયમૂર્તિપદ પરથી ૪મી મે ૧૯૯૮ના રોજ નિવૃત્ત થયા હતા. આ રીતે, આજની તારીખે તેમની વય ૭૫ વર્ષથી વધુ થઈ ગઈ છે. ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના પદ સાથે સંકળાયેલી ફરજો અને જવાબદારીઓના

કઠિન સ્વભાવને ધ્યાનમાં લેતાં, આવી અગ્રવયે તેઓ આ પદ માટે કદાચ યોગ્ય ઉમેદવાર ન ગણાય. બીજો મહત્વનો પાસો એ છે કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતા કેટલીક બિન-સરકારી સંસ્થાઓ, સામાજિક કાર્યકર જૂથો સાથે સંકળાયેલા છે અને તેમણે તેમના માટે પેનલિસ્ટ તરીકે સેવાઓ પણ આપી છે. એ સ્પષ્ટ છે કે બિન-સરકારી સંસ્થાઓ, સામાજિક કાર્યકર જૂથો વગેરે સાથેના તેમના સંકળાણને કારણે, રાજ્યમાં શાસન વ્યવસ્થા સંબંધિત કેટલાક મુદ્દાઓ પર તેમની મનોદશા પૂર્વનિર્ધારિત હોઈ શકે છે. તેમણે એવા લોકો સાથે પણ મંચ વહેંચ્યો છે, જેઓ રાજ્ય સરકાર પ્રત્યેના પોતાના વિરોધભાવ માટે જાણીતા છે. હું વેબસાઈટ્સ પરથી ડાઉનલોડ કરેલા કેટલાક સમાચારપત્રોના કાપલાઓની નકલો સંલગ્ન કરું છું, જે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતા, આવી બિન-સરકારી સંસ્થાઓ, સામાજિક કાર્યકર જૂથો વગેરે માટે પેનલિસ્ટ તરીકે રહેલા સમયે, રાજ્યની વર્તમાન સરકારના કાર્યપ્રણાલી વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે. આપ સમજશો કે જો રાજ્યની સરકાર પ્રત્યે વિશિષ્ટ પૂર્વગ્રહપૂર્ણ દષ્ટિ ધરાવતી એવી વ્યક્તિને લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે, તો તે લોકાયુક્ત પાસેથી અપેક્ષિત નિષ્પક્ષતા, વિવેકપૂર્ણતા અને પક્ષપાતરહિતતા સાથે

પોતાની ફરજો બજાવી શકશે નહીં. તેથી, આપ દ્વારા પ્રસ્તાવિત નામ અંગે પુનર્વિચાર કરવો જરૂરી બની શકે.”

તેમણે ફરી એકવાર શ્રીનું નામ જાહેર કરવા માટેની વિનંતી પુનરાવર્તિત કરી જે. આર. વોરા, જેઓના મામલે ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ હેઠળ કલ્પાયેલ સંપૂર્ણ પરામર્શ વગેરેની સમગ્ર પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરવામાં આવી હતી. તેથી, તેમણે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને બાબતનો પુનર્વિચાર કરવા અને લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે શ્રી જે. આર. વોરાના નામની ભલામણ કરવા વિનંતી કરી.

૫.૧૭ ૨ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના રોજ, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ મુખ્યમંત્રીને પત્ર લખ્યો અને જણાવ્યું કે :

“મહેરબાની કરીને આપના ડી.ઓ. પત્ર નંબર એલકેવાય.૨૦૧૦૨૨૩૯જી, તા. ૧૬ મી જૂન ૨૦૧૧, જેમાં તમે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતા લોકાયુક્ત પાસેથી અપેક્ષિત નિષ્પક્ષતા, વિવેકપૂર્ણતા અને પક્ષપાતરહિતતાના પ્રમાણ સાથે તેમની ફરજો બજાવવા માટે સક્ષમ સ્થિતિમાં નહીં હોય. તમે લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે.આર. વોરા નામનું પાણી પુનરુદ્ધેખન કર્યું છે.

ગત દોઢ મહિનાના સમયગાળા દરમિયાન, મેં શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતા ની પ્રવૃત્તિઓ અંગે વિગતો એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો અને મને એવું જણાય છે કે એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી, જે તેમને લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે અયોગ્ય ઠરાવે. મારા મતાનુસાર, તેઓ ઊંચી પ્રતિષ્ઠા અને નિષ્કલંક પ્રામાણિકતા ધરાવતા વ્યક્તિ છે અને તેઓ ન્યાયતંત્રમાં હતા ત્યારે હંમેશાં ઊંચી પ્રતિષ્ઠા જાળવી હતી તથા હાલ પણ સમાજમાં ઊંચા ધોરણો જાળવી રહ્યા છે. ન્યાયમૂર્તિ મહેતાએ ક્યારેય એવું કોઈ જાહેર નિવેદન આપ્યું નથી, જે સમાજના હિતને હાનિકારક હોય, તેમજ તેમણે કોઈ પણ સરકાર પ્રત્યે, ભલે તે રાજ્યની હોય અથવા કેન્દ્રની. એવું કહી શકાય નહીં કે તેઓ એક કે બીજા એનજીઓ સાથે સંકળાયેલા છે, કારણ કે તેઓ કોઈ એનજીઓના સભ્ય છે એવું સૂચવતું કશું જ નથી, અથવા તેઓ સામાજિક કાર્યકર છે તેને લોકાયુક્તના પદ પર તેમની નિમણૂક માટેની લાયકાત તરીકે ગણાવી શકાય નહીં. તેના વિપરીત, તેવું દર્શાવે છે કે ૭૫ વર્ષની વયે પણ સમાજની ભૂમિસ્થ વાસ્તવિકતાઓનું જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિની ક્ષમતા કેવી છે, જે આ પદ માટેની મુખ્ય આવશ્યકતા છે. હું આશિષ હંડા વિ. પી એન્ડ એચ ની વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, (૧૯૯૬) ૩

એસસીસી ૧૪૫ ના મામલામાં સર્વોચ્ચ અદાલતના માનનીય નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરી શકું છું, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના માનનીયે ઠરાવ્યું હતું કે કાર્યપાલિકાએ આવા પદ પર થનારી નિમણૂકના હેતુસર મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનો સંપર્ક કરવો અપેક્ષિત છે અને મુખ્ય ન્યાયાધીશે સૂચવેલ નામ સ્વીકારવું ફરજિયાત રહેશે. ત્યારબાદ સર્વોચ્ચ અદાલતે એન. કન્નદાસન વિ. અજય ખોસે, (૨૦૦૯) ૭ એસસીસી ૧ ના મામલામાં પણ સમાન અભિપ્રાય અપનાવ્યો હતો. તેથી, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે એકવાર મુખ્ય ન્યાયાધીશે નામ સૂચવ્યું હોય ત્યારબાદ તે સરકાર માટે બાંધધરીરૂપ બને છે અને મંત્રિમંડળ ઉપર એવું નામ નિમણૂક માટે રાજ્યપાલ સમક્ષ મોકલવાની ફરજ હોય છે. આથી, હું આપને વિનંતી કરું છું કે આપ આ બાબતને મંત્રિપરિષદ સમક્ષ ઉપાડો અને શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતાનું નામ ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે તેમની નિમણૂક માટે ગુજરાતની રાજ્યપાલ મહામહિમાને મોકલો. હું આ સંદેશાવ્યવહારની એક નકલ ગુજરાતના રાજ્યપાલ મહોદયાને વિનમ્ર જાણકારી અને અવલોકનાર્થે મોકલી રહ્યો છું.”

૫.૧૮ ૧૬ મી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૧ ના રોજ, રાજ્યપાલે મુખ્ય મંત્રી ને પત્ર લખ્યો અને શ્રી આર.એ. મહેતા ને લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવા અંગેનો ઔપચારિક પ્રસ્તાવ મોકલવા મુખ્ય મંત્રી ને વિનંતી કરી. તેમણે નીચે મુજબ જણાવ્યું :

“આ મારો અગાઉનો ડી.ઓ. પત્ર, તા. ૭ મી જૂનનો, તેના અનુસંધાનમાં છે, ૨૦૧૧ જેમાં મેં ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે મને ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશ ન્યાયમૂર્તિ શ્રી મુખોપાધ્યાયનો તા. ૭મી જૂન, ૨૦૧૧નો પ્રસ્તાવ પ્રાપ્ત થયો હતો, જેમાં લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે માનનીય ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) શ્રી આર.એ. મહેતાનું નામ ભલામણ કરવામાં આવ્યું હતું. મેં તમને એ પણ વિનંતી કરી હતી કે કૃપા કરીને ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની જોગવાઈઓ અનુસાર સરકારના સ્તરે આ બાબતની પ્રક્રિયા ત્વરિત કરાવી મારી વિચારણા માટે શક્ય તેટલી વહેલી તકે ઔપચારિક દરખાસ્ત રજૂ કરો.બે મહિનાનો સમય વીતી ગયો હોવા છતાં, મને રાજ્ય સરકાર તરફથી હજુ સુધી કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ નથી. મારા મતાનુસાર, સુશાસનના હિતમાં લોકાયુક્તા જેવી એટલી મહત્વપૂર્ણ પદવી વધુ સમય સુધી ખાલી રાખી શકાય નહીં.વિષયની મહત્વતા અને તાત્કાલિકતા ધ્યાનમાં લેતા, મારી અગાઉની ડી.ઓ. ચિઠ્ઠી તથા માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રીની ભલામણના સંદર્ભમાં સરકાર તરફથી તાત્કાલિક પગલાંની મેં અપેક્ષા રાખી હતી. કોઈપણ રીતે, આજદિન સુધી આ બાબતમાં કોઈ પ્રગતિ થઈ નથી. રાજ્યના રાજ્યપાલ તરીકે મને સ્પષ્ટપણે આપના ધ્યાન પર લાવવા જેટલું

કહેવું જરૂરી છે કે આ અતિશય અને અનાવશ્યક વિલંબ મારા માટે ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે.હું ફરી એકવાર આપનું સૌજન્યપૂર્ણ ધ્યાન ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩ ની જોગવાઈઓ તરફ દોરવા ઇચ્છું છું, જેમાં એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે “રાજ્યપાલ, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને વિપક્ષના નેતાની સલાહ-મશવરા પછી, વોરંટ અને સીલ દ્વારા લોકાયુક્તની નિમણૂક કરશે.” આ જોગવાઈ રાજ્ય સરકાર ઉપર લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવાની વૈધાનિક ફરજ આરે છે. જો રાજ્ય સરકાર, વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની ભલામણ અને રાજ્યના રાજ્યપાલની મંજૂરી હોવા છતાં, લોકાયુક્તની નિમણૂક કરી શકી ન હોય, તો આવી નિષ્ફળતા અથવા બેદરકારીને સંવિધાન હેઠળ હળવાશથી જોવામાં આવી શકે નહિ.ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, હું રાજ્યને ફરીથી વિનંતી કરવા ઇચ્છું છું આ સંદર્ભમાં મારી વિચારણા માટે સરકાર તરફથી ઔપચારિક પ્રસ્તાવ મોકલવામાં આવે જેથી લોકાયુક્તની નિમણૂક તાત્કાલિક કરી શકાય.આ તબક્કે આપને આ વાત દર્શાવવાની આવશ્યકતા નથી કે ન્યાયમૂર્તિ શ્રી મુજોપાધ્યાય, ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશે, સરકારની ગેરસમજો વિશે તેમના તા. ૨ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૧ના ડી.ઓ. પત્ર દ્વારા, જે આપને

સંબોધિત હતો અને તેની નકલ મને પણ મોકલવામાં આવી હતી,
સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ શબ્દોમાં સ્પષ્ટતા કરી હતી.”

૫.૧૯ તા. ૧૮ ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના રોજ, મુખ્યમંત્રીએ લોકાયુક્તના પદ માટે શ્રી આર.એ. મહેતાની ભલામણ અંગે અનેક મુદ્દાઓ ઉઠાવતા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને એક પત્ર સંબોધ્યો. ઉક્ત પત્રમાં મુખ્યમંત્રીએ એવા પ્રસંગો દર્શાવ્યા હતા કે, જે તેમના મત અનુસાર, વર્તમાન શાસન સામે શ્રી આર.એ. મહેતાના પક્ષે એક પ્રકારનો પૂર્વનિર્ણિત પૂર્વગ્રહ દર્શાવતા હતા અને વિશેષ કરીને સુરત પૂર અંગેના તેમના અભિપ્રાયો, જેના કારણે સંપત્તિનું વ્યાપક નુકસાન થયું હતું, તેમજ વર્ષ ૨૦૦૨માં ગોધરા ટ્રેન દહન ઘટનાની અનુસૂતિમાં ગુજરાત રાજ્યમાં થયેલા દુર્ભાગ્યપૂર્ણ રમખાણો અંગેના તેમના અભિપ્રાયોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. મુખ્યમંત્રીએ કેટલાક એવા પ્રસંગો દર્શાવ્યા હતા જેમાં શ્રી આર.એ. મહેતા જાહેર સુનાવણીમાં ભાગીદાર રહ્યા હતા અને પત્રના ઉપસંહાર ભાગમાં એમ જણાવાયું હતું કે :

જોકે, માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતાના નામ અંગે મને વ્યક્તિગત રીતે કોઈ આરક્ષણ નથી, પરંતુ રાજ્ય સરકારના વડા તરીકે, મને ભય છે કે હું માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતાનું નામ સ્વીકારી શકીશ નહીં, કારણ કે

મારા મત મુજબ તેમને ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના ગૌરવપૂર્ણ પદ માટે સૌથી યોગ્ય પસંદગી તરીકે ગણવામાં આવી શકતા નથી.

૧૮ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના રોજ સમકાલીન રીતે, મુખ્યમંત્રીએ રાજ્યપાલને પણ એક પત્ર લખીને એવો સૂચન કર્યો કે કન્નદાસન (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે નિર્ધારિત કરેલી પ્રક્રિયા લોકાયુક્તની નિમણૂકના મામલે લાગુ પડશે નહીં અને અન્ય રાજ્યોમાં પણ આવી પ્રક્રિયાનું પાલન કરવામાં આવતું નથી. જ્યાં સુધી શ્રી આર.એ. મહેતાની ભલામણનો પ્રશ્ન હતો, તેમણે જણાવ્યું કે :

“ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિનો તા. ૨ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૧નો તાજેતરનો પત્ર જેટલો સંબંધિત છે, તે અંગે હું આપને જાણ કરું છું કે તેમાં ભલામણ કરાયેલ નામ કેટલીક નિર્ધારિત અને વાજબી કારણોસર રાજ્ય સરકાર દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલ નથી.

પ.૧૦ ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ ના રોજ, રાજ્યપાલે વિવાદિત જાહેરનામા જાહેર કરી, જે નીચે મુજબ છે:

“ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩ ની ઉપકલમ (૧) દ્વારા મારામાં નિહિત સત્તાના બળે, હું, ડૉ. શ્રીમતી કમલા, ગુજરાતની રાજ્યપાલ, આ દ્વારા શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) રમેશ અમૃતલાલ મેથાને, તેઓ પોતાના પદનો કાર્યભાર સંભાળે તે

તારીખથી અમલમાં આવે તે રીતે, લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક કરું છું.રાજ ભવન, ગાંધીનગર ખાતે આ બે હજાર અગિયાર વર્ષની ઓગસ્ટ મહિનાની પરચીસમી તારીખે (૩૨ ભાદ્રપદ, ૧૯૩૩ શક) આપવામાં આવેલ.”

૬. આ તબક્કે, અમે એ પણ નોંધ કરી શકીએ છીએ કે ગુજરાત લોકાયુક્ત (સુધારો) વિધેયક, ૨૦૧૧ (ગુજરાત વિધેયક નંબર ૨૯ સન ૨૦૧૧) ગુજરાત રાજ્યની વિધાનસભાએ ૩૦ મી માર્ચ ૨૦૧૧ના રોજ પસાર કર્યું હતું, જેનો મુખ્ય હેતુ અધિનિયમની કલમ ૨(૭)માં સમાવિષ્ટ “જાહેર પદાધિકારી” ની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત કરવાનો હતો, જેમાં વિવિધ સત્તાધિકારીઓનો સમાવેશ કરવાનો હતો, જેમ કે, મહાનગરપાલિકાના મેયર અથવા ઉપમેયર, નગરપાલિકાના પ્રમુખ અથવા ઉપપ્રમુખ, ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ અથવા ઉપસરપંચ, તાલુકા પંચાયત અથવા જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ અથવા ઉપપ્રમુખ, વગેરે. આવું વિધેયક રાજ્યપાલ સમક્ષ પ્રજાપતિ માટે રજૂ કરવામાં આવતાં, તેમના આક્ષેપ પર વિચાર કરવા માટેની ભલામણ સાથે પરત મોકલવામાં આવ્યું હતું. એ બાબત દર્શાવવામાં આવી હતી કે ગુજરાતમાં ૧૪૦૦૦ ગ્રામ પંચાયતો, ૨૨૫ તાલુકા પંચાયતો, ૨૬ જિલ્લા પંચાયતો, ૧૫૯ નગરપાલિકાઓ અને ૮ મહાનગરપાલિકાઓ સહિત મોટી સંખ્યામાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓ છે. તેથી, તેમનો એવો મત હતો કે લોકાયુક્ત ભલે કેટલા પણ સક્ષમ અને કાર્યક્ષમ

હોય, તેમ છતાં એટલી મોટી સંખ્યામાં વ્યક્તિઓ વિરુદ્ધની અનિયમિતતાઓ અંગેની ફરિયાદોની તપાસ કરવા સક્ષમ નહીં બને.

૭. ત્યારબાદ રાજ્યએ ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ માં વધુ સુધારો કરતા એક વટહુકમ બહાર પાડ્યો. આવા વટહુકમમાં અધિનિયમમાં, તેમાંની કલમ ૩ સહિત, અનેક ફેરફારો સમાવવામાં આવ્યા હતા. અસ્તિત્વમાં રહેલી કલમ ૩ ના સ્થાને, તેમાં અન્ય બાબતો ઉપરાંત, એવા લોકાયુક્ત સંસ્થાનની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી, જેમાં વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ હોય અથવા રહ્યા હોય તેવા અધ્યક્ષ અને વધુમાં વધુ બે સભ્યોનો સમાવેશ થાય. તેમાં વધુમાં એવી જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી હતી કે અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર તપાસ ચલાવવાના હેતુસર, રાજ્યપાલ મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહથી એક લોકાયુક્તની નિમણૂક કરશે. આવી નિમણૂક નીચેના સભ્યો ધરાવતી સમિતિની ભલામણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી કરવામાં આવશે:

(૧) અધ્યક્ષ તરીકે મુખ્યમંત્રી

(૨) ગુજરાત વિધાનસભાના અધ્યક્ષ

(૩) કાનૂની વિભાગના પ્રભારી મંત્રી

(જ) વડી અદાલતના કાર્યરત ન્યાયમુર્તિ, જેમને ગુજરાત વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા નામનિર્દેશિત કરવામાં આવે.

(પ) વિધાનસભામાં વિરોધ પક્ષના નેતા

તથાપિ, એવું જોગવાયું હતું કે ગુજરાત વડી અદાલતના કોઈ કાર્યરત ન્યાયમુર્તિને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કર્યા વિના અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવશે નહીં.

૮. તેમ છતાં, ઉક્ત અધ્યાદેશ રાજ્યપાલશ્રીએ પરત મોકલ્યો હતો અને તે માટે અનેક કારણો દર્શાવ્યાં હતા, જેમાં આ કારણ પણ સામેલ હતું કે આવી પ્રકારનો અધ્યાદેશ અચાનક લાવવાની કોઈ તાત્કાલિકતા તેમને દેખાતી નહોતી. વધુમાં, મુખ્ય ન્યાયાધીશે લોકાયુક્તની નિમણૂંક માટેનો પ્રસ્તાવ પહેલેથી જ મોકલી દીધો હતો અને તે જ બાબત જાહેરનામા જારી કરવાની અંતિમ અવસ્થામાં હતી. તેથી, તેમણે જણાવ્યું હતું કે “ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં લેતાં, પ્રસ્તાવિત અધ્યાદેશ પ્રખ્યાપિત કરવાની જરૂરિયાત હું મૂળવી શકતી નથી. તે મુજબ, ઉપરોક્ત નોંધણીઓ સાથે હું સરકારની ફાઈલ પરત મોકલું છું.”

૯. વટહુકમ ફરી એકવાર રાજ્યપાલને ૨૦ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ ના રોજ અથવા તેની આસપાસ મોકલવામાં આવ્યો હતો. આ સામાન્ય વહીવટ વિભાગની ૧૮ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ ની કચેરી નોંધના અનુસંધાને કરવામાં આવ્યું હતું. તેમ છતાં, રાજ્યપાલ ફરી એકવાર પોતાના મતો પર અડગ રહ્યા અને “ઉપરોક્તના

પ્રકાશમાં, આ તબક્કે પ્રસ્તાવિત વટહુકમ જાહેર કરવા માટે મને કોઈ યોગ્ય કારણ દેખાતું નથી; અને તદનુસાર, ઉપરોક્ત અવલોકનો સાથે હું સરકારી ફાઈલ પરત મોકલું છું." એમ કહી વટહુકમ પરત મોકલ્યો.

૧૦. ઉપરોક્ત હકીકતક્રમના આધારે, અમારી સમક્ષ અનેક મુદ્દાઓ ઊભા થયા છે. મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના રોજ રાજ્યપાલ દ્વારા શ્રી આર.એ. મહેતા ને ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરતાં બહાર પાડવામાં આવેલી જાહેરનામાની કાયદેસરતા શું છે.

૧૧. વિવાદના કેન્દ્રમાં અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ રાજ્યપાલ દ્વારા વપરાતી સત્તાઓનું સ્વરૂપ છે, જેમાં અન્ય બાબતો ઉપરાંત એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર તપાસ હાથ ધરવાના હેતુસર રાજ્યપાલ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મુદ્દા હેઠળના વોરન્ટ દ્વારા લોકાયુક્ત તરીકે ઓળખાતી વ્યક્તિની નિયુક્તિ કરશે. આવી સત્તાઓને, ખાસ કરીને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૩ હેઠળ રાજ્યપાલની સત્તાઓના પ્રકાશમાં જોવાની આવશ્યકતા છે, જે નીચે મુજબ છે:

“૧૬૩. ગવર્નરને સહાય અને સલાહ આપવા માટે મંત્રિપરિષદ:

(૧) ગવર્નરને તેના કાર્યોના નિર્વહમાં સહાય અને સલાહ આપવા માટે, મુખ્યમંત્રીના વડપણ હેઠળ મંત્રિપરિષદ રહેશે, સિવાય કે જ્યાં સુધી આ બંધારણ દ્વારા અથવા તેના અધિનિયમ હેઠળ તેને

તેના કાર્યો અથવા તેમાંના કોઈ કાર્ય પોતાના વિવેકથી નિર્વહ કરવા આવશ્યક બનાવવામાં આવ્યો હોય.(૨) જો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થાય કે કોઈ બાબત એવી બાબત છે કે નથી, જેના સંબંધમાં રાજ્યપાલને આ બંધારણ દ્વારા અથવા તેના અધિનિયમે પોતાના વિવેકાધિકારમાં કાર્ય કરવું આવશ્યક છે, તો પોતાના વિવેકાધિકારમાં રાજ્યપાલનો નિર્ણય અંતિમ રહેશે, અને રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલી કોઈપણ બાબતની માન્યતા એ આધાર પર પ્રશ્નાધીન બનાવવામાં આવશે નહીં કે તેમણે પોતાના વિવેકાધિકારમાં કાર્ય કરવું જોઈએ હતું કે ન કરવું જોઈએ હતું.(૩) મંત્રીઓ દ્વારા રાજ્યપાલને કોઈ સલાહ આપવામાં આવી હતી કે નહીં, અને જો આપવામાં આવી હોય તો કેવી, તે પ્રશ્ન અંગે કોઈપણ અદાલતમાં તપાસ કરવાની આવશ્યકતા રહેશે નહીં.”

૧૨. રાજ્ય તરફથી, માનનીય એડવોકેટ જનરલે નીચે મુજબની દલીલો રજૂ કરી:

(૧) તેમણે રજૂ કર્યું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૩(૧) મુજબ રાજ્યપાલે મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ અનુસાર કાર્ય કરવું આવશ્યક છે. તેથી, અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ રાજ્યપાલ મંત્રીપરિષદની સલાહ વિના અથવા તેનાથી પર કાર્ય કરી શકતા નહોતા. તેમણે શાસનના બ્રિટિશ મોડેલ સંબંધિત સાહિત્ય અને ભારતીય અદાલતોના અનેક નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કર્યો, જેઓનો

સંદર્ભ આગળના તબક્કે આપવામાં આવશે, અને દલીલ કરી કે સંસદીય લોકશાહીમાં કાર્યપાલિકા મંત્રીપરિષદ મારફતે કાર્ય કરે છે અને જ્યાં સુધી બંધારણ પોતે રાજ્યપાલને વિવેકાધીન સત્તા સોંપતું ન હોય ત્યાં સુધી રાજ્યપાલ મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહથી બંધાયેલ હોય છે.

(૨) તેમણે રજૂ કર્યું કે બંધારણમાં રાજ્યપાલને પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી કાર્ય કરવાનું આવશ્યક બનાવતી સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ ઉપરાંત, સર્વોચ્ચ અદાલતના વિવિધ નિર્ણયોમાં એવા ક્ષેત્રો પણ માન્ય કરવામાં આવ્યા છે જ્યાં વિશેષ પરિસ્થિતિઓમાં આવી વિવેકાધીન સત્તાઓ જરૂરી હતી. તેમણે, અવશ્ય, જણાવ્યું કે કાયદેસરની સત્તાઓના અમલ વખતે, જ્યારે રાજ્યપાલ કોઈ અધિનિયમના બળે, જેમ કે યુનિવર્સિટીના કુલપતિ તરીકે, કોઈ પદ ધારણ કરે છે, ત્યારે આવી સત્તાઓ મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ વિના અમલમાં મૂકવાની રહે છે.

(૩) વિદ્વા એડવોકેટ જનરલે પરામર્શના સ્વરૂપ બાબતે કડક આક્ષેપ ઉઠાવ્યો. તેમણે રજૂ કર્યું કે પરામર્શની પ્રક્રિયા મુખ્યમંત્રી દ્વારા આરંભિત થવી આવશ્યક છે. કાયદેસર નિયમોના અભાવે, તેમણે ભૂતકાળની પરંપરાનો આધાર લીધો અને રજૂ કર્યું કે પ્રક્રિયા મુખ્યમંત્રીના કાર્યાલયમાંથી જ નીકળવી જોઈએ. બિઝનેસના નિયમો પર ભારે આધાર મુકવામાં આવ્યો અને ખાસ કરીને તેમાંની એન્ટ્રી ડકએનો ઉલ્લેખ કરીને દલીલ કરવામાં આવી કે બિઝનેસના નિયમો મુજબ

પણ રાજ્યપાલે નિશ્ચિત પ્રક્રિયાનું પાલન કરવું આવશ્યક હતું, જે હાલના કેસમાં કરવામાં આવ્યું ન હતું.

(૪) વિદ્વા એડવોકેટ જનરલે રજૂ કર્યું કે કલમ ૩ની યોજના મુજબ મુખ્યમંત્રી પરામર્શક હશે. રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને વિપક્ષના નેતા પરામર્શગ્રાહી હશે. તેમણે દલીલ કરી કે બંધારણીય અદાલતો, એટલે કે વડી અદાલતો અને સર્વોચ્ચ અદાલતની નિયુક્તિ માટે વિવિધ ન્યાયિક ઉચ્ચારો હેઠળ કલ્પાયેલ પરામર્શનું સ્વરૂપ, હાલના કેસમાં, અધિનિયમ હેઠળ લોકાયુક્ત દ્વારા અમલમાં મુકાતી સત્તાઓ, કાર્યો અને ફરજોના સ્વરૂપને જોતા, લાગુ પડશે નહીં. તેમણે દલીલ કરી કે વિવિધ ન્યાયિક અથવા અર્ધન્યાયિક પદો, જેમ કે ગ્રાહક મંચના પ્રમુખની નિયુક્તિ માટે કલ્પાયેલ પ્રક્રિયા પણ અપનાવી શકાતી નથી, કારણ કે લોકાયુક્તનું પદ ન્યાયિક પદ ન હતું. ટૂંકમાં, તેમણે રજૂ કર્યું કે જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્ર વિ. શ્રી રામ ચંદ્ર નાયક, (૨૦૦૨) ૮ એસ.સી.સી. ૧ ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે કલ્પેલી પ્રક્રિયાનું પાલન કરવું જોઈએ, અને કન્નદાસન (ઉપરોક્ત) ના કેસના નિર્ણયમાં કલ્પાયેલી પ્રક્રિયાનું નહીં.

(૫) તેમણે રજૂ કર્યું કે રાજ્યપાલ દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી સમગ્ર પ્રક્રિયા સંપૂર્ણપણે અનિયમિત હતી. રાજ્યપાલ એટર્ની જનરલની સલાહ માંગી શકતા નહોતા. મુખ્ય ન્યાયાધીશે અગાઉ સૂચવેલ નામોની યાદી સામે એક જ નામની ભલામણ કરવા માટે તેઓ આગ્રહ રાખી શકતા નહોતા. કોઈપણ સ્થિતિમાં,

રાજ્યપાલ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિનો સીધો સંપર્ક કરી શકતા નહોતા.(૬) દઢતાપૂર્વક એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે પરામર્શ પ્રક્રિયા હજી ચાલુ હતી અને મુખ્યમંત્રી મારફતે મંત્રિપરિષદે શ્રી આર.એ. મહેતાની લોકાયુક્ત તરીકેની નિમણૂક અંગે કેટલીક આક્ષેપો ઉઠાવ્યા હતા. મુખ્યમંત્રીનું પ્રથમ પત્રવ્યવહાર, તા. ૧૬ મી જૂન ૨૦૧૧, નો ઉત્તર મુખ્ય ન્યાયાધીશે તા. ૨ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના રોજ આપ્યો હતો. જોકે, અનુગામી પત્રવ્યવહાર તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧માં શ્રી આર.એ. મહેતાની ભલામણ અંગેના અનેક મુદ્દાઓ ઊભા થયા હતા, જે મુદ્દાઓનું મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા હજી પરીક્ષણ કરવામાં આવી રહ્યું હતું. તે નિર્ણાયક તબક્કે, રાજ્યપાલ એકતરફી રીતે કાર્યવાહી કરીને જાહેરનામા જારી કરી શક્યા ન હોત.

(૭) એડવોકેટ જનરલે વધુમાં દલીલ કરી હતી કે નિમણૂક કરવામાં સરકાર તરફથી કોઈ વિલંબ થયો ન હતો. સરકારે હંમેશા તાત્કાલિક રીતે અને રાજ્યના શ્રેષ્ઠ હિતમાં કાર્ય કર્યું હતું.

(૮) વકીલે દલીલ કરી કે આવા કેસમાં, રાજ્યની અરજીએ પણ કવો વોરંટોનો રિટ જારી થઈ શકે. દરેક સ્થિતિમાં, રાજ્યએ ઘોષણાની પણ પ્રાર્થના કરી હતી, જે આ અદાલત દ્વારા હંમેશા કરવામાં આવી શકે છે.

૧૩. વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલે નીચેના નિર્ણયોમાં આધાર મુક્યો :

૧૩.૧ સાંમશેર સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, (૧૯૭૪) ૨ એસસીસી ૮૩૧ ના કેસમાં, આ દલીલ કરવામાં આવી હતી કે સંસદીય લોકશાહીમાં, રાજ્યપાલ કલમ ૧૬૩ (૧) હેઠળ સત્તાઓનો ઉપયોગ મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ અનુસાર જ કરશે અને માત્ર અસાધારણ તથા વિરલ કિસ્સાઓમાં, જ્યાં બંધારણ ખાસ કરીને એવી જોગવાઈ કરે છે, ત્યાં રાજ્યપાલને વિવેકાધીન સત્તાઓ રહેશે.

૧૩.૨ કેહાર સિંહ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (૧૯૮૯) ૧ એસ.સી.સી. ૨૦૪ ના કેસમાં, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળ માફી આપવા અંગેની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તેવા સંદર્ભમાં પણ નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

"તે નકારી કાઢવામાં આવ્યું નથી, અને હકીકતમાં અરજદારો તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલ શ્રી રામ જેઠમલાણી અને શ્રી શાંતિ ભૂષણે દલીલ દરમિયાન વારંવાર તેની પુષ્ટિ કરી છે કે ક્ષમાદાન આપવાની સત્તા કાર્યપાલિકા દ્વારા રાષ્ટ્રપતિને આપવામાં આવતી સલાહ પર આધારિત છે, અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૪(એલ) ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને રાષ્ટ્રપતિએ આવી સલાહ અનુસાર જ કાર્ય કરવું પડે છે. અમે નોંધીએ છીએ કે આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠે મારુ રામ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (૧૯૮૧) ૧ એસસીઆર ૧૧૯૬ : (એઆઈઆર

૧૯૮૦ એસસી ૨૧૪૧) માં ઠરાવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કેન્દ્રીય સરકારની સલાહ પર થવાનો છે, રાષ્ટ્રપતિએ પોતાના સ્વવિચારથી નહીં, અને સરકારની સલાહ રાજ્યના વડાને બંધનકારક બને છે.”

૧૩.૩ રામ નગીના સિંહ વિ. એસ.વી. સોહની, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ પટલા ૩૬ ના કેસમાં, જેમાં બિહાર લોકાયુક્ત અધિનિયમ હેઠળ લોકાયુક્તની નિમણૂકના સંદર્ભમાં, વડી અદાલતની વિભાગીય પીઠે નોંધ્યું હતું કે સામાન્ય રીતે, જ્યારે સત્તા કાયદા દ્વારા પણ સરકારમાં નિહિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહથી કાર્ય કરવું પડે છે. માત્ર એટલા કારણે કે તે સત્તા કાયદા દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવી છે, તે કાર્યપાલક સત્તા રહેતી નથી એવું ગણાતું નથી. જો એમ માનવામાં આવે કે કોઈપણ કાયદામાં માત્ર ‘ગવર્નર’ શબ્દનો ઉપયોગ થવાથી વિધાનમંડળનો આશય ‘ઇઓ નોમિને’ સત્તા પ્રદાન કરવાનો હતો, તો તે બંધારણીય યોજનાને નિષ્ફળ બનાવનારું થશે. ખરેખર, અનુમાન તો તેના વિપરીત જ હોવું જોઈએ.

૧૩.૪ અજિત કુમાર વિ. ઝારખંડ રાજ્ય અને અન્યના કેસમાં, જે ડબલ્યુ.પી. (પી.આઈ.એલ.) નં.૨૪૭૫/૨૦૦૧ માં અને માનુ/ઝે.એચ./૦૩૪૫/૨૦૦૨ માં અહેવાલિત છે, ઝારખંડ વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠ પણ રાજ્યમાં

લોકાયુક્તની નિયુક્તિ સંબંધિત જોગવાઈઓની તપાસ કરી રહી હતી. માનનીય ન્યાયમૂર્તિ એમ.વાય. ઇકબાલે પોતાના આદેશમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું હતું :

“૧૭. ઉપરોક્ત અધિનિયમની જોગવાઈઓનું વાચન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે લોકાયુક્તની નિમણૂક રાજ્યપાલ દ્વારા, તેમના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રા હેઠળના વોરંટ જારી કરીને કરવામાં આવશે. લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે રાજ્યપાલે વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને રાજ્ય વિધાનસભાના વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ કરવો આવશ્યક છે. તેથી વિચારણા માટે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શું રાજ્યપાલ પોતાની સ્વવિવેક સત્તાથી ‘લોકાયુક્ત’ તરીકે નિમણૂક માટે વ્યક્તિનું નામ પ્રસ્તાવિત કરે અને ત્યારબાદ ઉપરોક્ત બે પદાધિકારીઓ સાથે પરામર્શ કરે, કે રાજ્યપાલે મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ પર સત્તાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ તબક્કે નોંધવું અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે કે અધિનિયમની કલમ ૩ માત્ર મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને વિરોધ પક્ષના નેતા સાથેના પરામર્શની જ વાત કરે છે અને ક્યાંય એવું નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ નથી કે મુખ્ય મંત્રી સાથે પરામર્શ કરવો જરૂરી છે.”

XXXX XXXX રૂ. સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૩ અને ૧૬૬ તથા કાર્યપાલક કારોબારના નિયમોનું વાચન કરતાં, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યપાલને સોંપવામાં આવેલ કોઈપણ કાર્ય, ભલે તે કાર્યપાલક, વિધાનિક કે અર્ધ-ન્યાયિક સ્વરૂપનું હોય અને ભલે તે સંવિધાન દ્વારા કે રાજ્ય દ્વારા સોંપાયેલ હોય, જો આવા સંવિધાનિક અથવા કાયદાકીય ઉપબંધોમાં સ્પષ્ટપણે વિરુદ્ધ જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હોય તો કારોબારના નિયમો દ્વારા સોંપી શકાય છે. મારા મત અનુસાર, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૩ હેઠળ ઉલ્લેખિત “રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી” શબ્દપ્રયોગ લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૩ના વ્યાપમાં આવતો નથી, કારણ કે રાજ્યપાલને વિશેષ કાયદા, એટલે કે લોકાયુક્ત અધિનિયમ હેઠળ વિશેષ સત્તા પ્રાપ્ત થયેલી છે. ઉક્ત અધિનિયમ હેઠળ રાજ્યપાલને પ્રદાન કરાયેલ સત્તાનો ઉપયોગ કાર્યપાલક કારોબારના નિયમો હેઠળ નિર્ધારિત પ્રક્રિયા અનુસાર કરવો પડે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે રાજ્યપાલે મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવું પડે.”

માનનીય ન્યાયમુર્તિ એસ.જે. મુકોપાધ્યાય, ખંડપીઠના અન્ય સભ્ય જેમણે સહમત, પરંતુ અલગ ચુકાદો આપ્યો હતો, તેમણે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું:

“૩૯. પ્રારંભમાં, આ અદાલતને જાણ કરવામાં આવી હતી કે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને રાજ્યના વિરોધ પક્ષના નેતા સાથેની પરામર્શ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે અને અંતિમ નિર્ણય થોડા અઠવાડિયામાં લેવામાં આવશે. તેમ છતાં, આ બાબત આ આધાર પર લંબાવવામાં આવી રહી છે કે, મંત્રીપરિષદે તે વ્યક્તિની નિમણૂકના પ્રસ્તાવ સાથે સંમતિ દર્શાવી નહોતી, જેના પર વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, વિરોધ પક્ષના નેતા અને મુખ્ય મંત્રી દ્વારા સર્વસંમતિથી સંમતિ આપવામાં આવી હતી. મંત્રીપરિષદે એવી વ્યક્તિની નિમણૂક કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો જે 'રાજ્યનો નિવાસી' હોય, ત્યારબાદ મુખ્ય પ્રધાને બીજું નામ સૂચવ્યું.

XXX

XXX ૪૭. ઉપરોક્ત પૃષ્ઠભૂમિમાં, હું ભાઈ એકબાલ, ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા આપવામાં આવેલા નિષ્કર્ષો સાથે સંમત છું, પરંતુ મારું મત છે કે પરામર્શના મુદ્દાને વર્તમાન કેસમાં જેમ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે તેમ હાથ ધરવો જોઈએ નહીં, કારણ કે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને રાજ્ય વિધાનસભાના વિપક્ષના નેતા જેવા ઉચ્ચ પદસ્થ માનનીયો સાથે થયેલા પરામર્શને અયોગ્ય આધાર પર નકારી કાઢવો જોઈએ નહીં, અને એવો રંગ પણ આપવો જોઈએ

નહીં કે લોકાયુક્તાના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતી મંત્રીપરિષદ લોકાયુક્તા રાખવા ઈચ્છતી નથી અથવા પોતાની પસંદગીનો લોકાયુક્તા રાખવાનો ઈરાદો ધરાવે છે, જે લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૭૩ ની ભાવના વિરુદ્ધ છે.૪૮. આવી પરિસ્થિતિમાં, કેટલાક વ્યક્તિઓના નામો એવા હોવા ઈચ્છનીય છે કે જેઓ અંગે પ્રારંભમાં મુખ્ય મંત્રી ને વડા તરીકે ધરાવતી મંત્રીપરિષદ દ્વારા ચર્ચા કરવામાં આવે અને તે પછી જ એવા નામો મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ માટે આગળ મોકલવામાં આવે.૪૯. વધુમાં, મારા મતે, એકવાર પરામર્શ કરવામાં આવ્યા પછી, આ મુદ્દો મંત્રીપરિષદને પાછો મોકલવો જોઈએ ન હતો, પરંતુ લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૭૩ ની જોગવાઈઓ અનુસાર, તે રાજ્યપાલને સંદર્ભિત કરવો જોઈએ. જો પ્રારંભમાં મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ લેવામાં આવી હોય, તો રાજ્યપાલે ફરીથી મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ લેવાની જરૂર રહેતી નથી, પરંતુ થયેલા પરામર્શને ધ્યાનમાં લઈને કાર્ય કરવું જોઈએ. બીજી તરફ, જ્યાં મંત્રીપરિષદ પાસેથી પ્રારંભિક સહાય અથવા સલાહ લેવામાં આવી ન હોય, જેમ કે વર્તમાન મામલામાં, ત્યાં નિમણૂકના પૉરન્ટના જારીકરણ પહેલાં રાજ્યપાલે મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ લેવી જોઈએ.”

૧૩.૫ રામા ચંદ્ર નાયક વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસા, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ ઓરિસા ૨૫ ના કેસમાં, જેમાં ઓરિસા વડી અદાલતે પણ ઓરિસા લોકપાલ એન્ડ લોકાયુક્તાસ અધિનિયમના સંદર્ભમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે રાજ્યપાલ, લોકપાલ તરીકે કોઈ વ્યક્તિની નિમણૂક કરતી વખતે, મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવાનો હોય છે અને પોતાની વ્યક્તિગત હેસિયત અથવા વિવેકાધિકાર હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો કોઈ પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી.

૧૩.૬ અમારું ધ્યાન જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્રા વિ. શ્રી રામ ચંદ્ર નાયક, (૨૦૦૨) ૮ એસ.સી.સી. ૧ ના કેસમાં થયેલા નિર્ણય તરફ પણ દોરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ઓડિશા વડી અદાલતના ઉપરોક્ત નિર્ણય (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ ઓડિશા ૨૨) ને યદ્યપિ નામંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ આ મુદ્દા પર નહીં. આ નિર્ણયનો વિગતવાર ઉલ્લેખ આગળ કરવામાં આવશે.

૧૩.૭ એવું સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે સર્વોચ્ચ અદાલતે ભુરી નાથ વિ. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય, (૧૯૯૭) ૨ એસ.સી.સી. ૭૪૫ના કેસમાં પટણા વડી અદાલતે રામ નગીના સિંહ (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં લીધેલ અભિપ્રાયને મંજૂરી આપી હતી.

૧૩.૮ કેન્દ્રીય સતર્કતા આયોગની નિમણૂકમાં પણ સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે રાષ્ટ્રપતિ મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરશે, તે ઉજાગર કરવા માટે સેન્ટ્રલ ફોર પીઆઈએલ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા,

(૨૦૧૧) ૪ એસસીસી ૧ ના કેસમાં આપેલા નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૩.૯ વર્તમાન કેસમાં વડી અદાલત અને સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક માટે કલ્પાયેલ પ્રક્રિયા અપનાવી શકાતી નથી, એવી દલીલ કરવા માટે એસ.સી. એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકૉર્ડ અસો. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૯૩) ૪ એસ.સી.સી. ૪૪૧ કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૩.૧૦ અશોક તનવર વિ. સ્ટેટ ઓફ એચ.પી., (૨૦૦૫) ૨ એસ.સી.સી. ૧૦૪ ના કેસમાં આપેલા નિર્ણયનો સંદર્ભ અપાયો હતો, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે બંધારણીય અદાલતમાં ન્યાયમુર્તિની નિમણૂકના મામલે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથેની પરામર્શની પ્રકૃતિ અંગેનો ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો હતો, જેમાં ન્યાયાધીશોના કોલેજિયમ સાથે પરામર્શ જરૂરી હતો, જ્યારે અન્ય ન્યાયિક અથવા અર્ધ-ન્યાયિક સંસ્થાઓમાં નિમણૂક માટેનો પરામર્શ માત્ર મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે જ થવાનો હતો.

૧૩.૧૧ એન.કન્નાદાસન (ઉપરોક્ત) ના કેસના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ એ રજૂ કરવા માટે કરવામાં આવ્યો હતો કે તે એવો કેસ હતો જેમાં ગ્રાહક આયોગના પ્રમુખની નિમણૂકનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો હતો. ગ્રાહક મંચ ન્યાયિક સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે

છે, તેથી આવા કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે પ્રતિપાદિત કરેલો સિદ્ધાંત હાલના કેસમાં લાગુ પડશે નહીં.

૧૩.૧૨ સર્વોચ્ચ અદાલતના બલીરામ વામન હિરાય વિ. જસ્ટિસ બી. લેંટિન, (૧૯૮૮) ૪ એસ.સી.સી. ૪૧૯ ના કેસમાં આપવામાં આવેલા નિર્ણય પર આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, એ દર્શાવવા માટે કે સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે તપાસ પંચ અધિનિયમ હેઠળનું કમિશન અદાલત નથી.

૧૩.૧૩ કાંતિ એસોસિયેટ્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વિ. મસૂદ અહમદ ખાન, (૨૦૧૦) ૯ એસસીસી ૪૯૬ ના કેસમાં થયેલા નિર્ણયનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હતો, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે ગ્રાહક અદાલત પાસે અદાલતના લક્ષણો હતા. તેમ છતાં, એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ગ્રાહક મંચ અને લોકાયુક્ત દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતી સત્તાઓ, ફરજો અને કાર્યોનું સ્વરૂપ ખૂબ જ ભિન્ન હોવાથી, લોકાયુક્તને અદાલતના લક્ષણો ધરાવતી સંસ્થા તરીકે કહી શકાય નહીં.

૧૩.૧૪ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. લેબર લૉ પ્રેક્ટિશનર્સ એસોસિયેશન, (૧૯૯૮) ૨ એસ.સી.સી. ૬૮૮ કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયનો સંદર્ભ આ બાબત દર્શાવવા માટે આપવામાં આવ્યો હતો કે, લેબર અદાલતના પીઠાસીન અધિકારી દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતી સત્તાઓના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેતા, તેને ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થાનો ભાગ માનવામાં આવ્યો હતો.

૧૩.૧૫ ગવર્નરે કાનૂની દુર્ભાવનાથી કાર્ય કર્યું હતું અને તેથી નિર્ણય રદ કરવામાં આવવો જોઈએ, એવી દલીલ કરવા માટે એસ.આર. વેંકટરામન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૭૯) ૨ એસ.સી.સી. ૪૯૧ ના કેસના નિર્ણય પર પણ આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

૧૪. સંલગ્ન અરજીમાં અરજદાર તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી મિહિર ઠાકોરે એક મુખ્ય મુદ્દો ઉઠાવ્યો, અર્થાત્ કે અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે રાજ્યપાલ મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહથી બંધાયેલા હતા. મંત્રીપરિષદ તરફથી શ્રી આર.એ. મહેતા ને લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવા અંગે રાજ્યપાલને સલાહ આપતી કોઈ ભલામણના અભાવે, તેઓ એકતરફી રીતે જાહેરનામું બહાર પાડી શકતા નહોતાં.

૧૪.૧ તેમણે અમારી સમક્ષ બંધારણસભાની ચર્ચાઓ રજૂ કરી, જેમાં વક્તાઓએ એક તરફ રાજ્યપાલને વિવેકાધીન સત્તાઓ સોંપવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો હતો અને બીજી તરફ, આવી સત્તા રાજ્યપાલને દરેક કેસમાં પોતાના વિવેક મુજબ કાર્ય કરવાની સત્તા આપશે તેવી કોઈપણ શંકાને નકારી કાઢી હતી.

૧૫. તેમણે પોતાની દલીલોને સમર્થન આપવા માટે નીચેના નિર્ણયોમાં આધાર મૂક્યો :

૧૫.૧ રામ જવાયા વિ. પંજાબ રાજ્યના કેસમાં, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ એસ.સી. બંધારણ હેઠળ કારોબારી સત્તાઓના વ્યાપને નિર્ધારિત કરતાં જપ્ત.

૧૫.૨ તેમણે શમશેર સિંહ (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પર પણ અવલંબન મૂક્યું હતું, જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રપતિ તેમજ રાજ્યપાલ મંત્રિપરિષદની મદદ અને સલાહ પર કાર્ય કરે છે અને બંધારણ અનુસાર તેમને આવી મદદ અને સલાહ વિના વ્યક્તિગત રીતે કાર્ય કરવું આવશ્યક નથી, અને માત્ર ત્યારે જ જ્યારે રાજ્યપાલને કોઈ વિવેકાધિકાર હોય, ત્યારે તે પોતાના નિર્ણય અનુસાર કાર્ય કરે છે, જે મંત્રિપરિષદ સાથે સુસંગતતા જાળવીને વાપરવામાં આવવો જોઈએ.

૧૫.૩ અમારા ધ્યાનને વાઈસ-ચાન્સેલર, યુનિવર્સિટી ઓફ અલ્હાબાદ વિ. ડૉ. આનંદ પ્રકાશ મિશ્રા, (૧૯૯૭) ૧૦ એસ.સી.સી. ૨૬૪ ના કેસમાં આપેલા નિર્ણય તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં યુનિવર્સિટીના કુલાધિપતિ તરીકે રાજ્યપાલે કેટલીક નિયુક્તિઓ કરી હતી અને રાજ્યના વડા તરીકે રાજ્યપાલે પણ મંત્રીમંડળની મદદ અને સલાહ હેઠળ કાર્ય કરતાં તેવી નિયુક્તિઓ રદ કરી હતી.

૧૫.૪ અમારું ધ્યાન સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર વિ. રામદાસ શ્રીનિવાસ નાયક, (૧૯૮૨) ૨ એસ.સી.સી. ૪૬૩ ના કેસમાં આપવામાં આવેલા નિર્ણય તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી વિરુદ્ધના આક્ષેપોના સંદર્ભમાં,

વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલી સ્વીકૃતિના આધારે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્યપાલ તેણીના વિવેકાધિકારથી કાર્ય કરી શકતા હતા.

૧૫.૫ એમ.પી. સ્પેશિયલ પોલીસ એસ્ટેબ્લિશમેન્ટ વિ. સ્ટેટ ઓફ એમ.પી., (૨૦૦૪) ૮ એસ.સી.સી. ૭૮૮ ના કેસમાં લેવાયેલા નિર્ણય તરફ પણ અમારું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું, એ દલીલ કરવા માટે કે તે કેસના તથ્યો વિશિષ્ટ હતા. રાજ્યના એક મંત્રી સામે ગંભીર આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રોસિક્યુશન માટે મંજૂરી આપવાનું મંત્રિપરિષદે નકાર્યું હતું. તેમ છતાં, રાજ્યપાલે આવી મંજૂરી આપતો આદેશ કર્યો હતો. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે રાજ્યપાલે પોતાની સ્વવિવેકસત્તાથી યોગ્ય રીતે કાર્ય કર્યું હતું.

૧૬. સામાવાળા નંબર ૨ તરફથી, વિદ્વાન વકીલ શ્રી શાલિન મહેતાએ વિસ્તૃત રજૂઆતો કરી. અમારી વિનંતિ પર, અમારા સમક્ષ રજૂ થયેલ સામાન્ય મુદ્દાઓ અંગે પણ તેમણે અમને સંબોધ્યા. તેમણે રજૂ કર્યું કે, સામાન્ય રીતે રાજ્યપાલે મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવું જોઈએ તે સાચું છે, તેમ છતાં એવો નિયમ કેટલીક અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓને આધીન છે, જે સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયોમાંથી નીચે મુજબ તારવી શકાય છે:

(૧) જ્યાં પક્ષપાત અંતર્નિહિત હોય,

(૨) જ્યાં પક્ષપાત સ્પષ્ટ જણાતો હોય,

(૩) જ્યાં મંત્રિપરિષદનો નિર્ણય સંપૂર્ણપણે અવિવેકી હોય;

(૪) જ્યાં પરિસ્થિતિને કારણે મંત્રિપરિષદ આવી સલાહ આપવા અસમર્થ અથવા અનધિકૃત બનેલી હોય,

(૫) ઔચિત્યના પ્રશ્નમાં,

(૬) જ્યાં લોકશાહીના સંપૂર્ણ વિઘટનની શક્યતા હોય.

૧૬.૧ તેમણે રજૂ કર્યું કે, અધિનિયમમાં સમાવાયેલ વિવિધ વૈધાનિક જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતા, લોકાયુક્તાની સંસ્થા અદાલતના લક્ષણો ધરાવે છે. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં, તેમણે દલીલ કરી કે લોકાયુક્તાની નિમણૂક માટે નામને અંતિમરૂપ આપવાના સંબંધે મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને મુખ્ય મંત્રી વચ્ચે મતભેદ થવા પામે, તો મુખ્ય ન્યાયાધીશનો અભિપ્રાય જ પ્રબળ માનવો જોઈએ, કારણ કે :

(એ) જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્રા (સુપ્રા) ના કેસમાં આપવામાં આવેલા નિર્ણયના બળે મુખ્ય ન્યાયાધીશનો અભિપ્રાય પ્રાધાન્ય પામશે;

(બી) કાર્યરત અથવા નિવૃત્ત વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ લોકાયુક્ત તરીકે કાર્ય કરવા યોગ્ય છે કે નહીં તેનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર્વોત્તમ વ્યક્તિ છે. અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ મુખ્ય ન્યાયાધીશ સાથે કરાતી પરામર્શ પ્રક્રિયા

(સી) ફરજિયાત છે. તેથી, મુખ્ય ન્યાયાધીશનો અભિપ્રાય બાંધધરીરૂપ છે.

(ડી) જો અંતિમ નિર્ણય કાર્યપાલિકા પર છોડી દેવામાં આવે, તો અધિનિયમનો હેતુ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

૧૬.૨ વકીલે રજૂઆત કરી હતી કે લોકાયુક્ત તરીકે શ્રી આર.એ. મહેતાના નામ બાબતે મુખ્યમંત્રી અને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ વચ્ચે મતભેદ હતો. રાજ્ય સરકાર દ્વારા તા. ૧૬ મી જૂન ૨૦૧૧ના સંદેશા દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલ આક્ષેપો મુખ્ય ન્યાયાધીશે નિવાર્યા બાદ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે આગળ કોઈ વધુ પરામર્શ બાકી રહ્યો નહોતો.

૧૬.૩ તેમણે રજૂ કર્યું કે, એન. કન્નાદાસન (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે જેમ ઠરાવ્યું છે તેમ, પરામર્શની પ્રક્રિયા મુખ્ય ન્યાયમુર્તિથી શરૂ થવી આવશ્યક છે. તેમણે આ બાબત દલીલરૂપે પણ દર્શાવી કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના અભિપ્રાયને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવવું જોઈએ, માટે જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્રા (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયનો પણ સંદર્ભ આપ્યો.

૧૬.૪ રાજેન્દ્ર સિંહ વર્મા વિ. એલ.ટી. ગવર્નર ઓફ એન.સી.ટી. ઓફ દિલ્હી, ૨૦૧૧ (૧) સ્કેલ ૩૧૫ ના કેસમાં આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, જેમાં ન્યાયિક અધિકારીની ફરજિયાત નિવૃત્તિની પૃષ્ઠભૂમિમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે ગવર્નર મંત્રિસભાની મદદ અને સલાહ પર કાર્ય કરી શકતા નથી, પરંતુ માત્ર વડી અદાલતની ભલામણ પર જ કાર્ય કરવું પડે.

૧૭. અરજદારો તરફથી હાજર રહેલા શ્રી ગિરીશ પટેલે અરજીઓનો વિરોધ કર્યો અને રજૂ કર્યું કે, સામાન્ય રીતે ગવર્નર મંત્રીમંડળની સહાય અને સલાહ હેઠળ કાર્ય કરવું આવશ્યક હોય છે, તેમ છતાં એવો નિયમ અખંડનીય નથી. અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિમાં, ગવર્નરને પોતાના વિવેકાધિકારથી કાર્ય કરવું ખુલ્લું રહે છે.

૧૭.૧ આ સંદર્ભમાં, તેમણે રજૂ કર્યું કે વિવિધ સત્તાધિકારીઓ વચ્ચે પરામર્શની પ્રક્રિયા ૨૦૦૬થી ચાલુ હતી. લોકાયુક્તનું પદ ૨૦૦૩થી ખાલી પડેલું છે, જ્યારે ન્યાયમૂર્તિ એસ.એમ. સોનીએ ચાર્જ છોડ્યો હતો. આખા આઠ લાંબા વર્ષોથી લોકાયુક્તના પદ પર કોઈ નિમણૂક કરવામાં આવી નથી. તેમણે નિર્દેશ કર્યો કે અગાઉ લોકાયુક્તની તાત્કાલિક નિમણૂક માટે જાહેર હિતની અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમાં રાજ્ય તરફથી ૧૬.૬.૨૦૧૦ના રોજ એવું જાણાવવામાં આવ્યું હતું કે પ્રક્રિયા અંતિમ તબક્કામાં છે. તે પછીનું એક પૂર્ણ વર્ષ વીતી જવા છતાં, આજદિન સુધી કોઈ નિમણૂક કરવામાં આવી નથી.

૧૭.૨ તેમણે રજૂ કર્યું કે રાજ્યની અરજિ પોષણક્ષમ નથી, કારણ કે તે એક ખાનગી વ્યક્તિ વિરુદ્ધ દાખલ કરવામાં આવી છે. રાજ્યએ કોઈપણ વિભાગને સામાવાળા તરીકે જોડ્યો નથી. સ્પષ્ટ છે કે રાજ્યપાલ સામાવાળા બની શકતા નથી અને તેથી જ રાજ્ય દ્વારા તેમને યોગ્ય રીતે જોડવામાં આવ્યા નથી. તેમણે રજૂ કર્યું કે ક્વો વારન્ટોનો રિટ જારી કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે ન્યાયમૂર્તિ

આર.એ. મહેતા એ હજી સુધી પદભાર સંભાળ્યો નથી અને નિયુક્ત કરાયેલ વ્યક્તિ પદ ગ્રહણ કરે ત્યાં સુધી કવો વારન્ટોનો રિટ ચાલતો નથી.

૧૭.૩ તેમણે રજૂ કર્યું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૩ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં, રાજ્યપાલનો વિવેકાધિકાર ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લો નથી.

૧૭.૩ તેમણે અધિનિયમની વિવિધ જોગવાઈઓ તરફ અમારું ધ્યાન દોર્યું જેથી આ દલીલ કરી શકાય કે વર્તમાન કેસમાં એક અસાધારણ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે કારણ કે :

(૧) મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ ઉપલબ્ધ નહોતી;

(૨) તેથી રાજ્યપાલ પોતાનાં અધિકારક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા હક્કાર હતાં;

(૩) પરિસ્થિતિથી આવશ્યકતાના સિદ્ધાંતનો ઉદભવ થાય;

(૪) લોકાયુક્ત અધિનિયમ પાંચ વર્ષથી વધુ જૂની ન હોય તેવી ઘટનાઓ સંબંધિત ફરિયાદોની તપાસને મંજૂરી આપે છે. કારણ કે છેલ્લા આઠ વર્ષથી કોઈ લોકાયુક્ત નહોતો, તેથી મોટી સંખ્યામાં ફરિયાદો લોકાયુક્તના કાર્યક્ષેત્રમાંથી બહાર થઈ જાય અને વધુ કોઈ વિલંબ સહન કરી શકાય તેમ નથી.

૧૭.૪ તેમણે વધુમાં એવી દલીલ કરી કે લોકાયુક્ત દ્વારા તપાસના પરિઘમાંથી અનેક મુદ્દાઓને બહાર રાખવા માટે મુખ્યમંત્રીએ સર્વોચ્ચ અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયમુર્તિના તપાસ પંચની નિમણૂક કરી હતી, જેથી તપાસ માટે પંચ સમક્ષ મૂકવામાં આવેલા વિષયો અંગે લોકાયુક્ત દ્વારા તપાસ હાથ ધરી શકાય નહીં.

૧૭.૫ તેમણે વધુમાં રજૂ કર્યું કે લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે વ્યક્તિની પસંદગીમાં મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભૂમિકા દૂર કરવા અથવા ઓછામાં ઓછી શક્ય તેટલી ન્યૂનતમ કરવા હેતુથી ઉક્ત અધિનિયમમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૭.૬ તેમના વાદોને સમર્થન આપવા માટે વકીલે નીચેના નિર્ણયો પર આધાર રાખ્યો :

(૧) પુંડલિક વિશ્વનાથ વિ. મહાદેવ બિનરાજના કેસમાં, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ બોમ્બે ૨, આ દલીલ કરવા માટે કે કવો વોરન્ટોનો રિટ સંબંધિત પદનો હવાલો સત્તાધિકારી ગ્રહણ ન કરે ત્યાં સુધી જારી થઈ શકશે નહીં.

(૨) તે જ હેતુસર, યુનિવર્સિટી ઓફ મૈસુર વિ. ગોવિંદા રાવ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૪૯૧ ના કેસમાં આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

(૩) એસ.આર. ચૌધરી વિ. પંજાબ રાજ્ય, (૨૦૦૧) ૭ એસસીસી ૧૨૬ ના કેસમાં અપાયેલ નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે

સંસદીય લોકશાહીના પાસાઓની ચર્ચા કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે સર્વભોમ સત્તા પ્રજામાં નેહીત છે.

(૪) એન. કન્નાદાસન (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં આપવામાં આવેલા નિર્ણય પર પણ આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઉપભોક્તા ફોરમના પ્રમુખની નિમણૂકના સંદર્ભમાં ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા સંબંધિત વિવિધ મુદ્દાઓ પર ચર્ચા કરી હતી.

(૫) રમેશ્વર પ્રસાદ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૦૬) ૨ એસસીસી ૧, ના કેસમાં આપવામાં આવેલ નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલત બિહાર વિધાનસભાના રાજ્યપાલની ભલામણ પર કરાયેલ વિસર્જનની વૈધતા પર વિચારણા કરી રહી હતી.

૧૮. અન્ય અરજદાર તરફથી હાજર રહેલા ડૉ. મુકુલ સિન્હાએ પણ આ રજૂઆતનો વિરોધ કરતાં દલીલ કરી કે વર્તમાન કેસમાં રાજ્યપાલ પોતાની સત્તાની મર્યાદામાં રહીને કાર્યવાહી કરવા સંપૂર્ણપણે સક્ષમ હતા. હકીકતમાં, તેમણે દલીલ કરી કે રાજ્યપાલ દ્વારા તેની વિરુદ્ધ લેવાતી કોઈપણ કાર્યવાહી અસંવિધાનિક ગણાત. વકીલે નીચેના નિર્ણયો પર આધાર મૂક્યો:

(૧) યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. મદ્રાસ બાર એસન. ના મામલામાં, (૨૦૧૦) ૧૧ એસ.સી.સી. ૧, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્રની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો હતો.

(૨) એસ.ડી. જોશી અને અન્ય વિ. હાઈ કોર્ટ ઓફ જ્યુડિકેયર એટ બોમ્બે ના મામલામાં, (૨૦૧૧) ૧ એસ.સી.સી. ૨૫૨, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે મહારાષ્ટ્રની ફેમિલી કોર્ટના અધ્યક્ષપદે રહેલા સભ્યો સામાન્ય અર્થમાં “ન્યાયાધીશો” હોઈ શકે, છતાં તેઓ “ન્યાયિક પદ” ધારણ કરતા નથી.

(૩) કે. શામરાવ વિ. આસિસ્ટન્ટ ચેરિટી કમિશનર ના મામલાના ચુકાદા તરફ પણ અમારું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું, (૨૦૦૩) ૩ એસ.સી.સી. ૫૬૩, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે કન્ટેમ્પ્ટ ઓફ કોર્ટ એક્ટના હેતુ માટે ચેરિટી કમિશનર અદાલત છે.

૧૮. આ રીતે પક્ષકારોના માનનીય વકીલોને સાંભળ્યા બાદ, અમારી વિચારણા માટે નીચેના મુદ્દાઓ ઊભા થાય છે:

(૧) અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ રાજ્યપાલ દ્વારા પ્રયોગમાં લેવામાં આવતી સત્તાઓનું સ્વરૂપ શું છે?

(૨) અધિનિયમ હેઠળ લોકાયુક્તાની સત્તાઓ, ફરજો અને કાર્યોનું સ્વરૂપ શું છે? અન્ય શબ્દોમાં, શું લોકાયુક્તાની સંસ્થા અદાલત છે અથવા તેમાં અદાલતના લક્ષણો છે અને પરિણામે, શું લોકાયુક્તા ન્યાયિક પદ ધારણ કરે છે?

(૩)લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે કલ્પાયેલ પરામર્શનું સ્વરૂપ શું છે અને વિશેષ કરીને રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને મુખ્ય મંત્રી વચ્ચે મતભેદની પરિસ્થિતિમાં, કોનું મંતવ્ય પ્રબળ ગણાશે?

(૪)હાલના કેસમાં, હકીકતમાં, શું આ બે મહાનુભાવો વચ્ચે મતભેદ હતો કે પછી કોઈ મડાગાંઠની સ્થિતિ હતી?

(૫) શું વર્તમાન કેસમાં રાજ્યપાલને તેણીએ જેમ કાર્ય કર્યું તેમ કરવા માટે અધિકૃતતા હતી?

(૬) શું રાજ્યની અરજી પોષણયોગ્ય છે?

(૭) શું શ્રી આર.એ. મહેતાએ પદ ગ્રહણ કર્યું ન હોય ત્યારે કવો વોરાન્ટોની રિટ જારી કરી શકાય?

૨૦. પ્રારંભિક સ્વરૂપના છેલ્લાં બે મુદ્દાઓનો પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવશે.

અરજી/અરજીઓની જાળવણીયોગ્યતા:

૨૧. અમારું માનવું છે કે રાજ્યની અરજી ગ્રાહ્ય છે. ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૬૧ના બળે, રાજ્યપાલ પોતાના પદની સત્તાઓ અને ફરજોનો ઉપયોગ તથા પાલન કરવા બાબતે અથવા તેવી સત્તાઓ અને ફરજોના ઉપયોગ અને પાલન કરતાં તેમની દ્વારા કરાયેલ અથવા કરાયેલ હોવાનું દર્શાવવામાં આવેલ કોઈ પણ કૃત્ય બાબતે કોઈપણ અદાલત સમક્ષ જવાબદાર નથી. જોકે, સર્વોચ્ચ અદાલતે રમેશ્વર પ્રસાદ (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં નિર્ધારિત કર્યા મુજબ,

રાજ્યપાલના નિર્ણય વિરુદ્ધ રિટ જારી થઈ શકે. કોઈપણ સ્થિતિમાં, એવો તકનીકી મુદ્દો અમારી કાર્યવાહી રોકે તેવી જરૂર નથી, કારણ કે ખાનગી સંસ્થા દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ લોકહિત અરજી અમારા સમક્ષ યથાવત્ પ્રલંબિત છે. અમે આવી અરજીમાં માત્ર એટલા માટે નોટિસ જારી કરી નહોતી કે જ્યારે અમે રાજ્યની અરજીમાં રાજ્યની ફરિયાદ સાંભળી રહ્યા હતા ત્યારે પ્રયત્નોની પુનરાવર્તન ન થાય. તેમ છતાં, આવી અરજી કોઈપણ રીતે ગ્રાહ્ય ગણાશે.

શું ક્વો વોરંટોની રિટ જારી કરી શકાય?

૨૨. અધિકારપદ વિશેનો લેખ જારી કરવાની બાબત સંબંધિત પ્રશ્ન અંગે પણ, અમારું મત એવું છે કે એવો મુદ્દો અમને લાંબા સમય સુધી રોકી રાખવાની જરૂર નથી. અધિકારપદ વિશેના લેખના પરિમાણોની ચર્ચા સર્વોચ્ચ અદાલતે યુનિવર્સિટી ઓફ મૈસુર વિ. ગોવિંદા રાવ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૪૯૧ ના કેસમાં નીચે મુજબ કરી હતી:

“૭. હેલ્સબરીએ જેમ અવલોકન કર્યું છે :

"ક્વો વોરંટોના સ્વરૂપની માહિતીય અરજી એ પ્રચલનમાંથી બહાર ગયેલા ક્વો વોરંટોના રિટનું સ્થાન લીધું હતું, જે તેવા વ્યક્તિ સામે જારી થતું હતું જે કોઈ પદ, વિશેષાધિકાર અથવા સ્વાતંત્ર્યનો દાવો કરતો અથવા તેનો હડપ કરતો હોય, જેથી તે કઈ સત્તાના આધારે પોતાનો દાવો સમર્થિત કરે છે તેની તપાસ થઈ શકે અને તે

પદ અથવા વિશેષાધિકારનો હક નિર્ધારિત કરી શકાય." વિશાળ અર્થમાં કહીએ તો, ક્વો વોરન્ટોની કાર્યવાહી એવી ન્યાયિક તપાસની સુવિધા આપે છે જેમાં કોઈપણ વ્યક્તિ, જે કોઈ સ્વતંત્ર મૂળભૂત જાહેર પદ, વિશેષાધિકાર અથવા સ્વાતંત્ર્ય ધરાવે છે, તેને એ દર્શાવવા કહેવામાં આવે છે કે તે ઉલ્લેખિત પદ, વિશેષાધિકાર અથવા સ્વાતંત્ર્ય કયા હક્કથી ધરાવે છે; જો તપાસના પરિણામે એવું તારણ આવે કે પદધારકને તે પદ ઉપર માન્ય હક્ક પ્રાપ્ત નથી, તો ક્વો વોરન્ટોના રિટના જારી થવાથી તેને તે પદ પરથી દૂર કરવામાં આવે છે. અન્ય શબ્દોમાં, ક્વો વોરન્ટોની પ્રક્રિયા ન્યાયતંત્રને સંબંધિત કાયદાકીય જોગવાઈઓના વિરુદ્ધ જાહેર પદો ઉપર નિમણૂકો કરવાની બાબતમાં કાર્યપાલિકાની કાર્યવાહી ઉપર નિયંત્રણ રાખવા માટે અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તા પ્રદાન કરે છે; તે ઉપરાંત, નાગરિકને એવા જાહેર પદથી વંચિત કરવામાંથી પણ રક્ષણ આપે છે, જેના માટે તેને હક્ક હોઈ શકે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો આ કાર્યવાહી તે બાબતમાં સ્વીકારેલ શરતોને આધીન રહી અપનાવવામાં આવે, તો તે જાહેર પદના હડપ કરનારાઓથી જનતાનું રક્ષણ કરવા તરફ પ્રવૃત્ત થાય છે; કેટલાક કિસ્સાઓમાં, જાહેર પદ માટે હકદાર ન હોય તેવી વ્યક્તિઓને કાર્યપાલિકાની મિલીભગતથી અથવા તેની સક્રિય સહાયથી તે પદો ઉપર બેસવા

અને તે પદો ચાલુ રાખવાની છૂટ આપવામાં આવતી હોઈ શકે છે, અને આવા કિસ્સાઓમાં, જો અદાલતોના કવો વોરન્ટોના રિટ જારી કરવાની અધિકારક્ષેત્રનો યોગ્ય રીતે આશ્રય લેવાય, તો હડપ કરનારને દૂર કરી શકાય છે અને પદ માટે હકદાર વ્યક્તિને તે પદ ઉપર બેસવાની મંજૂરી આપી શકાય છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે કોઈ નાગરિક કવો વોરન્ટોના રિટનો દાવો કરી શકે તે પહેલાં, તેને અન્ય બાબતો સાથે અદાલતને સંતોષ આપવો પડશે કે પ્રશ્નાધીન પદ જાહેર પદ છે અને તે કાયદેસરની સત્તા વિના હડપ કરનાર દ્વારા ધરાવવામાં આવ્યું છે, અને તેથી અનિવાર્ય રીતે આ તપાસ ઊભી થાય છે કે ઉલ્લેખિત કથિત હડપ કરનારની નિમણૂંક કાયદા અનુસાર કરવામાં આવી છે કે નહીં.”

વિદ્વાન વકીલ શ્રી ગિરીશ પટેલે જેમ દલીલપૂર્વક રજૂ કર્યું છે તેમ, કેટલાક ન્યાયિક ઉચ્ચારણો સૂચવે છે કે સંબંધિત વ્યક્તિ પદ ગ્રહણ ન કરે ત્યાં સુધી અદાલત કવો વોરન્ટોનો રિટ જારી નહીં કરે. પરમાત્મા રામ વિ. શ્રી ચંદ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એચ.પી. ૧૯ માં અહેવાલિત મામલામાં પણ સમાન અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

બીજી તરફ, વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલે એવા દાખલાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેમાં આવી રિટ અરજીઓ અદાલતો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી હતી, જેમ કે શ્રી કુમાર

પડ્મા પ્રસાદના મામલામાં, (૧૯૯૨) ૨ એસ.સી.સી. ૪૨૮ અને રાજેન્દ્રકુમાર ચંદુમલ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૭ એમ.પી. ૬૦. છતાં, આ પ્રશ્નમાં પ્રવેશવાની અમને જરૂર નથી, કારણ કે સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચેના કેસમાં અવલોકન કર્યું છે કે સેન્ટર ફોર પી.આઈ.એલ. (પૂર્વોક્ત) માં, અદાલત યોગ્ય કેસમાં ઘોષણાત્મક રિટ જારી કરવા માટે પણ સક્ષમ હશે. નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

“૫૧. ક્વો વોરન્ટોની કાર્યવાહી સંબંધિત કાયદેસરની જોગવાઈઓના વિરોધે જાહેર પદ પર નિમણૂકો કરવાની બાબતમાં કાર્યપાલિકાની કાર્યવાહી પર નિયંત્રણ રાખવા માટે ન્યાયતંત્રને અધિકારક્ષેત્ર અને સત્તા પ્રદાન કરે છે. કોઈ નાગરિક ક્વો વોરન્ટોનો રિટ માંગણી કરી શકે તે પહેલાં તેને, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, અદાલતને સંતોષ આપવો જરૂરી છે કે પ્રશ્નાધીન પદ જાહેર પદ છે અને તે કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા કાયદેસર સત્તા વિના ધારણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી આ તપાસ ઉદ્ભવે છે કે ઉક્ત વ્યક્તિની નિમણૂક કાયદા અનુસાર કરવામાં આવી છે કે નહીં. ક્વો વોરન્ટોનો રિટ ગેરકાયદેસર સત્તાના સતત ઉપયોગને રોકવા માટે હોય છે.પર. વધુ એક પાસાનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. વર્તમાન અરજીમાં, અપીલકર્તાની તરફેથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી પ્રશાંત ભૂષણે યોગ્ય રીતે નિર્દેશ કર્યું છે તેમ, ક્વો વોરન્ટોની રિટ

માગવામાં આવી હોવા ઉપરાંત ઘોષણાત્મક રાહત પણ માગવામાં આવી છે.૫૩. આરંભે એમ જણાવવું યોગ્ય રહેશે કે મુખ્ય રિટ અરજીમાં અરજદારે આ પ્રકરણના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં આ અદાલત યોગ્ય અને યોગ્ય ગણે તેવી કોઈ અન્ય રિટ, નિર્દેશ અથવા આદેશ જારી કરવાની પ્રાર્થના કરી છે. આથી, જો આ અદાલત તે અંગે સંતોષ પામે, તો ઘોષણાત્મક રિટ જારી કરવામાં આ અદાલતને કોઈ બાબત રોકતી નથી. વધુમાં, ઉપરોક્ત મુજબ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે એચ.પી.સી.ની ભલામણ અને પરિણામે શ્રી પી.જે. થોમસની નિમણૂક, ૨૦૦૩ ના અધિનિયમની જોગવાઈઓના ઉદ્ધંધનમાં હતી; તેથી, રિટ અરજી જાળવાપાત્ર નથી એવા મુદ્દે સામાવાળા ૨ તરફથી રજૂ કરાયેલી દલીલોમાં અમને કોઈ સાર જણાતો નથી. જો જાહેર ફરજોનો અમલ કરાવવાનો હોય અને હકો તથા હિતોનું સંરક્ષણ કરવાનું હોય, તો અદાલત જાહેર હિતના અનુસરણમાં, ન્યાયના હિતમાં, વિવાદના વિષયની પરિસ્થિતિ અંગે તપાસ કરવી જરૂરી છે એમ માનવામાં લઈ શકે છે (જુઓ અશજોક લંકા વિ. ઋષિત દીક્ષિત). “

૨૨.૧ એન. કન્નાદાસન (સુપ્રા) ના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ નોંધ્યું હતું:

“૧૪૮. અમે ઉપરોક્તમાં નિર્ધારિત કર્યું છે કે અપીલકર્તા જાહેર પદ પર નિમણૂક માટે પાત્ર ન હતો અને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં પરામર્શ સંબંધિત પ્રક્રિયાત્મક વ્યવસ્થાનું સંપૂર્ણ પાલન કરવામાં આવ્યું ન હતું. ૧૪૯. આ કેસમાં, વધુમાં, ઘોષણાની રિટ માગવામાં આવી હતી. આ અદાલતે કુમાર પડ્મા પ્રસાદ મામલામાં, ભલે ક્વો વોરાન્ટોની રિટ માગવામાં આવી હતી, છતાં ઘોષણાની રિટ જારી કરી હતી. તેમાંના અપીલકર્તા વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ તરીકે નિયુક્ત થવા લાયક ન હતા એવી ઘોષણા કરીને, તેમને નિયુક્ત ન કરવા માટેનો અનુસંગી આદેશ પણ જારી કરવામાં આવ્યો હતો.”

અંતમાં, અમે નિષ્કર્ષે આવીએ છીએ કે ભલે ક્વો વોરાન્ટોનો રિટ જારી કરવામાં કોઈ અવરોધ હોય, તો પણ એવી જાહેરખબર હંમેશા જારી કરી શકાય છે, જેનો પ્રભાવ સમાન રહેશે.

અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ રાજ્યપાલની સત્તાઓનું સ્વરૂપ:

૨૩. તેથી હવે પ્રશ્ન એવો ઊભો થાય છે કે અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ રાજ્યપાલને મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવું આવશ્યક હતું કે તેણીએ પોતાની સ્વવિવેકબુદ્ધિથી કાર્ય કરવાનું હતું. સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૩ની જોગવાઈઓ તથા અધિનિયમની કલમ ૩માં કરાયેલ જોગવાઈઓને

ધ્યાનમાં લેતાં, તેમજ આપણા દેશમાં સંવિધાન હેઠળ સ્વીકારવામાં આવેલી સંસદીય લોકશાહીની પ્રકૃતિ પર વિચાર કરતાં, તેમાં અલ્પમાત્ર પણ શંકા નથી કે અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ રાજ્યપાલે મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવું આવશ્યક હતું. અમને આ બાબતની સચેત સમજ છે કે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૭૪ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ જે સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે છે અને અનુચ્છેદ ૧૬૩ હેઠળ રાજ્યપાલ જે સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે છે, તે બંનેમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે. પ્રથમ સ્થિતિમાં, રાષ્ટ્રપતિ પાસે મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવા સિવાય વાસ્તવમાં કોઈ વિવેકાધિકાર રહેતો નથી; જ્યારે અનુચ્છેદ ૧૬૩ હેઠળ એવી સ્પષ્ટ ભિન્નતા છે કે જ્યાં રાજ્યપાલની સત્તાના પ્રયોગ માટે ચોક્કસ ક્ષેત્રો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે, અને તેવી સત્તાઓ તેનો/તેણી દ્વારા પોતાના વિવેકાધિકારે જ ઉપયોગ થવાની હોય છે, મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ પર નહિ. જોકે, આવા ક્ષેત્રોનું સ્ત્રોત સંવિધાનમાંથી શોધવું આવશ્યક છે. અપવાદરૂપે, જ્યાં રાજ્યપાલ કોઈ નિશ્ચિત કાયદેસર પદ અથવા સ્થિતિ ધારણ કરવાના આધારે સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે, જેમ કે કોઈ યુનિવર્સિટી કુલપતિ તરીકેના કેસમાં. આવી સ્થિતિમાં, રાજ્યપાલ રાજ્યના વડા તરીકે નહીં પરંતુ કાયદેસર સત્તાધિકારી તરીકે, અને તેવું પદ માત્ર રાજ્યના રાજ્યપાલ હોવાના નાતે પદેન ધારણ કરનાર તરીકે કાર્ય કરતો/કરતી હોય છે. આવી સ્થિતિમાં, રાજ્યપાલ કાયદેસર સત્તાધિકારી તરીકે કાર્ય કરશે અને મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ વિના કાર્ય કરશે. તેમ છતાં, જ્યાં જ્યાં રાજ્યપાલ રાજ્યના વડા

તરીકે કાર્ય કરે છે, ત્યાં સંવિધાન હેઠળ એવા ક્ષેત્રોને બાદ કરતાં, જે રાજ્યપાલને વિવેકાધિકાર આપતા રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે, સત્તાનો પ્રયોગ મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ પર જ થવો આવશ્યક છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે સેમશેર સિંહ (ઉપરોક્ત) ના મામલે કાનૂનનું નિષ્કર્ષ નીચે મુજબ સંક્ષિપ્ત કર્યું હતું:

"૧૫૪. અમે અમારા બંધારણની આ શાખાનો કાનૂન એવો જાહેર કરીએ છીએ કે વિવિધ કલમો હેઠળની તમામ કારોબારી તથા અન્ય સત્તાઓના સંરક્ષક તરીકે રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલ, આ જોગવાઈઓના બળે, થોડાક સુપ્રસિદ્ધ અપવાદરૂપ પ્રસંગોને બાદ કરતાં, માત્ર પોતાના મંત્રીઓની સલાહ પર અને તે અનુસાર જ પોતાની ઔપચારિક બંધારણીય સત્તાઓનો ઉપયોગ કરશે. મતાગ્રહી કે સર્વસંપૂર્ણ થયા વિના, આ પરિસ્થિતિઓનો સંબંધ (એ) પ્રધાનમંત્રી (મુખ્યમંત્રિ) ની પસંદગી સાથે છે, જોકે આ પસંદગી એ સર્વોપરી વિચારણાથી મર્યાદિત છે કે તેને ગૃહમાં બહુમતીનો આધાર હોવો જોઈએ; (બી) એવા શાસનને પદચ્યૂત કરવા સાથે છે કે જેણે ગૃહમાં પોતાની બહુમતી ગુમાવી દીધી હોય પરંતુ પદ છોડવાનો ઇનકાર કરે; (સી) એવા પ્રસંગે ગૃહના વિઘટન સાથે છે જ્યાં દેશ સમક્ષ અપીલ અનિવાર્ય બને, તેમ છતાં આ ક્ષેત્રમાં રાજ્યપ્રમુખે રાજકારણમાં સંકળાવું ટાળવું જોઈએ અને તેને

પોતાના પ્રધાનમંત્રી (મુખ્યમંત્રી) દ્વારા સલાહ આપવામાં આવવી જોઈએ, જે અંતે આ પગલાની જવાબદારી સ્વીકારશે. અમે આ સંકટજનક પરિસ્થિતિઓમાં બંધારણીય યોગ્યતાઓનું વિગતવાર પરીક્ષણ કરતા નથી; માત્ર એટલી ચેતવણી ઉચ્ચારીએ છીએ કે અહીં પણ કાર્યવાહી લોકશાહી પર આવેલા સંકટથી અનિવાર્યપણે પ્રેરિત હોવી જોઈએ અને ગૃહ અથવા દેશ સમક્ષ અપીલ સ્પષ્ટપણે ફરજિયાત બની જવી જોઈએ. અમને કોઈ શંકા નથી કે ડી સ્મિથનું રાજકીય અનુમતિ અંગેનું નિવેદન ભારતના રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલ માટે પણ સમરૂપે લાગુ પડે છે: "રાજાએ કોઈ વિધેયકને કડક અસ્વીકાર્યું હોય અથવા તે અત્યંત વિવાદાસ્પદ હોય એ આધાર પર રાજકીય અનુમતિ આપવાનો ઈનકાર કરવો છતાં પણ બંધારણવિરુદ્ધ ગણાય. એવી એકમાત્ર પરિસ્થિતિઓ, જેમાં રાજકીય અનુમતિ રોકી રાખવી ન્યાયસંગત ગણાય, તે ત્યારે જ હોઈ શકે જ્યારે શાસન પોતે એવો માર્ગ અપનાવવા સલાહ આપે – જે અત્યંત અશક્ય સંયોગ છે – અથવા સંભવતઃ ત્યારે, જ્યારે એ કુખ્યાત હોય કે કોઈ વિધેયક ફરજિયાત પ્રક્રિયાત્મક આવશ્યકતાઓની અવગણના કરીને પસાર કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ પછીની પરિસ્થિતિમાં, કારણ કે શાસનનું એવું મંતવ્ય હશે કે

અનુમતિ મળી ગયા પછી થયેલો એવો ભંગ ઉપાયની માન્યતાને અસર કરશે નહીં, તેથી વિવેકબુદ્ધિ અનુમતિ આપવાનું સૂચવે છે.”

૨૩.૧ પી.યુ. માયલાઈ હ્લીરહો વિ. મિઝોરમ રાજ્યના કેસમાં, (૨૦૦૫) ૨ એસ.સી.સી. ૯૨ માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું:

“૧૪. આપણા સંવિધાનમાં સંઘ તથા રાજ્યો બન્ને માટે બ્રિટિશ નમૂના મુજબની સંસદીય અથવા મંત્રીમંડળ પ્રણાલી આધારિત શાસનવ્યવસ્થાની કલ્પના કરવામાં આવી છે. આપણા સંવિધાનમાં સમાવવામાં આવેલી મંત્રીમંડળ પ્રણાલી હેઠળ રાજ્યપાલ રાજ્યનો સંવિધાનિક અથવા ઔપચારિક વડો છે અને સંવિધાન દ્વારા અથવા તેના હેઠળ તેને સોંપવામાં આવેલી તમામ સત્તાઓ અને કાર્યોનો તે મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ પરથી ઉપયોગ કરે છે, સિવાય તેવા ક્ષેત્રોમાં જ્યાં સંવિધાન દ્વારા અથવા તેના હેઠળ રાજ્યપાલને પોતાના વિવેકાધિકારથી પોતાના કાર્યો બજાવવાનું આવશ્યક કરવામાં આવ્યું હોય. ૧૫. કાર્યપાલક સત્તામાં વિધાનકારી અથવા કેટલીક ન્યાયિક ક્રિયાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. જ્યાં જ્યાં સંવિધાન કોઈપણ સત્તા અથવા કાર્યના અમલ માટે રાજ્યપાલના સંતોષની આવશ્યકતા નિર્ધારિત કરે છે, ત્યાં સંવિધાન દ્વારા આવશ્યક ઠરાવેલ સંતોષ રાજ્યપાલનો

વ્યક્તિગત સંતોષ ન હોઈ, પરંતુ કેબિનેટ પદ્ધતિની સરકાર હેઠળનો સંવિધાનિક અર્થમાં સંતોષ હોય છે. રાજ્યપાલ સંવિધાન દ્વારા અથવા તેના હેઠળ પોતાની પર સોંપવામાં આવેલા કાર્યોનો ઉપયોગ મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહથી કરે છે અને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૬(૩) હેઠળ, મંત્રીઓ વચ્ચે કારોબારનું વહેંચાણ કરીને રાજ્ય સરકારના કાર્યના સુવિધાજનક વ્યવહાર માટે નિયમો બનાવવામાં તે સક્ષમ છે. અંગ્રેજી સંવિધાનિક કાયદાનો આ એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે દરેક કાર્યપાલક ક્રિયા માટે મંત્રીઓએ જવાબદારી સ્વીકારવી જ પડે. આ પણ નોંધવા યોગ્ય છે કે રાજ્યપાલના નામે લેવામાં આવેલી કાર્યપાલક કાર્યવાહી અંગે, રાજ્યની કોઈપણ કાર્યપાલક કાર્યવાહી માટે તેના વિરુદ્ધ દાવો ચલાવી શકાય નહીં અને અનુચ્છેદ ૩૦૦ તેમાં નિર્ધારિત મર્યાદાઓને આધીન રહી સ્પષ્ટપણે કહે છે કે રાજ્ય સરકાર રાજ્યના નામે દાવો કરી શકે છે અથવા તેના વિરુદ્ધ દાવો ચલાવી શકાય છે. આ અદાલતે સતત એવો અભિપ્રાય સ્વીકાર્યો છે કે રાષ્ટ્રપતિની સત્તાઓ અને રાજ્યપાલની સત્તાઓ બ્રિટિશ સંસદીય પદ્ધતિ હેઠળ ક્રાઉનની સત્તાઓ સમકક્ષ છે. અમે આ સિદ્ધાંતને રામ જવાયા કપૂર વિ. પંજાબ રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ એસ.સી. ૫૪૯), એ. સંજીવી નાયડુ વિ. મદ્રાસ રાજ્ય (૧૯૭૦) ૩

એસ.સી.આર. ૫૦૫, ૫૧૧ અને યુ.એન.આર. રાવ વિ. ઇન્દિરા ગાંધી (૧૯૭૧) ૨ એસ.સી.સી. ૬૩ માં અનુસર્યો હતો.”

૨૩.૨ કેહર સિંહ (સુપ્રા) ના કેસમાં, જેમ અગાઉથી નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે રાષ્ટ્રપતિએ ક્ષમાદાન આપવું કે ન આપવું તે બાબતનો નિર્ણય કરતી વખતે પણ મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ હેઠળ જ કાર્ય કરવું આવશ્યક છે.

૨૩.૩ આ સંદર્ભમાં સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા ભુરી નાથ વિ. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય (ઉપરોક્ત) તેમજ વાઈસ-ચાન્સેલર, અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી (ઉપરોક્ત) ના કેસોમાં આપવામાં આવેલા નિર્ણયોનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકાય. ભુરી નાથના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલત વૈષ્ણો દેવી શ્રાઈનના વહીવટમાં રાજ્યપાલ દ્વારા પ્રયોગમાં લેવાતી સત્તાઓના સ્વરૂપ પર વિચારણા કરી રહી હતી. તેમાં અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે જમ્મુ અને કાશ્મીર શ્રી માતા વૈષ્ણો દેવી શ્રાઈન અધિનિયમ હેઠળ રાજ્યપાલ બોર્ડના પદેન અધ્યક્ષ તરીકે પોતાની કાયદેસરની સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે છે અને મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહથી રાજ્યના કાર્યપાલક પ્રમુખ તરીકે નહીં. વાઈસ ચાન્સેલર, અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી (ઉપરોક્ત) ના કેસનો નિર્ણય યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર દ્વારા કરવામાં આવેલી નિમણૂકની માન્યતાના પ્રશ્ન સાથે સંબંધિત હતો. તેમાં અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે અધિનિયમની કલમ ૬ હેઠળ રાજ્યપાલ મંત્રિપરીષદની

સહાય અને સલાહથી અનુચ્છેદ ૧૬૩ હેઠળ પોતાના સાંવિધાનિક કાર્યોનો ઉપયોગ કરે છે, જ્યારે ચાન્સેલર તરીકે તેઓ પોતાના પદેન હોદ્દાની હેસિયતમાં કાયદેસરની ફરજ બજાવે છે. આ નિર્ણયો એવા ક્ષેત્રોને પ્રતિબિંબિત કરે છે જ્યાં રાજ્યપાલ પોતાના પદેન હોદ્દાની હેસિયતમાં કાયદેસરની ફરજો બજાવે છે અને રાજ્યના પ્રમુખ તરીકે નહીં.

૨૩.૪ દુર્ગા દાસ બસુ દ્વારા રચિત "કોમેન્ટરી ઓન ધ કોન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ ઇન્ડિયા" ના ૮ મા સંસ્કરણમાં, આ વિષયક કાનૂનની ચર્ચા નીચે મુજબ કરવામાં આવી છે:

“રાજ્યપાલની કેટલીક એવી સત્તાઓ અને કાર્યો છે, જે “વિશેષ જવાબદારીઓ” અંગે જણાવે છે. આ અનુચ્છેદો અનુ. ૩૭૧ એ(૧)(બી), ૩૭૧ એ(૧)(ડી), ૩૭૧ એ(૨)(બી), ૩૭૧ એ(૨)(એફ) અને છઠ્ઠી અનુસૂચિમાં સમાવાયેલ જોગવાઈઓ છે, અને ખંડ(૨)માં આવેલ “તેમના વિવેકાધિકારો” અભિવ્યક્તિનો સંદર્ભ વિશેષ જવાબદારીઓ તરફ છે.૧. ગવર્નરના ઉપરોક્ત વિવેકાધીન કાર્યો અથવા સત્તાઓને આધીન રહીને, સંવિધાન સંઘ તથા રાજ્ય બંને સ્તરે સંસદીય શાસનપદ્ધતિની કલ્પના કરે છે, જેના અર્થ એવો થાય છે કે રાષ્ટ્રપતિ કે ગવર્નર પૈકી કોઈએ પણ વ્યક્તિગત રીતે કોઈ કાર્ય બજાવવાનું નથી. તે કાર્યપાલિકાનો

સાંવિધાનિક વડો છે અને તેની સત્તાઓ મંત્રીપરિષદની સલાહ પર તથા કલમ ૧૬૬(૩) હેઠળ બનાવવામાં આવેલા કાર્યકારી નિયમો અનુસાર જેમને કાર્યો ફાળવવામાં આવ્યા હોય એવા મંત્રીઓ અથવા અન્ય અધિકારીઓ મારફતે વાપરવાની છે.

આ કલમ હેઠળ, ગવર્નર પોતાની રીતે કાર્ય કરી શકતા નથી, પરંતુ માત્ર મંત્રીપરિષદની મદદ અને સલાહથી જ કાર્ય કરી શકે છે. તત્ત્વ અને વાસ્તવિકતા મુજબ, નિર્ણય મુખ્ય મંત્રી ના અધ્યક્ષસ્થાને રહેલી મંત્રીપરિષદ દ્વારા અથવા કાર્યકારી નિયમો અનુસાર મંત્રી અથવા સચિવ દ્વારા લેવામાં આવે છે. પરંતુ તે નિર્ણયો ગવર્નરના નામે લેવામાં આવ્યા હોવાનું દર્શાવવામાં આવે છે. ગવર્નર રાજ્યનો સાંવિધાનિક વડો હોવાથી, જો સંવિધાન હેઠળ તેને પોતાની વ્યક્તિગત વિવેકબુદ્ધિથી કાર્ય કરવાનું આવશ્યક ન હોય, તો વિધાન સત્તા જેટલી વ્યાપક એવી કાર્યપાલક સત્તાનો ઉપયોગ મુખ્ય મંત્રી ના અધ્યક્ષસ્થાને રહેલી મંત્રીપરિષદની મદદ અને સલાહથી જ થાય છે. કલમ ૧૬૩(૧) માં આવેલ “આવશ્યક” શબ્દનો અર્થ એવો દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે ગવર્નર પોતાની વિવેકાધીન સત્તાનો ઉપયોગ માત્ર ત્યારે જ કરી શકે જ્યારે તે કરવા માટે બાધ્યક આવશ્યકતા હોય. આવી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા સંવિધાનની કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈમાં થી

અથવા આવશ્યક અનુસંગથી ઊભી થઈ શકે છે. સરકારિયા આયોગના અહેવાલમાં વધુમાં ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે આવી આવશ્યકતા સંવિધાન “હેઠળ” બનાવાયેલા નિયમો અને આદેશોમાંથી પણ ઊભી થઈ શકે છે. થોડી અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓને બાદ કરતાં, જ્યાં જ્યાં સંવિધાન રાષ્ટ્રપતિ અથવા ગવર્નરની સંતોષની માંગ કરે છે, ત્યાં તે તેમનો વ્યક્તિગત સંતોષ નથી, પરંતુ તે મંત્રીપરિષદનો સંતોષ છે જેના સહાય અને સલાહ પર રાષ્ટ્રપતિ અથવા ગવર્નરે પોતાની સત્તાઓ અને કાર્યોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેઓ પૈકી કોઈપણ વ્યક્તિગત રીતે અથવા પોતાની રીતે કોઈ કાર્ય બજાવી શકતા નથી. ”

તેથી સ્પષ્ટપણે બહાર આવે છે કે ધારા ૩ હેઠળનો ગવર્નર મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ હેઠળ અધિનિયમ કાર્ય કરે છે.

લોકાયુક્ત અદાલત છે કે નહીં:

૨૪. આગળનો પ્રશ્ન એ છે કે લોકાયુક્તા સંસ્થા અદાલત છે કે તેમાં અદાલતના લક્ષણો છે. અધિનિયમ હેઠળની વિવિધ જોગવાઈઓનો વિગતવાર ઉલ્લેખ થોડા ભિન્ન સંદર્ભમાં આગળના તબક્કે કરવામાં આવશે. આ તબક્કે એટલું નોંધવું પૂરતું છે કે સ્વીકાર્ય અને નિર્વિવાદ રીતે, અધિનિયમ હેઠળ એવી કોઈ સત્તા નથી જેના આધારે લોકાયુક્તા બંધનકારક ચુકાદો આપી શકે. લોકાયુક્તા ફરિયાદ પર

અથવા સ્વપ્રેરણાથી જે તપાસ હાથ ધરે તેનો પરિપાક અહેવાલ રજૂ કરવાનો જ હોય છે. એવો અહેવાલ મંત્રિમંડળ પર કે અન્ય કોઈ સત્તાધિકારી પર બંધનકારક નથી. તે પક્ષકારો વચ્ચેના હકો અથવા વિવાદનો નિર્ણય કરતો નથી. તે એવો અંતિમ નિષ્કર્ષ આપતો નથી, જેને એક અથવા બીજા પક્ષકાર સામે અમલમાં મૂકી શકાય.

૨૪.૧ ડૉ. બાલીરામ વામન હિરાય (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું છે:

૩૪. લગભગ એક દાયકાના પછી જગન્નાથ પ્રસાદ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૪૧૬) (ઉપરોક્ત), કેસમાં, આ અદાલતે સુશ્રી ઉજ્જમ બાઈ વિ. યુ.પી. રાજ્ય, (૧૯૬૧) ૧ એસ.સી.આર. ૭૭૮: (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ એસ.સી. ૧૬૨૧) માં આપેલા પોતાના અગાઉના નિર્ણયનું અનુસરણ કરતાં ઠરાવ્યું હતું કે, નિશ્ચિત જ, ઉત્તર પ્રદેશ વેચાણ વેરા અધિનિયમ, ૧૯૪૮ હેઠળ નિયુક્ત કરવામાં આવેલ વેચાણ વેરા અધિકારી કરના મૂલ્યાંકન અને વસૂલાતના હેતુઓ માટે નિયોજિત રાજ્યનું એક સાધન છે અને માત્ર એટલા કારણો કે તેણે પોતાના ફરજોના નિર્વહ દરમિયાન કેટલીક અર્ધ-ન્યાયિક કાર્યો કરવાના હોય છે, અર્થાત તેને એવી કેટલીક સત્તાઓ પ્રાપ્ત છે જે

અદાલતો દ્વારા વપરાતી સત્તાઓ જેવી છે, તો પણ તે સંહિતાની કલમ ૧૯૫ ના અથ માં સમજી શકાય તેવી અદાલત નથી. અદાલતે શેલ કું. ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા ના હાઉસ ઓફ લોર્સના નિર્ણય પર આ દષ્ટિકોણ માટે આધાર મૂક્યો હતો કે વેચાણ વેરા અધિકારી તે શબ્દના કડક અર્થમાં અદાલત નહોતો.

XXXXX

વર્તમાન સંહિતાની કલમ ૧૯૫ ની ઉપકલમ (૩) ના પ્રણયન પહેલાં, જૂની સંહિતાની કલમ ૧૯૫(૧)(બી) ના હેતુઓ માટે કઈ સંસ્થાઓ અદાલત છે અને કઈ નથી તે બાબતે વડી અદાલતો વચ્ચે અભિપ્રાયનો તીવ્ર મતભેદ હતો. તપાસ આયોગ અધિનિયમ હેઠળ રચાયેલ તપાસ આયોગ, અદાલતોના અવમાન અધિનિયમ, ૧૯૫૨ ના અર્થમાં અદાલત છે કે નહીં અને તપાસ આયોગ સમક્ષની કાર્યવાહી ન્યાયિક કાર્યવાહી છે કે નહીં, તે પ્રશ્ન સીધો નાગપુર વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠ સમક્ષ એમ. વી. રાજવાડે વિ. ડૉ. એસ. એમ. હસન, (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ નાગ ૭ ૧) (ઉપરોક્ત), માં ઉદ્ભવ્યો હતો, જેમાં ભુટ્ટ, જેએ પોતાના તથા એસ. પી. સિન્હા, સી. જે. માટે બોલતાં ઠરાવ્યું હતું કે તપાસ આયોગ અધિનિયમ, ૧૯૫૨ હેઠળ રચાયેલ તપાસ આયોગ

અદાલતોના અવમાન અધિનિયમના અર્થમાં અદાલત નહોતો. વિદ્વાન ન્યાયાધીશે યોગ્ય રીતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે ઉપકલમ (૪) ના પ્રથમ ભાગ દ્વારા સર્જવામાં આવેલી કાનૂની કલ્પના બીજા ભાગમાં નિર્ધારિત મર્યાદિત હેતુ માટે છે અને તેથી જે હેતુ માટે આ કલ્પના સર્જવામાં આવી છે તે કલ્પના સર્જતા શબ્દો પછી જે આવે છે તેમાંથી નિર્ધારિત કરવો જોઈએ. ”

XXXX ૩૬. અમને સંતોષ છે કે એમ. વી. રાજવાડેના કેસમાં નાગપુર વડી અદાલતનો નિર્ણય (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ નાગ ૭૧) તથા પુઠુપ્રામના મામલે મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતનો નિર્ણય યોગ્ય કાયદો નિર્ધારિત કરે છે. અદાલત પાસેથી ઓછામાં ઓછું એટલું આવશ્યક છે કે તેમાં 'અંતિમ નિર્ણય' આપવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ, અને માત્ર એટલા કારણે કે તેની દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી પ્રક્રિયા કાનૂની સ્વરૂપની છે અને તેને શપથ અપાવવાની સત્તા છે, તેને અદાલતનો દરજ્જો પ્રાપ્ત થતો નથી. તેથી, એવું ઠરાવવું જ પડશે કે તપાસ પંચ અધિનિયમની ધારા ૩(૧) હેઠળ યોગ્ય સરકાર દ્વારા નિયુક્ત તપાસ આયોગ, સંહિતાની ધારા ૧૯૫ના હેતુઓ માટે અદાલત નથી.”

૨૪.૨ ક્રાંતિ એસોસિયેટ્સ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ (ઉપરોક્ત) ના મામલામાં, સર્વોચ્ચ અદાલત રાષ્ટ્રીય ઉપભોક્તા વિવાદ નિવારણ આયોગને તેના આદેશોમાં કારણો દર્શાવવાની આવશ્યકતાનું પરીક્ષણ કરી રહી હતી. આ સંદર્ભમાં, ઉપભોક્તા સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં આ રીતે અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું :

"૧૧. ઉપરોક્ત જોગવાઈઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉક્ત આયોગને દીવાની અદાલતના લક્ષણો પ્રાપ્ત છે અને પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદના નિરાકરણ માટે તે ઉચ્ચ સત્તાસંપન્ન અર્ધ-ન્યાયિક મંચ છે."

૨૪.૩ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. લેબર લો પ્રેક્ટિશનર્સ એસન. (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે પરિરહેદ ૧૬ અને ૧૮ માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

"૧૬. અન્ય વિવિધ ચુકાદાઓ, જેમાં દરેક પ્રકરણમાં અદાલત સમક્ષ રહેલા ભિન્ન અધિનિયમો હેઠળ રચાયેલ ટ્રિબ્યુનલ ન્યાયિક સંસ્થા હતી કે અદાલત હતી, તેમજ તે વડી અદાલતને અધીન અદાલત હતી કે કેમ, તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો, તેમનો અહીં વિસ્તૃત ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. હરિનગર સુગર મિલ્સ લિ. વિ. શ્યામ સુંદર ઝુંઝુંવાલા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૬૬૯ માં, કંપનીઝ એક્ટની કલમ ૧૧૧ હેઠળ અપીલી

સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી કેન્દ્રીય સરકાર વહીવટી સંસ્થા તરીકે નહીં પરંતુ ન્યાયિક સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરતી હોવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. શ્રીપતરાવ દાજીસાહેબ ઘાટગે વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ બોમ્બે ૩૮૪ (એફ.બી.) ના પ્રકરણમાં, "અદાલતો" શબ્દમાં એવી બધી ટ્રિબ્યુનલ્સનો સમાવેશ થાય છે, જે મૂળભૂત રીતે અદાલતો હતી, ન્યાયિક કાર્યો બજાવતી હતી, બંધનકારક ચુકાદાઓ આપતી હતી અને રાજ્ય દ્વારા તેમને સોંપવામાં આવેલી સાર્વભૌમ ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કરતી હતી, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. વધુમાં, આવી ટ્રિબ્યુનલ્સ ઉપર વડી અદાલત ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૭ હેઠળ પોતાની અધિકારિતા વાપરી શકે છે, એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. શૈખ મહંમદભીખાન હુસૈનભાઈ વિ. ધ મેનેજર, ચંદ્રભાનુ સિનેમા, ૧૯૮૬ લેબ આઈ.સી. ૧૭૪૯ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૬ ગુજરાત ૨૦૯) ના પ્રકરણમાં ગુજરાત વડી અદાલતની પૂર્ણપીઠે એવું ઠરાવ્યું હતું કે મજૂર અદાલતો અને ઔદ્યોગિક અદાલતો, અદાલતોના તિરસ્કાર અધિનિયમના હેતુઓ માટે અદાલતો હતી અને તે વડી અદાલતને અધીન અદાલતો પણ હતી.

XXXX ૧૮. શ્રી કુમાર પદ્મ પ્રસાદ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ના કેસમાં, (૧૯૯૨) ૨ એસ.સી.સી. ૪૨૮ : (૧૯૯૨

એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૧૯૯૩), આ અદાલતે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧૭ હેઠળ વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ તરીકે નિમણૂકના હેતુસર લાયકાતો પર વિચાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. અનુચ્છેદ ૨૧૭(૨)(એ) હેઠળના "ન્યાયિક પદ" શબ્દપ્રયોગનું અર્થઘટન કરતી વખતે, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે "ન્યાયિક પદ" શબ્દપ્રયોગનું અર્થઘટન બંધારણના ભાગ ૬ ના અધ્યાય ૫ અને ૬ ની યોજનાને અનુરૂપ રીતે કરવું આવશ્યક છે. આમ અર્થઘટન કરતાં તેનો અર્થ એવો થાય છે કે તેવું ન્યાયિક પદ, જે અનુચ્છેદ ૨૩૬(બી) હેઠળ વ્યાખ્યાયિત ન્યાયિક સેવાનો ભાગ હોય. તેથી, વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર થવા માટે, વ્યક્તિએ એવું ન્યાયિક પદ ધારણ કરેલું હોવું જોઈએ, જે રાજ્યની ન્યાયિક સેવાનો ભાગ હોવું આવશ્યક છે. ચંદ્ર મોહન (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૧૯૮૭) (ઉપરોક્ત) અને સ્ટેટ્સમેન (પ્રાઈવેટ) લિ. (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૮ એસ.સી. ૧૪૯૫) (ઉપરોક્ત) ના કેસોનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, આ અદાલતે જણાવ્યું હતું કે "ન્યાયિક પદ" શબ્દ તેના સામાન્ય અર્થમાં એવી વિવિધ પ્રકારની પદવીઓનો સમાવેશ કરી શકે છે, જે કોઈ ને કોઈ રીતે ન્યાયના વહીવટ સાથે સંકળાયેલી હોય. કારોબારી તંત્ર હેઠળના વિવિધ પદો પર કાર્યરત અધિકારીઓને ઘણી વાર કોઈ

વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે મેજિસ્ટ્રીયલ સત્તા સોંપવામાં આવે છે. અદાલતે જણાવ્યું હતું,

"શું બંધારણના રચયિતાઓએ, જ્યારે તેમણે "ન્યાયિક પદ" ધારકોમાંથી વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિના ઉચ્ચ પદ માટે નિયુક્તિનો સ્ત્રોત પ્રદાન કર્યો, ત્યારે આવા પ્રકારના પદોને મનમાં રાખ્યા હતા? તેનો ઉત્તર નકારાત્મક જ હોવો જોઈએ. અમારું મંતવ્ય એવું છે કે અનુચ્છેદ ૨૧૭(૨)(એ) હેઠળ ન્યાયિક પદનો ધારક એવો વ્યક્તિ છે, જે માત્ર ન્યાયિક કાર્યો જ બજાવે છે, પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદોનું નિર્ધારણ કરે છે અને ન્યાયિક હેસિયતમાં નિર્ણયો આપે છે. તે ન્યાયિક સેવાનો સભ્ય હોવો જોઈએ, જે એક વર્ગ તરીકે કાર્યપાલિકાના નિયંત્રણથી મુક્ત હોય અને ન્યાયતંત્રની ગૌરવ, અખંડિતતા અને સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા માટે શિસ્તબદ્ધ હોય."

સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૩૬ હેઠળ કઈ બાબત ન્યાયિક સેવા બને છે તે અંગે નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ આ કસોટીઓને અનુસરીને, મજૂર અદાલતના ન્યાયાધીશો તથા ઔદ્યોગિક અદાલતના ન્યાયાધીશો ન્યાયિક સેવાને સંબંધિત ગણાવી શકાય. મજૂર

અદાલતના ન્યાયાધીશોના મામલે પરિકલ્પિત પદસોપાન મજૂર
અદાલતના ન્યાયાધીશો અને ઔદ્યોગિક અદાલતના
ન્યાયાધીશોનું છે, જેમાં ઔદ્યોગિક અદાલતના ન્યાયાધીશો જિલ્લા
ન્યાયાધીશોના ઉચ્ચ પદ પર સ્થિત છે. મજૂર અદાલતોને
અનુચ્છેદ ૨૨૭ હેઠળ વડી અદાલતની અધિપર્યવેક્ષણ સત્તાને
પણ અધીન ગણાવવામાં આવી છે.”

૨૫. ઉપરોક્ત ન્યાયિક ઉચ્ચારણો તથા અધિનિયમની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં
રાખીને, અમારો મત એવો છે કે લોકાયુક્તાની સંસ્થાને અદાલત તરીકે અથવા
અદાલતના લક્ષણો ધરાવતી સંસ્થા તરીકે ગણાવી શકાય નહીં. લોકાયુક્તા
પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદનો નિર્ણય કરતા નથી. તેમને બાંધધરીરૂપ ચુકાદા
આપવા સત્તાઓ પ્રાપ્ત નથી. તેમની તપાસનું પરિપૂર્ણ થવું અહેવાલમાં પરિણમી
શકે છે, અને એવો અહેવાલ કોઈપણ સત્તાધિકારી પર બાંધધરીરૂપ નથી.
મર્યાદિત નિશ્ચિત હેતુઓ માટે તેમને નાગરિક અદાલતની સત્તાઓ છે અને
લોકાયુક્તાની સંસ્થાને પણ નિશ્ચિત મર્યાદિત હેતુઓ માટે નાગરિક અદાલત
માનવામાં આવે છે; પરંતુ તે અદાલત નથી.

પરામર્શનું સ્વરૂપ :

૨૬. આથી અમે હવે આગામી મુદ્દા પર આવીએ છીએ, જે લોકાયુક્ત તરીકેની
નિમણૂક માટે આવશ્યક પરામર્શના સ્વરૂપ સંબંધિત છે. અમે એવું ધાર્યું હોવા

છતાં કે લોકાયુક્ત કોઈ ન્યાયિક પદ ધરાવતા નથી, છતાં પરામર્શના સ્વરૂપના પ્રશ્ન સુધી જ્યાં સુધી બાબત છે, અમારી દૃષ્ટિએ તે બહુ મહત્વપૂર્ણ નથી. ઉપલોકતા મંચ જેવા ન્યાયિક પદ પરની નિમણૂક માટે કલ્પાયેલ પરામર્શનું સ્વરૂપ હાલના કેસમાં પણ અપનાવી શકાય નહીં એવી દલીલનું પણ કોઈ પરિણામ થવાનું નથી. જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્રા (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, લોકાયુક્ત દ્વારા નિભાવવામાં આવતી ફરજો ધ્યાનમાં લેતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટપણે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે પ્રધાન ન્યાયમુર્તિનો અભિપ્રાય પ્રાધાન્ય પામશે [(૨૦૦૨) ૮ એસ.સી.સી. ૧] .

૨૬.૧ આ એવો મામલો હતો જેમાં ઓડિશા રાજ્યના લોકાયુક્તની નિમણૂક સામે વડી અદાલતમાં જનહિત અરજી દ્વારા પડકાર કરવામાં આવ્યો હતો. વડી અદાલતે નિમણૂક રદ કરી હતી. આ મુદ્દો સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું કે અધિનિયમની કલમ ૩(૧) મુજબ, અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર તપાસ હાથ ધરવાના હેતુસર રાજ્યપાલ એવા વ્યક્તિની નિમણૂક કરશે જેને લોકપાલ તરીકે ઓળખવામાં આવશે અને એક અથવા વધુ વ્યક્તિઓની નિમણૂક કરશે જેમને લોકાયુક્ત અથવા લોકાયુક્તાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવશે. વધુમાં એવી જોગવાઈ છે કે “લોકપાલની નિમણૂક ઓડિશા વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને, જો હોય તો, વિરોધ પક્ષના નેતાની સલાહ-મશવરા બાદ કરવામાં આવશે”. આ

પૃષ્ઠભૂમિમાં, વડી અદાલતના નિર્ણયને પલટતા, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું અને અવલોકન કર્યું :

“૧૨. લોકપાલના ઉપરોક્ત કાર્યો અને આવી પદવી પર નિમણૂક થનાર વ્યક્તિ માટે આવશ્યક લાયકાતના સંદર્ભમાં, કલમ ૩ માં વપરાયેલ 'પરામર્શ' શબ્દનું અર્થઘટન કરવું આવશ્યક છે. કલમ ૩ હેઠળ જોગવાઈ મુજબ, કોઈ વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ અદાલત અથવા વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ ન હોય અથવા રહી ચૂક્યો ન હોય ત્યાં સુધી તેને લોકપાલ તરીકે નિમણૂક માટે લાયક ગણાવી શકાય નહીં. લોકપાલે નિર્વહવાના કાર્યોના સંદર્ભમાં, એ સ્પષ્ટ છે કે રાજ્યનું નિર્મળ વહીવટ જળવાઈ રહે તે નિશ્ચિત કરવા અને કલમ ૨(અચ) માં વ્યાખ્યાયિત દુરવહીવટ બહાર લાવવા માટે, જેથી તેવા દુરવહીવટ અને વહીવટકર્તા વિરુદ્ધ યોગ્ય કાર્યવાહી કરી શકાય, આ કાર્યો અત્યંત મહત્વના છે. લોકપાલે કરવાની તપાસ અર્ધ-ન્યાયિક સ્વભાવની છે, જે માટે માત્ર કાનૂનની જાણકારી જ નહીં પરંતુ વહીવટકર્તાએ નિર્વહવાના કાર્યની પ્રકૃતિ અને સ્વરૂપની જાણકારી પણ આવશ્યક બને છે. આ સંદર્ભમાં, કલમ ૩(૧) ની પરંતુક (એ) માં વપરાયેલ 'પરામર્શ' શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે ઓરિસ્સા વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કરવો અનિવાર્ય છે અથવા અનિવાર્ય પૂર્વશરત છે. આવી નિમણૂક માટે,

વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ આવા પદ માટે નિમણૂક કરવાના વ્યક્તિનું નામ પ્રસ્તાવિત કરવા અને સૂચવવા માટે સર્વોત્તમ વ્યક્તિ ગણાય. તેમનો અભિપ્રાય સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર રહેશે અને તેઓ કોણ આ પદ માટે સર્વાધિક અથવા વધુ યોગ્ય છે તે શોધી કાઢવાની સ્થિતિમાં રહેશે. આ સંદર્ભમાં, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના અભિપ્રાયને પ્રાધાન્ય આપવું જરૂરી છે. એ સાચું છે કે પરંતુક (એ) એ એવી જોગવાઈ કરે છે કે વિપક્ષના નેતા, જો હોય, તેમનો પણ પરામર્શ કરવો આવશ્યક છે. તેથી, જો વિપક્ષના નેતા ન હોય, તો પરામર્શ આવશ્યક નથી. આથી એવો પરામર્શ કઈ પ્રકૃતિનો છે તે સૂચિત થાય છે અને તેનો હેતુ પ્રસ્તાવિત નટપટિથી તેમને અવગત કરાવવાનો છે, પરંતુ તેમનો અભિપ્રાય સરકાર પર બંધનકારક નથી. તે જ સમયે, તેમના મંતવ્યો અથવા વાંધાઓનો વિચાર કરવો રહે છે. જો સરકાર દ્વારા પ્રસ્તાવિત વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કંઈ પ્રતિકૂળ બાબત હોય, તો તેમને પોતાના મંતવ્યો વ્યક્ત કરવાનો અને તે સરકારના ધ્યાન પર લાવવાનો અધિકાર રહેશે. જો કે, તેનો અર્થ એવો નહીં થાય કે તેઓ બીજું કોઈ નામ સૂચવી શકે અને સરકારને તેનો વિચાર કરવો ફરજિયાત બને. તેથી, લોકપાલની નિમણૂક અંગે, જે કાયદા મુજબ સર્વોચ્ચ અદાલત અથવા વડી અદાલતના કાર્યરત અથવા

નિવૃત્ત ન્યાયમુર્તિ હોવા આવશ્યક છે, વિપક્ષના નેતા દ્વારા આપવામાં આવેલ અભિપ્રાયને અવગણી સરકાર આગળ વધી શકે છે. અધિનિયમની કલમ ૩(૧) હેઠળ, પ્રસ્તાવની શરૂઆત વિપક્ષના નેતા દ્વારા થવાનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી.

xxx

xxx ૧૬. ઉપરોક્ત ચુકાદામાં પ્રગટ કરાયેલા સિદ્ધાંતનો અમલ કરતાં, અધિનિયમની કલમ ૩(૧) ની યોજના, લોકપાલ દ્વારા નિભાવવાની ફરજો અને તેની લાયકાતના સ્વભાવ સાથે વાંચવામાં આવે ત્યારે, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથેની પરામર્શ પ્રક્રિયા ફરજિયાત છે અને તેમનો અભિપ્રાય પ્રાધાન્ય પામશે. વિરોધ પક્ષના નેતા સાથેની પરામર્શ પ્રક્રિયાનો સ્વભાવ એવો છે કે, તે પદ માટે કોઈ વ્યક્તિની પસંદગી અંગેના પ્રસ્તાવથી તેમને અવગત કરવાના અને તે પ્રસ્તાવ અંગે તેમના અભિપ્રાયો મેળવવાના હેતુસર છે. તેમ છતાં, વિરોધ પક્ષના નેતા દ્વારા આપવામાં આવેલ અભિપ્રાય રાજ્ય સરકાર માટે બાંધધરીરૂપ નથી અને વિરોધ પક્ષના નેતાને ઉક્ત પદ માટે અન્ય કોઈના નામની ભલામણ કરવાની કોઈ સત્તા રહેશે નહીં.”

૨૬.૨ અગાઉ નોંધ્યું મુજબ, ઝારખંડ વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે અજીત કુમાર (ઉપરોક્ત) ના પ્રકરણમાં લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે નામની પસંદગી કરતી વખતે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને મુખ્ય મંત્રી વચ્ચે થતી પરામર્શની પ્રકૃતિનું પણ પરીક્ષણ કર્યું હતું. ન્યાયમૂર્તિ એસ.જે. મુખોપાધ્યાયે સહમતિ દર્શાવતા, પરંતુ અલગ ચુકાદો આપતાં, યોગ્ય પરામર્શની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. એમ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે પરામર્શના પ્રશ્નને તે પ્રકરણમાં જે રીતે હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો તે જ રીતે હાથ ધરવો જોઈએ નહીં. તેમણે અવલોકન કર્યું હતું કે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને રાજ્ય વિધાનસભાના વિપક્ષના નેતા જેવા ઉચ્ચ પદાધિકારીઓ સાથેનો પરામર્શ, આવા અયોગ્ય આધાર પર નકારવામાં આવવો જોઈએ નહીં કે જેને એવો રંગ આપવામાં આવે કે મંત્રિસભા, જે લોકાયુક્તના કાર્યક્ષેત્રમાં આવશે, તેઓ લોકાયુક્ત રાખવા ઈચ્છતા નથી અથવા પોતાની પસંદગીનો લોકાયુક્ત રાખવા ઈચ્છે છે, જે લોકાયુક્ત અધિનિયમની ભાવના વિરુદ્ધ છે. આગળ એવું પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે એકવાર પરામર્શ થઈ જાય પછી, બાબત ફરીથી મંત્રિસભા પાસે મોકલવી જોઈએ નહોતી, પરંતુ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર તેને રાજ્યપાલને સંદર્ભિત કરવી જોઈએ હતી. જો પ્રારંભમાં મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ લેવામાં આવી હોય, તો રાજ્યપાલે મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ ફરીથી લેવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, પરંતુ થયેલા પરામર્શને ધ્યાનમાં લઈને કાર્ય કરવાનું રહે છે.

૨૭. ઉપરોક્ત નિર્ણયો પરથી અને ખાસ કરીને જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્રા (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પરથી સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થાય છે કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કરવું ફરજિયાત છે અને તેમના અભિપ્રાયને પ્રાધાન્ય મળશે. સ્વતંત્ર રીતે પણ અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે નામની ઓળખમાં, પરામર્શમાં સામેલ બે પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ વચ્ચે મતભેદ હોય ત્યારે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિનો અભિપ્રાય જ પ્રભુત્વ રાખવો જોઈએ. અમે આવું એટલા માટે કહીએ છીએ કે અધિનિયમ હેઠળ લોકાયુક્તે જે કાર્યો અને ફરજો નિભાવવાની શક્યતા છે, તેના સ્વરૂપને જોતા એવી સ્વતંત્ર વ્યક્તિની નિમણૂક જરૂરી બને છે કે જે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના મતે આવા પદ માટે સર્વોત્તમ રીતે યોગ્ય હોય. મંત્રિમંડળની કાર્યવાહી તેમજ વિરોધ પક્ષના નેતા, તેઓ ધારણ કરતા પદના સ્વરૂપને લીધે, એવી તપાસના વિષય બની શકે છે જે લોકાયુક્તને હાથ ધરવી પડે. પરામર્શ પ્રક્રિયામાં ત્રીજા પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ એવા મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ જ એવા છે, જેઓને આ બાબતમાં કોઈ વ્યક્તિગત હિતસંબંધ નથી. રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તરીકે તેઓ એવી વ્યક્તિનું નામ ભલામણ કરવા માટે સર્વોત્તમ રીતે યોગ્ય રહેશે, જે તેમના મતે આવી ફરજો સ્વતંત્ર રીતે નિભાવવા સક્ષમ હોય. અમે વધુમાં નોંધીએ છીએ કે અધિનિયમ વડી અદાલતના કાર્યરત ન્યાયમુર્તિની પણ નિમણૂક કરવાની કલ્પના કરે છે. મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ઈચ્છા અને મનોભાવના વિરુદ્ધ, મંત્રિમંડળ અને વિરોધ પક્ષના નેતાની સહમતિ સાથે પણ, વડી અદાલતના કાર્યરત ન્યાયમુર્તિને લોકાયુક્ત

તરીકે નિયુક્ત કરવાનો નિર્ણય લઈ શકે, એવી કલ્પના પણ અસંભવ છે. મુખ્ય મંત્રી અને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ વચ્ચે નામની પસંદગીના પ્રશ્ને પરામર્શ ભંગ પામે ત્યારે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિનો અભિપ્રાય જ પ્રભુત્વ રાખવો જોઈએ, એવો નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે આ અમારે માટે વધુ એક સંકેત છે. અધિનિયમની વિવિધ જોગવાઈઓ અમને વિશ્વાસ અપાવે છે કે જાહેર કાર્યકરો વિરુદ્ધ અનિયમિતતા અને ભ્રષ્ટાચારના આક્ષેપોની તપાસ કરવા માટે અધિનિયમ લોકાયુક્તની મજબૂત સંસ્થાની કલ્પના કરે છે. તેની શરૂઆત એવા સ્વતંત્ર લોકાયુક્તની નિમણૂકથી થાય છે, જે વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ છે અથવા રહી ચૂક્યા છે અને જેમનું નામ રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા ભલામણ કરાયેલ હોય. જો પસંદગીની અંતિમતા કાર્યપાલિકા પાસે સોંપવામાં આવે, જેના કાર્યો પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે લોકાયુક્તની તપાસના દાયરામાં આવી શકે, તો એવો હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ થશે તે અમે સમજવામાં નિષ્ફળ જઈએ છીએ. સેન્ટર ફોર પી.આઈ.એલ. એન્ડ અનધર (ઉપરોક્ત) [(૨૦૧૧) ૪ એસ.સી.સી. ૧] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે “સંસ્થાકીય અખંડિતતા” ની કલ્પના પર ચર્ચા કરી હતી. મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના અભિપ્રાય કરતાં મંત્રિમંડળના અભિપ્રાયને પ્રાધાન્ય આપીને લોકાયુક્તની “સંસ્થાકીય અખંડિતતા” કેવી રીતે જાળવી શકાય તે અમે જોતા નથી. કમિશનની આંતરિમ અહેવાલમાં કલ્પના કરવામાં આવી હતી તેમ, લોકાયુક્તને સર્વોચ્ચ ન્યાયતંત્રના સર્વોચ્ચ દરજ્જા જેવું સ્થાન આપવાનું હતું. અમે લોકાયુક્તની સંસ્થાને અદાલત સાથે સરખાવી શકતા નથી અને

ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતાની આવશ્યકતા સાથે સંકળાયેલ તમામ સિદ્ધાંતો અહીં આયાત કરી શકતા નથી; તેમ છતાં, નિમણૂક માટેની પસંદગીની અંતિમતા મંત્રિમંડળ પર છોડવી એ એવી વ્યક્તિને, જેણું વર્તન તપાસ હેઠળ આવવાની શક્યતા હોય, પોતાના જ ન્યાયમુર્તિની પસંદગી કરવાની છૂટ આપવાના સમાન થશે.

શું ત્યાં ગતિરોધ હતો

૨૮. આથી હવે આપણે આગામી પ્રશ્ન તરફ આવીએ છીએ, એટલે કે, મુખ્ય મંત્રી અને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ વચ્ચે અથવા મુખ્ય મંત્રી ના અધ્યક્ષસ્થાને કાર્યરત મંત્રિપરીષદ અને રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ વચ્ચે કોઈ મડાગાંઠ હતી કે નહોતી.

૨૯. આ સંદર્ભે માનનીય એડવોકેટ જનરલે અમારી સમક્ષ ઘણું રજૂ કર્યું હતું. વિવિધ ફાઇલ નોંધો વિગતવાર અમારી સમક્ષ રજૂ કરતાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે મુખ્યમંત્રીએ પત્રવ્યવહાર દ્વારા મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સમક્ષ મંત્રિમંડળની ચિંતાઓ રજૂ કરી હતી. જોકે તા. ૧૬ મી જૂન ૨૦૧૧ના પ્રથમ પત્રનો મુખ્ય ન્યાયાધીશે જવાબ આપ્યો હતો, તેમ છતાં મુખ્યમંત્રીએ તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧નો વધુ એક પત્ર લખ્યો હતો અને મુખ્ય ન્યાયાધીશે ભલામણ કરેલા નામ અંગેના વાંધાઓનું વિશદ વર્ણન કર્યું હતું. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે તેવો સંદેશાવ્યવહાર હજી વિચારણામાં લેવાયો અને તેનો જવાબ અપાયો બાકી હતો. મુખ્ય ન્યાયાધીશે નામના પુનર્વિચાર માટે રાજ્યની વિનંતીને

નકારી કાઢી નહોતી. આવી સ્થિતિએ એ નિષ્કર્ષ પર આવી શકાય નહીં કે મુખ્યમંત્રી અને મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ વચ્ચેની પરામર્શ પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ ગઈ હતી અને તેના પરિણામે મડાગાંઠ ઊભી થઈ હતી.

૩૦. જોકે, નોંધ પરથી અમને તથ્યો કંઈક અલગ જણાય છે. પ્રથમ તો, મુખ્ય ન્યાયાધીશે શ્રી આર.એ. મહેતાનું નામ લોકાયુક્ત તરીકે ભલામણ કર્યા બાદ, મુખ્યમંત્રીએ તા. ૧૬મી જૂન ૨૦૧૧ની જાણ દ્વારા તે નામની પસંદગી અંગે કેટલીક ચિંતાઓ ઉઠાવી હતી. મુખ્ય ન્યાયાધીશે તા. ૨મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના પોતાના પત્ર દ્વારા નોંધ પર જણાવ્યું હતું કે તેમણે શ્રી આર.એ. મહેતાની પ્રવૃત્તિઓ વિશેની તમામ વિગતો એકત્ર કરવાની કોશિશ કરી હતી. તેમણે એવું નિષ્કર્ષ કાઢ્યું કે એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી, જે તેમને લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે અયોગ્ય બનાવે. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના જણાવ્યા મુજબ, તેઓ ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા અને અખંડિતતાવાળા વ્યક્તિ છે અને ન્યાયપાલિકામાં રહ્યા ત્યારે તેમણે હંમેશા ઊંચી પ્રતિષ્ઠા જાળવી હતી અને હજુ પણ સમાજમાં ઊંચા ધોરણો જાળવી રહ્યા છે. આ નોંધો સાથે, મુખ્ય ન્યાયાધીશે અંતે એવું જણાવ્યું કે શ્રી આર.એ. મહેતાનું નામ લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે રાજ્યપાલને મોકલવા હેતુથી મંત્રિમંડળ સમક્ષ મુદ્દો લેવામાં આવે.

૩૧. નિઃસંદેહ, એ સાચું છે કે ૧૮મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના રોજ મુખ્યમંત્રીએ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને એક પત્ર લખ્યો હતો. હકીકતમાં, મુખ્યમંત્રીએ બે પત્રો લખ્યા હતા;

તેમાંનો એક પત્ર મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને સંબોધીને લખવામાં આવ્યો હતો, જેમાં શ્રી આર.એ. મહેતાની લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક અંગે મંત્રીમંડળની ચિંતાઓની વિગતો આપવામાં આવી હતી. મુખ્યમંત્રીએ નોંધપાત્ર રીતે નીચે મુજબ જણાવતાં આ મુદ્દાનો ઉપસંહાર કર્યો હતો :

"જોકે, માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતા ના નામ અંગે મને કોઈ વ્યક્તિગત અનામત નથી, પરંતુ રાજ્ય સરકારના વડા તરીકે, મને ભય છે કે, હું માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતા નું નામ સ્વીકારી શકીશ નહીં, જેઓ, મારા મત મુજબ, ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના આ ગૌરવપૂર્ણ પદ માટે સૌથી યોગ્ય પસંદગી તરીકે માનવામાં આવી શકતા નથી."

તદનુરૂપ પત્ર મુખ્યમંત્રીએ રાજ્યપાલને પણ તા. ૧૮ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ ના રોજ સંબોધ્યો હતો, જેમાં ફરી એકવાર આ મુજબ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે :

"ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનું તા. ૨ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧નું તાજેતરનું પત્ર જેટલા અંશે સંબંધિત છે, તેટલા અંશે હું તમને જાણ કરું છું કે તેમાં ભલામણ કરાયેલ નામ કેટલીક નિશ્ચિત અને માન્ય કારણોસર રાજ્ય સરકાર દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી."

જ્યાં સુધી મંત્રિપરિષદનો સંબંધ છે, તે હદ સુધી શ્રી આર.એ. મહેતાની લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્તિ કરવાનો પ્રશ્ન સમાપ્ત થયો હતો. મુખ્ય પ્રધાને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તથા રાજ્યપાલને જે સંદેશ આપ્યો હતો તેના પ્રકાશમાં, રાજ્યએ અંતિમ રીતે, નિષ્કર્ષરૂપે અને કોઈપણ પ્રકારની અનિશ્ચિતતા વિના પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધી હતી કે જ્યાં સુધી શ્રી આર.એ. મહેતાનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી તેમનું નામ સ્વીકાર્ય નહોતું. જ્યારે પરામર્શની વાત થાય છે, ત્યારે તે એકતરફી પરામર્શ હોઈ શકતો નથી. જો મંત્રિપરિષદનો અભિપ્રાય એવો હતો કે શ્રી આર.એ. મહેતાનું નામ સર્વથા સ્વીકાર્ય નથી, તો મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને મુખ્ય મંત્રી વચ્ચે વધુ કયો પરામર્શ કરવાનું બાકી રહ્યું હતું તે અમે સમજી શકતા નથી.

૩૧.૧ નોંધપોથીમાંથી ઉપરોક્ત જે વલણ પ્રગટ થાય છે તે ઉપરાંત, અમને આ પણ જણાય છે કે બરાબર તે જ સમયે, જ્યારે બે મહાનુભાવો વચ્ચે આવો પત્રવ્યવહાર ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે મંત્રિસભાએ એક અધ્યાદેશ જારી કરવાની ભલામણ કરી હતી, જે લોકાયુક્તની સમગ્ર રચના તેમજ લોકાયુક્તની પસંદગીની પદ્ધતિમાં ફેરફાર લાવનાર હતો. અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, રાજ્યપાલને ૧૭ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના રોજ અધ્યાદેશ જારી કરવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી. જો આ અધ્યાદેશ પ્રખ્યાપિત કરવામાં આવ્યો હોત, તો તે લોકાયુક્તની નિમણૂકની પદ્ધતિમાં ફેરફાર લાવત. હકીકતમાં, તે લોકાયુક્તની મૂળ રચનામાં જ ફેરફાર લાવત. અગાઉની જોગવાઈઓમાં એક વ્યક્તિના

લોકાયુક્તની કલ્પના કરવામાં આવી હતી, જ્યારે નવી જોગવાઈઓમાં અધ્યક્ષ તરીકે લોકાયુક્ત અને વધુમાં વધુ બે સભ્યો, જે મળીને લોકાયુક્ત સંસ્થા રચી શકે, એવી કલ્પના કરવામાં આવી હતી. આવા પદ પરની નિમણૂક મુખ્યમંત્રી, વિધાનસભાના અધ્યક્ષ, કાનૂની વિભાગના પ્રભારી પ્રધાન, મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા નામાંકિત કરવામાં આવે તેવા વડી અદાલતના કાર્યરત ન્યાયમુર્તિ, તથા વિધાનસભાના વિરોધ પક્ષના નેતા, એમના સમૂહથી બનેલી સમિતિ દ્વારા કરવામાં આવવાની હતી. અધ્યક્ષપદે નિયુક્ત કરવાનાં વ્યક્તિના નામની ભલામણ કરવા બાબતે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભૂમિકામાં પણ નોંધપાત્ર ફેરફાર થવાનો હતો. સુધારેલી કલમ ૩ની ઉપકલમ (૩)ની જોગવાઈ મુજબ, વડી અદાલતના કાર્યરત ન્યાયમુર્તિને અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કરવામાં ન આવે, સિવાય કે તે પહેલાં વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કરવામાં આવ્યો હોય. અન્ય શબ્દોમાં, અગાઉ વડી અદાલતના કાર્યરત ન્યાયમુર્તિ અથવા નિવૃત્ત ન્યાયમુર્તિની નિમણૂક માટે આવશ્યક રહેલો મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથેનો પરામર્શ, ઘટાડી દેવામાં આવ્યો હતો અને તે માત્ર ત્યારે જ આવશ્યક રાખવામાં આવ્યો હતો જ્યારે વડી અદાલતના કાર્યરત ન્યાયમુર્તિને અધ્યક્ષ તરીકે નિયુક્ત કરવાનો વિચાર કરવામાં આવતો હોય.

૩૧.૨ જ્યારે એવો અધ્યાદેશ રાજ્યપાલ દ્વારા પુનર્વિચારણા માટે પરત મોકલવામાં આવ્યો, ત્યારે ફરી એકવાર આશરે ૨૦ મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના રોજ એક નવો અધ્યાદેશ મોકલવામાં આવ્યો.

૩૨. આવા અધ્યાદેશના જારીકરણની યોગ્યતા અથવા તેમાં સમાયેલ જોગવાઈઓની કાયદેસરતાનો અમે વિચાર કરી રહ્યા નથી. આ મુદ્દો અમારી સમક્ષ વ્યાપક રીતે વિચારાધીન નથી. અમે તો વકીલ શ્રી ગિરીશ પટેલની આ દલીલ પણ સ્વીકારતા નથી કે એવો અધ્યાદેશ સંપૂર્ણપણે દુર્ભાવનાપૂર્વક જારી કરવામાં આવ્યો હતો.

૩૩. તેમ છતાં, એક અનિવાર્ય નિષ્કર્ષ એ આવે છે કે, જ્યાં સુધી મંત્રીમંડળનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી શ્રી આર.એ. મહેતાના નામ અંગે પરામર્શમાં કશું બાકી રહ્યું ન હતું. એક તરફ, ૧૮ ઓગસ્ટ ૨૦૧૧ના રોજ મુખ્ય પ્રધાને વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તેમજ રાજ્યના રાજ્યપાલને લખ્યું હતું કે શ્રી આર.એ. મહેતાનું નામ સ્વીકાર્ય નથી અને બીજી તરફ, તેના એક દિવસ પહેલાં, એટલે કે ૧૭.૮.૨૦૧૧ના રોજ, મંત્રીમંડળે રાજ્યપાલને એક વટહુકમ જાહેર કરવાની વિનંતી કરી હતી, જે માત્ર લોકાયુક્તની પસંદગીની પદ્ધતિમાં જ નહીં, પરંતુ લોકાયુક્તની રચનામાં જ ફેરફાર લાવનાર હોત. આવું કરવું રાજ્યની ધારાસભાકીય સત્તાઓની હદમાં હોઈ શકે છે. હાલના મામલે, અમારો નિષ્કર્ષ માત્ર એટલો જ છે કે, જ્યાં સુધી શ્રી આર.એ. મહેતાના નામનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી મુખ્ય મંત્રી અને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ વચ્ચે પરામર્શ માટે કશું બાકી રહ્યું ન હતું અને એક મડાગાંઠની સ્થિતિ હતી.

શું રાજ્યપાલને તેમણે જે રીતે કાર્ય કર્યું તે રીતે કાર્ય કરવાની સત્તા હતી?

૩૪. આ મુદ્દાના અંતિમ અને સર્વાધિક નિર્ણાયક પાસા પર હવે અમે આવીએ છીએ, અર્થાત્, શું રાજ્યપાલને તેણીએ જે રીતે વર્તન કર્યું તે રીતે કાર્ય કરવા માટે અધિકૃતતા હતી? આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી શકાય તે માટે, ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમના અમલીકરણ સુધી દોરી આવેલ પૃષ્ઠભૂમિ તેમજ ઉક્ત અધિનિયમ હેઠળ કરવામાં આવેલી વિવિધ જોગવાઈઓ અંગે અમુક વિગતે વિચાર કરવા અમે ઈચ્છીએ છીએ.

૩૪.૧ અધિનિયમ અમલમાં મૂકવાના ઉદ્દેશ્યો અને કારણોના નિવેદનમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે નાગરિકોની ફરિયાદોના નિવારણ સંબંધિત પ્રશ્નો અંગેના વચગાળાના અહેવાલમાં, જે ૧૯૬૬ માં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, પ્રશાસનિક સુધારા સમિતિએ અન્ય બાબતો ઉપરાંત, પ્રશાસનમાં ભ્રષ્ટાચાર બાબતની ફરિયાદોની તપાસ કરવા માટે લોકાયુક્તની સંસ્થા સ્થાપવાની ભલામણ કરી હતી. પ્રશાસનિક સુધારા સમિતિની આ ભલામણને અમલમાં મૂકવા માટે રાજ્ય સરકારે ગુજરાત લોકપાલ અને લોકાયુક્ત વિધેયક, ૧૯૭૫ પ્રકાશિત કર્યું હતું. આ વિધેયકને પ્રશાસનિક મંજૂરી માટે ભારત સરકારને મોકલવામાં આવ્યું હતું. ભારત સરકારે આ વિધેયક અંગે કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી. જોકે, રાજ્ય વિધાનસભાના વિઘટનના કારણે આ વિધેયક વ્યવગત થઈ ગયો હતો. હાલમાં રજૂ કરાયેલું વિધેયક, ભારત સરકારે કરેલ કેટલીક સૂચનાઓનો સમાવેશ કર્યા પછી, અગાઉના વિધેયકની જ સમાન રેખા પર રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ વિધેયકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જાહેર પદાધિકારીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા કાર્યો

સંબંધિત ફરિયાદોની તપાસ કરવા માટે લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવાની જોગવાઈ કરવાનો હતો.

૩૫. અમે વહીવટી સુધારા આયોગનો અંતરિમ અહેવાલ નિરીક્ષ્યો છે (સંક્ષેપમાં 'આયોગ'). આયોગમાં શ્રી મોરારજી દેસાઈ અધ્યક્ષ તરીકે હતા, અને અન્ય સભ્યો તરીકે શ્રી હરિશ ચંદ્ર માથુર, શ્રી એચ.વી. કામથ તથા શ્રી વી. શંકરનો સમાવેશ થતો હતો. આયોગની નિયુક્ત ભારતના રાષ્ટ્રપતિએ સંદર્ભની શરતો સાથે કરી હતી, જેમાં જાહેર સેવાઓમાં કાર્યક્ષમતા અને અખંડિતતાના સર્વોચ્ચ ધોરણની ખાતરી કરવાની આવશ્યકતાને વિચારમાં લેવું અને સરકારની સામાજિક તથા આર્થિક નીતિઓ અમલમાં મૂકવા તેમજ વિકાસના સામાજિક અને આર્થિક લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે જાહેર વહીવટને યોગ્ય સાધનરૂપ બનાવવાની બાબતનો સમાવેશ થતો હતો, તથા તે લોકપ્રતિસાદી પણ હોવો જોઈએ તે બાબત પણ આવરી લેવાઈ હતી. આયોગને નાગરિકોની ફરિયાદોના નિવારણ સંબંધિત પ્રશ્નોનો વ્યવહાર કરવાનો હતો, એટલે કે ફરિયાદોના નિવારણ માટેની હાલની વ્યવસ્થાઓની પૂરકતા, તથા ફરિયાદોના નિવારણ માટે કોઈ નવી યાંત્રિકતા અથવા વિશેષ સંસ્થાની શરૂઆત કરવાની જરૂરિયાત. સમિતિએ તેના અંતરિમ અહેવાલમાં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

"જ્યારે અમારી સંદર્ભ શરતોના અન્ય મુદ્દાઓ મોટા ભાગે સ્થાપિત વહીવટની સમસ્યાઓને આવરી લે છે, ત્યારે આ મુદ્દો તુલનાત્મક

રીતે નવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશે છે; છતાં, તે લોકશાહી સરકારના કાર્યનિર્વહ માટે મૂળભૂત છે. તે વહીવટ અને નાગરિક બંનેને તેમના પરસ્પર સંબંધના અતિ સંવેદનશીલ બિંદુએ સ્પર્શે છે અને સરકારની નીતિઓને અમલમાં મુકતી વખતે વહીવટ જે રીત અપનાવે છે તે અંગે સામાન્ય નાગરિક સંતોષ અનુભવે છે કે નહીં, તે અત્યંત મહત્વના પ્રશ્નને ઉદ્ભવે છે. આ પ્રશ્ન અમારી કેન્દ્ર સરકારના મંત્રીઓ અને કોંગ્રેસ અધ્યક્ષ સાથે થયેલી ચર્ચાના અતિ પ્રારંભિક તબક્કામાં જ સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ પ્રભાવ સાથે, ખાસ કરીને નાગરિક પર તેની અસરના સંદર્ભમાં, પ્રગટ થયો હતો; અને અત્યાર સુધી અમને પરામર્શ કરવાની તક મળેલા સરકારી તેમજ અસત્તાવાર અભિપ્રાયોના વિશાળ જથ્થાએ તેની મહત્તા, તાત્કાલિકતા અને વ્યાપ અંગે અમારી સમજને સતત વધુ દઢ બનાવી છે. આ વિષય પરની લોકમાગણીની એકમતતા અને તેની તીવ્રતાથી કમિશન એટલું પ્રભાવિત થયું કે તેણે વહીવટી અન્યાય સામે નાગરિકને ઉપશમ મેળવવા સક્ષમ બનાવે તેવી યોજના ઘડવા માટે અલગ જૂથ રચવા કરતાં, પોતે જ આ સમસ્યાને સમર્પિત થવાનો નિર્ણય કર્યો. કમિશને જેટલું વધુ આ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો, તેટલું તેને વધુ ખાતરી થઈ કે આ સમસ્યા વિલંબ સહન કરતી નથી. અમને કોઈ શંકા નથી કે આ સમસ્યાનો

તાત્કાલિક ઉકેલ સરકારને દેશના કાયદાઓ અને તેની નીતિઓનું વહીવટ “ભય કે પક્ષપાત, સ્નેહ કે દ્વેષ વિના” કરવાની પ્રક્રિયામાં વધુ સશક્ત બનાવશે અને તેને જનવિશ્વાસ તથા જાહેર આસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં મદદરૂપ થશે, જેના અભાવે સામાજિક અને આર્થિક પ્રગતિ અશક્ય બની રહે. આ નિષ્કર્ષે પહોંચતા કમિશને ભ્રષ્ટાચારના પ્રસાર, વ્યાપક અકાર્યક્ષમતા અને લોકઆવશ્યકતાઓ પ્રત્યે વહીવટની અસંવેદનશીલતા વિરુદ્ધ વારંવાર વ્યક્ત થતી જાહેર હાકલનો નોંધ લીધો છે. કમિશનનો મત છે કે આ હાકલનો જવાબ સરકાર દ્વારા વહીવટની સિદ્ધિઓ અંગે સામાન્ય સંતોષની અભિવ્યક્તિમાં અથવા પોતાને સામાન્ય રીતે યોગ્ય ઠેરવવાના પ્રયત્નોમાં નથી, પરંતુ એવી ચંત્રણા ઉપલબ્ધ કરવામાં છે, જે આવી ફરિયાદોની તપાસ કરે અને સાચી ફરિયાદોને ખોટી અથવા અસ્થાયી ફરિયાદોથી અલગ પાડે, જેથી વહીવટની નિષ્ફળતાઓ અને સિદ્ધિઓને જાહેરપણે તેમના યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવી શકાય. સેવાઓના સંરક્ષણના દૃષ્ટિકોણથી પણ, આવી સંસ્થા જરૂરી છે, જેથી જનતા સમક્ષ તેમની છબી તેમના સાચા સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થાય અને સરેરાશ નાગરિકને તેમની ગુણવત્તા અને ધોરણો વિશેના પૂર્વગ્રહો, અનુમાનો અને ખોટી માન્યતાઓના આધારે ભ્રમિત ન કરવામાં આવે. આ તમામ

દષ્ટિકોણોથી, કમિશને આ સંદર્ભ શરત અંગે આંતરિમ અહેવાલ રજૂ કરવું પોતાનું બાધ્યકર્તવ્ય માન્યું છે.”

૩૫.૧ ત્યારબાદ, આયોગે તેની અહેવાલમાં નાગરિકો માટેના વર્તમાન સુરક્ષા ઉપાયો અને તે વર્તમાન સુરક્ષા ઉપાયોમાં રહેલી ખામીઓનું, ખાસ કરીને નાગરિકોની ફરિયાદોના નિવારણ માટે ઉપલબ્ધ સુવિધાઓના સંદર્ભમાં, પરીક્ષણ કર્યું. આયોગે વિશ્વચુદ્ધો બાદ અને ખાસ કરીને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયા પછી નાગરિકોના અધિકારો પર રાજ્ય દ્વારા વધતા જતા અતિક્રમણની નોંધ લીધી. આયોગે વહીવટી વિવેકાધિકારના વિશાળ ક્ષેત્રની નોંધ લીધી, જેમાં નાગરિકોની ફરિયાદોના નિવારણ માટેની સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ નથી. તેથી, આયોગે નોંધ્યું કે તત્પતઃ તેના સમક્ષનો મુખ્ય પ્રશ્ન એવો હતો કે નાગરિકને એવી સંસ્થા કેવી રીતે ઉપલબ્ધ કરાવવી કે જ્યાં તે પોતાની ફરિયાદોના નિવારણ માટે સહેલાઈથી પહોંચી શકે અને જે નિવારણ તેને અન્યત્ર મેળવી શકાતું નથી. આયોગે નોંધ્યું કે આ મૂળભૂત પ્રશ્ને નોંધપાત્ર ધ્યાન આકર્ષ્યું છે અને સરકારના તંત્રમાં ભ્રષ્ટાચારના કેસોનો સામનો કરવા માટે સત્તાપ્રાધિકરણની આવશ્યકતાએ પણ અનેક વર્ષોથી ભારતના લોકપ્રતિનિધિઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આયોગે વધુમાં નોંધ્યું કે ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ વિધેયક, ફોજદારી કાયદા સુધારા વિધેયક, ૧૯૫૨, તપાસ આયોગ વિધેયક, ૧૯૫૨, વગેરે જેવા અનેક કડક કાયદાકીય ઉપાયો ભલામણ કરવામાં આવ્યા હતા. આયોગે ભારત ખાતે ઓમ્બુઝ્સમન-પ્રકારની સંસ્થા સ્થાપવાની આવશ્યકતા અંગે થયેલી ચર્ચાઓની પણ નોંધ લીધી, અને આ આવશ્યકતા પર

સ્વર્ગસ્થ શ્રી પી.ટી. જવાહરલાલ નેહરુ દ્વારા દઢ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો અને સમર્થન આપવામાં આવ્યું હતું.

૩૫.૨ આયોગે સ્કેન્ડિનેવિયન દેશો, ન્યુઝીલેન્ડ અને યુનાઈટેડ કિંગડમ જેવા વિવિધ દેશોમાં સ્થાપિત ઓમ્બુડ્સમેનની પદ્ધતિનો નોંધ લીધો અને નોંધ્યું કે આવી સંસ્થાનો સામાન્ય ઢાંચો એવો છે કે ઓમ્બુડ્સમેનનું સ્થાન દેશમાં સર્વોચ્ચ અથવા ઉચ્ચ ન્યાયિક કાર્યપાલકોના સમકક્ષ હોય છે. તેને તપાસની પોતાની પદ્ધતિઓ અને એજન્સીઓ પસંદ કરવામાં તુલનાત્મક રીતે મુક્ત રાખવામાં આવે છે. આયોગે માન્યું કે આપણા દેશમાં પણ એવી પદ્ધતિને અમારી જરૂરિયાતોને અનુરૂપ રીતે યોગ્ય રીતે અપનાવી શકાય. આવી સંસ્થાઓ સામાન્ય રીતે સંસદીય નિયંત્રણને પૂરક હોય છે, કોઈપણ રાજકીય જોડાણથી સ્વતંત્ર હોય છે, સામાન્ય વહીવટી શ્રેણીબદ્ધતાથી બહાર હોય છે અને સરકારી ચંત્રણા સાથે સંકળાયેલા ઔપચારિકતાવાદ, પ્રચારપ્રસિદ્ધિ અને વિલંબથી મુક્ત હોય છે. તેઓ અવરોધ વિના એ રીતે કાર્ય કરે છે કે પ્રતિકૂળ અસર પામેલા નાગરિકના મનમાંથી અન્યાયની ભાવના દૂર થાય અને સાથે સાથે મોટા પાયે વહીવટની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા જળવાઈ રહે, તેની કાર્યક્ષમતા પ્રત્યે જનવિશ્વાસ અને તેની કામગીરી પ્રત્યે આસ્થા વિકસે અને જનમાનસમાં તેની યોગ્ય દૃષ્ટિ રચાય. ત્યારબાદ આયોગે ઓમ્બુડ્સમેન પ્રકારની સંસ્થાની નકલરૂપ વ્યવસ્થા સ્થાપવામાં આવતી કેટલીક મુશ્કેલીઓનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો, પરંતુ સાથે સાથે ચર્ચા કરીને એવો નિષ્કર્ષ પણ નોંધ્યો કે દર્શાવવામાં આવેલી બધી મુશ્કેલીઓ

અદમ્ય નથી. આયોગે સાવધાનીપૂર્વકના વિચારવિમર્શ પછી એવો મત વ્યક્ત કર્યો કે મંત્રાલય સંબંધિત નિર્ણયો પણ લોકાયુક્તના કાર્યોના વ્યાપમાં લાવવામાં આવવા જોઈએ. આયોગનું એવું પણ મત હતું કે આવા નિર્ણયના રાજકીય પાસાને ધ્યાનમાં લીધા પછી પણ હકીકતમાં આવી સંસ્થા પ્રધાનમંત્રીના હાથને નબળા પાડવા કરતાં વધુ મજબૂત બનાવશે. ત્યારબાદ આયોગે નાગરિકોની ફરિયાદોના નિવારણ માટે એવી સંસ્થાની ભલામણ કરી કે જેમાં એક સત્તાધિકારી કેન્દ્ર અને રાજ્યોમાં મંત્રીઓ અથવા સરકારના સચિવોના વહીવટી કૃત્યો વિરુદ્ધની ફરિયાદોનો નિરાકરણ કરે. આયોગે દરેક રાજ્યમાં અને કેન્દ્ર ખાતે અન્ય અધિકારીઓના વહીવટી કૃત્યો વિરુદ્ધની ફરિયાદોનું નિવારણ કરવા માટે બીજી સત્તાધિકારી સંસ્થાની કલ્પના કરી. આયોગે નોંધ્યું કે વહીવટમાં ભ્રષ્ટાચારના પ્રસાર અંગે જનમત લાંબા સમયથી ઉશ્કેરાયેલું રહ્યું છે અને સંભવિત છે કે સ્વતંત્ર સત્તાધિકારીઓ સમક્ષ આવતા પ્રકરણોમાં ભ્રષ્ટ હેતુ અને પક્ષપાતના આક્ષેપો અથવા તેના વાસ્તવિક પુરાવા સામેલ હોય. આયોગે એવો મત વ્યક્ત કર્યો કે આવી સંસ્થા એવા પ્રકરણોનો પણ વ્યવહાર કરે, સિવાય કે જ્યાં તેવા પ્રકરણોમાં ફોજદારી આરોપ અથવા અદાલત દ્વારા સંજોય દુરાચરણ સામેલ હોય; એવા કિસ્સામાં, જે યોગ્ય હોય તે મુજબ, પ્રકરણ પ્રધાનમંત્રી અથવા મુખ્યમંત્રીના ધ્યાન પર લાવવામાં આવવું જોઈએ. આયોગે લોકપાલ અને લોકાયુક્તની સંસ્થાઓના નીચે મુજબના મુખ્ય લક્ષણોની કલ્પના કરી.:

“૨૫. લોકપાલ અને લોકાયુક્તની સંસ્થાઓના મુખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ હશે(એ) તેઓ સ્પષ્ટપણે સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ હોવા જોઈએ.

(બી) તેમની તપાસો અને કાર્યવાહી ખાનગી રીતે હાથ ધરવામાં આવવી જોઈએ અને ખાનગી રીતે હાથ ધરવામાં આવવી જોઈએ અને સ્વરૂપે અનૌપચારિક હોવી જોઈએ.(સી) તેમની નિમણૂક, શક્ય તેટલી હદ સુધી, અરાજકીય હોવી જોઈએ.(ડી) તેમની સ્થિતિની તુલના દેશના સર્વોચ્ચ ન્યાયિક કાર્યકર્તાઓ સાથે થવી જોઈએ.(ઈ) તેઓએ અન્યાય, ભ્રષ્ટાચાર અથવા પક્ષપાતના કૃત્યોને આવરી લેતા વિવેકાધીન ક્ષેત્રના વિષયોનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ. તેમની કાર્યવાહી ન્યાયિક (એફ) હસ્તક્ષેપને આધીન હોવી જોઈએ નહીં અને તેમની ફરજો સાથે સંબંધિત માહિતી પ્રાપ્ત કરવામાં તેમને મહત્તમ સ્વતંત્રતા અને સત્તાઓ હોવી જોઈએ.(જી) તેઓએ કાર્યપાલક સરકાર પાસેથી કોઈ લાભ અથવા આર્થિક ફાયદાની અપેક્ષા રાખવી નહીં.

સંસ્થાની આ આવશ્યક વિશેષતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે લોકપાલની નિયુક્તિ કરવામાં આવે અને તેને અનુગામી પરિચ્છેદોમાં વર્ણવેલ રીતે કાર્યો સોંપવામાં આવે.”

૩૬. આ વચગાળાના અહેવાલના આધારે જ લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ અમલમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. આયોગ દ્વારા સૂચવાયેલ વિધેયકનો પ્રારૂપ, નિશ્ચિતરૂપે, રાજ્ય દ્વારા પ્રખ્યાપિત કરવામાં આવેલ અધિનિયમથી કેટલાક મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રોમાં ભિન્ન છે. તે છતાં, આ અધિનિયમ સુધી પહોંચાડનાર પૃષ્ઠભૂમિ અમારી હેતુસર નોંધપાત્ર મહત્વ અને રસ ધરાવે છે. આ પૃષ્ઠભૂમિ સાથે, ગુજરાત રાજ્યમાં જાહેર પદાધિકારીઓ વિરુદ્ધના આક્ષેપોની તપાસ માટે લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવા તથા ખોટા અને નિરાધાર આક્ષેપો સામે જાહેર પદાધિકારીઓની ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાનું સંરક્ષણ કરવા અને તેને અનુસંગિક બાબતો માટે જોગવાઈ કરવા માટે આ અધિનિયમ ઘડવામાં આવ્યો હતો.

૩૬.૧ અધિનિયમની કલમ ૨(૧) માં ‘કાર્યવાહી’ ની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, જેનો અર્થ એવો થાય છે કે નિર્ણય, ભલામણ અથવા તારણના માર્ગે, અથવા અન્ય કોઈ પણ રીતે, અધિનિયમના પ્રારંભ પહેલાં કે પછી લેવામાં આવેલી કોઈપણ કાર્યવાહી, અને તેમાં કાર્યવાહી કરવામાં થયેલ નિષ્ફળતા પણ સમાવિષ્ટ છે. કલમ ૨(૨) માં ‘આક્ષેપ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. કલમ ૨(૪) માં ‘લોકાયુક્ત’ શબ્દની વ્યાખ્યા એવી કરવામાં આવી છે કે તેનો અર્થ અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરાયેલ વ્યક્તિ થાય છે. કલમ ૨(૭) માં ‘જાહેર પદાધિકારી’ શબ્દની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરવામાં આવી છે:

"(૭) જાહેર પદાધિકારી"નો અર્થ એવો વ્યક્તિ થાય છે, જે નીચેના પૈકી કોઈ પદ ધારણ કરે છે અથવા ધારણ કર્યું છે(એ) એક મંત્રી:(બી) કંપનીઝ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ ની કલમ ૬૧૭ ના અર્થમાં આવતી એવી સરકારી કંપનીનો અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ, જેના ભરચૂક થયેલ શેર મૂડીમાંથી એકાવન ટકાથી ઓછો નહીં એવો હિસ્સો રાજ્ય સરકાર પાસે ધારિત હોય, અને એવી કંપનીની અનુગામી કંપનીનો અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ, જે કંપનીની ભરચૂક થયેલ શેર મૂડીમાંથી એકાવન ટકાથી ઓછો નહીં એવો હિસ્સો રાજ્ય સરકાર પાસે ધારિત હોય:(સી) બોમ્બે અધિનિયમ અથવા ગુજરાત અધિનિયમ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ સ્થાપિત અને રાજ્ય સરકારની માલિકીની અથવા તેના નિયંત્રણ હેઠળની નિગમના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ:(ડી) ગુજરાત રાજ્યમાં કાયદા દ્વારા સ્થાપિત યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચાન્સેલર;"

અધિનિયમની કલમ ૩ લોકાયુક્તની નિમણૂક સંબંધિત છે અને નીચે મુજબ છે:

"૩. (૧) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર તપાસો હાથ ધરવાના હેતુસર, રાજ્યપાલ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મહોર હેઠળના વોરંટ દ્વારા, લોકાયુક્તા તરીકે ઓળખાવાનો એક વ્યક્તિ નિમશે: પરંતું એ શરતે કે, લોકાયુક્તાની નિમણૂક વડી અદાલતના મુખ્ય

ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી કરવામાં આવશે અને ગુજરાત રાજ્યની વિધાનસભા ભંગ કરવામાં આવી હોય અથવા બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૫૬ હેઠળની જાહેરાત ગુજરાત રાજ્યમાં અમલમાં હોય તેવા સમયે આવી નિમણૂક કરાવવાની હોય તેવા પ્રસંગ સિવાય, વિધાનસભામાં વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પણ પરામર્શ કર્યા પછી, અથવા જો એવો કોઈ નેતા ન હોય તો, તે ગૃહમાં વિરોધ પક્ષના સભ્યો દ્વારા આ બાબતમાં અધ્યક્ષ નિર્દેશ કરે તે રીત મુજબ ચૂંટાયેલા વ્યક્તિ સાથે પણ પરામર્શ કર્યા પછી કરવામાં આવશે.

(૨) કોઈ વ્યક્તિ લોકોચુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર ગણાશે નહીં, સિવાય કે તે વડી અદાલતનો ન્યાયમુર્તિ હોય અથવા રહી ચૂક્યો હોય. (૩) લોકોચુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવેલી દરેક વ્યક્તિએ, પોતાના પદનો કાર્યભાર સંભાળતા પહેલાં, રાજ્યપાલ સમક્ષ અથવા તેમના દ્વારા તે હેતુ માટે નિયુક્ત કરવામાં આવેલી કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ, પ્રથમ અનુસૂચીમાં તે હેતુ માટે નિર્ધારિત પ્રરૂપમાં શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી અને તેના પર હસ્તાક્ષર કરવા.

અધિનિયમની કલમ ૪ લોકોચુક્તના મામલામાં લાગુ પડતી અયોગ્યતાઓને સંબંધિત છે અને નીચે મુજબ જોગવાઈ કરે છે:

“૪. (૧) લોકાયુક્ત સંસદનો સભ્ય અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળનો સભ્ય નહીં હોય અને વિશ્વાસનો અથવા લાભનો કોઈ હોદ્દો (લોકાયુક્ત તરીકેના પોતાના હોદ્દા સિવાય) ધારણ નહીં કરે અથવા કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાયેલો નહીં હોય અથવા કોઈ ધંધો નહીં ચલાવે અથવા કોઈ વ્યવસાયનો અભ્યાસ નહીં કરે; અને તે મુજબ, લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત થયેલ વ્યક્તિ પોતાના હોદ્દાનો કાર્યભાર સંભાળે તે પહેલાં, તે કરશે.(એ) જો તે સંસદનો અથવા કોઈ રાજ્યની વિધાનસભાનો સભ્ય હોય, તો તેવી સભ્યતા પરથી રાજીનામું આપે: અથવા(બી) જો તે વિશ્વાસ અથવા લાભનું કોઈ પદ ધારણ કરતો હોય, તો તેવા પદેથી રાજીનામું આપે: અથવા(સી) જો તે કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાયેલો હોય, તો તેની સાથેનો સંબંધ વિરહેડ કરે; અથવા(ડી) જો તે કોઈ વ્યવસાય ચલાવતો હોય, તો તે વ્યવસાયના સંચાલન અને વ્યવસ્થાપન સાથેનો તેનો સંબંધ (માલિકી હકથી પોતાને વંચિત કર્યા વગર) વિરહેડ કરાવે; અથવા(ઈ) જો તે કોઈ વ્યવસાયિક વ્યવસાય કરતા હોય, તો આવા વ્યવસાયનો અભ્યાસ સ્થગિત કરવો.(૨) કોઈ વ્યક્તિને લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે અથવા એવું કોઈપણ પદ સતત ધારણ રાખવા માટે અયોગ્ય ગણવામાં આવશે, જો તેના પરિવારના

કોઈ સભ્યે રાજ્ય સરકાર સાથે કોઈ વાણિજ્યિક કરારમાં પ્રવેશ કર્યો હોય અને તે કરાર અમલમાં હોય, અથવા વાણિજ્યિક સ્વરૂપના કોઈ વ્યવસાય સંબંધિત રાજ્ય સરકાર સાથે કોઈ અન્ય લેવડદેવડ ધરાવતો હોય.

સ્પષ્ટીકરણ.— ઉપકલમ (૨) ના હેતુસર, "પરિવાર" શબ્દપ્રયોગનો અર્થ પત્ની, પતિ, પુત્ર, અવિવાહિત પુત્રી, અને પુત્રવધૂ થાય છે. "

અધિનિયમની કલમ ૫ લોકાયુક્તાના પદકાળ અને સેવાની અન્ય શરતોને સંબંધિત છે અને નીચે મુજબ છે:

"૫. (૧) લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક કરાયેલ દરેક વ્યક્તિ તે પોતાના પદનો કાર્યભાર સંભાળે તે તારીખથી પાંચ વર્ષના કાર્યકાળ સુધી પદ પર રહેશે:

પરંતુ એ શરતે કે (એ) લોકાયુક્ત રાજ્યપાલને સંબોધીને પોતાના હસ્તાક્ષરથી લખિતરૂપે પોતાનું પદત્યાગ કરી શકે છે: (બી) લોકાયુક્તને કલમ ૬ માં નિર્દિષ્ટ રીતથી પદ પરથી દૂર કરી શકાય છે.(૨) પદ પર રહેવું બંધ થયા પછી, લોકાયુક્ત ગુજરાત સરકાર હેઠળ વધુ કોઈ પણ રોજગાર માટે (લોકાયુક્ત તરીકે હોય કે અન્ય કોઈપણ હેતુસર) અથવા આવી કોઈપણ સરકાર

માલિકીની કંપની, નિગમ અથવા યુનિવર્સિટી હેઠળ કોઈપણ રોજગાર અથવા પદ માટે, જેનો ઉલ્લેખ કલમ ૨ ની ઉપકલમ (૭) ના ઉપખંડો (બી), (સી) અને (ડી) માં કરવામાં આવ્યો છે, અયોગ્ય રહેશે.(૩) દ્વિતીય અનુસૂચીમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલ હોય તેવો પગાર લોકાયુક્તને ચૂકવવામાં આવશે.(૪) લોકાયુક્તને ચૂકવવા યોગ્ય ભથ્થાં અને પેન્શન તથા તેની સેવાની અન્ય શરતો એવી રહેશે, જેમ નિર્ધારિત કરવામાં આવે:(૫) લોકાયુક્તને ચૂકવવાપાત્ર, અથવા તેના સંદર્ભમાં ચૂકવવાપાત્ર, વેતન, ભથ્થાં અને પેન્શન રાજ્યની સંચિત નિધિ પર ભારિત ખર્ચ ગણાશે.

પરંતુ શરતે કે લોકાયુક્તને ચૂકવવાપાત્ર ભથ્થાં અને પેન્શન તથા તેની સેવાની અન્ય શરતો નિર્ધારિત કરતી વખતે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને ચૂકવવાપાત્ર ભથ્થાં અને પેન્શન તથા તેમની સેવાની અન્ય શરતોનો વિચાર કરવામાં આવશે:પરંતુ વધુમાં એ જોગવાઈ કરવામાં આવે છે કે, લોકાયુક્તને ચૂકવવાના ભથ્થાં અને પેન્શન તથા તેની સેવાકીય અન્ય શરતોમાં, તેની નિયુક્તિ બાદ, તેના હિતવિરુદ્ધ ફેરફાર કરવામાં આવશે નહીં."

અધિનિયમની કલમ ૬ લોકાયુક્તને પદ પરથી દૂર કરવા સંબંધિત છે, અને નીચે મુજબ વાંચવામાં આવે છે :

"૬. લોકાયુક્તને તેના પદ પરથી દૂર કરવામાં નહીં આવે સિવાય કે રાજ્યપાલ દ્વારા એવો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય કે, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા કરાયેલી તપાસ પછી, અથવા પ્રસંગોચિત રીતે, આ બાબતમાં મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ જે વડી અદાલતના અન્ય ન્યાયમુર્તિને નિયુક્ત કરે તે દ્વારા કરાયેલી તપાસ પછી, સાબિત થયેલ દુર્વર્તન અથવા અસમર્થતાના આધારે, જેમાં લોકાયુક્તને તેના વિરુદ્ધના આરોપોની જાણ કરવામાં આવી હોય અને તે આરોપોના સંબંધમાં તેને સાંભળવામાં આવવાની વાજબી તક આપવામાં આવી હોય."

કલમ ૭ એવા મુદ્દાઓને સંબંધિત છે, જેઓની લોકાયુક્ત દ્વારા તપાસ કરવામાં આવી શકે છે, અને તે નીચે મુજબ છે:

"૭. (૧) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, લોકાયુક્ત કોઈ પણ એવી કાર્યવાહી અંગે તપાસ કરી શકશે, જે કોઈ જાહેર કાર્યકર્તા દ્વારા કરવામાં આવી હોય, અથવા તેની સામાન્ય અથવા વિશિષ્ટ મંજૂરીથી કરવામાં આવી હોય, એવા કોઈપણ મામલામાં કે જેમાં આવી કાર્યવાહી સંબંધે આક્ષેપ સમાવતી ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય અથવા લોકાયુક્તના મતે આવી કાર્યવાહી આક્ષેપનો વિષય બની શકે છે અથવા બની શકી

હોત.(૨) આ અધિનિયમ હેઠળ જે બાબત અંગે ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય, તેવી કોઈ બાબતને તપાસ માટે કમિશન્સ ઓફ ઇન્ક્વાયરી એક્ટ, ૧૯૫૨ હેઠળ કોઈ કમિશનને લોકાયુક્તની ભલામણ પર અથવા તેની સંમતિથી સિવાય મોકલવામાં આવશે નહીં:

પરંતુ, આ ઉપકલમમાં કોઈ જોગવાઈ એવી ગણાશે નહીં કે જેના કારણે રાજ્ય સરકારને, જો તેના અભિપ્રાય મુજબ તે બાબત અસાધારણ રીતે નિશ્ચિત જાહેર મહત્વની બાબત હોય, તો તપાસ માટે તે બાબતને આવા કમિશનને મોકલવામાં અવરોધ થાય.(૩) ઉપકલમ (૧) માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, લોકાયુક્ત કોઈપણ કાર્યની તપાસ આગળ ધપાવવા પહેલાં, તપાસ હાથ ધરવા માટે વાજબી આધાર અસ્તિત્વમાં છે કે કેમ તે નિર્ધારિત કરવા માટે, તેને યોગ્ય જણાય તેવી પ્રાથમિક તપાસ કરશે અને જો તે શોધે કે આવા કોઈ આધાર અસ્તિત્વમાં નથી, તો તે તે અસરનો નિષ્કર્ષ નોંધશે અને ત્યારબાદ બાબત બંધ કરવામાં આવશે અને ફરિયાદીને તે મુજબ જાણ કરવામાં આવશે.(૪) આ કલમ હેઠળ, કોઈ જાહેર કાર્યકર્તા દ્વારા અથવા તેના સામાન્ય કે વિશિષ્ટ મંજૂરીથી લેવામાં આવેલી કાર્યવાહીની તપાસ માત્ર આ આધારે પ્રભાવિત થશે નહીં કે આવી કાર્યવાહી બાદ તે જાહેર

કાર્યકર્તાએ તે હોદ્દો, જેમાં તેણે કાર્યવાહી કરી હતી અથવા જેના મંજૂરીથી કાર્યવાહી કરવામાં આવી હતી, ધારણ કરવાનું બંધ કર્યું હોય અથવા તે એવો જાહેર કાર્યકર્તા રહ્યો ન હોય.”

અધિનિયમની કલમ ૮ એવા મુદ્દાઓને લગતી છે, જેની તપાસ લોકાયુક્ત દ્વારા કરવામાં નહીં આવે અને તેમાં તપાસ પંચ અધિનિયમ હેઠળ નિયુક્ત કરાયેલા તપાસ પંચને મોકલાયેલા મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે. વિશેષ કરીને, કલમ ૮ ની ઉપકલમ (૪) એવી જોગવાઈ કરે છે કે, જો આવી ફરિયાદમાં ઉલ્લેખિત કાર્યવાહી કરવામાં આવી હોવાનો આક્ષેપ જે તારીખથી કરવામાં આવ્યો છે, તે તારીખથી પાંચ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય, તો લોકાયુક્ત એવી કોઈપણ ફરિયાદની તપાસ કરશે નહીં.

અધિનિયમની કલમ ૧૦ લોકાયુક્ત દ્વારા કરવામાં આવનાર તપાસ સંબંધિત પ્રક્રિયાની જોગવાઈ કરે છે. ખાસ કરીને, ઉપકલમ (૧) એવી જોગવાઈ કરે છે કે લોકાયુક્ત સંબંધિત જાહેર કાર્યકરને તેની વિરુદ્ધ કરવામાં આવેલી એવી ફરિયાદ અથવા નિવેદન બાબતે પોતાની ટિપ્પણીઓ રજૂ કરવાની તક આપશે. કલમ ૧૦ ની ઉપકલમ (૨) લોકાયુક્તને એવી દરેક તપાસ ખાનગી રીતે કરવા અને ફરિયાદીની તેમજ તપાસથી પ્રભાવિત જાહેર કાર્યકરની ઓળખ જાહેર ન કરવાની ફરજ પાડે છે. કલમ ૧૦ ની ઉપકલમ (૩) કોઈપણ તપાસ હાથ ધરવાની પ્રક્રિયા લોકાયુક્તના વિવેકાધિકાર પર છોડે છે. કલમ ૧૦ ની ઉપકલમ (૪)

લોકાયુક્તને પોતાના વિવેકાધિકારે કોઈપણ ફરિયાદની તપાસ કરવાનું નકારવા અથવા તેની તપાસ બંધ કરવાની સત્તા આપે છે, જો તેના મતે એવી ફરિયાદ તુરંત કે હેરાનગતિજનક હોય અથવા સદ્ભાવથી કરવામાં આવી ન હોય, અથવા તપાસ કરવા માટે પૂરતા આધાર ન હોય, અથવા પરિસ્થિતિ મુજબ તપાસ ચાલુ રાખવા માટે પૂરતા આધાર ન હોય, અથવા ફરિયાદીને અન્ય ઉપાયો ઉપલબ્ધ હોય, અથવા કેસની પરિસ્થિતિમાં ફરિયાદીએ એવા ઉપાયોનો આશરો લેવો વધુ યોગ્ય હોય. તેમ છતાં, કલમ ૧૦ ની ઉપકલમ (૫) મુજબ, જે કિસ્સામાં લોકાયુક્ત કોઈ ફરિયાદ સ્વીકારવાનો ઇનકાર કરે અથવા કોઈ ફરિયાદ સંબંધિત કોઈપણ તપાસ બંધ કરવાનો નિર્ણય કરે, તેવા કિસ્સામાં તેને તેના કારણો નોંધવા અને તે ફરિયાદી તથા સંબંધિત જાહેર કાર્યકરને જાણ કરવા ફરજિયાત છે. કલમ ૧૦ ની ઉપકલમ (૭) મુજબ, કલમ ૧૦ ની જોગવાઈઓના ઉલ્લંઘનમાં જનતા સમક્ષ અથવા પત્રકારિતાને કોઈપણ માહિતી જાહેર કરવાનું કૃત્ય ગુનો ગણાશે, જે માટે બે વર્ષ સુધીની મુદતના કારાવાસની સજા થઈ શકે છે અને તે ઉપરાંત દંડ માટે પણ જવાબદાર રહેશે.

અધિનિયમની કલમ ૧૧ લોકાયુક્ત જે પુરાવો નોંધાવી શકે તે અંગે સંબંધિત છે. કલમ ૧૧નો સંબંધિત ભાગ નીચે મુજબ વાંચાય છે:

“૧૧. (૧) આ કલમની જોગવાઈઓને આધીન રહી, આ અધિનિયમ હેઠળ તપાસના હેતુસર (આવી તપાસ પહેલાંની

પ્રાથમિક પૂછપરછ સહિત), લોકાયુક્તા કોઈપણ જાહેર સેવક અથવા કોઈપણ અન્ય વ્યક્તિને, જે તેના મતાનુસાર તપાસ સાથે સંબંધિત માહિતી પૂરી પાડી શકે અથવા દસ્તાવેજો રજૂ કરી શકે, એવી કોઈપણ માહિતી પૂરી પાડવા અથવા એવો કોઈપણ દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે કહી શકે છે.(૨) આવી કોઈપણ તપાસના હેતુસર (પ્રાથમિક પૂછપરછ સહિત), લોકાયુક્તાને, નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ (૧૯૦૮ નું ૫) હેઠળ દાવો ચલાવતી નાગરિક અદાલતને નીચે દર્શાવેલ બાબતોના સંદર્ભમાં જે તમામ સત્તાઓ હોય છે, તે તમામ સત્તાઓ રહેશે, અર્થાત્:(એ) કોઈપણ વ્યક્તિને હાજર થવા માટે સમન્સ પાઠવવું અને તેની હાજરી અમલમાં મૂકવી તથા તેને શપથ પર તપાસવો:(બી) કોઈ પણ દસ્તાવેજની શોધખોળ અને રજૂઆત કરાવવા માટે:(સી) સોગંદનામાઓ પર પુરાવા સ્વીકારવા:(ડી) કોઈપણ સરકારી દસ્તાવેજ અથવા તેની નકલ કોઈપણ અદાલત અથવા કચેરી પાસેથી મંગાવવી:(ઈ) સાક્ષીઓ અથવા દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશન જારી કરવું:(એફ) નિયત કરવામાં આવે તેવી અન્ય બાબતો.(૩) લોકાયુક્તને ઉપકલમ (૮) ની જોગવાઈઓને આધીન કોઈપણ વ્યક્તિને, લોકાયુક્તના મત મુજબ તપાસના વિષયવસ્તુ માટે ઉપયોગી અથવા સંબંધિત હોય તેવા મુદ્દાઓ

અથવા બાબતો અંગે માહિતી આપવા માટે ફરમાવવાની સત્તા રહેશે અને એવી રીતે ફરમાવાયેલ કોઈપણ વ્યક્તિ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૭૬ અને કલમ ૧૭૭ ના અર્થમાં એવી માહિતી આપવા માટે કાનૂની રીતે બંધાયેલ માનવામાં આવશે.(૪) લોકાયુક્ત અથવા આ બાબતમાં લોકાયુક્ત દ્વારા ખાસ સત્તાપ્રાપ્ત કરવામાં આવેલ કોઈપણ રાજપત્રિત અધિકારી, જ્યાં તેને એવો વિશ્વાસ કરવાનો કારણ હોય કે પૂછપરછના વિષય સાથે સંબંધિત કોઈ હિસાબની પુસ્તકો અથવા અન્ય દસ્તાવેજો મળી શકે છે, તેવા કોઈપણ મકાન અથવા સ્થળમાં પ્રવેશી શકે છે, અને ત્યાંથી તેવી કોઈપણ હિસાબની પુસ્તકો અથવા દસ્તાવેજો જપ્ત કરી શકે છે અથવા તેમાંથી ઉતારા અથવા નકલો લઈ શકે છે, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ (૧૯૭૪ નું ૨) ની કલમ ૧૦૦ ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, જેટલી હદ સુધી તે લાગુ પડતી હોય તેટલી હદ સુધી.(૫) લોકાયુક્તને દીવાની અદાલત ગણવામાં આવશે અને જ્યારે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૭૫, કલમ ૧૭૮, કલમ ૧૭૯ અથવા કલમ ૧૮૦માં વર્ણવેલ કોઈ ગુનો લોકાયુક્તની નજરે અથવા હાજરીમાં કરવામાં આવે, ત્યારે લોકાયુક્ત, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ (૧૯૭૪નું ૨)માં જોગવાયેલ મુજબ, તે ગુનો રચતા તથ્યો અને આરોપીના

નિવેદનનો નોંધ કર્યા બાદ, તે મામલો તે જનો વિચાર ચલાવવાની અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતા મેજિસ્ટ્રેટને મોકલી શકશે અને જેને આવો કોઈ મામલો મોકલવામાં આવ્યો હોય તે મેજિસ્ટ્રેટ, આરોપી વિરુદ્ધની ફરિયાદની સુનાવણી એવી રીતે આગળ વધારશે જાણે કે તે મામલો તેને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ની કલમ ૩૪૬ હેઠળ મોકલવામાં આવ્યો હોય.(૬) લોકાયુક્ત સમક્ષની કોઈપણ કાર્યવાહી ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૧૯૩ અને ૨૨૮ ના અર્થક્ષેત્રમાં ન્યાયિક કાર્યવાહી ગણાશે.

XXXXX”

અધિનિયમની કલમ ૧૨ લોકાયુક્તના અહેવાલને સંબંધિત છે, જેની બાબતે

મુખ્ય મંત્રી અને નીચે મુજબ વાંચવામાં આવે છે:

“૧૨ (૧) જો કોઈ એવી કાર્યવાહી અંગે, જેના સંદર્ભમાં મુખ્ય મંત્રી વિરુદ્ધ અથવા મુખ્ય મંત્રી સાથે સંયુક્ત રીતે કોઈ અન્ય લોકસેવક વિરુદ્ધ આક્ષેપ સમાવવામાં આવેલી ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય, તેની તપાસ પછી લોકાયુક્ત એ બાબતે સંતુષ્ટ થાય કે એવો આક્ષેપ મુખ્ય મંત્રી વિરુદ્ધ સંપૂર્ણપણે અથવા અંશતઃ સાબિત કરી શકાય છે, તો તે લેખિત અહેવાલ દ્વારા પોતાના નિષ્કર્ષો, સંબંધિત દસ્તાવેજો, સામગ્રી અને અન્ય પુરાવા સાથે,

મુખ્ય મંત્રી ને સંપ્રેષિત કરશે.(૨) ઉપકલમ (૧) હેઠળના અહેવાલની પ્રાપ્તિ થતા, મુખ્યમંત્રી વિલંબ કર્યા વગર તે જ અહેવાલ મંત્રિપરીષદ સમક્ષ મૂકાવશે. ”

કલમ ૧૩ તેવા મામલામાં નિષ્કર્ષો અને ભલામણોને લગતી છે જેમાં કલમ ૧૨ લાગુ પડતી નથી. કલમ ૧૩ નીચે મુજબ છે:

“૧૩. (૧) જે કોઈ પ્રકરણમાં કલમ ૧૨ લાગુ પડતી નથી, તેવા કોઈ કાર્ય અંગે, જે સંદર્ભે આક્ષેપ ધરાવતી ફરિયાદ કરવામાં આવી છે અથવા કરી શકાય છે અથવા કરી શકાયી હોત, તેવી ફરિયાદની તપાસ કર્યા પછી, લોકાયુક્તને જો એવો સંતોષ થાય કે એવો આક્ષેપ સંપૂર્ણપણે અથવા અંશતઃ સાબિત કરી શકાય છે, તો તે લેખિત અહેવાલ દ્વારા પોતાનો નિષ્કર્ષ, સંબંધિત દસ્તાવેજો, સામગ્રી અને અન્ય પુરાવા સાથે, સક્ષમ સત્તાધિકારીને સંપ્રેષિત કરશે.(૨) સક્ષમ સત્તાધિકારી પેટા-કલમ (૧) હેઠળ તેને મોકલવામાં આવેલ અહેવાલની તપાસ કરશે અને અહેવાલ પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અંદર, લોકાયુક્તને અહેવાલના આધારે લેવામાં આવેલ અથવા લેવામાં આવનારી કાર્યવાહી અંગે જાણ કરશે. ”

અધિનિયમની કલમ ૧૫ લોકાયુક્તની સત્તા અંગે છે કે તેઓ સહાય માટે અન્ય કર્મચારીઓની નિમણૂક કરવા માટે કોઈપણ અધિકારીની નિમણૂક કરે અથવા તેને અધિકૃત કરે અધિનિયમ હેઠળ પોતાના કાર્યોના નિર્વહનમાં લોકાયુક્ત. કલમ ૧૫ નીચે મુજબ છે:

“૧૫. (૧) લોકાયુક્ત આ અધિનિયમ હેઠળના પોતાના કાર્યોના નિર્વહમાં સહાય કરવા માટે, પોતાની અધીનસ્ત કોઈ અધિકારીને અધિકારીઓ તથા અન્ય કર્મચારીઓની નિમણૂક કરવા માટે નિમણૂક કરી શકે છે અથવા સત્તાધિકૃત કરી શકે છે.(૨) ઉપકલમ (૧) હેઠળ જેમની નિમણૂક કરી શકાય એવા અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની શ્રેણીઓ, તેમના વેતન, ભથ્થાં અને સેવાકીય અન્ય શરતો તેમજ લોકાયુક્તાની વહીવટી સત્તાઓ, લોકાયુક્તા સાથે પરામર્શ કર્યા બાદ, જેમ નિર્ધારિત કરવામાં આવે તેમ રહેશે. (૩) ઉપકલમ (૧) ની જોગવાઈઓને બાધ ન પહોંચે તે રીતે, આ અધિનિયમ હેઠળ તપાસ હાથ ધરવાના હેતુસર લોકાયુક્તા નીચે મુજબની સેવાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે –

(૧) રાજ્ય સરકારના કોઈપણ અધિકારી અથવા તપાસ એજન્સી:(૨) કેન્દ્રીય સરકારના કોઈપણ અધિકારી અથવા તપાસ એજન્સી; તે સરકારની સંમતિ સાથે, જે સંવિધાનના

કલમ ૨૫૮એ અનુસાર પ્રાપ્ત કરવામાં આવી હોય;
અથવા(૩) કોઈપણ અન્ય વ્યક્તિ અથવા એજન્સી.

(૪) કોઈપણ બાબતની તપાસના હેતુસર, ઉપકલમ (૩) હેઠળ જેઓની સેવાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેવા કોઈપણ અધિકારી, એજન્સી અથવા વ્યક્તિ, લોકાયુક્તના નિર્દેશને આધીન રહીને, (એ) કોઈપણ વ્યક્તિને સમન્સ પાઠવી તેની હાજરી સુનિશ્ચિત કરી શકે અને તેની પૂછપરછ કરી શકે; (બી) કોઈપણ દસ્તાવેજની શોધખોળ અને રજૂઆતની માંગણી કરી શકે; અને (સી) કોઈપણ કચેરી પાસેથી કોઈપણ જાહેર અભિલેખ અથવા તેની નકલ મંગાવી શકે.(૫) ઉપકલમ (૩) હેઠળ જેમની સેવાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એવા કોઈપણ અધિકારી, સંસ્થા અથવા વ્યક્તિને આપવામાં આવેલી કોઈપણ માહિતી સંબંધે કલમ ૧૧ અને ૧૬ની જોગવાઈઓ તે જ રીતે લાગુ પડશે જેમ તે લોકાયુક્ત દ્વારા કોઈપણ કાર્યવાહી અંગે તપાસ દરમિયાન તેમને આપવામાં આવેલી માહિતી સંબંધે લાગુ પડે છે.”

અધિનિયમની કલમ ૧૭ અધિનિયમ હેઠળની તપાસનું અપમાન કરવા અથવા તેમાં ઈરાદાપૂર્વક અવરોધ ઊભો કરવા માટેના, અથવા લોકાયુક્તાની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડવાના કેટલાક ઈરાદાપૂર્વકના કૃત્યો માટે દંડાત્મક જોગવાઈઓ કરે

છે. અધિનિયમની કલમ ૧૮ લોકાયુક્તાને, અધિનિયમ હેઠળ તેના દ્વારા સદ્ભાવપૂર્વક કરવામાં આવેલી અથવા કરવામાં આવવાની મનશા ધરાવતી કોઈ પણ બાબત અંગે, કોઈ પણ દાવો અથવા ફોજદારી કાર્યવાહી અથવા અન્ય કાનૂની કાર્યવાહી સામે પ્રતિરક્ષા આપે છે.

અધિનિયમની કલમ ૨૩ હેઠળ અધિનિયમની જોગવાઈઓને અમલમાં મુકવાના હેતુસર નિયમો ઘડવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

અધિનિયમની દ્વિતીય અનુસૂચિમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે લોકાયુક્તને વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને ચૂકવાપાત્ર હોય તે સમાન દરે વેતન ચૂકવવામાં આવશે.

૩૬.૨ રાજ્યએ ગુજરાત લોકાયુક્ત નિયમો, ૧૯૮૯ નામે નિયમો જાહેર કર્યા છે.

૩૭. અમારા દ્વારા નોંધાયેલ વિવિધ જોગવાઈઓમાંથી, જેમાં જણાવેલ અધિનિયમના પ્રણયન સુધી પહોંચાડનાર પૃષ્ઠભૂમિનો પણ સમાવેશ થાય છે, નીચે મુજબનું નિષ્કર્ષ સામે આવે છે:

(૧) અધિનિયમ જાહેર પદાધિકારીઓ વિરુદ્ધના આક્ષેપોની તપાસ કરવા તથા ખોટા અને તુરછ આક્ષેપો સામે ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાનું સંરક્ષણ કરવા માટે બનાવવામાં આવ્યો છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે, અધિનિયમ હેઠળ અનેક જોગવાઈઓ કરવામાં

આવી છે જેથી સ્વતંત્ર એવા લોકાયુક્તની નિમણૂક સુનિશ્ચિત થાય અને જે સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરી શકે.

(૨) અધિનિયમ મુજબ માત્ર વડી અદાલતના નિવૃત્ત અથવા કાર્યરત ન્યાયમુર્તિને જ લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક કરી શકાય. આવી નિમણૂક ફક્ત રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભલામણ પર જ કરવી પડે. અધિનિયમની કલમ ૪ એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે તેવી વ્યક્તિની કોઈપણ રાજકીય ગઠન સાથે વફાદારી ન હોય. જો તે સંસદનો અથવા રાજ્ય વિધાનમંડળનો સભ્ય હોય, તો તેને રાજીનામું આપવું ફરજિયાત છે. જો તે વિશ્વાસપાત્ર અથવા લાભના કોઈ પદ પર હોય, તો તેને તે પદ પરથી રાજીનામું આપવું ફરજિયાત છે. જો તે કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાયેલ હોય, તો તેને તે સંબંધ તોડી નાખવો ફરજિયાત છે. જો તે કોઈ વ્યવસાય ચલાવતો હોય, તો તેને તે વ્યવસાયના સંચાલન અને વ્યવસ્થાપન સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવો ફરજિયાત છે. જો તે કોઈ વ્યવસાયિક વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત હોય, તો તેને તેવી વ્યવસાયિક પ્રેક્ટિસ સ્થગિત કરવી ફરજિયાત છે. એવી વ્યક્તિના કિસ્સામાં, જેના પરિવારના કોઈ સભ્યએ રાજ્ય સરકાર સાથે કોઈ વ્યાપારી કરાર કર્યો હોય અને તે કરાર અમલમાં હોય અથવા વ્યાપારી સ્વરૂપના કોઈ ધંધા સંબંધિત રાજ્ય સરકાર સાથે કોઈ લેવડદેવડ

ધરાવતો હોય, તેવી વ્યક્તિ લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂંક માટે અથવા એવું કોઈ પદ યથાવત્ રાખવા માટે અયોગ્ય ગણાય છે. પરિવાર શબ્દમાં પત્ની, પતિ, પુત્ર, અવિવાહિત પુત્રી અને પુત્રવધૂનો પણ સમાવેશ થાય છે.

(૩) એક વાર લોકાયુક્તની નિમણૂંક થયા પછી, તે પાંચ વર્ષના નિશ્ચિત કાર્યકાળ માટે પદ પર રહે છે. વિશેષ નોંધપાત્ર એ છે કે તે રાજ્યપાલની મરજી પર પદ ધારણ કરતો નથી. તેને માત્ર કલમ ૬ માં નિર્ધારિત મુજબ જ દૂર કરી શકાય, એટલે કે, સાબિત થયેલ દુર્વર્તન અથવા અસમર્થતાના આધારે, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા અથવા મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ આ બાબતે નિયુક્ત કરે તેવા અન્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા કરાયેલ તપાસ પછી, અને જેમાં લોકાયુક્તને તેના વિરુદ્ધના આરોપોની જાણ કરવામાં આવી હોય અને તે આરોપોની બાબતમાં તેને સંભળાવાની ચુક્તિસંગત તક આપવામાં આવી હોય, તે પછી રાજ્યપાલ દ્વારા કરાયેલા આદેશથી જ તેને દૂર કરી શકાય.

(૪) લોકાયુક્ત કોઈ પણ એવી કાર્યવાહી અંગે તપાસ કરી શકે છે, જે કોઈ જાહેર પદાધિકારી દ્વારા અથવા તેની સામાન્ય કે વિશિષ્ટ મંજૂરીથી કરવામાં આવી હોય, જ્યાં આક્ષેપ સમાયેલ ફરિયાદ

કરવામાં આવી હોય, અથવા તો સ્વપ્રેરણાથી પણ, જો તેના મત મુજબ આવા વિષયમાં તપાસ આવશ્યક હોય.(૫) તપાસ પ્રક્રિયા દરમિયાન અનુસરવાની કાર્યવાહી મોટા ભાગે લોકાયુક્તાના વિવેકાધિકાર પર છોડી દેવામાં આવી છે. પુરાવા એકત્ર કરવા માટે લોકાયુક્તાને વ્યાપક સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. એકત્રીકરણ કરતી વખતે, કોઈપણ વ્યક્તિને સમન્સ પાઠવવા અને તેની હાજરી ફરજિયાત કરાવવા તથા તેને શપથ ઉપર તપાસવા, કોઈપણ દસ્તાવેજની શોધખોળ અને રજૂઆત ફરજિયાત કરાવવા, સોગંદનામાં દ્વારા પુરાવો સ્વીકારવા, કોઈપણ અદાલત અથવા કચેરીમાંથી કોઈપણ જાહેર અભિલેખ અથવા તેની નકલ મંગાવવા, સાક્ષીઓ અથવા દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશન જારી કરવા વગેરે બાબતો અંગે, દિવાની પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ દાવો ચલાવતી દિવાની અદાલતને જે તમામ સત્તાઓ હોય છે તે તમામ સત્તાઓ લોકાયુક્તાને છે. લોકાયુક્તા તો વધુમાં વધુ કોઈપણ રાજપત્રિત અધિકારીને પણ તેવા કોઈપણ મકાન અથવા સ્થળમાં પ્રવેશવા માટે અધિકૃત કરી શકે છે, જ્યાં તેને માનવાનો કારણ હોય કે તપાસના વિષયવસ્તુ સાથે સંબંધિત હિસાબી પુસ્તકો અથવા અન્ય દસ્તાવેજો મળી શકે છે, અને આવા કોઈપણ હિસાબી પુસ્તકો અથવા દસ્તાવેજો જપ્ત કરી શકે છે. ભારતીય દંડ સંહિતાની

કલમ ૧૭૫, ૧૭૯ અને ૧૮૦ હેઠળ દંડનીય ગુના માટે લોકાયુક્તાને દિવાની અદાલત માનવામાં આવે છે. ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૯૩ અને ૨૨૮ ના હેતુસર, લોકાયુક્તા સમક્ષની કાર્યવાહી ન્યાયિક કાર્યવાહી માનવામાં આવે છે.(૬) અધિનિયમની કલમ ૧૫ હેઠળ, લોકાયુક્તને અધિનિયમ હેઠળ તેના કાર્યોના નિર્વહમાં સહાય કરવા માટે અધિકારીઓ અથવા કર્મચારીઓને નિયુક્ત કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે અને લોકાયુક્ત સાથે પરામર્શ કરીને નિયમિત કરવામાં આવે તેવી અધિકારીઓ, કર્મચારીઓની શ્રેણી તથા તેમના વેતન, ભથ્થાં અને સેવાની અન્ય શરતો નક્કી કરવાની સત્તા પણ આપવામાં આવી છે. કલમ ૧૫ની ઉપકલમ (૩) હેઠળ, તપાસ ચલાવવાના હેતુસર રાજ્યના કોઈપણ અધિકારી અથવા તપાસ એજન્સીની સેવા, અથવા કેન્દ્ર સરકારની તપાસ એજન્સીની સેવા ઉપયોગમાં લેવાની સત્તા પણ તેને આપવામાં આવી છે. કલમ ૧૫ની ઉપકલમ (૩) હેઠળ જેમની સેવાઓ માંગવામાં આવે છે એવા અધિકારી અથવા તપાસ એજન્સીને, તેના અનુસંધાને, કોઈપણ વ્યક્તિને સમન્સ પાઠવવાની અને તેની હાજરી ફરજિયાત કરાવવાની, તેની પૂછપરછ કરવાની તેમજ દસ્તાવેજોની શોધખોળ અને રજૂઆત કરાવવાની વગેરે સત્તાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

અધિનિયમની કલમ ૧૮ હેઠળ, અધિનિયમ હેઠળ કરવામાં આવેલી કોઈપણ કાર્યવાહી સંદર્ભે લોકાયુક્તને કોઈપણ દાવો અથવા ફરિયાદી કાર્યવાહી સામે સંપૂર્ણ મુક્તિ આપવામાં આવે છે. (૭) કલમ ૫ ની ઉપકલમ (૨) મુજબ, પદ પર રહેવું બંધ થયા પછી, લોકાયુક્ત ગુજરાત સરકાર હેઠળ લોકાયુક્ત તરીકે અથવા અન્ય કોઈ પણ હોદ્દામાં વધુ રોજગારી માટે, અથવા કોઈપણ સરકારી કંપની, નિગમ અથવા યુનિવર્સિટી હેઠળ કોઈપણ રોજગારી અથવા પદ માટે અયોગ્ય રહેશે. (૮) કલમ ૫ ની ઉપકલમ (૩), (૪) અને (૫), તેને લગતી જોગવાઈ અને અધિનિયમની બીજી અનુસૂચિને એક સાથે વાંચવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પગાર અને અન્ય પરિલાભોની દ્રષ્ટિએ લોકાયુક્તનું સ્થાન રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સમકક્ષ ગણાવવામાં આવ્યું છે. કલમ ૫ સાથે જોડાયેલ વધુમાં વધુ પરંતુક એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે લોકાયુક્તની નિમણૂક પછી તેના ભથ્થાં, પેન્શન અને સેવાની અન્ય શરતોમાં તેના હિતવિરુદ્ધ ફેરફાર કરી શકાશે નહીં.

૩૭.૧ તેથી એવું જોવામાં આવી શકે છે કે અધિનિયમ લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત થનાર વ્યક્તિ સ્વતંત્ર હોય અને તેને પોતાના સમગ્ર કાર્યકાળ દરમિયાન સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાની મંજૂરી મળે તથા તે સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરતો રહે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે ત્રિમુખી અભિગમનો પરિકલ્પ કરે છે. પ્રથમ, તે વ્યક્તિ વડી

અદાલતનો ન્યાયમુર્તિ હોવો જોઈએ અથવા રહી ચૂક્યો હોવો જોઈએ. તેની નિયુક્તિ રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કરીને થવી આવશ્યક છે. તેની કોઈ રાજકીય સંલગ્નતા હોવી ન જોઈએ. તે સંઘ અથવા રાજ્યની વિધાનસભાઓની સભ્યતા ધરાવી શકતો નથી. તે સરકાર હેઠળ કોઈ લાભનું પદ ધારણ કરી શકતો નથી અથવા સરકાર સાથે કોઈ વ્યાવસાયિક સંબંધ રાખી શકતો નથી. આથી સ્વતંત્ર વ્યક્તિની નિયુક્તિ સુનિશ્ચિત થશે. બીજું, તેનો કાર્યકાળ સુરક્ષિત કરવામાં આવેલ છે. તેની સેવાની શરતોમાં તેના હિતવિરુદ્ધ ફેરફાર કરી શકાશે નહીં. પોતાના કર્તવ્યોના નિર્વહમાં કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાર્ય અંગે તે કાનૂની કાર્યવાહીથી મુક્ત છે. તેને પુરાવા એકત્રિત કરવા અને પોતાનો સ્ટાફ નિમવા માટે વ્યાપક સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. આ તમામ બાબતો લોકાયુક્ત સંસ્થાની સ્વતંત્રતા સુનિશ્ચિત કરશે. ત્રીજું, પદ પર રહેવાનું બંધ કર્યા પછી, સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે તે રાજ્ય સરકાર, સરકારી કંપની અથવા યુનિવર્સિટી હેઠળ કોઈપણ પદ અથવા રોજગાર ધારણ કરવા માટે અયોગ્ય ઠરે છે.

૩૮. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અધિનિયમ એક સશક્ત લોકાયુક્ત સંસ્થાની સ્થાપનાની કલ્પના કરે છે, કારણ કે માત્ર તેવી સંસ્થા ઉપર જ તે પદધારક અધિનિયમ હેઠળ કલ્પાયેલ કાર્યો અને ફરજો અસરકારક રીતે નિભાવી શકે. અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, અધિનિયમ તેને નાગરિક પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી ફરિયાદ અથવા જાહેર કાર્યકર્તાઓ વિરુદ્ધ સ્વપ્રેરિત આક્ષેપોની તપાસ કરવાની

અને અહેવાલ રજૂ કરવાની સત્તા આપે છે. આવી સંસ્થાને આવી તપાસ અસરકારક રીતે હાથ ધરવાની સત્તા આપવામાં ન આવે, તો સંસ્થાની સમગ્ર સત્તા સંપૂર્ણપણે ક્ષીણ થઈ જાય. ચોક્કસ આ જ કારણસર, અધિનિયમ હેઠળ લોકાયુક્તને તેની ફરજોના નિર્વહમાં, ખાસ કરીને જાહેર કાર્યકર્તાઓ વિરુદ્ધ કરવામાં આવેલી ફરિયાદોની તપાસ હાથ ધરવા માટે, વ્યાપક સત્તાઓ સોંપવામાં આવી છે.

૩૮.૧ તે જ સમયે, કોઈપણ ક્ષુદ્રક અને ખોટા આક્ષેપો સામે જાહેર પદાધિકારીઓનું રક્ષણ અને સંરક્ષણ કરવા માટે અધિનિયમ હેઠળ અનેક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, કલમ ૧૦ ની ઉપકલમ (જ) હેઠળ, લોકાયુક્ત કોઈપણ એવી તપાસ કરવાની ના પાડી શકે છે અથવા શરૂ કરવામાં આવેલી કોઈપણ તપાસ બંધ કરી શકે છે, જો તેમના મત મુજબ ફરિયાદ ક્ષુદ્રક અથવા હેરાનગતિપૂર્વકની હોય અથવા સદ્ભાવે કરવામાં આવી ન હોય અથવા આવી તપાસ કરવા અથવા ચાલુ રાખવા માટે પૂરતા આધાર ન હોય. કલમ ૮ ની ઉપકલમ (પ) મુજબ, કોઈપણ વ્યક્તિ જે અધિનિયમ હેઠળની ફરિયાદમાં જાણપૂર્વક અથવા દ્વેષપૂર્વક કોઈ ખોટા આક્ષેપો કરે છે, તેને દોષિત ઠર્યા પછી એવી મુદતની કેદની સજા કરવામાં આવશે જે બે વર્ષ સુધી લંબાઈ શકે છે અને દંડ માટે પણ જવાબદાર બનશે.

૩૮.૨ તેથી, આ અધિનિયમનો ઢિગુણ હેતુ છે. એક તરફ, તેનો હેતુ નાગરિકને કોઈ જાહેર કાર્યકર્તા દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ અનિયમિત કૃત્ય વિરુદ્ધ પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરી શકે તેવી અસરકારક વ્યવસ્થા પ્રદાન કરવાનો છે અને તેવી ફરિયાદમાં તપાસ કરવા અથવા સ્વપ્રેરિત રીતે તપાસ આરંભ કરવાનો છે. અગાઉ નોંધાયું છે તેમ, સ્વતંત્ર લોકાયુક્તની સ્થાપના સુનિશ્ચિત કરવા માટે તથા વધુમાં એવો લોકાયુક્ત પોતાના પદકાળ દરમિયાન ભય કે પક્ષપાત વિના પોતાની ફરજો સ્વતંત્ર અને અસરકારક રીતે બજાવી શકે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે અનેક વૈધાનિક જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. તે જ સમયે, આ રીતે કરતાં, અધિનિયમનો હેતુ તુરંત અને ઉપદ્રવરૂપ આક્ષેપો સામે જાહેર કાર્યકર્તાઓનું રક્ષણ કરવાનો પણ છે, તે માટે લોકાયુક્તને આવી કોઈપણ ફરિયાદની તપાસ કરવા ઇનકાર કરવાની સત્તા આપી છે તેમજ ઇચ્છાપૂર્વક દુર્ભાવનાપૂર્ણ અને ખોટા આક્ષેપો માટે દંડની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી છે.

૩૯. અધિનિયમ હેઠળ કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓને વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેમજ લોકોની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓ અને આકાંક્ષાઓની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને જોવી આવશ્યક છે. દેશનો કાયદો લોકોની આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરનાર હોવો આવશ્યક છે. આપણા દેશનું સંવિધાન હંમેશા જીવંત સજીવ રૂપે જોવામાં આવે છે; એવો સજીવ દેહ, જે સમયના પસાર સાથે વિકાસ પામે છે અને પ્રગટ થાય છે.

૪૦. ઝી ટેલિફિલ્મ્સ લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૨૦૦૫) ના કેસમાં જ એસ.સી.સી. ૬૪૯ માં, ન્યાયમૂર્તિ એસ.બી. સિંહાએ અલ્પમતના અભિપ્રાયમાં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું:

“૫૫. આપણું બંધારણ એક સતત પ્રવર્તમાન દસ્તાવેજ છે અને તેથી, તેનો ઉદાર રીતે અર્થઘટન થવું જોઈએ. બોર્ડ દ્વારા ક્રિકેટ રમત પર રહેલા અનન્ય નિયંત્રણ અને સંચાલન તેમજ તેના દ્વારા પ્રયોગમાં લેવાતી વિશાળ સત્તાને ધ્યાનમાં લેતાં, અનુચ્છેદ ૧૨ના અર્થઘટન માટે નવા અભિગમની આવશ્યકતા છે. બંધારણનું અર્થઘટન, જેમ કે સુસ્થાપિત છે, આપણા સમગ્ર અનુભવના પ્રકાશમાં થવું જોઈએ અને માત્ર બંધારણના પ્રારંભ સમયે કાયદાની જે સ્થિતિ હતી તેનાં પ્રકાશમાં જ નહીં.”

XXX

XXX ૯૩. બંધારણોને પોતાના નાગરિકોના કલ્યાણ માટેની પદ્ધતિ વિકસાવવી પડે છે. લવચીકતા આપણા બંધારણની વિશિષ્ટ ઓળખ છે. કારણ કે બંધારણનો વિકાસ સજીવ રીતે થવો જોઈએ, બદલાવનો દર અત્યંત મંદ હોય છે.”

જોકે ન્યાયમૂર્તિ સિંહાનો ચુકાદો અલ્પમતનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે, ઉપર નોંધાયેલા પાસાઓ અંગે કોઈ મતભેદ નહોતો, જે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા

આપેલા ચુકાદાના પરિચ્છેદ ૩૫ પરથી જોઈ શકાય છે સંતોષ હેગડે દ્વારા બહુમતીનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં, જેમાં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

૩૫. અંતમાં, એ નોંધવું જોઈએ કે આ હકીકત વિષે બે મત થઈ શકતા નથી કે આ દેશનું બંધારણ એક સજીવ સંગઠન છે અને સમયની આવશ્યકતાઓ મુજબ લોકોની જરૂરિયાતો અને આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ થાય તે માટે તેનું અર્થઘટન કરવું અદાલતોનું કર્તવ્ય છે.

૪૦.૧ મધુ કિશ્વર વિ. બિહાર રાજ્ય, (૧૯૯૬) ૫ એસ.સી.સી. ૧૨૫ ના મામલામાં, ન્યાયમુર્તિ રામાસ્વામી અલ્પમતી મત વ્યક્ત કરી રહ્યા હતા છતાં, વર્તમાન પ્રસંગમાં તેમની ટિપ્પણીઓ પ્રાસંગિક રહેશે:

"૩૭. કલમ ૩૮, ૩૯, ૪૬ અને ૧૫(૧) તથા (૩) અને ૧૪ હેઠળ કલ્પાયેલ જાહેર નીતિ અને સંવિધાનિક દર્શનનો આશય એ છે કે રાજકીય લોકશાહીની સ્થિરતા માટે મહિલાઓને, પ્રસ્તાવનામાં નિશ્ચિત કરાયેલ મુજબ, સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી, આર્થિક સશક્તિકરણ તથા સામાજિક ન્યાય પ્રદાન કરવામાં આવે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે લિંગઆધારિત ભેદભાવને નાપસંદ કરે છે અને સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય તથા

સાંસ્કૃતિક અધિકારોનો સમકક્ષ આધારે ઉપભોગ કરવામાં આવતા અપરોધોના ઉન્મૂલનનો હેતુ ધરાવે છે. કાયદો એક જીવંત સજીવ છે અને તેની ઉપયોગિતા તેની સજીવતા તથા સમાજના ધારણાપોષક સ્તંભ તરીકે સેવા આપવાની તેની ક્ષમતા પર આધાર રાખે છે. વિકાસશીલ સમાજમાં કાયદાની પરિધિઓ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા આગળ વધે તેમ સતત બદલાતી રહેવી આવશ્યક છે. સમયના પ્રવાહ સાથે પ્રથાઓ અને સામાજિક આચારવિચારમાં પરિવર્તન આવે છે. વ્યક્તિને ન્યાય આપવો એ લોકશાહી રાજ્યના સર્વોચ્ચ હિતોમાંનું એક છે. જ્યાં સુધી ન્યાયતંત્ર સંવિધાન અને સામાન્ય કાયદા હેઠળના સંરક્ષણોની પુનર્વ્યાખ્યા નહીં કરે ત્યાં સુધી તે સામાન્ય માનવીના હિતોનું રક્ષણ કરી શકશે નહીં. જો કાયદાને બદલાતા સમાજની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ બનવું હોય, તો તે લવચીક અને અનુકૂળક્ષમ હોવો જ જોઈએ.”

૪૦.૨ વિડિયો ઇલેક્ટ્રોનિક્સ પ્રા. લિ. વિ. પંજાબ રાજ્યના કેસમાં, (૧૯૯૦) ૩ એસીસીસી ૮૭ માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે બંધારણ એક જીવંત અંગ છે અને તેમાં વપરાયેલ અભિવ્યક્તિઓના ગુપ્ત અર્થને માત્ર ત્યારે જ અસરકારક બનાવી શકાય જ્યારે કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ ઊભી થાય. નીચે મુજબ નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું:

"૩૬. આ બાબત પુનરોચ્ચાર કરવાની છે કે તમામ રાજ્યોના વેચાણકર કાયદાઓમાં મુક્તિ માટેની જોગવાઈ હોય છે. એ સુસ્થાપિત છે કે ૭મી અનુસૂચિની યાદી ૧, ૨ અને ૩ની વિવિધ પ્રવેશિકાઓ વિધાનક્ષેત્રોને સ્પર્શે છે, અને તેમનું વિશાળ, ઉદાર તથા સુસંગત અર્થઘટન થવું જોઈએ. અને આ પ્રવેશિકાઓનું અર્થઘટન અનુષંગિક અથવા આકસ્મિક સત્તાને પણ આવરી લે તે રીતે કરવામાં આવ્યું છે. મુક્તિ આપવાની સત્તા તમામ કરલાદનાર વિધાનોમાં સ્વભાવતઃ અંતર્નિહિત છે. આર્થિક એકતા ઈચ્છિત લક્ષ્ય છે, તેમજ આર્થિક સમતુલા અને સમૃદ્ધિ પણ લક્ષ્ય છે. સમાનતાના ધોરણે વિકાસ બંધારણની પ્રતિબદ્ધતાઓમાંની એક છે. અનુચ્છેદ ૩૮ અને ૩૯માં પ્રતિષ્ઠિત રાજ્યના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને આર્થિક એકતા તેમજ વિકસિત અને અવિકસિત વિસ્તારોના આર્થિક વિકાસ સાથે સુસંગત બનાવવું આવશ્યક છે. તે પ્રકાશમાં, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૪ના સંદર્ભે, અનુચ્છેદ ૩૦૧માં રહેલ પ્રતિબંધો અને અનુચ્છેદ ૩૦૪(એ) અને (બી)નો વ્યાપ સમજવો અને તેનું અર્થઘટન કરવું આવશ્યક છે. બંધારણ એક સજીવ અંગ છે અને તેમાં વપરાયેલા પ્રયોગોના સુખ અર્થને અસરકારક બનાવવો ત્યારે જ શક્ય બને છે જ્યારે કોઈ નિશ્ચિત પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય. એવું નથી કે સમયના ફેરફાર સાથે અર્થ

બદલાઈ જાય; પરંતુ બદલાતા સમયથી વપરાયેલા પ્રયોગોના અર્થનું દષ્ટાંત અને સ્પષ્ટીકરણ પ્રાપ્ત થાય છે. વપરાયેલા પ્રયોગોની વ્યંજના વિકસતી ગતિશીલ પરિસ્થિતિઓમાં પોતાનું સ્વરૂપ અને રંગ ધારણ કરે છે. એક પછાત રાજ્ય અથવા અશાંત રાજ્ય, વિકસિત અથવા આગળ વધેલા રાજ્યો સાથે સમાન ધોરણે સ્પર્ધામાં પ્રવર્તી શકતું નથી. એક જ રાજ્યની અંદર પણ ઘણી વખત પછાત વિસ્તારો હોય છે, જેઓનો વિકાસ માત્ર ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે કેટલીક વિશેષ પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે. જો સબસિડી અથવા અનુદાનના સ્વરૂપે પ્રોત્સાહનો રાજ્યના કોઈ વિસ્તાર અથવા એકમોના કોઈ વર્ગને આપવામાં આવે જેથી તે પોતાની લંગડાતી સ્થિતિ અથવા શૈશવાવસ્થામાંથી બહાર આવી અન્ય સાથે સમકક્ષ તરીકે સ્પર્ધા કરી શકે, તો અમારા મત મુજબ તે બંધારણના ભાગ ૧૩ના ભાવ અને શબ્દ બંનેનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી અને કરી શકતું નથી. પરંતુ, આ ત્યારે જ અનુમત્ય છે જ્યારે તે માટે માન્ય કારણ હોય, એટલે કે, ભિન્નીકરણ માટે ન્યાયસંગત અને ચુકિતસંગત કારણો હોય. જો એવું કંઈ ન હોય, તો તે શત્રુતાપૂર્ણ ભેદભાવ સમાન ગણાશે. આ દૃષ્ટિએ મૂલવતા, શ્રી સંજય પારીખ અને શ્રી વૈદનાથન દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતો

છતાં, આ અરજીમાં અરજદારો જે દલીલો આગળ ધપાવવા માગતા હતા, તેને સ્વીકારવામાં અમે અસંમર્થ છીએ."

અપીના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ વિ. એલ.વી. દીક્ષિતુલુ, (૧૯૭૯) ૨ એસ.સી.સી. ૩૪ ના કેસમાં, તે સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું છે:

"૬૭. જ્યાં બે વૈકલ્પિક અર્થઘટનો શક્ય હોય, ત્યાં અદાલતે એવો અર્થ સ્વીકારવો જોઈએ જે અધિનિયમના અન્ય ભાગો સાથે સુસંગત હોય અને તેની સરળ તથા સુમેળસભર કાર્યપ્રણાલી સુનિશ્ચિત કરે, અને એવો અર્થ ટાળવો જોઈએ જેનાથી અસંગતિ, ગૂંચવણ, અથવા ઘર્ષણ, પરસ્પર વિરોધ તથા તેની વિવિધ જોગવાઈઓ વચ્ચે સંઘર્ષ ઉભો થાય, અથવા જે અધિનિયમની મૂળ યોજના અને હેતુને કમજોર બનાવે, અથવા તેને નિષ્ફળ બનાવવાની અથવા નષ્ટ કરવાની દિશામાં દોરી જાય. અર્થઘટનના આ સિદ્ધાંતો આપણા સંવિધાનના અર્થનિવેચન માટે વધુ પ્રબળતાથી લાગુ પડે છે, કારણ કે સંવિધાન પોતાનો આત્મા અને ચેતના ધરાવતું એક જીવંત, એકીકૃત સજીવ તંત્ર છે. મૂળ માળખાના મેરુદંડમાંથી પ્રસરી નીકળતા ધબકારાઓનો સ્પંદન તેની સમગ્ર કાયામાં, અતિ અંતિમ અંગપ્રત્યંગોમાં પણ અનુભવાય છે. સંવિધાનનું વ્યાખ્યાયન માત્ર સાહિત્યિક અલંકાર નથી, કે

માત્ર વ્યાકરણનો અભ્યાસ પણ નથી. અમારમાંથી એકે (ચંદ્રચૂડ જે. જેમ તે સમયે તેઓ હતા) કેસવાનંદ ભારતીના કેસમાં (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૩ એસ.સી. ૧૪૬૧) આ રીતે જણાવ્યું હતું કે “સંવિધાન જેવા ગંભીર દસ્તાવેજના શબ્દોનું અર્થઘટન કરતી વખતે, તેમને શાળાશિક્ષક જેવી રીતથી, અથવા શબ્દકોશકારની ઠંડી નજરથી નહીં, પરંતુ આ બોધ સાથે જોવું જોઈએ કે તેઓ ‘એક જ જટિલ સાધનમાં આવે છે જેમાં એક ભાગ બીજા ભાગો પર પ્રકાશ પાથરી શકે’ અને તેથી તેનું અર્થઘટન તેના તમામ ભાગો વચ્ચે સંતુલન જાળવી રાખે તેવું હોવું જોઈએ.”

૪૦.૩ વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્યમાં, કાળા નાણાં અને હિસાબમાં ન દર્શાવાયેલા નાણાંની વિપત્તિ તથા તેના વ્યાપથી ચિંતિત બનીને સર્વોચ્ચ અદાલતે રામ જેઠમલાણી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (૨૦૧૧) ૮ એસ.સી.સી. ૧ ના કેસમાં આપેલા તાજેતરના નિર્ણયની પણ અમે નોંધ લઈ શકીએ છીએ. આ સંદર્ભમાં પ્રાસંગિક એવા સર્વોચ્ચ અદાલતના અવલોકનો નીચે મુજબ છે:

“૬. આ અદાલતની ચિંતાઓ તે રીતે અને તે પરિમાણ સાથે પણ સંબંધિત છે કે જેના કારણે આવા ચક્રો સરહદપારના ફોજદારી પ્રવૃત્તિના પરિમાણ, સ્વરૂપ અને તીવ્રતાનો સામનો કરવા માટેના રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રયત્નોને નુકસાન પહોંચાડે છે.

અંતમાં, આ અદાલતની ચિંતા એ બાબતે પણ છે કે દેશની વિવિધ સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના પાસાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતી નાણાકીય રકમોનો હિસાબ રાખવા અને તે દ્વારા અસરકારક નિયંત્રણની પદ્ધતિઓ વિકસાવવા બાબતે, સંસ્થાગત સાધનો, કુશળતાઓ અને જ્ઞાનના દષ્ટિકોણથી સમગ્ર પ્રણાલીસ્તરે જે અસમર્થતાઓ છે, તેમજ નૈતિક સ્વરૂપની અસમર્થતાઓ છે, તેનું પરિમાણ શું છે. આવી અસમર્થતાઓ શાસન સંબંધિત બંધારણીય આજ્ઞાઓના મૂળ હૃદય સુધી પહોંચે છે. આવી અસમર્થતાઓ એવા સામર્થ્યોના નિર્માણ માટે પૂરતા સંસાધનો સમર્પિત ન કરવા કારણે છે કે સામાજિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિના વિશાળ ક્ષેત્રોમાં વ્યાપ્ત ભ્રષ્ટ્ર વૃત્તિની સંસ્કૃતિને કારણે છે, કોઈ પણ કારણ હોય, તે બંધારણીય અનિવાર્યતાઓને વિરુદ્ધ જાય છે.

xxx ૧૫. ખનન માફિયાઓથી લઈને રાજકીય સંચાલકો સુધી, જેઓ સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં ચોક્કસ વ્યક્તિઓ અથવા જૂથોને અનુરૂપ બનાવવા માટે રાજ્યની નીતિઓને અત્યંત સહેલાઈથી વાળી દે છે, કાયદાઓના અમલીકરણ માટેની ક્ષમતાઓ અને મનસુબાને નબળી પાડવાના અસ્તિત્વનું કારણ ધનલાલચનું આકર્ષણ છે. આવી શોષણકારી મૂડીવાદી વ્યવસ્થાથી લાભ મેળવનારાઓને રાજ્ય હિંસક ટેકો

આપે છે, અને તે પ્રક્રિયામાં તે પોતાના નાગરિકોના, ખાસ કરીને ગરીબોના, માનવ અધિકારોનું ઘણીવાર ઉલ્લંઘન કરે છે; ત્યારે બજાર મોટા વેપારગૃહોના પ્રભુત્વ હેઠળની એક નોકરશાહી ચંત્રણા જેવી રીતે કાર્ય કરવા માંડે છે; અને રાજ્ય બજારની જેમ કાર્ય કરવા માંડે છે, જ્યાં દરેક વસ્તુ કિંમત ચૂકવી વેચાણ માટે ઉપલબ્ધ હોય છે.”

xxx ૧૮. વધુમાં, એવું પણ જણાય છે કે આ દુષિત સાંસ્કૃતિક વાતાવરણમાં, જેમાં લાલચનું ગૌરવીકરણ થાય છે, આડંબરપૂર્ણ ઉપભોગને આવશ્યક તેમજ સામાજિક રીતે મૂલ્યવાન માનવામાં આવે છે, અને ધનિકોને અર્ધદેવ સમાન ગણવામાં આવે છે, ત્યાં રાજ્યના અભિકરણો પણ નવઉદારવાદી પ્રતિમાનની એ કલ્પનાને વશ થયેલા હોઈ શકે છે કે રાજ્યની ભૂમિકા માત્ર સુવિધાપ્રદાન કરવાની હોવી જોઈએ અને તે મહત્વપૂર્ણ નિયંત્રણનો ઉપયોગ ન કરે. આવી માનસિકતા વિવેકાધિકારના ઉપયોગ પર નોંધપાત્ર અસર પેદા કરે છે, ખાસ કરીને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના નિયમનના સંદર્ભમાં, જેમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી ઉત્પન્ન થતી, કાનૂની હોય કે ગેરકાનૂની, રકમોનો હિસાબ રાખવાનો સમાવેશ થાય છે. નવઉદારવાદની વિચારસરણીથી પ્રેરાઈને, આર્થિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓની દેખરેખ રાખવાની ફરજ સોંપાયેલા રાજ્યના

અભિકરણો અતિસાવચેતી તરફ વધુ ભૂલ કરી બેસે તેવી સંપૂર્ણ શક્યતા છે, જેના પરિણામે ગેરકૃત્યના સંકેતો પ્રબળ હોવા છતાં પણ અવગણાઈ શકે છે. સત્તાધીશો દ્વારા જાહેર રીતે દેખાતા શેરબજારના કૌભાંડો અવગણવાના, અથવા વિશાળ પાયે ગેરકાનૂની ખનન પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરવાના ઉદાહરણો હવે અતિ પરિચિત બની ગયા છે અને સરળતાથી ઉલ્લેખી શકાય એવા છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહેવા દેવામાં આવે છે, અને તેના પ્રત્યે રાજ્ય તરફથી નબળો અથવા અસ્તિત્વહીન પ્રતિસાદ આપવામાં આવે છે, તે સ્થિતિને, શ્રેષ્ઠ તો, વધતી જતી વધુ કમાણીની લાલસામાં સર્વ પ્રકારની ખાનગી પ્રવૃત્તિઓને મંજૂરી આપતી આ વ્યાપક સંસ્કૃતિને સૌમ્ય રીતે કારણભૂત ગણાવી શકાય."

અમે આ બાબતે સચેત છીએ કે સંઘ દ્વારા એક અરજી કરવામાં આવી છે ભારત ઉપરોક્ત નિર્ણયના પુનર્વિચારની માંગ કરી રહ્યું છે. અમને આ બાબતનું પણ ભાન છે કે પીઠના બે વિદ્વાન સભ્યો વચ્ચે, જેઓએ પુનર્વિચાર અરજીની સુનાવણી કરી હતી, આવી પુનર્વિચાર અરજીની જાળવણક્ષમતા અંગે મતભેદ રહ્યો છે. તેમ છતાં, ઉક્ત ચુકાદામાં કરાયેલા અવલોકનોનો અહીં માત્ર મર્યાદિત હેતુસર, એટલે કે અધિનિયમ હેઠળ જેમની વ્યાખ્યા 'જાહેર પદાધિકારીઓ' તરીકે કરવામાં આવી છે તેવા જાહેર જીવનના વિવિધ સભ્યો વિરુદ્ધ ભ્રષ્ટાચારના

વિશાળ પાયાના આક્ષેપો બાબતે સમાજમાં વધતી જતી ચિંતાની નોંધ લેવા માટે જ, ઉલ્લેખ કરવામાં આવી રહ્યો છે.

૪૧. લોકશાહી વ્યવસ્થામાં અંતિમ સત્તા પ્રજામાં નિહિત હોય છે. બંધારણમાં આપણે સ્વીકાર્યું છે કે કાર્યપાલિકા અને વિધાનસભાના કૃત્યો પ્રજાની અંતિમ પરોક્ષ મંજૂરીને આધીન હોય છે. બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા મૂળભૂત લક્ષણો તરીકે માન્ય એવા ક્ષેત્રો, જે સંસદની સુધારો કરવાની સત્તાથી પર છે, તેને છોડીને, તે સમયની સરકારના બાકીના તમામ કૃત્યો અને નીતિઓ સમયાંતરે પ્રજાની સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે, જ્યારે તમામ ચૂંટાયેલા સભ્યો પ્રજાથી ફરીથી ચૂંટાવા માગે છે. સંસદના ઉચ્ચ ગૃહના સભ્યો પણ પ્રજા દ્વારા પરોક્ષ રીતે ચૂંટાય છે. તેથી, સ્વતંત્ર, નિષ્પક્ષ અને વારંવાર (આવર્તક) ચૂંટણી કોઈપણ લોકશાહી માટે આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

૪૧.૧ બી.આર. કપુર વિ. સ્ટેટ ઓફ ટી.એન. (૨૦૦૧) ૭ એસ.સી.સી. ૨૩૧ ના મામલામાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે દર્શાવેલા મામલામાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયમાંથી ઉદ્ભવતા મૂળભૂત માળખા, અથવા મૂળભૂત લક્ષણના સિદ્ધાંતને તારવી કાઢ્યો કેસવાનંદ ભારતી [(૧૯૭૩) ૪ એસસીસી ૨૨૫] માં નીચે મુજબ:

"કેસવાનંદ ભારતીમાં બહુમતીના ચુકાદાએ સંસદને સંવિધાનમાં ફેરફારો કરવાની હક સ્વીકારી હતી, જો સુધી તે સંવિધાનના

મૂળભૂત માળખાની અંદર રહેતા હોય. પ્રસ્તાવનાએ ભારતના લોકોને એવી રાજ્યનીતિનું આશ્વાસન આપ્યું હતું, જેના મૂળભૂત માળખાનું therein વર્ણન એક સાર્વભૌમ લોકતાંત્રિક ગણરાજ્ય તરીકે કરવામાં આવ્યું હતું; સંસદ સંવિધાનમાં તે યોગ્ય ગણે તેવા કોઈપણ સુધારા કરી શકે, જો સુધી તે ભારતની સાર્વભૌમતા અને તેના લોકતાંત્રિક, ગણરાજ્ય સ્વરૂપને નુકસાન પહોંચાડતા અથવા નષ્ટ કરતા ન હોય. લોકશાહી એક અર્થસભર સંકલ્પના હતી, જેના આવશ્યક લક્ષણો પ્રસ્તાવનામાં જ ઉલ્લેખિત કરવામાં આવ્યા હતા : ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય : વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા; તેમજ દરજ્જા અને તકની સમાનતા. તેનો હેતુ પણ, જેમ પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવાયું છે, લોકોમાં ‘વ્યક્તિની ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની એકતા સુનિશ્ચિત કરતી ભાઈચારાની’ અડગ ભાવના પ્રોત્સાહિત કરવાનો હતો. નવી ઉમેરાયેલી ઉપકલમ (પ) એ સંસદને પોતાની સંવિધાન-રચનાત્મક સત્તાનો ઉપયોગ કોઈપણ “મર્યાદા વગર” કરવાની સત્તા આપીને પ્રસ્તાવના જે આધારસ્તંભો પર ટકી હતી તે જ ધરાશાયી કરી નાખ્યા. ઉપકલમ (પ) દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ સત્તાથી ઊંચી કોઈ સંવિધાન-રચનાત્મક સત્તા કલ્પી શકાય એવી નહોતી, કારણ કે તે સત્તા પ્રદાન કરતી હતી. સંસદને “આ

બંધારણની જોગવાઈઓને રદ કરવા” સુધીની સત્તા પણ, એટલે કે, લોકશાહીનો અંત લાવી તેના સ્થાને તેને સંપૂર્ણપણે વિરોધી એવા શાસનના સ્વરૂપને સ્થાપિત કરવાની સત્તા. તે કાર્ય, લોકશાહીને કોઈ અન્ય નામ આપ્યા વિના, પ્રજાને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાયથી વંચિત રાખીને, વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતાને નિર્બળ બનાવીને અને સમાનતાધારિત સમાજના મહાન આદર્શ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાનો ત્યાગ કરીને, અત્યંત અસરકારક રીતે સિદ્ધ થઈ શકે. વિનાશ કરવાની સત્તા, સુધારાની સત્તા નહોતી. કારણ કે બંધારણે સંસદને મર્યાદિત સુધારાસત્તા પ્રદાન કરી હતી, સંસદ તે મર્યાદિત સત્તાના પ્રયોગ હેઠળ એ જ સત્તાને વિસ્તારીને પરમ સત્તામાં રૂપાંતરિત કરી શકતી નહોતી. મર્યાદિત સુધારાસત્તા બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓમાંની એક હતી અને તેથી તે સત્તા પરની મર્યાદાઓનો વિનાશ કરી શકાતો નહોતો. અન્ય શબ્દોમાં, સંસદ કલમ ૩૬૮ હેઠળ પોતાની સુધારાસત્તાનો એવો વિસ્તાર કરી શકતી નહોતી કે જેથી તેને બંધારણને રદ કરવા અથવા તેનું અભિહરણ કરવાની, અથવા તેની મૂળભૂત અને આવશ્યક વિશેષતાઓનો વિનાશ કરવાની હકસત્તા પ્રાપ્ત થાય.

મર્યાદિત સત્તાનો પ્રાપ્તિકર્તા તે સત્તાના પ્રયોગ દ્વારા તે મર્યાદિત સત્તાને અમર્યાદિત સત્તામાં પરિવર્તિત કરી શકતો નથી.”

૪૧.૨ એસ.આર. ચૌધરી વિ. પંજાબ રાજ્યના કેસમાં, (૨૦૦૧) ૭ એસસીસી ૧૨૬, સર્વોચ્ચ અદાલતે સંસદીય લોકશાહીમાં લોકોના પ્રતિનિધિત્વના મહત્વ પર ભાર મૂકી નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું :

“૨૧. સાંસદીય લોકશાહી સામાન્ય રીતે (૧) જનતાનું પ્રતિનિધિત્વ, (૨) જવાબદાર સરકાર અને (૩) વિધાનમંડળ પ્રત્યે મંત્રિમંડળની જવાબદારીનો અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેનું સારત્વ એ છે કે જનતાથી વિધાનમંડળ મારફતે કાર્યપાલિકા સુધી સત્તાની સીધી રેખા આંકવી. અંતિમ વિશ્લેષણમાં સાંસદીય લોકશાહીની પ્રકૃતિ અને વિષયવસ્તુ એ વાત પર નિર્ભર કરે છે કે વિધાનમંડળમાં જનતાના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસનાર વ્યક્તિઓની ગુણવત્તા કેવી છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે “ચૂંટણીઓ લોકશાહીની દબાણમાપક છે અને પ્રતિસ્પર્ધીઓ સાંસદીય પ્રણાલી તથા તેની રચનાની જીવનરેખા છે.

XXX

XXX ૩૩. બંધારણીય જોગવાઈઓને હેતુનિષ્ઠ અભિગમથી સમજવી અને તેમનું અર્થઘટન કરવું આવશ્યક છે. બંધારણનું

સંકુચિત અને અતિશય શાબ્દિક અર્થમાં નિર્માણ કરવું ન જોઈએ. ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલા શબ્દો સ્વરૂપે સામાન્ય હોઈ શકે, પરંતુ તેમનો પૂર્ણ વ્યાપ અને સાચો અર્થ, જે સાચા પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેઓ વપરાયેલા છે અને જે હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેઓ નિર્ધારિત છે તે ધ્યાનમાં રાખીને મૂલવવો પડે. આ ચુકાદાના પૂર્વ ભાગમાં ઉલ્લેખિત બંધારણસભાની ચર્ચાઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે મંત્રિમંડળમાં બિનસભ્યનો સમાવેશ એવો 'વિશેષાધિકાર' માનવામાં આવ્યો હતો કે જે માત્ર છ મહિના સુધી જ વિસ્તરે છે; અને આ અવધિ દરમિયાન તે વ્યક્તિએ ચૂંટાઈ આવવું આવશ્યક છે, નહીં તો તે પ્રધાન તરીકે પદ પર રહી શકશે નહીં. આ સ્થાપિત કાનૂની સ્થિતિ છે કે બંધારણીય જોગવાઈનું અર્થઘટન કરવામાં સહાયક સાધન તરીકે બંધારણસભાની ચર્ચાઓ પર આધાર રાખી શકાય, કારણ કે બંધારણના રચયિતાઓનો આશય શું હતો તે શોધવાનું કાર્ય અદાલતનું છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે બંધારણ માત્ર ઔપચારિક સ્વરૂપ ધરાવતો દસ્તાવેજ નથી, પરંતુ પ્રજાના શાસન માટેનું સજીવ માળખું છે, જેમાં પૂરતી એકરૂપતા પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તેનું સફળ કાર્યાન્વયન તેમાં અંતર્નિહિત લોકશાહી ભાવનાનો અક્ષરશઃ અને ભાવશઃ માન રાખવામાં રહેલું છે. ચર્ચાઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે આ 'વિશેષાધિકાર' માત્ર છ

મહિના માટે જ વિસ્તરવાનો હતો.૩૪. જવાબદાર સરકાર અને પ્રતિનિધિત્વાત્મક લોકશાહીનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ લોકો દ્વારા સરકાર હોવાનો છે. સંવિધાનિક પરિભાષામાં, તેનો અર્થ એવો થાય છે કે લોકોમાં નિવાસ કરતી સર્વભૌમ સત્તા તેમના દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ મારફતે અને તેમના વતી અમલમાં મૂકવામાં આવે છે, અને આવી સત્તાઓના ઉપયોગ માટે પ્રતિનિધિઓએ તેઓ જે કરે છે તેના માટે લોકો પ્રત્યે અનિવાર્ય રીતે જવાબદાર રહેવું પડે છે. તેથી, વિધાનસભાના સભ્યોને તેમની સત્તા સીધી અથવા પરોક્ષ રીતે લોકો પાસેથી મળવી આવશ્યક છે. લોકસભાની જેમ રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્યો પોતાની સત્તા સીધી રીતે લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલા હોવાને કારણે મેળવે છે, જ્યારે રાજ્યસભાની જેમ રાજ્યોની પરિષદના સભ્યો પોતાની સત્તા પરોક્ષ રીતે લોકોને આભારી હોય છે, કારણ કે તેમની પસંદગી લોકોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. રાજ્યમાં જે મંત્રીપરિષદના વડા મુખ્યમંત્રી હોય છે અને જેના સહાય તથા સલાહ પર રાજ્યપાલે કાર્ય કરવાનું હોય છે, તે મંત્રીપરિષદે પણ તેથી પોતાની સત્તા સીધી અથવા પરોક્ષ રીતે લોકોને આભારી હોવી જ જોઈએ.

XXX

xxx ૩૯. ભારત એક લોકશાહી પ્રજાસત્તાક છે. તેની દ્વારા પસંદ કરાયેલી રાજકીય સંગઠનની પદ્ધતિનું પ્રતિબિંબ બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં જોવા મળે છે, જે તે સ્ત્રોત દર્શાવે છે જ્યાંથી બંધારણ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્, "અમે, ભારતના લોકો". કલમ ૧૬૪(૪) દ્વારા નિર્ધારિત અવધિની અંદર ચૂંટાઈ આવ્યા વગર, ગેર-વિધાનસભ્ય મંત્રીને પુનઃનિયુક્ત કરવાની મંજૂરી આપવી એ કોણ તેનું પ્રતિનિધિત્વ કરવું જોઈએ તે અંગે મતદાતાઓને પોતાનું મત વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર અવગણવા સમાન બનશે — એવી સ્થિતિ સંપૂર્ણપણે અસ્વીકાર્ય છે. બંધારણીય મર્યાદાઓની પરવા કર્યા વગર પદ સાથે ચુંટીને રહેવાની મોઢક લાલચનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. લોકોની ઈચ્છાને, પ્રસંગાનુસાર, પ્રધાનમંત્રી અથવા મુખ્ય મંત્રી ની રાજકીય અનુકૂળતા માટે, મતદાતાઓનો લોકઆદેશ મેળવ્યા વગર, એક ગેર-વિધાનસભ્યને પુનઃપુનઃ પુનઃનિયુક્તિઓ દ્વારા અનિશ્ચિત અવધિ સુધી પોતાની મંત્રીપરિષદમાં મંત્રી તરીકે રાખવા માટે, ગૌણ સ્થાન પર મૂકી દેવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં.

xxx

xxx જરૂર. તેથી, અમારી વિચારી-સમજીને રચાયેલી માન્યતા એવી છે કે જે વ્યક્તિ વિધાનમંડળની સભ્ય નથી, તેને દરમિયાન પોતે ચૂંટાઈ આવ્યા વિના, “સતત છ મહિનાની” મુદત માટે વારંવાર મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવાની પરવાનગી આપવી, એ બંધારણને ક્ષતિગ્રસ્ત કરવા સમાન થશે. આવી પ્રથા સ્પષ્ટપણે બંધારણીય યોજનાને હાનિકારક, અયોગ્ય, અલોકતંત્રાત્મક અને અમાન્ય ગણાશે. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ માત્ર સામાન્ય નિયમના અપવાદના સ્વરૂપની જ જોગવાઈ છે, જેના અનુસાર ફક્ત વિધાનમંડળના સભ્યો જ મંત્રી બની શકે, અને તે અપવાદ સતત છ મહિનાની ટૂંકી અવધિ સુધી મર્યાદિત છે. આ અપવાદનો ઉપયોગ મૂળભૂત રીતે અતિ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે જ થવો જરૂરી છે અને તેનું કડક અર્થઘટન થવું જોઈએ તથા તેનો મિતવ્યયી ઉપયોગ થવો જોઈએ. અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) નો સ્પષ્ટ આદેશ એવો છે કે જો સંબંધિત વ્યક્તિ સતત છ મહિનાના અનુગ્રહકાળની અંદર વિધાનમંડળમાં ચૂંટાઈ આવવામાં સમર્થ ન બને, તો તે મંત્રી પદે રહેવાનો હક ગુમાવશે; એ આદેશને થોડા દિવસોનો અંતર આપી અને દરમિયાન મતદારોનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર્યા વિના, તે જ વ્યક્તિને ફરીથી મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરીને નિષ્ફળ બનાવવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં. અમારી બંધારણીય

યોજનાઓના મૂળમાં રહેલી લોકશાહી પ્રક્રિયાનું આ રીતે ઉદ્ધંધન થવા દેવામાં આવી શકે નહીં.”

ઉપરોક્ત કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવી પરિસ્થિતિનું વિવેચન કરતાં કે જેમાં વિધાનસભાનો સભ્ય ન હોય તેવી વ્યક્તિને મંત્રી તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવી હતી અને નીચે કલ્પિત મુજબ છ મહિનાની અંદર બંધારણ અનુસાર, તેણે પોતાને ચૂંટાવી શક્યો નહોતો અને મંત્રી તરીકે પુનઃનામનિર્દેશન માંગી હતી. એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે, પોતાને ચૂંટાવી લેવા માટે બંધારણ હેઠળ કલ્પિત છ માસનો સમયગાળો પૂર્ણ થઈ ગયો હોવા છતાં, મંત્રી તરીકે પુનઃનિયુક્તિ પર કોઈ પ્રતિબંધ નથી. આવા સંદર્ભમાં, ઉપરોક્ત અવલોકનો સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવ્યા હતા.

૪૨. અમે નોંધ લઈ શકીએ છીએ કે અધિનિયમ હેઠળ, લોકાયુક્તાના પદને કોઈપણ બાહ્ય દબાણથી અપ્રભાવિત રાખવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોવા છતાં, તેમના અંતિમ નિર્ણયનું મૂલ્યાંકન અંતે રાજકીય વ્યવસ્થા અથવા જનતા દ્વારા કરવાનું રહે છે. લોકાયુક્તા જે ભલામણ કરે તે ન તો બાંધધરીરૂપ છે અને ન તો તેના પર અમલ કરવો ફરજિયાત છે. જો ભલામણ રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી વિરુદ્ધ હોય, તો તે માત્ર મંત્રીમંડળ સમક્ષ મૂકી દેવું પૂરતું ગણાશે. તેના પર કાર્યવાહી કરવાની આગળ કોઈ ફરજ રહેતી નથી. જો તે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ

વિરુદ્ધ હોય, તો તે સક્ષમ અધિકારીને મોકલવામાં આવશે. સક્ષમ અધિકારી અહેવાલની તપાસ કરશે અને અહેવાલના આધારે કરવામાં આવેલી અથવા પ્રસ્તાવિત કાર્યવાહી વિશે લોકાયુક્તાને જાણ કરશે. કોઈ નિર્ધારિત કેસમાં તે કોઈ કાર્યવાહી ન પણ કરે. અધિનિયમ આ કરતાં આગળના કોઈ પગલાંની અપેક્ષા રાખતું નથી. તેમ છતાં, અધિનિયમ કોઈ પ્રતિકૂળ આક્ષેપના અનુપરિણામ અથવા પ્રભાવને રાજકીય વ્યવસ્થાની પરિપક્વતા પર, અથવા અંતે જનતા દ્વારા એવો કેસ હોય ત્યારે કઈ કાર્યવાહી કરવી તે નક્કી કરવા માટે, છોડી દે છે.

જરૂર ચૂંટણી પ્રણાલીમાં, લોકોને વિવિધ રાજકીય વિચારધારાઓ ધરાવતા જુદા જુદા રાજકીય ગઠનોની નીતિઓ અને સિદ્ધાંતો અંગે પોતાની પસંદગી કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. આવી પસંદગી, સાચી માહિતીના આધારે કરવામાં આવતી, માહિતીસભર પસંદગી હોવી આવશ્યક છે. આ સંદર્ભમાં, અમારી દૃષ્ટિએ, અધિનિયમની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ છે. ફરિયાદોના નિવારણ માટેની વર્તમાન પરંપરાગત પ્રણાલીઓ સમયખાઉ છે. સહેલાઈથી સમજાઈ શકે છે કે જાહેર પદાધિકારીઓ વિરુદ્ધ કરાયેલા આક્ષેપો અંગે લોકોને સાચી માહિતી પ્રાપ્ત થાય, તે પહેલાં ઘણો સમય વીતી શકે. માત્ર એફ.આઈ.આર. નોંધાવવી પૂરતી નથી, કારણ કે કોઈપણ વ્યક્તિ તપાસ એજન્સી સમક્ષ ફરિયાદ લઈને જઈ શકે છે અને જો સંજોગ ગુનો થયાનો પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ ખુલાસો થતો હોય, તો તપાસ એજન્સી એફ.આઈ.આર. નોંધવા બંધાયેલી છે. તપાસ પૂર્ણ થવી અને આરોપપત્ર દાખલ

થવું પણ કોઈ વ્યક્તિની સંડોવણીનો પૂરતો પુરાવો ગણાઈ શકતો નથી, કારણ કે તે માત્ર તપાસ એજન્સીનું એવું મંતવ્ય છે કે આરોપી વિરુદ્ધ આગળ કાર્યવાહી કરવા માટે પૂરતું સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે. ઘણીવાર એવો આક્ષેપ થાય છે કે તપાસ એજન્સી સત્તામાં રહેલા લોકોના નિયંત્રણ હેઠળ હોય છે. સક્ષમ ફોજદારી અદાલત દ્વારા આરોપ નક્કી કરવો પણ માત્ર એટલું જ દર્શાવે છે કે અદાલતનું એવું મંતવ્ય છે કે આરોપી વિરુદ્ધ આગળ વધવા માટે અભિલેખ પર પૂરતું સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે, તેનાથી વધુ કંઈ નહીં. દોષિત ઠરાવ પ્રાપ્ત કરવો કે તે બાબતમાં નિર્દોષ છૂટકારો મેળવવો, ઘણીવાર નોંધપાત્ર સમય લે છે. મુક્તિ માટેની અરજીઓ, અપીલો અને પુનરીક્ષણ અરજીઓ અમારી ન્યાયિક પ્રણાલીમાં અંતર્નિહિત છે. સક્ષમ અદાલત દ્વારા નોંધાયેલ નિર્દોષ છૂટકારો પણ ગંભીર ભ્રષ્ટાચારના આક્ષેપોનો સામનો કરનાર વ્યક્તિ અંગેનો સંદેહનો વાદળ હંમેશા દૂર કરે જ એવું નથી, કારણ કે ઘણીવાર નિર્દોષ છૂટકારો અથવા તો ખામીયુક્ત અથવા અપૂરતી તપાસના પરિણામે, અથવા સાક્ષીઓ પક્ષવિમુખ થવાને અનુસરીને મળેલા સંદેહના લાભના કારણે, અથવા કાનૂન અનુસાર જરૂરી હોવા છતાં ફરિયાદ પક્ષ ચલાવવાની મંજૂરી ન મેળવવા જેવી તકનીકી ખામીના કારણે થાય છે.

૪૩. ચૂંટણીની કાર્યવાહી દરમિયાન જનતાને માહિતીસભર પસંદગી કરી શકે તે માટે, અમારી દષ્ટિએ લોકાયુક્તનો તપાસ અહેવાલ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવવાનો છે અને એવો જ વિચારિત કરવામાં આવ્યો છે. જેમ અગાઉ નોંધાયું

છે, લોકાયુક્ત એ નિષ્કલંક ચરિત્ર ધરાવતી એવી વ્યક્તિ છે, જે વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ છે અથવા રહ્યા છે, જેઓની ભલામણ અન્ય કોઈ નહીં પરંતુ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા કરવામાં આવે છે, જેમની એકવાર નિમણૂક થયા પછી ૫ વર્ષની અવધિ દરમિયાન હસ્તક્ષેપ કરી શકાય નહીં, જેઓને પોતાની પ્રક્રિયાઓ પસંદ કરવાની, પોતાનો સ્ટાફ અને અધિકારીઓ પસંદ કરવાની તથા પુરાવા એકત્રિત કરતી વખતે દીવાની અદાલતની સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. અંતિમ અહેવાલ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી, ફરિયાદી અથવા જેમની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય તે વ્યક્તિની ઓળખ જાહેર કરવી નહીં. આથી માત્ર આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા હોય એટલા માટે જ કોઈ વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા ધૂળધાણી ન થાય તે પણ સુનિશ્ચિત થાય છે. આ રીતે અધિનિયમ ઢિગુણ હેતુ સિદ્ધ કરે છે. એક તરફ, લોકાયુક્ત દ્વારા સંપૂર્ણ તપાસ બાદ કરવામાં આવેલ અહેવાલમાં જો કોઈ જાહેર પદાધિકારી વિરુદ્ધ આરોપનિર્ધારણ કરવામાં આવે, તો તેની પોતાની અસર તથા રાજકીય પડઘો પડશે. કોઈ પણ સ્થિતિમાં, તે આગામી ચૂંટણીમાં તે વ્યક્તિનું રાજકીય ભવિષ્ય નક્કી કરનાર જનતાને મહત્વપૂર્ણ માહિતી પૂરી પાડશે. બીજી તરફ, લોકાયુક્ત દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્દોષતા-પ્રમાણ પણ તે વ્યક્તિને ખોટા અને નિરાધાર આક્ષેપોમાંથી મુક્ત કરશે. ચૂંટણી પ્રણાલીમાં ઘણી વાર એ મહત્વનું નથી હોતું કે વ્યક્તિ દોષિત છે કે નથી. મહત્વનું એ છે કે લોકોની દૃષ્ટિએ તે દોષિત છે કે નથી. માત્ર આક્ષેપો કરવાની ક્રિયા દ્વારા જ, ક્યારેક, કોઈ વ્યક્તિને અપરિહાર્ય રીતે નુકસાન પહોંચાડવું શક્ય બને છે. આ રીતે અધિનિયમ

એવા જાહેર પદાધિકારીઓને બહાર લાવવા માટે પણ અને જેમની વિરુદ્ધ ખોટા આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા હોય તેમને નિર્દોષ સાબિત કરવા માટે પણ એક શક્તિશાળી સાધન બની શકે છે.

૪૩.૧ લોકશાહીને આપણા સંવિધાનનું મૂળભૂત લક્ષણ તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે. સ્વચ્છ શાસન લોકશાહીની સારસ્વરૂપ છે. તે આજના સમયની તાત્કાલિક અને તીવ્ર આવશ્યકતા પણ છે. વિવિધ જાહેર પદાધિકારીઓ સામે ભ્રષ્ટાચારના આક્ષેપો નિયમિત રીતે કરવામાં આવે છે, તે પરિસ્થિતિમાં એવો શક્તિશાળી અને સ્વતંત્ર લોકાયુક્તનો સંસ્થાકીય ઉપક્રમ રચવો અને પોષવો આવશ્યક બને છે, જે અસત્યને સત્યથી અલગ કરી શકે અને જનતા સમક્ષ સાચા તથ્યો રજૂ કરી શકે. કથિત ભ્રષ્ટાચારનું પ્રમાણ સ્તબ્ધ કરી નાખે એવું છે. તેથી લોકાયુક્તની સંસ્થા પહેલાં કરતાં વધુ મહત્વ ધારણ કરે છે. તેના મહત્વને વધારીને કહી શકાય તેમ નથી. તેના અસ્તિત્વને કાર્યપાલિકાની મરજી પર છોડી શકાય તેમ નથી. લોકોની અભિલાષાઓ પૂર્ણ થાય તે રીતે અધિનિયમની જોગવાઈઓનું અર્થઘટન કરવાની આ જ એકમાત્ર રીત છે.

૪૪. અમે અગાઉથી જ કેટલીક નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું છે કે રાજ્યપાલ અસાધારણ પરિસ્થિતિઓમાં પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરી શકે છે. આવા ક્ષેત્રોને સર્વોચ્ચ અદાલતના વિવિધ નિર્ણયો દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી છે.

૪૪.૧ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. રામદાસ શ્રીનિવાસ નાયક (સુપ્રા) ના કેસમાં, રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી વિરુદ્ધની ફરિયાદની તપાસ કરવામાં આવી રહી હતી. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, મુખ્ય મંત્રી ના વકીલ દ્વારા કરવામાં આવેલી કબૂલાતના આધારે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે રાજ્યપાલ પોતાના વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરવા માટે પોતાની સત્તાની સીમામાં સંપૂર્ણપણે રહેશે.

૪૪.૨ ભારતના ચૂંટણી પંચ વિ. ડૉ. સુબ્રમણિયમ સ્વામી, (૧૯૮૬) ૪ એસ.સી.સી. ૧૦૪, ના નિર્ણયમાં ચૂંટણી આયોગ્યનો મામલો હતો, જેમાં આવશ્યકતાવશ સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે રાજ્યપાલે મંત્રિપરિષદની મદદ અને સલાહ પર નહીં પરંતુ પોતાના વિવેકાધિકાર પર કાર્ય કરવું પડતું હતું.

૪૪.૩ એમ.પી. સ્પેશિયલ પોલીસ એસ્ટેબ્લિશમેન્ટ (ઉપરોક્ત) નો મામલો રાજ્યના મંત્રી વિરુદ્ધ ફરિયાદ પક્ષ ચલાવવા માટે મંજૂરી આપવાના પ્રશ્ન પર રાજ્યપાલની વિવેકાધીન સત્તાઓનું વધુ એક ઉદાહરણ છે, જે વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થયું હતું. મંત્રિમંડળનું મત એવું હતું કે આવી કોઈ મંજૂરી આપવામાં ન આવવી જોઈએ. તેમ છતાં, લોકાયુક્તના અહેવાલના આધારે, રાજ્યપાલે મંજૂરી આપવાની કાર્યવાહી કરી. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું અને અવલોકન કર્યું:

“૧૯. અનુચ્છેદ ૧૬૩ ઉપર ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે. નિઃસંદેહ, અભિયોજન ચલાવવાની મંજૂરી આપવાના વિષયમાં રાજ્યપાલને

સામાન્ય રીતે મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવું આવશ્યક હોય છે, પોતાના વિવેકાધિકારે નહીં. તેમ છતાં, મુખ્યમંત્રી અથવા મંત્રી વિરુદ્ધ અભિયોજન ચલાવવાની મંજૂરી આપવાના વિચાર દરમિયાન, શિષ્ટતા અને ઔચિત્યના પ્રશ્નરૂપે એવી અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ શકે છે જેમાં રાજ્યપાલને પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરવું પડે. તેવી જ સ્થિતિ ત્યારે પણ ઊભી થાય જ્યારે મંત્રિપરિષદ પોતે જ પોતાને અસમર્થ બનાવી દે અથવા પોતે જ તે હકમાંથી વંચિત થઈ જાય.

XXX

xxx ૩૧. ઉપરોક્ત આધાર પર, અમને એવો નિષ્કર્ષ નોંધવામાં જરા પણ હિચકિયાટ નથી કે મંત્રિપરીષદનો નિર્ણય પ્રાથમિક દ્રષ્ટિએ અતાર્કિક હતો, જ્યારે રાજ્યપાલનો નિર્ણય એવો નહોતો. આવી પ્રકૃતિની પરિસ્થિતિમાં, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ પોતાનો અધિકારક્ષેત્ર વાપરતી રિટ અદાલત તેમજ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૩૬ અને ૧૪૨ હેઠળ આ અદાલત, પક્ષકારોને સંપૂર્ણ ન્યાય મળે તેવો યોગ્ય આદેશ આપી શકે છે. દુર્ભાગ્યવશ, વડી અદાલત આ બાબતના આ પાસાને ધ્યાનમાં લેવામાં નિષ્ફળ ગઈ.૩૨. જો, આ તથ્યો અને

પરિસ્થિતિઓમાં, રાજ્યપાલ પોતાના સ્વવિવેકથી કાર્ય કરી શકતા ન હોય, તો કાયદાના શાસનનો સંપૂર્ણ ભંગ થઈ જાય, કારણ કે ત્યારબાદ સરકારો માટે એવું ખુલ્લું રહી જાય કે પ્રથમદષ્ટિએ કેસ બને છે તે દર્શાવતી પ્રબળ સામગ્રી હોવા છતાં તેઓ મંજૂરી આપવાનો ઇનકાર કરી શકે. જ્યાં પ્રથમદષ્ટિએ કેસ સ્પષ્ટ રીતે બને છે એવા કેસોમાં, ઉચ્ચ હોદ્દેદારો સામે કાર્યવાહીની મંજૂરી આપવામાં આવતી ન હોય અથવા અટકાવી રાખવામાં આવતી હોય, તો લોકશાહી પોતે જ જોખમમાં મુકાઈ જશે. ત્યારબાદ એવી સ્થિતિ ઊભી થશે કે સત્તામાં રહેલા લોકો દંડમુક્તપણે કાયદાનો ભંગ કરી શકે, કારણ કે તેમને આ વિશ્વાસ રહેશે કે તેમની સામે કાર્યવાહી કરવામાં આવશે નહીં, કારણ કે જરૂરી મંજૂરી અપાશે નહીં.”

૪૪.૪ રાજેન્દ્ર સિંહ વર્મા (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, વડી અદાલતને અધીન એક ન્યાયિક અધિકારીને વડી અદાલતની ભલામણ પર ફરજિયાત નિવૃત્ત કરવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યપાલે મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ વિના આદેશ કર્યો હતો. રાજ્યપાલ મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ વિના કાર્ય કરી શક્યા ન હોત તે આધાર પર કરવામાં આવેલ પડકારને સર્વોચ્ચ અદાલતે નકારી કાઢતાં અવલોકન કર્યું હતું કે, અધીન ન્યાયિક અધિકારીઓ વિરુદ્ધ શિસ્તાત્મક કાર્યવાહી આરંભ કરવા અથવા ફરજિયાત નિવૃત્તિનો આદેશ કરવો સહિત વિવિધ

દંડ લાદવા માટે માત્ર વડી અદાલત જ એકમાત્ર સક્ષમ સત્તા છે. આવા વિષયો પર રાજ્ય રાજ્યપાલને સહાય અને સલાહ આપવા માટે અતિશય ઓછી સક્ષમતા ધરાવે છે. અધીન ન્યાયતંત્ર ઉપર શિસ્તાત્મક નિયંત્રણની સત્તા, જેમાં શિસ્તાત્મક કાર્યવાહી શરૂ કરવાની, તપાસ દરમિયાન તેમને સસ્પેન્ડ કરવાની અને તેમના ઉપર દંડ લાદવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે, વડી અદાલત પાસે યથાવત્ રહે છે; પરંતુ જ્યારે ન્યાયિક અધિકારીઓને કોઈપણ કારણસર બરતરફ કરવાનો, હટાવવાનો, હોદ્દામાં ઘટાડો કરવાનો અથવા તેમની સેવા સમાપ્ત કરવાનો પ્રશ્ન આવે છે, ત્યારે વડી અદાલત ભલામણ કરનાર સત્તા બની જાય છે અને પોતે આવા આદેશો કરી શકતી નથી. આવા નિર્ણયને અમલમાં મૂકવા માટેનો ઔપચારિક આદેશ વડી અદાલતની ભલામણોના આધારે રાજ્યના રાજ્યપાલે કરવો આવશ્યક છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે આગળ વધીને નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું :

"૮૧. તેથી, આ અદાલતના અનેક નિર્ણયો દ્વારા હવે પૂરતું સુસ્થાપિત થઈ ગયું છે કે ન્યાયિક અધિકારીની ફરજિયાત નિવૃત્તિના પ્રશ્નમાં રાજ્યપાલ મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરી શકતા નથી, પરંતુ માત્ર વડી અદાલતની ભલામણના આધારે જ કાર્ય કરવાનું રહે છે. જોકે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર આ અપીલોમાં પક્ષકાર છે, તેમણે એવો કોઈ દાવો કર્યો નથી કે દિલ્હી વડી અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલી ભલામણ તેમના માટે

બંધનકારક નહોતી અને તેઓ આ બાબતમાં માત્ર પોતાના મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ પર જ કાર્ય કરી શકતા હોત. તેથી, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર દ્વારા પોતાના મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ માગ્યા વિના અપીલકર્તાઓને ફરજિયાત નિવૃત્તિ આપતો આદેશ ન તો અધિકારવિહોણો છે અને ન તો ગેરકાયદેસર છે, અને તેને વડી અદાલતે યોગ્ય રીતે ચથાવત્ રાખ્યો છે. આ કેસમાં રાજ્યપાલ મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહના આધારે કોઈ આદેશ પસાર કરી શક્યા હોત નહીં. ન્યાયિક પદોના મામલે વડી અદાલત સિવાય અન્ય કોઈ સત્તાધિકારીની સલાહ માન્ય હોઈ શકે નહીં. આ અનુચ્છેદ રૂપનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે. જ્યાં વડી અદાલત ન્યાયિક પદો સંબંધિત બાબતોનો વ્યવહાર કરે છે ત્યાં અનુચ્છેદ રૂઠઁઁ(જ) પર આધાર રાખવો સંપૂર્ણપણે અસ્થાને છે. અનુચ્છેદ રૂઠઁઁ(જ)ને અન્ય કોઈ અર્થ આપવો એટલે સંવિધાનના અનુચ્છેદ રૂપના આધારમાં રહેલા સર્વોચ્ચ હેતુને, જે ખાસ કરીને ન્યાયિક પદોની સુરક્ષા અને અનુસંગે અધીનસ્થ ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા માટે રચાયેલ છે, નિષ્ફળ બનાવવું થાય. આ સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ છે કે ન્યાયિક અધિકારીઓના મામલામાં રાજ્યપાલ પોતાના મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ લઈ શકતા નથી, તેની સલાહ સ્વીકારી શકતા નથી અને તે મુજબ કાર્ય પણ

કરી શકતા નથી. રાજ્યપાલ અને વડી અદાલત વચ્ચે કોઈ બાહ્ય સત્તામંડળ માટે કોઈ સ્થાન નથી. તેથી, આ અદાલતને આ દલીલમાં પણ કોઈ સાર દેખાતો નથી અને તે નામંજૂર કરવામાં આવે છે.”

૪૫. વર્તમાન પ્રકરણમાં, રાજ્યપાલને મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહના વિરોધમાં કાર્યવાહી કરવાની સત્તાને માન્યતા આપવાની હદ સુધી જવાની અમને આવશ્યકતા નથી. પરિસ્થિતિ કેટલીક અંશે વિશિષ્ટ હતી. જસ્ટિસ એસ.એમ. સોનીએ છેલ્લે પદ ધારણ કર્યા બાદથી લોકાયુક્તનું પદ આઠ વર્ષથી વધુ સમયથી ખાલી પડેલું હતું. કોઈ ને કોઈ કારણસર, કોઈ નિમણૂક થઈ રહી નહોતી. પરામર્શ પ્રક્રિયા, જેમ અમે અગાઉથી જ નિષ્કર્ષ કર્યો છે, મુખ્યમંત્રી અને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ વચ્ચે અંતે ગતિરોધ પર આવી પહોંચી હતી, જ્યારે મુખ્ય ન્યાયાધીશે જસ્ટિસ આર.એ. મહેતાનું નામ ભલામણ કર્યું હતું અને મુખ્યમંત્રીએ મંત્રિસભાના વતી કાર્ય કરતાં અંતે આવી પસંદગીને નકારી કાઢી હતી. તેથી, અમારી દૃષ્ટિએ, આ બંને માનનીય પદાધિકારીઓ વચ્ચે વધુ કોઈ પરામર્શ શક્ય નહોતો. મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભલામણને, જેમ અમે અગાઉથી જ ઠરાવ્યું છે, અગ્રતા પ્રાપ્ત રહેશે અને તે મુખ્યમંત્રી માટે બંધનકારક રહેશે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં, અમે એ મત પર છીએ કે રાજ્યના રાજ્યપાલ મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહના વિરોધમાં કાર્ય કરી રહ્યા નહોતા. આવી કોઈ વિરુદ્ધ સલાહ આપવામાં આવી નહોતી. કોઈપણ વિરુદ્ધ સલાહ પોતે જ અસંવિધાનિક બનત, કારણ કે અમારા આ નિષ્કર્ષનો

સહજ અર્થ કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના મતને અગ્રતા મળશે, અનિવાર્ય રીતે એવો થાય છે કે જ્યારે અંતે પરામર્શ પ્રક્રિયા કોઈ ઉકેલ વિના સ્થિતિએ પહોંચે, ત્યારે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભલામણ જ અન્ય મતો ઉપર પ્રબળ રહેશે. આથી એવો સૂચન કરવાનો અર્થ નથી કે અર્થસભર, હેતુલક્ષી અને અસરકારક પરામર્શ થવો જોઈએ નહીં. આનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે આવી પ્રક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી પણ જો કોઈ એકમતતા સાધવી શક્ય ન હોય, તો કાયદો ખાલીપો, કાયમી ગતિરોધ અથવા કોઈ નિમણૂક ન થવાની સ્થિતિની કલ્પના કરતો નથી.

૪૬. નોંધપાત્ર છે કે, અભિલેખમાંથી ઉજાગર થતા કેટલાક પાસાઓનો અમે અનુસંધાન કરી શકીએ છીએ. અગાઉ નોંધાયું છે તેમ, અમારું એવું મત છે કે લોકાયુક્ત અધિનિયમ અને લોકાયુક્તની સંસ્થાને દેશની વર્તમાન સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવવાની છે, જ્યાં જાહેર પદાધિકારીઓ વિરુદ્ધ વિશાળ સંખ્યામાં આક્ષેપો કરવામાં આવે છે, અને ઘણી વખત યોગ્ય ગંભીરતા વિના કરવામાં આવે છે. દેશના લોકોને આવા આક્ષેપોનું સત્ય શું છે કે નથી તે અંગે માહિતગાર થવાનો અધિકાર છે. આ બાબતમાં લોકાયુક્તની સંસ્થા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. ગુજરાત રાજ્યમાં લોકાયુક્તનું પદ આશરે ૮ વર્ષથી ખાલી પડેલું હતું. ૨૦૦૬ પૂર્વે, જ્યારે મુખ્યમંત્રીએ અન્ય મહાનુભાવો સાથે પરામર્શ કરવાની પહેલ કરી, ત્યારે લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી નિમણૂક ન થવાના કારણો શું હતા તે અમને જાણ નથી. જે હોય તે, ૨૦૦૬થી, જ્યારે પ્રારંભિક પગલાં લેવામાં આવ્યા, ત્યારથી વધુ ૫ વર્ષ વીતી

ગયા. અધિનિયમમાં, જેમ અગાઉ નોંધાયું છે તેમ, એવું પ્રાવધાન છે કે ૫ વર્ષથી વધુ જૂના આક્ષેપોની તપાસ થઈ શકતી નથી. મંત્રીપરિષદ, જે પરામર્શની પ્રક્રિયા શરૂ કરવાની એકમાત્ર સત્તા પોતાને હોવાનું દાવો કરે છે, તે નિમણૂક કરતી વખતે રાજ્યપાલને સહાય અને સલાહ આપવા માટેનો વિશિષ્ટ અધિકાર પણ પોતાને હોવાનું દાવો કરે છે અને એ પણ પ્રતિપાદિત કરે છે કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભલામણ સાથે મતભેદ હોવા છતાં મંત્રીપરિષદનો અભિપ્રાય જ પ્રબળ રહેશે, તેણે ઓછામાં ઓછું એટલું આત્મપરીક્ષણ તો કરવું જ જોઈએ કે આખા ૮ વર્ષ સુધી લોકાયુક્તની કોઈ નિમણૂક શા માટે કરવામાં આવી નહોતી. પૂરતા દસ્તાવેજી સામગ્રીના અભાવે અથવા દલીલોના અભાવે અમે અહીં નિમણૂકમાં થયેલા વિલંબના આ મુદ્દે કોઈ અંતિમ નિષ્કર્ષ આપવા બેઠા નથી. એટલું કહેવું પૂરતું છે કે, કેસની વિશિષ્ટ હકીકતોમાં, એકવાર મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથેનો પરામર્શ પૂર્ણ થઈ ગયો પછી, નિમણૂક માટે પસંદ કરાયેલ વ્યક્તિનું નામ ભલામણ કરવા માટે વધુ રાહ જોવાની કોઈ આવશ્યકતા નહોતી. તે દરમિયાન, અધિનિયમમાં જ સુધારો કરવાની કોશિશ કરવામાં આવી રહી હતી, જેના કારણે સમગ્ર પ્રક્રિયા ફરીથી નવી સિરેથી શરૂ કરવી પડે અને પરિણામે સમયનો વધુ, પૂર્વઅનુમાન ન કરી શકાય એવો, ખર્ચ થાય. વાસ્તવમાં, તે પહેલાં લોકાયુક્તના પદ માટે પસંદગી સમિતિની રચના કરવી એ પ્રથમ આવશ્યક પગલું હતું. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં રાજ્યપાલે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભલામણ પર કાર્ય કર્યું. અમારી દૃષ્ટિએ, તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે રાજ્યપાલે પોતાના નિરપેક્ષ વિવેકાધિકારે

અથવા મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહના વિરોધમાં કાર્ય કર્યું. જો એમણે કોઈ વિવેકનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભલામણ અનુસાર કાર્ય કરવાનો હતો, જે કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં મંત્રીપરિષદ માટે બંધનકારક હતી. તેમણે મંત્રીપરિષદ પાસેથી ઔપચારિક ભલામણ માંગી હતી, અને જ્યારે તે પ્રાપ્ત થઈ નહોતી, ત્યારે તેમણે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભલામણ અનુરૂપ નિમણૂક કરી. અમે નોંધ લઈ શકીએ છીએ કે ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૩માં એક નોંધપાત્ર વિશેષતા છે, જે અમારા ધ્યાન પર લાવવામાં આવેલા અન્ય રાજ્યોના લોકાયુક્ત સંબંધિત અધિનિયમોમાં જોવા મળતી નથી. ગુજરાત અધિનિયમની કલમ ૩ની ઉપકલમ (૧) ની જોગવાઈ એ પરિકલ્પે છે કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી અને જ્યાં આવી નિમણૂક તે સમયે થવાની હોય જ્યારે વિધાનસભા વિઘટિત કરવામાં આવી હોય અથવા બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૫૬ હેઠળનો જાહેરનામો અમલમાં હોય તેવા પ્રસંગોને બાદ કરતાં, વિપક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ કર્યા પછી લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવામાં આવે. વિધાનસભા વિઘટિત અથવા સ્થગિત ન હોય ત્યારે જ વિપક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ કરવાની આ આવશ્યકતા બિહાર, ઝારખંડ અને ઓરિસ્સા રાજ્યના લોકાયુક્ત અધિનિયમોથી ભિન્ન છે. આ જોગવાઈનું મહત્વ એ છે કે રાજ્યપાલ રાજ્ય વિધાનસભા વિઘટિત થયેલી હોય અથવા સ્થગિત થયેલી હોય ત્યારે પણ લોકાયુક્તની નિમણૂક કરી શકે છે. બંને પરિસ્થિતિમાં, ન તો પરામર્શ કરવા માટે વિપક્ષનો નેતા હશે અને ન તો રાજ્યપાલને સહાય અને સલાહ આપવા માટે

મંત્રીપરિષદ હશે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે મંત્રીપરિષદ ન હોય ત્યારે પણ રાજ્યપાલ લોકાયુક્તની નિમણૂક કરી શકે છે. આ એ માનવા માટેનું વધુ એક સૂચક છે કે લોકાયુક્તનું પદ અનિશ્ચિત મુદત સુધી ખાલી રાખી શકાય તેમ નથી.

૪૭. સમાપ્તિ પહેલાં, અમે કેટલાંક ગોંડા મુદ્દાઓનો નિરાકરણ કરવા માંગીએ છીએ. માનનીય એડવોકેટ જનરલે દલીલ કરી હતી કે રાજ્યપાલે અપનાવેલી પ્રક્રિયા સંપૂર્ણપણે અનિયમિત હતી. અમે નોંધ કરી શકીએ છીએ કે એકવાર રાજ્યપાલે એટર્ની જનરલનું અભિપ્રાય માગ્યું અને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને નામોની યાદી બદલે માત્ર એક જ નામ ભલામણ કરવા વિનંતી કરી, ત્યારબાદ પ્રારંભિક અસંમતિ દર્શાવવાને સિવાય, મંત્રીમંડળ તરફથી આગળ કંઈ કરવામાં આવ્યું નહોતું. અમે એવો સંકેત આપતા નથી કે રાજ્ય પાસેથી આવા નિર્ણયને પડકારવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી. અમે એવું ન તો અપેક્ષિત માનીએ છીએ અને ન તો ઇચ્છનીય ગણીએ છીએ કે આવા મુદ્દાઓમાં રાજ્ય નિયમિત આવર્તન સાથે વાદકાર બને. તેમ છતાં, અમે માત્ર એટલી નોંધ કરી શકીએ છીએ કે તેણે હકીકતમાં આવી પ્રક્રિયા પ્રત્યે મૌન સંમતિ દર્શાવી હતી. મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કરવામાં આવ્યો હતો. રાજ્યપાલના નિર્ણયથી કારોબારના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થયું હોવાનું વાદ પણ અમને લાંબા સમય સુધી રોકી રાખવાની જરૂર નથી. કારોબારના નિયમોનું સ્વરૂપ મૂળભૂત રીતે સૂચનાત્મક માનવામાં આવે છે અને ફરજિયાત માનવામાં આવતું નથી. આ સંદર્ભે, અમે સર્વોચ્ચ અદાલતના ચિત્રલેખા વિ. સ્ટેટ ઓફ મેસૂર કેસના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ

છીએ, જે એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૧૮૨૩ માં અહેવાલિત છે, જેમાં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

"૪. આગળ રજૂ કરાયેલું બીજું વલણ એવું છે કે અનુસૂચિ ૪ અમાન્ય હતી, કારણ કે તે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૬ ની આવશ્યકતાઓને અનુરૂપ નહોતી. કારણ કે દલીલનો આધાર ઉક્ત અનુસૂચિના સ્વરૂપ પર છે, તેથી તેનું તાત્વિક પ્રસ્તુત ભાગ વાંચવો અનુકૂળ રહેશે.

"શ્રીમાન,

વિષય: ઈજનેરી કોલેજો અને તકનીકી સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ ઈચ્છતા ઉમેદવારોના "મુલાકાત" માટે ગુણો આપવાના બાબતે.

ઉપરોક્ત વિષયક તમારા પત્ર નંબર એ.એ.એસ. ૪. એ.ડી.ડબલ્યુ/૬૩/૨૪૯૧, તા. ૨૫મી જૂન ૧૯૬૩, સંદર્ભે, મને જણાવવાનો નિર્દેશ થયો છે કે સરકારે નક્કી કર્યું છે કે મહત્તમ ગુણોના ૨૫%.....

આપનો વિશ્વાસુ. હસ્તા./ એસ. નરસાપ્પા,

સરકારના અંડર સેક્રેટરી, શિક્ષણ વિભાગ."

પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જ આ પત્ર દર્શાવે છે કે તે શિક્ષણ વિભાગના સરકારના અંડર સેક્રેટરીના હસ્તાક્ષર હેઠળ સરકાર દ્વારા જારી કરવામાં આવેલા આદેશનો સંદેશવ્યવહાર હતો. સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૬ અનુસાર, રાજ્ય સરકારની સર્વ કાર્યપાલક કાર્યવાહી રાજ્યપાલના નામે કરવામાં આવી હોવાનું વ્યક્ત થવું જોઈએ, અને રાજ્યપાલના નામે કરવામાં આવેલા આદેશોનું પ્રમાણ તે રીતે થવું જોઈએ જેમ રાજ્યપાલ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા નિયમોમાં નિર્દેશિત કરવામાં આવે, અને જે આદેશનું એવું પ્રમાણ કરવામાં આવ્યું હોય તેની માન્યતા એ આધારે પ્રશ્નાસ્પદ બનાવી શકાશે નહીં કે તે રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલો આદેશ નથી.

જો આ અનુચ્છેદમાં નિર્ધારિત શરતોનું પાલન કરવામાં આવ્યું હોય, તો આદેશને એ આધારે પ્રશ્નાસ્પદ બનાવી શકાય નહીં કે તે રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલો આદેશ નથી. એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે પ્રશ્નાસ્પદ આદેશ રાજ્યપાલના નામે જારી કરવામાં આવ્યો ન હતો, તેથી આદેશ શૂન્ય હતો અને તે આદેશના અનુસંધાને કોઈ મુલાકાતો લેવામાં આવી શકતી નહોતી. આ વિષયક કાનૂન સુસ્થિર છે. દત્તાત્રય મોરેશ્વર પાંગુરકર વિ. બોમ્બે રાજ્ય, ૧૯૫૨ એસ.સી.આર. ૬૧૨, પૃષ્ઠ ૬૨૫ પર

(એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ એસ.સી. ૧૮૧, પૃષ્ઠો ૧૮૫-૧૮૬ પર). દાસ, જે., જેમ તે વખતે હતા, તેમણે અવલોકન કર્યું હતું:

"કલમ ૧૬૬ની આવશ્યકતાઓનું કડક પાલન આદેશને એવી રક્ષા આપે છે કે તેને આ આધાર પર પડકારી શકાતો નથી કે તે રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલ આદેશ નથી. તેથી, જો તે કલમની આવશ્યકતાઓનું પાલન કરવામાં આવ્યું ન હોય, તો તેનાથી ઉપજતી એવી રક્ષાનો દાવો રાજ્ય દ્વારા કરી શકાય નહિ. જોકે, તેનાથી આદેશ પોતે અવૈધ બનતો નથી..... અનુચ્છેદ ૧૬૬ મુજબ સર્વ કાર્યપાલક કાર્યવાહી તેમાં નિર્ધારિત કરેલ રીતથી વ્યક્ત અને પ્રમાણીકૃત થવી નિર્દેશિત છે, પરંતુ તે જોગવાઈઓનું પાલન કરવામાં થયેલ ચૂક કાર્યપાલક નટપટીને રદબાતલ બનાવતી નથી. તેથી, કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા એટલું જ આવશ્યક બનાવે છે કે યોગ્ય સરકારએ કલમ ૧૧(૧) હેઠળ અટકાયતના આદેશની પુષ્ટિ કરવી કે નહીં તે બાબતે નિર્ણય કરવો જોઈએ."

આ જ અભિપ્રાયનું આ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે વિ. પુરુષોત્તમ જોગ નાઈક, ૧૯૫૨ એસ.સી.આર. ૬૭૪ : (એ.આઈ.આર.

૧૯૫૨ એસ.સી. ૩૧૭) માં પુનરોચ્ચાર કર્યું હતું, જેમાં સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે ત્યાં વિવાદિત આદેશ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ દોષયુક્ત હોવા છતાં રાજ્ય સરકાર માટે અન્ય સાધનો દ્વારા એ સાબિત કરવું ખુલ્લું હતું કે એવો આદેશ કાયદેસર રીતે કરવામાં આવ્યો હતો. આ અભિપ્રાયને આ અદાલતે અનુગામી નિર્ણયો માં ફરીથી સમર્થન આપ્યું છે : ઘૈયો મદ્ર એન્ડ સન્સ વિ. સ્ટેટ ઑફ દિલ્હી, ૧૯૫૯ એસ.સી.આર. ૧૪૨૪ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ એસ.સી. ૬૫) જુઓ, અને તેથી આ સ્થિર કાનૂની સ્થિતિ છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૬ ની જોગવાઈઓ માત્ર નિર્દેશાત્મક છે, ફરજિયાત સ્વરૂપની નથી, અને જો તેમનું પાલન કરવામાં આવ્યું ન હોય, તો હકીકતના પ્રશ્ન તરીકે એ સ્થાપિત કરી શકાય છે કે પડકારવામાં આવેલ આદેશ વાસ્તવમાં રાજ્ય સરકાર અથવા રાજ્યપાલ દ્વારા જારી કરવામાં આવ્યો હતો. બરિછત્તર સિંહ વિ. સ્ટેટ ઑફ પંજાબ, (૧૯૬૨) સપ્લ. ૩ એસ.સી.આર. ૭૧૩ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૩૯૫) માં આ અદાલતનો ચુકાદો અપીલકર્તાઓને મદદરૂપ થતો નથી, કારણ કે તે મામલામાં રેવન્યુ મિનિસ્ટર દ્વારા હસ્તાક્ષરિત આદેશ સંબંધિત પક્ષને સંપ્રેષિત કરવામાં આવ્યો ન હતો અને તેથી એવો ઠરાવ

કરવામાં આવ્યો હતો કે કોઈ અસરકારક આદેશ અસ્તિત્વમાં નહોતો.”

આ દષ્ટિકોણનું સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. વિ. ઓ.પી. ગુપ્તા, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ એસ.સી. ૬૭૯ ના કેસમાં પુનરોચ્ચાર કર્યો હતો, જેમાં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું :

"૧૭. આ અદાલતે વારંવાર એવું ઠરાવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૧૬૬ (૧) (૨) ની જોગવાઈઓ (ભારત સરકાર અધિનિયમ, ૧૯૩૫ ની કલમ ૫૯ ની ઉપકલમો (૧) અને (૨) જેવી) નિર્દેશાત્મક છે અને તે જોગવાઈઓનું તત્ત્વતઃ પાલન પૂરતું છે — જુઓ પી. જોસેફ જહોન વિ. સ્ટેટ ઓફ ટ્રાવણકોર કોચિન, ૧૯૫૫ એસ.સી.આર. ૧૦૧૧ = (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ એસ.સી. ૧૬૦) અને ચિત્રલેખા વિ. સ્ટેટ ઓફ મૈસૂર, ૧૯૬૪-૬ ૩૬૮ = (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૧૬૨૩). હાલના મામલે વિવાદિત આદેશ રાજ્ય સરકારના નામે કરવામાં આવ્યો હતો. તેના પર મુખ્ય સચિવે હસ્તાક્ષર કર્યા હતા. તેથી પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તે માન્ય આદેશ છે. સામાવાળા એ સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયો છે કે તેની નિમણૂક રાજ્યના મુખ્ય સચિવ કરતાં ઉચ્ચ દરજ્જાની સત્તાવાળું

પ્રાધિકરણ દ્વારા કરવામાં આવી હતી, એવા અમારા નિષ્કર્ષને
ધ્યાનમાં લેતા, અમને તે પ્રશ્નમાં વધુ આગળ જવાની જરૂર નથી.”

આ દષ્ટિકોણ બોંબે વડી અદાલતે પણ ચંદ્રકાન્ત વિ. સ્ટેટ, એ.આઈ.આર.
૧૯૭૭ બોમ્. ૧૯૩ ના કેસમાં અનુસર્યો હતો. તથાપિ, ફોન્સેકા (પી) લિ. વિ.
એલ.સી. ગુપ્તા, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૩ એસ.સી. ૫૬૩ તથા એમ/એસ.
રાજુરશ્વર એસોસિયેટ્સ વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪
એસ.સી. ૩૭૭૦ ના કેસોમાં થયેલા નિર્ણયો અંગે અમે અજાણ નથી. ફોન્સેકા
(પી) લિ. (૧૯૭૩ એસ.સી. ૫૬૩) ના કેસમાં, વ્યવસાયના નિયમો અનુસાર,
નિર્દિષ્ટ સત્તાધિકારીને આદેશ પસાર કરવાની કોઈ સત્તા નહોતી. આ જ
પૃષ્ઠભૂમિમાં તે નિર્ણયને અમાન્ય ઠેરવવામાં આવ્યો હતો. એમ/એસ. રાજુરશ્વર
એસોસિયેટ્સ (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, અમે નોંધીએ છીએ કે આ મુદ્દો
મંત્રીપરિષદ સમક્ષ મૂકવાનો આવશ્યક હતો, જે ક્યારેય કરવામાં આવ્યો નહોતો.
આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, અદાલતે આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ ન થતાં તે નિર્ણય રદ કર્યો હતો.
કોઈપણ સ્થિતિમાં, જો રાજ્યપાલનો નિર્ણય અન્યથા બંધારણીય જોગવાઈઓ,
અધિનિયમની યોજના અને સમયની આવશ્યકતાઓ સાથે સુસંગત હોવાનું
જણાય, તો માત્ર વ્યવસાયના નિયમોના પાલન પર આગ્રહ રાખવાથી એવો
નિર્ણય દોષિત બની જાય એવું અમને લાગતું નથી.

૪૮. તેમ છતાં, અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવાનો અધિકાર માત્ર રાજ્યપાલને જ છે એવા રાજ્યપાલના અભિપ્રાય સાથે અમે સહમત થઈ શકતા નથી. અધિનિયમની કલમ ૩ રાજ્યપાલ દ્વારા લોકાયુક્તની નિમણૂકનો અભિપ્રાય ધરાવે છે. આવી નિમણૂક મંત્રીમંડળની સહાય અને સલાહ પર કરવામાં આવવાની છે. અન્ય કોઈ પણ દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારવામાં આવે તો અત્યંત અસંગત પરિસ્થિતિ સર્જાય. અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, આવી નિમણૂક મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તેમજ વિપક્ષના નેતાની સલાહ-મસલત પછી કરવામાં આવવાની છે. ઉપરોક્ત દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારવામાં આવે તો એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થશે કે જેમાં મંત્રીમંડળ અથવા મુખ્યમંત્રીને લોકાયુક્તની નિમણૂકમાં કોઈ જ અવાજ રહેશે નહીં. વિધાનમંડળે આવી પરિસ્થિતિની કલ્પના કરી હોવાનું માનવામાં આવી શકે નહીં અને હકીકતમાં તેવી જોગવાઈ પણ કરી નથી.

૪૯. પરિણામે, પડકારવામાં આવેલી જાહેરનામાને રદ કરવા માટે અમને કોઈ કારણ જણાતું નથી. તેથી, બંને અરજીઓ નામંજૂર કરવામાં આવે છે.

૫૦. ઉપરોક્ત આદેશના પરિપ્રેક્ષ્યમાં, સંબંધિત દીવાની અરજીઓમાં વધુ કોઈ આદેશ આપવાની આવશ્યકતા નથી. તેનો પણ તે અનુસાર નિકાલ કરવામાં આવેલ ગણાશે.

(અકિલ કુરેશી ન્યાયમુર્તિ)

(સુશ્રી સોનિયા ગોકાણી, ન્યાયમુર્તિ)

(વીજેએન)

અસહમતિ :

દ્વારા : માનનીય સુશ્રી ન્યાયમુર્તિ સોનિયા ગોકાણી

૧. મને ભાઈ અકીલ કુરેશી, ન્યાયમુર્તિ દ્વારા ચુકાદાનું ઉચ્ચારણ સાંભળવાનો વિશેષ અવસર મળ્યો હતો. જોકે આ ઉચ્ચારણના પ્રવાહ દરમિયાન કેટલાક મુદ્દાઓ અંગે તેમણે કાઢેલા નિષ્કર્ષો સાથે હું સહમત છું, તેમ છતાં તેમણે અંતે જે અંતિમ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા છે, તેની સાથે હું આદરપૂર્વક અસહમત છું.

૨. આ અરજીઓમાં વિચારણા માટે રજૂ થયેલા અતિમહત્વના મુદ્દાઓને, તમામ પાસાઓ સહિત, ધ્યાનમાં રાખીને, જ્યાં સહમતિ છે એવા નિષ્કર્ષો અંગે પણ મેં સ્વયં નિર્ણય કરવા અને મારા પોતાના તારણો નોંધવાનો વિકલ્પ પસંદ કર્યો છે.

૩. હાલની અરજીમાં, જે સ્પેશિયલ સિવિલ એપિલકેશન નં. ૧૨૬૩૨/૨૦૧૧ છે, તેમાં પડકાર ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩ હેઠળ રાજ્યના રાજ્યપાલશ્રીએ ગુજરાત રાજ્ય માટે લોકાયુક્તની નિમણૂક અંગે કરેલા આદેશને છે, જે આક્ષેપ અનુસાર મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ વિના ગેરકાયદેસર અને અસંવિધાનિક રીતે કરવામાં આવ્યો હોવાનું કહેવાય છે, તેમજ સામાવાળા નં. ૧ (નિયુક્ત લોકાયુક્ત) વિરુદ્ધ ક્વો-વોરન્ટોના સ્વરૂપનો રિટ

જારી કરવા અને વિવાદિત આદેશ રદ કરવા માટે પરિસ્થિતિઓમાં યોગ્ય માનવામાં આવે તેવા અન્ય રિટો જારી કરવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.

તથ્યાત્મક પૃષ્ઠભૂમિ:

૪. વિવાદાસ્પદ મુદ્દા અને બંને પક્ષો દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલી પરસ્પર વિરોધી દલીલોની મૂલવણી કરવા માટે, વર્તમાન અરજીએ જન્મ આપનાર કેટલીક તથ્યાત્મક વિગતોનું પ્રારંભે સંક્ષિપ્તરૂપે વર્ણન કરવું આવશ્યક બનશે.

૫. ગુજરાત રાજ્ય માટે લોકાયુક્તની નિમણૂક તથા તેમના કાર્યો ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે, જે વર્ષ ૧૯૮૬માં અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું (જેનો અહીંથી આગળ "અધિનિયમ" તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે)

૬. અત્યાર સુધી, ગુજરાત રાજ્ય માટે લોકાયુક્તની નિમણૂક ત્રણ વખત કરવામાં આવી છે અને છેલ્લે, ઉક્ત પદ શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એસ.એમ. સોનીએ ધારણ કર્યું હતું. વર્ષ ૨૦૦૩માં તે પદ ખાલી પડ્યું હતું.

૭. આ અદાલતને ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવેલા અભિલેખ પરથી એવું બહાર આવે છે કે ઉક્ત પદ માટેનો પ્રસ્તાવ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૬ ના મહિનામાં મુખ્યમંત્રીના કાર્યાલયમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો.

૭.૧ તા. ૭.૮.૨૦૦૬ના પત્રવ્યવહાર પરથી જણાય છે કે ન્યાયમૂર્તિ સોનીએ ૨૪.૧૧.૨૦૦૩ના રોજ લોકાયુક્તના પદનો ત્યાગ કર્યો હોવાથી, તેમના

ઉત્તરાધિકારીની શોધ કરવાનો પ્રશ્ન સરકારના ધ્યાનમાં આવ્યો હતો. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, ગુજરાત રાજ્ય માટે લોકાયુક્તની નિમણૂક બાબતે વિચારણા કરવા માટે તે સમયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને તેમના સ્તરે વિચારણા માટે મુખ્ય મંત્રીશ્રીએ શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસ (નિવૃત્ત)નું નામ મોકલી પ્રસ્તાવ પાઠવ્યો હતો. આ પત્રમાં વધુમાં એ પણ ઉલ્લેખ છે કે અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળની સલાહ-મસલત વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે કરવાની છે, ગુજરાત વડી અદાલત સાથે નહીં. તેથી, સલાહ-મસલતના હેતુસર આવશ્યક હોય તેમ, પ્રસ્તાવિત નામ અંગે કોઈ વાંધો હોય તો તેની વિચારણા કરવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી.

૭.૨ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરફથી તા. ૭ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૬ના પત્રવ્યવહારથી એ સૂચિત થાય છે કે ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે બોમ્બે વડી અદાલતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસની નિમણૂક અંગે તેમને કોઈ વાંધો ન હતો.

૭.૩ રેકૉર્ડમાંથી વધુમાં એ પણ બહાર આવે છે કે ૧૦.૮.૨૦૦૬ના રોજ, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની સંમતિ પ્રાપ્ત થયા પછી, શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસની નિમણૂક માટે ફાઈલ મહામહિમ રાજ્યપાલને મોકલવામાં આવી હતી.

૭.૪ આ સંદર્ભમાં વિપક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ કરવામાં આવ્યો હતો કે નહીં તે અંગે મહામહિમ રાજ્યપાલ તરફથી ૨૫.૮.૨૦૦૬ના રોજ પૂછપરછ કરવામાં

આવી હતી અને મુખ્યમંત્રીના કાર્યાલયને પણ અવલોકન માટે કાર્યવાહીનો અહેવાલ મોકલવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી.

૭.૫ તા. ૨૯.૮.૨૦૦૬ના પત્રવ્યવહાર પરથી એવો સંકેત મળે છે કે કાર્યવૃત્ત તૈયાર કરવાની કોઈ પરંપરા નથી; તેના બદલે, જરૂરી તમામ વિગતો સમાવવામાં આવેલી સમગ્ર ફાઈલ મોકલવામાં આવી હતી.

૭.૬ ૧૩.૯.૨૦૦૬ના રોજ માનનીય રાજ્યપાલશ્રીએ મુખ્ય મંત્રી ના કાર્યાલયને અનેક પ્રશ્નો ઉઠાવતું એક પત્ર મોકલ્યો હતો, જેમાંથી એક પ્રશ્ન એવો હતો કે અન્ય રાજ્યો દ્વારા અનુસરાતી પરામર્શ પ્રક્રિયા વિષે રાજ્યપાલશ્રીને માહિતગાર કરવામાં આવે.

આ માહિતી એકત્રિત કરીને ૨૭.૨.૨૦૦૭ના રોજ રાજ્યપાલશ્રી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવી હતી.

૭.૭ સામગ્રીમાંથી જણાય છે કે ત્યારબાદ, પ્રથમ વખત ૬ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૮ના રોજ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસની નિમણૂક અંગે અને માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૩ની જોગવાઈના સંદર્ભે, મહામહિમ રાજ્યપાલ દ્વારા ફાઈલ પર નોંધ કરવામાં આવી હતી, અને તે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસ ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે હવે ઉપલબ્ધ

રહેશે નહીં, કારણ કે માનવ અધિકાર અધિનિયમની કલમ ૨૪(૩)માં જોગવાઈ મુજબ તેઓ વધુ રોજગાર માટે પાત્ર રહેશે નહીં.

સામાન્ય વહીવટ વિભાગ (જી.એ.ડી.) દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું હતું કે કલમ ૨૪(૩) આવી નિમણૂકમાં અડચણરૂપ બનશે નહીં અને લોકાયુક્તના પદ પર તેમની નિમણૂક માટે આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો.

૭.૮ આ મુદ્દે મહામહિમ રાજ્યપાલશ્રી દ્વારા તા. ૧૦.૯.૨૦૦૯ની વધુ નોંધમાં એમ વાંચવામાં આવે છે કે માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમની કલમ ૬ ની ઉપકલમ (૩) એ એવી વ્યક્તિને, જેણે અધ્યક્ષનું પદ ધારણ કર્યું હતું, લોકાયુક્તના પદ માટે પાત્ર થવા મંજૂરી આપતી નથી.

૮. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, ૧૦.૯.૨૦૦૯ના રોજ, તે સમયના રાજ્યપાલે મુખ્યમંત્રીને પત્ર લખી, ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તથા રાજ્ય વિધાનસભાના વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ કર્યા પછી, લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે સરકારનો નવો પ્રસ્તાવ મોકલવા વિનંતી કરી હતી.

૯. તા. ૨૯.૧૨.૨૦૦૯ના રોજ, માનનીય રાજ્યપાલશ્રીના અંગત સચિવ દ્વારા વડી અદાલતના રજિસ્ટ્રાર જનરલને એક પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો, જે આ મુજબ છે:

“લોકાયુક્તનું પદ છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી ખાલી પડેલું છે. તે પદ શક્ય તેટલી વહેલી તકે ભરવામાં આવે તે આવશ્યક છે.ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩(૧) ની જોગવાઈઓ અનુસાર, લોકાયુક્તની નિમણૂક ગુજરાતના રાજ્યપાલ દ્વારા ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે પરામર્શ કર્યા બાદ અને વિધાનસભામાં વિપક્ષના નેતા સાથે પણ પરામર્શ કર્યા બાદ કરવામાં આવશે.આ સંદર્ભમાં, મહામહિમા દ્વારા મને આપને વિનંતી કરવા નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે કે ઉપરોક્ત બાબત માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રીના સૌજન્યપૂર્ણ અવલોકનાર્થે રજૂ કરવામાં આવે જેથી વિચારણા માટે નામોની ચાટી મોકલી શકાય અને ત્યારબાદ મહામહિમા રાજ્યપાલશ્રી દ્વારા તેમની સાથે પરામર્શ કરવામાં આવશે.”

૯.૧ તેનો જવાબ તે સમયના રજીસ્ટ્રાર જનરલે ૨/૧/૨૦૧૦ના રોજ આપ્યો હતો અને ખાતરી આપી હતી કે ઉક્ત પત્રવ્યવહાર શિયાળુ વેકેશન પછી માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે.

૧૦. ૮.૨.૨૦૧૦ના રોજ, રાજ્યના મુખ્યમંત્રીએ રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને પત્ર લખી જણાવેલ હતું કે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસની નિમણૂક અંગેની પરામર્શ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ હોવા છતાં, માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અધિનિયમની

કલમ ૬ ની ઉપકલમ (૩) ના બળે તેમની નિમણૂક શક્ય નહોતી, અને લોકાયુક્તના પદ માટે વિચારણા અને નિમણૂક માટે ગુજરાત વડી અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયાધીશોના નામો માંગવામાં આવ્યા હતા.

૧૦.૧ તારીખ ૨૪.૨.૨૦૧૦ ના ઉક્ત પત્રના પ્રતિસાદરૂપે, મુખ્ય ન્યાયાધીશે ચાર નામોની એક યાદી મોકલી હતી અને તેમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે આ તમામ વ્યક્તિઓ લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે યોગ્ય છે અને પત્રમાં નામોનો ક્રમ ન તો તેમની કોઈ પસંદગીને દર્શાવતો હતો અને ન તો તેવી કોઈ પ્રાથમિકતાનો સંકેત આપતો હતો, તેમજ આ ન્યાયાધીશોમાંથી કોઈ એકને પણ ઉક્ત પદ પર નિમણૂક કરી શકાતી હતી. પત્ર આ પ્રમાણે છે:

“લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક બાબતના પત્રવ્યવહાર તરફ હું આપનું ધ્યાન દોરું, જે છેલ્લા થોડા વર્ષોથી ખાલી પડેલું છે. મારા મતે, ગુજરાત રાજ્યમાં લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક કરવા માટે નીચે દર્શાવેલ વ્યક્તિઓ યોગ્ય છે:

૧. શ્રી ન્યાયમૂર્તિ પ્રવિન્સિંહ મોતીસિંહ ચૌહાણ

૨. શ્રી ન્યાયમૂર્તિ બાબુલાલ ચંદુલાલ પટેલ

૩. શ્રી ન્યાયમૂર્તિ રમેશ પ્રભુદાસ ધોળકિયા ૪. શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જયપ્રકાશ રમાકાંત વોરાહું ઉલ્લેખ કરી શકું છું કે ઉપરોક્ત નામો

પ્રાથમિકતાના આધારે દર્શાવવામાં આવ્યા નથી અને તેઓમાંથી કોઈ એકની નિમણૂક કરી શકાય.”

તે જ દિવસે, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ પણ મહામહિમ રાજ્યપાલશ્રીને નિવૃત્ત ન્યાયાધીશોના આ ચાર નામો તેમને મોકલીને લખ્યું હતું.

૧૦.૨ તા. ૨.૩.૨૦૧૦ના રોજ, લોકાયુક્તની નિયુક્તિ માટેની પરામર્શ પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે બેઠકમાં હાજરી આપવા બાબતે રાજ્ય વિધાનસભાના વિરોધ પક્ષના નેતાને મુખ્યમંત્રી દ્વારા વિનંતી કરવામાં આવી હતી.

રાજ્યના મુખ્યમંત્રી દ્વારા આરંભ કરવામાં આવેલ આ પ્રક્રિયા અંગે મૂળભૂત વાંધો દર્શાવતા વિગતવાર પત્ર દ્વારા વિરોધ પક્ષના નેતાએ તા. ૩.૩.૨૦૧૦ના રોજ આ પગલાનો વિરોધ કર્યો હતો. તે મુજબના સંબંધિત અંશો અહીં નીચે પુનઃઉત્પાદિત કરવાનું યોગ્ય રહેશે:

“અધિનિયમની ઉક્ત જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં, અને આ અધિનિયમનો મુખ્ય હેતુ મુખ્યમંત્રી સહિત જાહેર પદાધિકારીઓ વિરુદ્ધના આક્ષેપોની તપાસ કરવાનો હોય, રાજ્ય વિધાનમંડળે પોતાની વિધાનિક વિવેકબુદ્ધિથી લોકાયુક્તની નિયુક્તિ કરવાની સત્તા સ્પષ્ટપણે ફક્ત રાજ્યપાલને જ સોંપી છે. રાજ્યપાલ દ્વારા લોકાયુક્તની નિયુક્તિ કરતાં સમયે કલ્પિત એકમાત્ર કાયદેસર આવશ્યકતા એ છે કે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તથા

વિધાનસભાના વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ કરવામાં આવે. તેથી, ઉક્ત અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી સાથે રાજ્યપાલ દ્વારા અથવા વિરોધ પક્ષના નેતા દ્વારા કોઈપણ પરામર્શ કરવાની કોઈ જ જગ્યા નથી. હકીકતમાં અને કાયદાની દૃષ્ટિએ, ગુજરાત રાજ્યના મુખ્યમંત્રીને હસ્તાક્ષરકર્તા વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે લોકાયુક્તની નિયુક્તિ અંગે કોઈપણ પરામર્શ શરૂ કરવાની ન તો સત્તા છે અને ન તો અધિકારક્ષેત્ર છે. અધિનિયમનો હેતુ લોકાયુક્ત દ્વારા મુખ્યમંત્રી વિરુદ્ધ પણ આક્ષેપોની તપાસ કરવાનો હોય, તેથી કારણ અને તર્ક મુજબ સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાત રાજ્યના મુખ્યમંત્રી સાથે લોકાયુક્તની નિયુક્તિના પ્રશ્ને કોઈપણ પરામર્શ કરવાની ન તો કોઈ આવશ્યકતા છે અને ન લોકાયુક્તની નિયુક્તિ કરવાની સત્તા સરકારને સોંપવામાં આવી છે. જો અધિનિયમમાં સરકાર દ્વારા લોકાયુક્તની નિયુક્તિ કરવાનું કલ્પિત હોત, તો તે બાબત સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવી હોત. ”

૧૦.૩ તે જ દિવસે એટલે કે ૩.૩.૨૦૧૦ના રોજ, માનનીય રાજ્યપાલે મુખ્યમંત્રીને પણ પત્ર લખી જણાવ્યું હતું કે તેમણે પરામર્શની પ્રક્રિયા આરંભી દીધી છે અને તે અનુસંધાનમાં વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ પહેલેથી જ યોજાઈ ચૂક્યો છે, અને તેમણે એવું વ્યક્ત કર્યું હતું કે “કાયદેસરતાના અભાવને કારણે”, તેમની તરફથી પ્રસ્તાવિત બેઠક તાત્કાલિક રદ કરવામાં આવે અને

લોકાયુક્ત અધિનિયમ મુજબ પરામર્શની જરૂરી કાર્યવાહી માત્ર તેમના દ્વારા જ આરંભવામાં આવવાની હતી.

૩.૩.૨૦૧૦ના જ રોજ, ફરી એકવાર, એ જ હેતુસર ૪.૩.૨૦૧૦ની બેઠક માટે મુખ્યમંત્રી દ્વારા વિરોધ પક્ષના નેતાને આમંત્રિત કરતાં વિનંતી કરવામાં આવી હતી.

૧૦.૪ રાજ્યપાલે પરામર્શની પ્રક્રિયા અગાઉથી જ આરંભી દીધી હતી તે આધારે તથા લોકાયુક્તની નિમણૂકમાં મંત્રીપરિષદને કોઈ કહેવું ન હતું તે આધારે, મુખ્યમંત્રીને સંબોધિત તા. ૪.૩.૨૦૧૦ ના સંદેશમાં વિપક્ષના નેતા દ્વારા, "પરિસ્થિતિની યોગ્યતાને અનુરૂપ", પરામર્શની પ્રક્રિયા તાત્કાલિક સમાપ્ત કરવાની વિનંતી કરવામાં આવી હતી

૧૦.૫ તા. ૪.૩.૨૦૧૦ના રોજ, ફરી એકવાર, વિરોધ પક્ષના નેતાને મુખ્ય પ્રધાને ભાગીદારી માટેની વિનંતી પુનરાવર્તિત કરી હતી અને એ જ દિવસે, મહામહિમ રાજ્યપાલને સંબોધિત એક અલગ પત્ર દ્વારા, મુખ્ય પ્રધાને નિમણૂકની માંગણી એ આધાર પર કરી હતી કે તેણીએ છેલ્લે મોકલેલા પત્રમાં કાનૂની અને બંધારણીય મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા હતા, જેને કારણે તેમની સાથે મુલાકાત કરવી આવશ્યક બનતી હતી.

અન્યથા, પરામર્શ પ્રક્રિયાના ભાગરૂપે તા. ૪.૩.૨૦૧૦ના રોજ નિર્ધારિત બેઠક, નોંધાઈ શકે તેમ, વિરોધ પક્ષના નેતાની ગેરહાજરીમાં યોજાઈ

હતી, અને તેનો અંત એવી નોંધ સાથે આવ્યો હતો કે વિરોધ પક્ષના નેતાની ગેરહાજરી હોવાથી, બેઠક ફરીથી તા. ૫.૩.૨૦૧૦ના રોજ બોલાવવાની આવશ્યકતા હતી.

૧૦.૬ તે દરમિયાન, રાજ્યપાલના અંગત સચિવે ૮.૩.૨૦૧૦ના રોજ યોજાનારી બેઠકનો સમય મુખ્ય મંત્રી ના કચેરીને જણાવ્યો.

અને ૫.૩.૨૦૧૦ના રોજ જ, વિરોધ પક્ષના નેતાએ મુખ્ય મંત્રી ને જાણ કરી કે, તેમના દ્વારા અગાઉથી જણાવ્યા મુજબ, આ સંદર્ભે મહામહિમ રાજ્યપાલ સાથેની પરામર્શ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી.

૧૦.૭ વધુમાં, એવું પણ બહાર આવે છે કે આ જ મુદ્દા સંદર્ભે ૮.૩.૨૦૧૦ના રોજ રાજ્યપાલની મુખ્ય મંત્રી અને કાયદા પ્રધાન સાથે બેઠક યોજાઈ હતી.

આ બેઠક પછી પણ, પરામર્શના હેતુસર મુખ્ય પ્રધાને વિરોધ પક્ષના નેતાને પત્ર સંબોધ્યો હતો. આ પત્રમાં ૨૨.૩.૨૦૧૦ના રોજ બેઠક પ્રસ્તાવિત કરતી મુખ્ય દલીલને સમર્થન આપવા માટે કાયદાની વિવિધ જોગવાઈઓ તેમજ વિવિધ અદાલતોના ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૦.૮ તા. ૨૨.૩.૨૦૧૦ના રોજ, વિરોધ પક્ષના નેતાએ પોતાનો અભિપ્રાય પુનરાવર્તિત કરતાં જણાવ્યું કે લોકાયુક્તની નિમણૂકમાં મંત્રિપરિષદની કોઈ

ભૂમિકા નથી. ત્યાં પણ, પત્રમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયને સમર્થન આપવા માટે સર્વોચ્ચ અદાલતના વિવિધ નિર્ણયોની નોંધ લેવામાં આવી હતી.

૧૦.૯ ૨૨.૩.૨૦૧૦ના રોજ નિર્ધારિત બેઠક વિરોધ પક્ષના નેતાની ગેરહાજરીમાં યોજાઈ હતી. ૩૧.૩.૨૦૧૦ના રોજ મંત્રીપરિષદની બેઠકમાં માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા સૂચવાયેલા ચારેય નામોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી અને તે ચાર નામોમાંથી શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરાનું નામ ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે સર્વાધિક યોગ્ય માનવામાં આવ્યું હતું.

૧૦.૧૦ તા. ૧.૪.૨૦૧૦ના રોજ, આ ફાઈલ ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરાની નિમણૂક કરવાની ભલામણ સાથે રાજ્યના ગવર્નર મહોદયને મોકલવામાં આવી હતી.

૧૧. માનનીય ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરાનું નામ ભલામણ કરતાં રાજ્યપાલને પ્રસ્તાવ મોકલવામાં આવ્યા પછી, ૨૩.૪.૨૦૧૦ના રોજ, તેમણે ૨૪.૨.૨૦૧૦ના રોજ તેમની તરફથી મોકલાયેલા ચાર નામોમાંથી બે નામો અંગે તેમનો નિષ્ણાત અભિપ્રાય માંગતા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને લખ્યું.

૧૧.૧ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા મોકલાયેલ જવાબ રાજ્યપાલના પત્રમાં ઉલ્લેખિત બે નામોમાંથી કઈ પસંદગી વધુ યોગ્ય હતી તે દર્શાવતો હતો.

૧૨ ૩.૫.૨૦૧૦ના રોજ, રાજ્યપાલે ભારતના એટર્ની જનરલને તેમની નિષ્ણાત કાનૂની અભિપ્રાય માગતાં તેણીએ કરેલા સંદર્ભને અનુસરીને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને પત્ર લખ્યો હતો અને આ પદ માટે માત્ર એક યોગ્ય નામની ભલામણ કરવા મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને આગ્રહ કર્યો હતો, જે સર્વોચ્ચ અદાલતે એન. કન્નદાસન વિ. અજય ખોસે અને અન્યના કેસમાં, જે (૨૦૦૯) ૭ એસ.સી.સી. ૧ માં અહેવાલિત છે, આપેલા નિર્ણયના અનુસંધાને હતું.

૧૨.૧ તા. ૩.૫.૨૦૧૦ના આ સંદેશાવ્યવહાર પછી, તા. ૫.૫.૨૦૧૦ના રોજ રાજ્યપાલે એક નોંધ કરીને ફાઇલ મંત્રિમંડળને પરત મોકલી હતી કે, ભારતના એટર્ની જનરલનો તેમના નિષ્ણાત કાનૂની અભિપ્રાય મેળવવા માટે કરાયેલ સંદર્ભના અનુસંધાને, તે સ્પષ્ટ થયું હતું કે લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત થનાર વ્યક્તિની યોગ્યતા વિષે જાણવાની દૃષ્ટિએ વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સર્વાધિક યોગ્ય વ્યક્તિ છે, અને તેથી મામલો માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને આ બાબતનું પુનઃપરીક્ષણ કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો, તથા સરકારને વધુમાં એવો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તરફથી ઔપચારિક પ્રસ્તાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારબાદ ફાઇલ પરત મોકલવામાં આવે.

૧૨.૨ રાજ્યપાલના આ પત્ર પછી, માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશે તા. ૨૯.૧૨.૨૦૧૦ના પોતાના પત્ર દ્વારા જવાબ મોકલ્યો, જેમાં અગાઉ લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે ભલામણ કરાયેલા નામ અંગે પ્રશ્ન

ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો તે હકીકત નોંધવામાં આવી હતી અને વધુમાં એવો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો કે શ્રી જસ્ટિસ જે.આર. વોરા, જેમનું નામ ઉક્ત પદ માટે પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યું હતું અને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા, તેઓ અંતરાવધી દરમિયાન ગુજરાત રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીના નિયામક તરીકે નિયુક્ત થયા હતા, અને તેથી લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે તેમના નામ પર વિચાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ પરિસ્થિતિની પૃષ્ઠભૂમિમાં, એવું જણાવતાં કે તેઓ વધુ જવાબદારીઓ ધરાવતા લોકાયુક્તના પદ પર નિયુક્તિ માટે યોગ્ય રહેશે, શ્રી જસ્ટિસ એસ.ડી. દવેના નામની ઉક્ત પદ માટે નિયુક્તિ બાબતે ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

૧૨.૩ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રીએ આ પત્રની એક નકલ, સમાન વિગતો ધરાવતી, તારીખ ૩૧.૧૨.૨૦૧૦ના રોજ મુખ્ય મંત્રી ને મોકલી, તેમાં શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એસ.ડી. દવેના નામની નિમણૂક માટે ભલામણ કરી હતી.

૧૨.૪. ૬.૧.૨૦૧૧ના રોજ, રાજ્યપાલે મુખ્ય મંત્રી ને લખ્યું હતું કે કારણ કે માનનીય ન્યાયમૂર્તિ એસ.ડી. દવેના નામ અંગે ભલામણ કરવામાં આવી હતી, તેથી મહત્વપૂર્ણ પદ લાંબા સમયથી ખાલી હતું તે હકીકતને ધ્યાનમાં લેતાં પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવવાની આવશ્યકતા છે.

૧૩. તા. ૨૧.૨.૨૦૧૧ના રોજ, ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ કલ્પાયેલ પરામર્શની સમગ્ર પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ હોવાનું અને તે માનનીય

મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ તા. ૨૪.૨.૨૦૧૦ના તેમના પત્ર દ્વારા ભલામણ કરેલ નામોમાંના એક નામ (શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરાનું) અંગે કરવામાં આવ્યું હોવાનું દર્શાવી, મુખ્યમંત્રી દ્વારા માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને પત્ર સંબોધવામાં આવ્યો હતો. તેમની નિમણૂક માટેની સમગ્ર પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરી લેવામાં આવી હોવાથી, લોકહિતમાં, શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરાની આ જવાબદારી સ્વીકારવાની સંમતિ અંગે તેમની સાથે પરામર્શ કરવા અને તેમનું નામ પુનઃ એકવાર ભલામણ કરવા વિનંતી કરવામાં આવી હતી, જેથી લોકાયુક્તના ખાલી પડેલા પદને ભરવામાં થયેલા વિલંબનો નિવારણ થઈ શકે.

૧૪. ૧૫.૩.૨૦૧૧ના રોજ, માનનીય રાજ્યપાલશ્રીએ મુખ્ય મંત્રી ને પત્ર સંબોધ્યો હતો કે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ ભલામણ કરેલા શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એસ.ડી. દવેના નામ પર શક્ય તેટલી શીઘ્રતાથી વિચારણા કરવામાં આવે, જેની એક નકલ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને મોકલવામાં આવી હતી.

૧૫. તા. ૨૨.૩.૨૦૧૧ ના પત્ર દ્વારા, મુખ્ય ન્યાયાધીશે મુખ્ય મંત્રી ને ૩૧.૧૨.૨૦૧૦ ના રોજ ભલામણ કરાયેલા નામ પર વિચાર કરવા વિનંતી કરી, સાથે વધુમાં ઉલ્લેખ કર્યો કે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે. આર. વોરાનું નામ પાછું ખેંચવામાં આવ્યું હતું. ફરીથી, એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો કે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે. આર. વોરા સાથે પરામર્શ કરવો મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનું કર્તવ્ય ન હતું અને તેઓ ગુજરાત રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીના નિયામક તરીકે પહેલેથી જ નિયુક્ત થયેલા હોવાથી,

ન્યાયતંત્રના હિતમાં, લોકાયુક્તના પદ માટે તેમણે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એસ. ડી. દવેના નામ પર વિચાર કરવા વિનંતી કરી.

૧૬. તા. ૧.૫.૨૦૧૧ના રોજ રાજ્યપાલને ફેક્સ સંદેશ દ્વારા શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એસ.ડી. દેવેએ તેમની વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓના આધાર પર તેમનું નામાંકન પાછું ખેંચવા માટે મહામહિમાને વિનંતી કરી હતી. તા. ૧.૫.૨૦૧૧નું પત્ર આ મુજબ છે:

“મારી સમજ મુજબ, ગુજરાતના લોકાયુક્તના પદ માટે ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ કરીને મારું નામ મહામહિમા દ્વારા ભલામણ કરવામાં આવ્યું છે.મારી પરિસ્થિતિઓ મને આપની મહામહિમને મારી નિમણૂક પાછી ખેંચવા વિનંતી કરવા માટે બાધ્ય કરે છે. મારા પ્રત્યે દર્શાવેલ વિશ્વાસ બદલ હું આપની મહામહિમ તથા કોલેજિયમના સભ્યોનો આભારી છું.”

૧૭. આ વિકાસ સાથે, ૪.૫.૨૦૧૧ના રોજ મુખ્ય મંત્રી શ્રીએ ફરી એકવાર મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને પત્ર લખીને શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરાનું નામ ભલામણ કરવા વિનંતી કરી, અને સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરા સાથે પરામર્શ કરવામાં આવતાં તેમણે ઉક્ત પદ માટે વિચારણા કરવામાં આવવા પોતાની સંમતિ વ્યક્ત કરી હતી અને તેમના નામ સંબંધિત પરામર્શ પ્રક્રિયા

અગાઉથી જ પૂર્ણ થઈ ચૂકી હોવાથી, તે નિમણૂકની પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવવા માટે સહાયક બનશે.

૧૮. તા. ૭.૬.૨૦૧૧ના રોજ મુખ્ય ન્યાયાધીશે ઉક્ત પદ પર નિમણૂક માટે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાનું નામ આ રીતે ભલામણ કર્યું હતું:

“ તા. ૪ મે ૨૦૧૧ના તમારા ઉક્ત પત્ર દ્વારા, તમે આ પદ માટે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે. આર. વોરાના નામ પર વિચારણા કરવા અંગે તમારી અગાઉની વિનંતિને પુનરાવર્તિત કરી છે. જ્યાં સુધી માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) જે. આર. વોરાની નિમણૂકનો પ્રશ્ન સંબંધિત છે, ત્યાં સુધી હું મારા અગાઉના પત્રવ્યવહારમાં પહેલેથી જ ઉલ્લેખ કરી ચૂક્યો છું કે, માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ વોરાની ગુજરાત રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીના નિયામક તરીકે પહેલેથી જ નિમણૂક કરવામાં આવી હોવાનું ધ્યાને લેતા, ન્યાયતંત્રના હિતમાં, લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે તેમના નામ પર વિચારણા ન કરવી જોઈએ. હાલની પરિસ્થિતિમાં થયેલ વિકાસને ધ્યાનમાં લેતાં કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) એસ.ડી. ડેવ લોકાયુક્ત તરીકેની નિમણૂક માટે વિચારવામાં આવવા ઈચ્છતા નથી, તેથી હવે હું આ પદ માટે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) રમેશ અમૃતલાલ મહેતાને યોગ્ય માનું છું. તે

અનુસાર, હું ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) રમેશ અમૃતલાલ મહેતાનું નામ ભલામણ કરું છું, જે પદ વધુ જવાબદારીઓ ધરાવતું હતું. ”

૧૮.૧ તા. ૧૬.૬.૨૦૧૧ના રોજ, મુખ્યમંત્રીએ માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને પત્ર લખી શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતા ના નામ અંગે શા માટે અનામતીઓ હતી તેના કારણો દર્શાવ્યા હતા. તેમની વધેલી વય એ એક આધાર હતો અને આવી અનામતીઓ માટે વર્ણવાયેલા અન્ય આધારો નીચે મુજબ છે:

”બીજો મહત્વનો પાસો એ છે કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતા કેટલીક બિનસરકારી સંસ્થાઓ, સામાજિક કાર્યકર જૂથો સાથે સંકળાયેલા છે અને તેમણે તેમના માટે પેનલ સભ્ય તરીકે સેવાઓ પણ આપી છે. સ્પષ્ટ છે કે બિનસરકારી સંસ્થાઓ, સામાજિક કાર્યકર જૂથો વગેરે સાથેના તેમના સંકળાણને કારણે રાજ્યના શાસન સંબંધિત કેટલાક મુદ્દાઓ પર તેમનો મનોભાવ પૂર્વનિર્ધારિત થઈ ગયો હોઈ શકે. તેમણે એવા લોકો સાથે પણ મંચ વહેંચ્યો છે, જેઓ રાજ્ય સરકાર પ્રત્યેના પોતાના વિરોધ માટે જાણીતા છે.

XXXX

તમે મૂલવી શકશો કે જો રાજ્યની સરકાર અંગે ચોક્કસ પક્ષપાતપૂર્ણ દૃષ્ટિકોણ ધરાવતી આવી વ્યક્તિને લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે, તો લોકાયુક્ત પાસેથી અપેક્ષિત નિષ્પક્ષતા, ન્યાયસંગતતા અને પક્ષપાતરહિતતાના પ્રમાણ સાથે તેઓ પોતાની ફરજો બજાવી શકશે નહીં. તેથી, તમારા દ્વારા પ્રસ્તાવિત નામ પર પુનર્વિચાર કરવો જરૂરી થઈ શકે. ”

ફરી એકવાર, તેમના આ સંદેશાવ્યવહારમાં જ આ પત્રમાં પણ શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરા ના નામની ભલામણનું પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યું હતું.

૧૮.૨ તે જ દિવસે, અર્થાત્ ૧૬.૬.૨૦૧૧ના રોજ, મહામહિમ રાજ્યપાલે મુખ્યમંત્રીને પત્ર લખ્યો હતો અને વિપક્ષના નેતાએ પણ મુખ્યમંત્રીને પત્ર લખીને શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાની નિમણૂક માટેની સંમતિની જાણ કરી હતી તેમજ તેમની નિમણૂકની પ્રક્રિયા ઝડપી કરવાની વિનંતી પણ કરી હતી.

૧૮.૩ તા. ૨.૮.૨૦૧૧ના રોજ, મુખ્ય ન્યાયાધીશે મુખ્ય મંત્રી ને પત્ર લખી તેમાં ઉદ્દેખ કર્યો હતો કે તેમણે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાની પ્રવૃત્તિઓની વિગત મેળવી હતી અને તેમને તેમાં કશી પણ વાંધાજનક બાબત મળી નહોતી. એવી કોઈ બાબત નહોતી કે જેના કારણે તેઓ લોકાયુક્તના પદ માટે અયોગ્ય ઠરે અને તેઓ એક ગેરસરકારી સંસ્થાના સભ્ય તથા સામાજિક કાર્યકર હોવાને કારણે,

વિપરીત રીતે, ૭૫ વર્ષની વયે પણ સમાજ માટે કાર્ય કરવાની તેમની ક્ષમતા દર્શાવાતી હતી. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, મુખ્ય ન્યાયાધીશે આ પત્ર દ્વારા મંત્રીમંડળ સમક્ષ આ બાબત હાથ ધરવા અને ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે તેમની નિમણૂક માટે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાનું નામ માનનીય રાજ્યપાલ મહોદયાને મોકલી આપવા વિનંતી કરી હતી.

૧૮.૪ તારીખ ૧૮.૮.૨૦૧૧ના રોજ, મુખ્ય પ્રધાને મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને લખ્યું હતું અને શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતા અંગે શા માટે અનામતો હતી તેની વિગતો આપી હતી, તેમજ દસ્તાવેજો દ્વારા તે અનામતોને વધુ સમર્થિત કરી હતી, અને શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાના સ્થાને તાજેતરમાં સેવામુક્ત થયેલા એક ન્યાયમૂર્તિનું નામ ભલામણ કરવા વધુ વિનંતી કરી હતી. અહીં ફરીથી, વધુ ઉંમરનો પણ અનામતના આધાર પૈકી એક તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.

કરવામાં આવેલ વિનંતિ આ રીતે પ્રતિબિંબિત થઈ હતી:

“ ઉપરોક્તથી જણાઈ આવે છે કે પ્રશ્ન શ્રી આર.એ. મહેતા સમાજમાં ઉચ્ચ ધોરણો જાળવે છે કે નહીં, અથવા સમાજ માટે હાનિકારક એવું કોઈ જાહેર નિવેદન તેમણે આપ્યું નથી તેવો નથી, પરંતુ પ્રશ્ન રાજ્યમાં વર્તમાન રાજકીય વ્યવસ્થાપન વિરુદ્ધ તેમની પૂર્વકલ્પિત માન્યતા અને દૃઢ પૂર્વગ્રહગ્રસ્ત મનોદશાનો છે. ભલે તેઓ તકનીકી રીતે લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે વિચારણા પાત્ર

બનવા યોગ્ય હોય, તથાપિ મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે રાજ્યની સરકાર પ્રત્યે દઢ પક્ષપાતપૂર્ણ દૃષ્ટિકોણ ધરાવતી એવી વ્યક્તિને લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવે તો, શું તે લોકાયુક્ત પાસેથી અપેક્ષિત ઉચ્ચ સ્તરની વસ્તુનિષ્ઠતા, વિવેકપૂર્ણતા અને નિષ્પક્ષતાથી પોતાની ફરજ બજાવી શકશે? સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષતાથી કહીએ તો, આ પ્રશ્નનો જવાબ નકારાત્મક જ આવશે. જોકે, માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતાના નામ અંગે મને કોઈ વ્યક્તિગત અચકાવટ નથી, પરંતુ રાજ્ય સરકારના વડા તરીકે, મને ભય છે કે માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ (નિવૃત્ત) આર.એ. મહેતાનું નામ, જેમને, મારા મત મુજબ, ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના ગૌરવશાળી પદ માટે સર્વાધિક યોગ્ય પસંદગી ગણી શકાય તેમ નથી, હું સ્વીકારી શકીશ નહીં. વચનો બીજો મહત્વપૂર્ણ પાસું પણ તેમના પક્ષમાં નથી. ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના પદ માટે અમને તુલનાત્મક રીતે ઓછી વચના વ્યક્તિની જરૂર છે, કારણ કે લોકાયુક્તનો કાર્યકાળ પાંચ વર્ષનો છે. તેથી, જો આપ સેવામાંથી તાજેતરમાં નિવૃત્ત થયેલા કોઈ ન્યાયમૂર્તિનું નામ ભલામણ કરી શકો, તો તે યોગ્ય રહેશે. મને ખાતરી છે કે તમે આ પત્રની વિગતોને યોગ્ય દૃષ્ટિકોણથી અને યોગ્ય ભાવનાથી ગ્રહણ

કરશો, અને ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્તના ખાલી પડેલા પદ માટે અન્ય એક નામની ભલામણ કરશો. ”

૧૮.૫ તા. ૧૮.૮.૨૦૧૦ના રોજ, મહામહિમ રાજ્યપાલશ્રીના છેલ્લાં સંદેશાને પ્રતિસાદ આપતાં, મુખ્યમંત્રીએ નિમણૂક બાબતે રાજ્ય તરફથી વિલંબ થયાનો આક્ષેપ નકારી કાઢ્યો અને આગળ આ મુજબ લખ્યું:

“જ. જ્યાં સુધી માનનીયતા તા. ૨ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૧ના તાજેતરના પત્રનો સંબંધ છે. ગુજરાત વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ જ્યાં સુધી સંબંધિત છે, હું તમને જાણ કરી શકું છું કે તેમાં ભલામણ કરાયેલ નામને કેટલાક નિર્દિષ્ટ અને માન્ય કારણોસર રાજ્ય સરકારે સ્વીકાર્યું નથી. ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને સંબોધિત મારી સમાન નંબર ની તા. ૧૮.૮.૨૦૧૧ની ડી.ઓ. ચિઠ્ઠીની એક નકલ તમારા અવલોકન માટે સંલગ્ન છે. ગુજરાત વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને સંબોધિત મારી ઉક્ત ડી.ઓ. ચિઠ્ઠીનો પ્રતિસાદ પ્રાપ્ત થયા પછી જ હું આ બાબતમાં આગળની કાર્યવાહી કરી શકીશ. ”

૧૯. કોઈપણ ગણમાન્ય વ્યક્તિઓ વચ્ચે વધુ કોઈ પત્રવ્યવહાર થયેલો જણાતો નથી અને ૨૫.૮.૨૦૧૧ના રોજ વિવાદિત પોરન્ટ તેમના કચેરીમાં જ માનનીય રાજ્યપાલશ્રી દ્વારા જારી કરવામાં આવ્યો હતો અને એ જ દિવસે તે સંદર્ભે

ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાની નિમણૂક અંગે માહિતી આપતો સંદેશ રાજ્યપાલશ્રીના અંગત સચિવ દ્વારા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના વધારાના રજિસ્ટ્રાર-કમ-પી.પી.એસ.ને મોકલવામાં આવ્યો હતો.

૨૦. ૨૬.૮.૨૦૧૧ના રોજ, રાજ્યપાલના અંગત સચિવ દ્વારા રાજ્યપાલના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રાંક હેઠળ થયેલી આ નિમણૂકનો ખુલાસો કરતા મુખ્યમંત્રીના કાર્યાલયને એક પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો.

૨૧. આ તબક્કે, આ સમયગાળા દરમિયાન બનેલી કેટલીક અન્ય ઘટનાઓનો પણ ઉલ્લેખ કરવો સંબંધિત રહેશે. ગુજરાત બિલ નંબર ૨૯/૨૦૧૧ ધારાસભા દ્વારા ૩૦.૩.૨૦૧૧ના રોજ પસાર કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૨માં ઉપખંડ (૭) ના ઉપખંડ (ડી) પછી વિવિધ 'જાહેર પદાધિકારીઓ' ની યાદી ઉમેરવામાં આવી, જેથી સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો. આ ૧૩મા ફાઈનાન્સ કમિશનની ભલામણના અનુસંધાને કરવામાં આવ્યું હતું.

૨૧.૨ તા. ૩૦.૩.૨૦૧૧ નું આ વિધેયક રાજ્યપાલની મંજૂરી માટે મોકલવામાં આવ્યું ત્યારે, તેમના સ્તરે તા. ૨૭ મે ૨૦૧૧ના રોજ એવું સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે, પ્રસ્તાવિત વિધેયક ૧૩મા નાણાં આયોગની ભલામણના આધારે પસાર કરવામાં આવ્યું હોવાથી, તે સ્થાનિક મંડળોના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં સમાવે છે અને લોકાયુક્તનું પદ ૨૦૦૩થી ખાલી છે. આ ઉપરાંત, ગુજરાતમાં સ્થાનિક મંડળોની સંખ્યા બહુ મોટી હતી; અને એક લોકાયુક્ત, ભલે

તે કેટલો પણ સક્ષમ અને કાર્યક્ષમ હોય, અનિયમિતતાઓ અંગેની ફરિયાદોની તપાસ કરવા સક્ષમ સ્થિતિમાં ન હોઈ શકે, અને તેથી એવું સૂચવવામાં આવ્યું હતું કે, સંદર્ભિત વિધેયકમાં વધુ સંખ્યામાં લોકાયુક્તોની જોગવાઈ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી નથી, તેથી તે મુદ્દાનો વિચાર કરવામાં આવે અને પ્રસ્તાવિત વિધેયકની આ મર્યાદાને ધ્યાનમાં રાખીને, વિધાનસભા દ્વારા પુનર્વિચાર માટે તે વિધેયક પાછું મોકલવામાં આવ્યું.

૨૧.૩ આ પછી, માનનીય રાજ્યપાલશ્રીની નોંધોનું ધ્યાનમાં લેતા, સામાન્ય વહીવટ વિભાગ દ્વારા ૧૬.૮.૨૦૧૧ના રોજ એક અધ્યાદેશ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. આ અધ્યાદેશ જાહેર કરવા માટે રાજ્યપાલશ્રીને મોકલવામાં આવ્યો. તેમણે ખાસ કરીને હાલના ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની કલમ ૨, ૩, ૪, ૭, ૧૪, ૧૫ અને ૨૦માં પ્રસ્તાવિત ફેરફારો અને સુધારાઓ અંગે વિગતવાર નોંધ કરી અને એવો આધાર દર્શાવીને કે એવો અધ્યાદેશ લાવવા માટે કોઈ તાત્કાલિકતા ન હતી, તે સરકારને પરત મોકલવામાં આવ્યો.

૨૧.૪ નોંધપોથીમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ૨૦.૮.૨૦૧૧ના રોજ તેણીને મોકલવામાં આવેલ અધ્યાદેશ, ૨૫.૮.૨૦૧૧ના રોજ વોરંટ જારી થયા બાદ, તેણીએ ૨૬.૮.૨૦૧૧ના રોજ કરેલી વધુ વિગતવાર નોંધ સાથે ફરી એકવાર મંત્રિમંડળને પરત મોકલ્યો હતો. યોગ્ય સ્થાને, આ ઘટનાઓ અંગે વધુ ચર્ચા અને વિચારવિમર્શ કરવામાં આવશે.

પ્રાર્થનાઓ/રાહતો:

૨૨. ઉપરોક્ત તથ્યાત્મક પરિસ્થિતિના આધારે, મહામહિમ રાજ્યપાલ દ્વારા ૨૫.૮.૨૦૧૧ ના રોજ જારી કરાયેલ વોરંટને, લોકાયુક્તની નિમણૂકના કૃત્યને પડકારતા, નીચેની પ્રાર્થના સાથે રદ કરવા માંગ કરવામાં આવી છે:

"૮(એ) આપના લોર્ડશીપ્સ યોગ્ય રીટ, આદેશ અથવા દિશાનિર્દેશ જારી કરી, નિર્ણય તથા તેના અનુસંધાનમાં ૨૫.૮.૨૦૧૧ તારીખના વિવાદિત વોરંટને (પરિશિષ્ટએ) રદ કરે તેવી કૃપા કરે;(માનનીય અદાલતના તા. ૫.૮.૨૦૧૧ ના આદેશ મુજબ સુધારેલ)(એએ) આપ લોર્ડશીપ્સ સામાવાળાની લોકાયુક્ત તરીકેની નિમણૂક બાબતે, વાંધાજનક વોરંટ તા. ૨૫.૮.૨૦૧૧ (પરિશિષ્ટ-એ) અનુસંધાને, ક્વો વારન્ટો સ્વરૂપે રિટ અથવા અન્ય કોઈ યોગ્ય રિટ, આદેશ અથવા દિશા-નિર્દેશ જારી કરવા કૃપા કરે;(બી) આ અરજીએ સુનાવણી અને અંતિમ નિકાલ પામે ત્યાં સુધી, લોર્ડશીપ્સ તા. ૨૫.૮.૨૦૧૧ ના આક્ષેપિત વોરંટ (પરિશિષ્ટ-અ) ના અમલીકરણ, તામીલ અને અમલને સ્થગિત રાખવા કૃપા કરે;(સી) ઉપરોક્ત પેરા ૮ (બી) ની શરતો મુજબ એકતરફી અંતરિમ રાહત આપવા કૃપા કરવામાં આવે;"

૨૩. અહીં આનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી રહેશે કે શરૂઆતમાં મહામહિમ ગવર્નરને પક્ષકાર સામાવાળા તરીકે જોડવામાં આવ્યા હતા. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૬૧ હેઠળ ગવર્નરને અપાયેલી મુક્તિનો વિચાર કરીને, આ અદાલતના તા. ૫.૯.૨૦૧૧ ના આદેશ દ્વારા સુધારો કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો. સામાવાળા નં. ૨ અને ૩ ને અનુસંધાને પક્ષકાર તરીકે જોડવામાં આવ્યા હતા.

૨૪. ગુજરાત વડી અદાલતના રજિસ્ટ્રાર જનરલ (સામાવાળા નંબર ૨) એ તેમના તા. ૨૦.૯.૨૦૧૧ના જવાબી સોગંદનામામાં એવી રજૂઆત કરી હતી કે તેઓ કેસના તથ્યોથી પરિચિત નહોતા અને સમગ્ર મુદ્દો વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના સચિવાલય દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો અને તેથી, અરજિયાત કરાયેલા નિવેદનો અંગે તેમને કંઈ રજૂ કરવાનું નહોતું.

૨૫. માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના કાર્યાલયના વધારાના રજિસ્ટ્રાર-સહ-મુખ્ય અંગત સચિવ શ્રી કે.એસ. પ્રસાદ (સામાવાળા નં. ૩) એ ઘટનાઓના ક્રમનું વિગતવાર વર્ણન કરતું તથા વિવિધ મહાનુભાવોમાં થયેલ પત્રવ્યવહારની ગોપનીય ફોટોકોપીઓ પણ રજૂ કરતું જવાબી સોગંદનામું દાખલ કર્યું. યદ્યપિ આ પત્રવ્યવહારની વિગતો તથ્યો દર્શાવતાં સમયે, યોગ્ય સ્થળોએ, ઉલ્લેખવામાં આવી છે, તેમ છતાં તેમનો વિષયવસ્તુ આ ચુકાદામાં સ્થાન પામશે.

અન્ય અરજીઓની સંક્ષિપ્ત વિગતો:-

૨૬.૧ અહીં ઉલ્લેખ કરવો સંબંધિત રહેશે કે એન.સી.એલ.એલ. દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લીકેશન નંબર ૧૩૪૯૯/૨૦૧૧ માં પણ ક્વો વોરન્ટો તથા તે જ પ્રકારની અન્ય રિટ જારી કરવાની રાહત માંગવામાં આવી હતી. આ અરજી સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લીકેશન નંબર ૧૨૬૩૨/૨૦૧૧ માં રાજ્ય સરકાર દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા પક્ષને સમર્થન આપે છે.

૨૬.૨ હજી એક અન્ય બાબત, જે ડબલ્યુપી(પી.આઈ.એલ.) નંબર ૧૦૪/૨૦૧૧ છે, લંબિત છે, જેમાં માનનીય રાજ્યપાલ દ્વારા વોરંટ જારી કરવાની કાર્યવાહીનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે.

૨૬.૩ ગુજરાત રાજ્ય માટે લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવાની માંગ સાથે દાખલ કરવામાં આવેલી જાહેર હિત અરજી, એટલે કે રિટ અરજી (જાહેર હિત અરજી) નંબર ૯૭ સન ૨૦૧૧, નો પણ ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે, જેમાં રાજ્યને ૧૮.૮.૨૦૧૧ના રોજ નોટિસ જારી કરવામાં આવી હતી.

નિમણૂકની કાર્યવાહીને સમર્થન આપતી બીજી એક રિટ અરજી પણ છે, એટલે કે રિટ અરજી (જાહેર હિત અરજી) નંબર ૧૦૨ સન ૨૦૧૧. વોરંટો જારી કરવાની નટપટિને સમર્થન આપતી તથા તેનો વિરોધ કરતી અન્ય અરજીઓમા નોટિસો જારી કરવામાં આવી નહોતી; જોકે, તે મુદ્દાઓમાં હાજર રહેલા તમામ વિદ્વાન વકીલો અને વરિષ્ઠ વકીલોને હસ્તક્ષેપકાર તરીકે સાંભળવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તે પક્ષકારોએ મુખ્ય અરજી, એટલે કે વિશેષ સિવિલ અરજી નંબર ૧૨૬૩૨

સન ૨૦૧૦માં પક્ષકાર તરીકે જોડાવા માટે મિસેલેનિયસ અરજી, એટલે કે સિવિલ અરજી નંબર ૯૩૬૪ સન ૨૦૧૧ સાથે સિવિલ અરજી નંબર ૯૪૧૬ સન ૨૦૧૧ તેમજ સિવિલ અરજી નંબર ૯૩૬૩ સન ૨૦૧૧, રજૂ કરી હતી, જેથી તમામ મુદ્દાઓને તેમની સંપૂર્ણતા સાથે સમજી શકાય.

પક્ષકારો અને હસ્તક્ષેપકારોની રજૂઆતો:

૨૭. ગુજરાત રાજ્યના એડવોકેટ જનરલને વિસ્તૃતપણે સાંભળવામાં આવ્યા હતા, જેમના અરજને સમર્થન આપતા વિવિધ દલીલો અને ઉદ્ભવેલા વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓનો સાર નીચે મુજબ આપવો આવશ્યક છે:

(૧) મુખ્યમંત્રીની અધ્યક્ષતાવાળી મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહ, સામાવાળા નંબર ૧ ની નિમણૂક કરવા માટે પૂર્વઆવશ્યક શરત છે અને તેના વિના કોઈ નિમણૂક કરવી બંધારણ દ્વારા અનુમત્ય નથી.

(૨) રાજ્યપાલ માત્ર ઔપચારિક પ્રમુખ હોવાથી, બંધારણ હેઠળ નિર્દિષ્ટ ૬ ક્ષેત્રોને બાદ કરતાં, તેણીને સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાની કોઈ સત્તા પ્રાપ્ત નથી.

(૩) મુખ્ય મંત્રી ના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રિપરીષદ, શાસનની સંસદીય પદ્ધતિમાં લેવાયેલા તમામ નિર્ણયો માટે જવાબદાર છે અને રાજ્યપાલને, અન્યથા નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ હોય તે સિવાય, તેમના અમલીકરણનો ઈનકાર કરવાનો કોઈ અધિકાર રહેશે નહીં.

(૪) લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ નિમણૂક માટે કલ્પાયેલ બધી આવશ્યકતાઓ જ્યારે પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી અને બાકીનું માત્ર નિયમિત પ્રક્રિયા અથવા ઔપચારિકતા જ હતી, ત્યારે તે તબક્કે, હર એક્સેલન્સી રાજ્યપાલ મહોદયાએ પોતાના સ્તરે ભારતના એટર્ની જનરલની સલાહના આધારે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને તારીખ ૫.૫.૨૦૧૦ના રોજ નામ ફરી એકવાર મોકલવા વિનંતી કરતાં પત્ર લખી શક્યા હોત નહીં, અને પ્રથમ તબક્કે એટર્ની જનરલનો અભિપ્રાય સ્વતંત્ર રીતે મેળવવાની સાચી નિષ્ઠાથી એવું કરવામાં આવ્યું નહોતું.

(૫) માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતા ના નામ પર પુનર્વિચાર કરવા માટે મુખ્ય મંત્રી દ્વારા ફરી એકવાર વિનંતી કરવામાં આવી હતી અને જ્યારે તે જ બાબત વિચારાધીન હતી અને જ્યારે તે તેમની જાણમાં હતી, ત્યારે નિમણૂકમાં દર્શાવાયેલ આ અસ્વાભાવિક ઉતાવળને કોઈ કાનૂની આધાર નથી.

(૬) ભલામણ કરાયેલા નામ અંગે અવરોધ અથવા મથામણની સ્થિતિ ઊભી થઈ હોય અને પરામર્શ પ્રક્રિયા કોઈ પરિણામે પહોંચી ન હોય, તો પણ, આ કેસમાં જેમ કરવામાં આવ્યું છે તે રીતે પોતે જ પગલું ભરવાનો અધિકાર માનનીય રાજ્યપાલને હતો નહીં. હકીકતમાં, તેમણે મંત્રિપરીષદની સલાહના વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું હતું અને તેથી આ કાર્યવાહી ટકાઉ નથી. જાણ કર્યા વિના અને તે સરકારના પ્રેસ સુધી ગયા વિના વોરંટ જારી કરવાની રીત પણ અધિનિયમની યોજના સાથે

સુસંગત નથી. અવરોધની સ્થિતિમાં અને અન્યથા પણ, સરકારની આવી કાર્યવાહી ન્યાયિક આદેશાધીન બની શકે, પરંતુ કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં રાજ્યપાલને નિયુક્તિનો વોરંટ જારી કરવાનો કોઈ અધિકાર હોઈ શકે નહીં.

(૭) એન. કન્નાદાસન વિ. અજોય ખોસે અને અન્યઓ (પૂર્વોક્ત) ના મામલામાં સર્વોચ્ચ અદાલતે નિર્ધારિત કરેલ કાનૂની સિદ્ધાંત હાલના મામલાના તથ્યો પર લાગુ પડતો નથી, કારણ કે આ નિમણૂક ન તો બંધારણ હેઠળ કરવામાં આવેલી છે અને ન તો અદાલતના અધ્યક્ષ અધિકારી માટે કરવામાં આવેલી છે.

(૮) આ કૃત્ય અને નિમણૂકના આદેશને મંજૂરી આપવી તથા તેને સમર્થન આપવું એ સંસદીય લોકશાહીના તમામ મૂળભૂત ઘટકોને પવનમાં ઉડાડી દેવા સમાન ઠરે.

૨૮. વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલ દ્વારા પ્રતિપાદિત કાનૂની પ્રસ્તાવનાઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) સંવિધાન હેઠળ સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત ૬ ક્ષેત્રોને અને સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાના બળે વિકસિત થયેલા ક્ષેત્રોને બાદ કરતાં, કેબિનેટ સ્વરૂપની શાસનપદ્ધતિમાં રાજ્યપાલનો દરેક નિર્ણય મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ પર જ આધારિત હોવો જોઈએ. આ મુખ્ય પ્રસ્તાવના અનુસંધાનરૂપે, નીચેની પ્રસ્તાવનાઓ પણ ઉઠાવવામાં આવે છે:

(૨) સંવિધાનની કલમ ૧૬૩ અને કલમ ૧૬૬ને ધ્યાનમાં રાખીને અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ લોકાયુક્તની નિયુક્તિમાં રાજ્યપાલની ભૂમિકાને જોવાની રહેશે.

(૩) અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ કલ્પાયેલ પરામર્શની પ્રક્રિયા હાથ ધરવાની રીત અને પદ્ધતિ.

(૪) શું આથી મુખ્ય મંત્રી ના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રીપરિષદના અભિપ્રાયો બાકાત થાય છે?

(૫) શું આ પ્રક્રિયા અસરકારક અને માહિતીસભર હોવી જોઈએ નહીં?

(૬) કોઈ નિયમોના અભાવે પ્રક્રિયા કેવી રીતે અને ક્યાંથી આરંભ થવી જોઈએ અને શું પરંપરા પ્રસ્તાવને શાસિત ન કરતી હોય?

૨૯. વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલ જેમના પર આધાર રાખવા ઈચ્છતા હતા તે સત્તાધિકારીઓને વ્યાપક રીતે નીચે મુજબ ત્રણ જુદા મથાળાઓ હેઠળ વહેંચી શકાય: પ્રથમ મથાળો: બંધારણ હેઠળ રાજ્યપાલની ભૂમિકા અને કાર્ય તેમજ લોકાયુક્તની નિમણૂકની સત્તાઓ:

૧). સેમશેર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય, જેનો અહેવાલ (૧૯૭૪) ૨ એસ.સી.સી. ૮૩૧ માં પ્રકાશિત થયો છે, જેમાં અદાલતે બંધારણીય માળખા હેઠળ કલ્પાયેલ રાજ્યપાલ તેમજ રાષ્ટ્રપતિની ભૂમિકાને પ્રકાશિત કરી છે.

૨). કહાર સિંહ અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય, જેનો અહેવાલ (૧૯૮૯) ૧ એસ.સી.સી. ૨૦૪ માં પ્રકાશિત થયો છે, જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રપતિએ કેન્દ્રીય સરકારની સહાય અને સલાહ હેઠળ કરવો પડે.

૩. સમાન પ્રશ્નમાં અદાલતે અજિત કુમાર વગેરે વિ. ઝારખંડ રાજ્ય અને અન્ય વગેરેના કેસમાં ઝારખંડ વડી અદાલતના અપ્રકાશિત નિર્ણયમાં પટણા વડી અદાલતના નિર્ણયનું અનુસરણ કર્યું હતું, જે ડબલ્યુ.પી.(પી.આઈ.એલ.) નં. ૨૪૭૫ સન ૨૦૦૧ સાથે સી.ડબલ્યુ.જે.સી. નં. ૧૮૯૪ સન ૨૦૦૧ માં ૧૦.૫.૨૦૦૨ના રોજ નિર્ણયિત થયો હતો.

૪. રામ નગીના સિંહ અને અન્ય વિ. એસ.વી. સોહની અને અન્યના કેસમાં, જેનો અહેવાલ એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ પટણા ૩૬ માં પ્રકાશિત થયો છે, તેમાં મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહ વિના નિમણૂક કરવામાં રાજ્યપાલની ભૂમિકાને પડકારવામાં આવી હતી અને અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે રાજ્યપાલને ‘ઈઓ નોમિને’ એવી કોઈ સત્તા પ્રાપ્ત નથી.

૫. રામ ચંદ્ર નાયક વિ. ઓરિસ્સા રાજ્ય અને અન્યના કેસમાં, જેનો અહેવાલ એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ ઓરિસ્સા ૨૫ માં પ્રકાશિત થયો છે, તેમાં ફરીથી અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે ઓરિસ્સા લોકપાલ એન્ડ લોકાયુક્તાસ અધિનિયમો

હેઠળ લોકપાલ અથવા લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે રાજ્યપાલે મુખ્યમંત્રીને મથાળા તરીકે ધરાવતી મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહ હેઠળ કાર્ય કરવું પડે.

૬. ભૂરી નાથ અને અન્ય વિ. જે એન્ડ કે રાજ્ય અને અન્યના કેસમાં, જેનો અહેવાલ (૧૯૯૭) ૨ એસ.સી.સી. ૭૪૫ માં પ્રકાશિત થયો છે, તેમાં રાજ્યની કારોબારી સત્તા અને રાજ્યપાલ તથા રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા સત્તાવાર હેસિયતમાં સત્તાના ઉપયોગ વચ્ચે ભેદ દર્શાવવામાં આવ્યો હતો અને એવું ઠરાવાયું હતું કે જ્યાં સુધી બંધારણ રાજ્યપાલને વ્યક્તિગત વિવેકનો ઉપયોગ કરવાનું આવશ્યક ન બનાવે, ત્યાં સુધી વિધાન સત્તા જેટલી વ્યાપક કારોબારી સત્તાઓનો ઉપયોગ માત્ર મુખ્યમંત્રીના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહથી જ થઈ શકે.

૭. સેન્ટર ફોર પી.આઈ.એલ. અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્યના ચુકાદા પર પણ આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, જેનો અહેવાલ (૨૦૧૧) ૪ એસ.સી.સી. ૧ માં પ્રકાશિત થયો છે, જેમાં કેન્દ્રીય સતર્કતા આયોગના આયુક્તની નિમણૂકને પડકારવામાં આવી હતી. તેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે ૨૦૦૩ના અધિનિયમની કલમ ૪(૧) હેઠળ ઉચ્ચ સત્તાસંપન્ન સમિતિ દ્વારા એકવાર ભલામણ કરવામાં આવે પછી તે પોતાની જ શક્તિથી રાષ્ટ્રપતિ પર બંધનકારક બની જતી નથી. જોકે, જો આવી ભલામણ અનુરોધ ૭૭(૩) હેઠળ સંબંધિત સત્તાધિકારી એવા પ્રધાનમંત્રી દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે અને ત્યારબાદ

તે ભલામણ અનુચ્છેદ ૭૪ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિને મોકલવામાં આવે, તો રાષ્ટ્રપતિ આપેલ સલાહ અનુસાર કાર્ય કરવા બંધાયેલ હોય છે.

બીજો મથાળો: મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથેની પરામર્શ પ્રક્રિયા અને તેનો અર્થ

૧. અશોક તનવર અને અન્ય વિ. એચ.પી. રાજ્ય અને અન્ય, (૨૦૦૫) ૨ એસ.સી.સી. ૧૦૪ માં અહેવાલિત કેસમાં, રાજ્ય કમિશનના અધ્યક્ષની નિમણૂકના પ્રશ્ન અંગે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથેની સલાહમશવરા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧૭ હેઠળ વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિની નિમણૂક માટે કલ્પાયેલ હોય તેવી નથી. વધુમાં એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે આ સલાહમશવરા ફક્ત રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે જ છે, કોલેજિયમ સાથે નથી.

૨. જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્ર વિ. શ્રી રામ ચંદ્ર નાયક અને અન્ય, (૨૦૦૨) ૮ એસ.સી.સી. ૧ માં અહેવાલિત કેસમાં આપેલો ચુકાદો લોકપાલની નિમણૂક અંગેનો છે, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતની દ્વિ-ન્યાયમુર્તિ પીઠ દ્વારા એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો કે નિમણૂકમાં મુખ્ય પ્રાધાન્ય વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના અભિપ્રાયને આપવું આવશ્યક છે, કારણ કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથેની સલાહમશવરા ફરજિયાત છે; જ્યારે વિપક્ષના નેતાના મતો અને આક્ષેપોને ધ્યાનમાં લેવા પડે, તેમ છતાં વિપક્ષના નેતાને અન્ય ઉમેદવારનું નામ સૂચવવાનો કે સરકાર આવા નામ પર વિચાર કરે તે માટે આગ્રહ કરવાનો હક

નથી. ઉક્ત ચુકાદામાં સલાહમશવરની પ્રક્રિયા અંગે પણ વિશદ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૩જી મથાળું: સત્તા/સંસ્થા/પદને ક્યારે અદાલત કહી શકાય/ અદાલતના લક્ષણો

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. લેબર લો પ્રેક્ટિશનર્સ એસોસિએશન અને અન્ય, (૧૯૯૮) ૨ એસ.સી.સી. ૬૮૮ માં અહેવાલિત કેસમાં આધારિત નિર્ણયમાં એવું માનવામાં આવ્યું છે કે મજૂર અદાલત ન્યાયિક કાર્યો બજાવે છે અને તે અદાલત છે. આ નિર્ણય તે બાબતની કસોટી પ્રદાન કરે છે કે કોઈ સંસ્થા અથવા મંડળ દ્વારા બજાવવામાં આવતા કાર્યો અદાલતના છે કે નહીં અને તેના કાર્યના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેતા ટ્રિબ્યુનલ પાસે અદાલતના લક્ષણો હતા કે નહીં; અને તે બાબત હકારમાં માનવામાં આવી છે.

અન્ય જે નિર્ણયો પર આધાર મૂકવાની માંગ કરવામાં આવી છે, તે આ મુજબ છે :

(૧) કે. શામરાવ અને અન્ય વિ. આસિસ્ટન્ટ ચેરિટી કમિશનર (૧૯૯૮) ૨ એસ.સી.સી. ૬૮૮

(૨) ભારત સંઘ વિ. મદ્રાસ બાર એસોસિએશન (૨૦૧૦) ૧૧ એસ.સી.સી. પી.૧

(૩) એસ.ડી. જોશી વિ. બોમ્બે વડી અદાલત (૨૦૧૧) ૧ એસ.સી.સી. પી.૨૫૨

૩૦. એન.સી.એલ.એલ.ની અરજી (જે સ્પેશિયલ સિવિલ એપ્લીકેશન નં. ૧૩૪૯૯/૨૦૧૧ છે)ના સમર્થનમાં વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી મિહિર ઠાકોરે ઉગ્રતાપૂર્વક રજૂ કર્યું હતું કે રાષ્ટ્ર દ્વારા કલ્પાયેલ અને અપનાવાયેલ બંધારણીય યોજનાનો સ્વરૂપ લોકશાહી સંસદીય પ્રણાલીનો છે અને તે માત્ર ત્યારે જ ટકી શકે જ્યારે બંધારણમાં સમાયેલ સિદ્ધાંતોનું કડક પાલન કરવામાં આવે, જેમાં રાષ્ટ્રપતિ તથા રાજ્યપાલ બન્નેએ મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવાનું હોય છે.

૩૧. વધુમાં આ દલીલ કરવામાં આવે છે કે બંધારણસભામાં થયેલી ચર્ચાઓ સ્પષ્ટ અને અસરકારક રીતે દર્શાવે છે કે રાજ્યપાલ અને રાષ્ટ્રપતિને બંધારણ હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરાયેલા ક્ષેત્રો સિવાય સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાની કોઈ ભૂમિકા નથી.

૩૨. જ્યારે એવું કહેવામાં આવે છે કે 'કિંગ કેન ડુ નો રોંગ', ત્યારે તે મૂળભૂત રીતે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની જવાબદારી વિષે કહે છે, જેઓના કૃત્યોને બંધારણ હેઠળ જવાબદારીયોગ્ય બનાવવામાં આવ્યા છે, અને સંસદીય લોકશાહીના મુખ્ય સિદ્ધાંતોના આ સ્વીકારને કોઈપણ સત્તાધિકારી દ્વારા અવગણવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં, એવી દલીલ વ્યાપક રીતે અને જોરશોરથી કરવામાં આવી હતી.

૩૩. વિદ્વાન વકીલની રજૂઆત એવી છે કે વર્તમાન મામલામાં, મુખ્યમંત્રીના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રિપરીષદની સલાહ વિના રાજ્યપાલ લોકાયુક્તની સીધી નિમણૂક કરી શકતા ન હોત. તેમણે આગળ એમ પણ વિસ્તારીને રજૂ કર્યું કે કલમ ૩ હેઠળ લોકાયુક્તની નિમણૂકની કલ્પના વિધાનસભા વિધટિત થઈ ગઈ હોય ત્યારે પણ કરવામાં આવી છે અને તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ રાજ્યપાલે પ્રધાનમંત્રીના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રિપરીષદની સલાહ પર નિર્ભર રહેવું પડે, પરંતુ તેમને સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાની કોઈ સત્તા નથી. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, (૨૦૦૪) ૮ એસ.સી.સી. ૭૮૮ માં અહેવાલિત એમ.પી. સ્પેશિયલ પોલીસ એસ્ટેબ્લિશમેન્ટ વિ. સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. એન્ડ અધર્સ ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતનો નિર્ણય એવી પરિસ્થિતિમાં રાજ્યપાલના સ્વતંત્ર કાર્યને અભિપ્રેત કરે છે કે જ્યારે લોકશાહી સંકટમાં હોય, અને તે ચુકાદો વર્તમાન મામલે કશી પણ રીતે લાગુ પડતો નથી.

૩૪. તેમણે વધુમાં આ અદાલત સમક્ષ વિનંતી કરી કે જો રાજ્યપાલ દ્વારા વોરંટ જારી કરવાની ક્રિયામાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં નહીં આવે, તો તે માત્ર સત્તાના બે કેન્દ્રોની રચનાને મંજૂરી આપવાને બરાબર નહીં થાય, પરંતુ તે સંવિધાનિક આદેશની અવગણના કરવા સમાન પણ ઠરે, જેણે સંસદીય લોકશાહીમાં રાજ્યપાલની નિશ્ચિત ભૂમિકા નિર્ધારિત કરી છે. આગળ વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે પરંપરાઓની ભૂમિકા અત્યંત શક્તિશાળી છે. જોકે, આ

બાબતમાં તેઓ મુખ્યત્વે વિદ્વાન એડવોકેટ જનરલની રજૂઆત પર આધારિત રહ્યા હતા.

૩૫. બંધારણ હેઠળ રાજ્યપાલની ભૂમિકાનું નિર્ધારણ કરવા માટે સમશેર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય (સુપૃ૫૫) ના ચુકાદા પર ભારે નિર્ભરતા રાખવામાં આવી હતી. ખાસ કરીને, મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્યકારી સત્તા તરીકે આ ભૂમિકાને ભારપૂર્વક ઉજાગર કરવામાં આવી હતી.

એ.આઈ.આર. ૧૯૫૫ એસસી ૫૪૯ માં અહેવાલિત રાય સાહેબ રામ જાવયા કપુર અને અન્ય વિ. પંજાબ રાજ્યના કેસ ઉપરનો આધાર પણ બંધારણ હેઠળ રાજ્યપાલની ભૂમિકા દર્શાવવા માટે છે, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું છે:

"૧૪. ભારતમાં, ઇંગ્લેન્ડની જેમ, કાર્યપાલિકાએ વિધાનમંડળના નિયંત્રણને આધીન રહીને કાર્ય કરવાનું હોય છે; પરંતુ આ નિયંત્રણ વિધાનમંડળ દ્વારા કઈ રીતેથી અમલમાં મૂકવામાં આવે છે? આપણા બંધારણના અનુચ્છેદ ૫૩(૧) હેઠળ સંઘની કાર્યપાલક સત્તા રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત છે, પરંતુ અનુચ્છેદ ૭૫ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિને તેમની ફરજોનું પાલન કરતી વખતે સહાય અને સલાહ આપવા માટે વડા પ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળ મંત્રિસભા હોવી જરૂરી છે. આથી, રાષ્ટ્રપતિને કાર્યપાલિકાના ઔપચારિક અથવા બંધારણીય વડા

તરીકે બનાવવામાં આવ્યા છે અને વાસ્તવિક કાર્યપાલક સત્તાઓ મંત્રીઓ અથવા મંત્રિમંડળમાં નિહિત છે.

રાજ્ય સરકાર અંગે પણ આ જ જોગવાઈઓ લાગુ પડે છે; રાજ્યપાલ અથવા રાજપ્રમુખ, જે પ્રસંગે લાગુ પડે તે મુજબ, રાજ્યમાં કાર્યપાલિકાના વડાનું સ્થાન ધરાવે છે, પરંતુ હકીકતમાં દરેક રાજ્યમાં મંત્રિ મંડળ જ કાર્યપાલક સરકાર ચલાવે છે. તેથી, ભારતીય બંધારણમાં આપણને ઇંગ્લેન્ડ જેવી જ સંસદીય કાર્યપાલિકાની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને વિધાનમંડળના સભ્યોથી બનેલી મંત્રિસભા, બ્રિટિશ મંત્રિમંડળની જેમ, “એક એવી જોડણી-કડી છે જે રાજ્યના વિધાનકારી ભાગને કાર્યપાલક ભાગ સાથે જોડે છે, એક એવું બંધન છે જે તેમને મક્કમ રીતે બાંધે છે.”

મંત્રિમંડળ, વિધાનમંડળમાં બહુમતી ધરાવતું હોવાથી, પોતાના અંદર વિધાનકારી તેમજ કાર્યપાલક બંને કાર્યો પર વાસ્તવિક નિયંત્રણ કેન્દ્રિત કરે છે અને મંત્રિમંડળ રચનાર મંત્રીઓ મૂળભૂત મુદ્દાઓ પર સંભવતઃ સહમત હોય છે તથા સામૂહિક જવાબદારીના સિદ્ધાંત પર કાર્ય કરે છે, તેથી નીતિના અત્યંત મહત્વના બધા પ્રશ્નો તેમની દ્વારા જ ઘડવામાં આવે છે.

૩૬. સંવિધાનસભાની ચર્ચાઓ, જેઓ પર આધાર રાખવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, તેનો ઉદ્દેશ યોગ્ય તબક્કે કરવામાં આવશે. આ તબક્કે એટલું સ્પષ્ટ કરવું પૂરતું છે કે આ ચર્ચાઓનો સમૂહરૂપે અર્થ એવો થાય છે કે, ભિન્ન રીતે સૂચવવામાં ન આવ્યું હોય તો, રાજ્યપાલ મંત્રીપરિષદની સલાહ પર તમામ કાર્યોનું નિર્વહ કરે છે અને સત્તાઓનો ઉપયોગ કરે છે.

૩૭. માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી તરફથી તથ્યાત્મક વિગતો રજૂ કરવા માટે હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી શાલિન મહેતાએ વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓ સંબંધિત તમામ મુદ્દાઓ પર વિસ્તૃત રીતે દલીલો કરી હતી અને આરંભમાં વિશેષ નોંધ સાથે જણાવ્યું હતું કે, તેમનો નિભાવવાનો ભાગ અત્યંત મર્યાદિત હોવા છતાં, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી તરફથી તથ્યાત્મક વિગતો રજૂ કરતી વખતે, સર્વ બાબતોમાં અદાલતને સહાય કરવાનો તેમના પ્રયત્નરૂપે, ખાસ કરીને અદાલતે ઉઠાવેલા તમામ પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં, તેમની રજૂઆતો કરવામાં આવી હતી. દલીલોનો મુખ્ય ભાર નીચે મુજબ હતો:

(૧) લોકાયુક્તની નિમણૂકનો સિદ્ધાંત ઇંગ્લેન્ડમાં ઓમ્બુઝ્સમેનના સિદ્ધાંતમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે અને તેની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

(૨) લોકાયુક્તના કાર્યાલયને અદાલતસમાન લક્ષણો પ્રાપ્ત છે.

(૩) વર્તમાન કેસમાં, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથેની પરામર્શ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી અને, તેથી, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના અભિપ્રાયોને રાજ્ય દ્વારા અમલમાં મૂકવા માટે પગલાં લેવું આવશ્યક હતું.

(૪) મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ પોતાના તા. ૨.૮.૨૦૧૧ના છેલ્લાં સંપ્રેષણમાં સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરી દીધું હતું કે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાની અખંડિતતા બોર્ડથી પણ ઉપર છે અને આ જવાબ યોગ્ય તપાસણી બાદ આપવામાં આવ્યો હતો, અને તેથી કોઈપણ વધુ સંવાદનો પ્રશ્ન જ રહ્યો નહોતો.

ન્યાયમૂર્તિ કે.પી. મોહાપાત્રા વિ. શ્રી રામ ચંદ્ર નાયક અને અન્ય (ઉપરોક્ત) ના ચુકાદા પર આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો, જે તેમના મુજબ આ બાબતને અત્યંત સ્પષ્ટ કરે છે કે નિમણૂક કોઈ ગેરકાયદેસરતાથી પીડિત નથી.

(૫) તેમણે સંમતિ દર્શાવી કે મંત્રિપરીષદની મદદ અને સલાહ પર રાજ્યપાલે કાર્ય કરવું પડે છે, એવો એક સ્વીકાર્ય સામાન્ય નિયમ છે. તેમ છતાં, તેના માટે અપવાદો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે અને વર્તમાન મામલો એવા જ એક અપવાદ હેઠળ આવે છે. આ અદાલત સમક્ષ પુનઃપુનઃ એવો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો કે કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાના જ મામલામાં ન્યાયમૂર્તિ બની શકતી નથી અને લોકાયુક્તની નિમણૂકનો પ્રશ્ન ઊભો થાય ત્યારે મંત્રિપરીષદમાં સ્વાભાવિક રીતે આંતરિક પક્ષપાત રહેલો જ રહેશે.

કાયદા મુજબ ભલામણ કરવાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ કરવામાં આવી હતી એવો આગ્રહ કરવા માટે એન. કન્નાદાસન વિ. અજય ખોસે અને અન્ય (ઉપરોક્ત) પર ભારે નિર્ભરતા મૂકવામાં આવી હતી.

(૬) વિદ્વાન વકીલ શ્રી શાલિન મહેતાએ, લોકાયુક્તના પદને ઓમ્બુઝ્સમેનના પદની સમકક્ષ ગણાવ્યું હોવાથી, સંસદીય લોકશાહીમાં ઓમ્બુઝ્સમેનનું મહત્વ અને વોચડોગ તરીકેની તેની અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકાને ઉજાગર કરવા માટે તેમણે વહીવટી કાયદાના ગ્રંથ અને સામગ્રી પર આધાર મૂક્યો, જે નીચે મુજબ છે:

"ઓમ્બુઝ્સમેન તપાસની વહીવટી, તપાસકર્તૃત્વ આધારિત અને ખાનગી પ્રક્રિયા અનુસરે છે, જેમાં વિભાગીય ફાઇલો સુધી સંપૂર્ણ પ્રવેશ, નાગરિક સેવકોને પૂછપરછ કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા અને જેના વિરુદ્ધ તપાસ ચાલી રહી હોય તે વિભાગ પાસેથી સહકાર અપેક્ષિત રાખવાનો અધિકાર સામેલ છે. પક્ષકારો વચ્ચે કાનૂની પ્રતિનિધિઓ મારફતે અંતર જાળવીને ચલાવવામાં આવતી અદાલતોની સામાવાળા પ્રક્રિયા આથી વધુ ભિન્ન હોઈ જ શકે નહીં. મને કોઈ શંકા નથી કે ઓમ્બુઝ્સમેનની પદ્ધતિઓ તેને નાગરિકના કેસના વહીવટી ઇતિહાસનું પુનર્નિર્માણ કરવામાં વડી અદાલતની પ્રક્રિયા કરતાં વધુ નજીક પહોંચવા સક્ષમ બનાવે છે .." "જેમ

આપણે પ્રકરણ ૧૯ માં જોયું, તેમ સંસદીય લોકપાલની સ્થાપના થયા બાદના અંદાજે ૪૦ જેટલા વર્ષોમાં ટ્રિબ્યુનલ્સની લોકપ્રિયતા પણ ઝડપી ગતિએ વધી છે. તેમ છતાં, અહીં પણ, લોકપાલો દ્વારા એક વિશિષ્ટ ભૂમિકા નિભાવવાની જરૂરિયાત ચથાવત્ રહે છે. ખરેખર, જેમ અમે નીચે ૨૦.૩.૨ ખાતે સમજાવીએ છીએ, પાર્લામેન્ટરી કમિશનર અધિનિયમ ૧૯૬૭ લોકપાલનો આશ્રય માત્ર તેવા કિસ્સામાં માન્ય માને છે જ્યાં ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ અપીલ કરવાની કોઈ શક્યતા ન હોય અથવા જ્યાં વ્યક્તિએ અપીલનો અધિકાર વાપરવાની અપેક્ષા રાખવી વાજબી ન ગણાય. તેથી, લોકપાલનો હેતુ ટ્રિબ્યુનલની પૂરક તરીકે કાર્ય કરવાનો છે અથવા જ્યાં તે અનુપયોગી હોય ત્યાં સહાયરૂપ થવાનો છે. વધુમાં, ટ્રિબ્યુનલ્સ અને લોકપાલ પરસ્પર પૂરક છે, કારણ કે જે બાબતો પર તેઓને અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત છે તે કેટલીક હદ સુધી અલગ છે; પહેલાને નિર્ણયોના ગુણદોષની તપાસ કરવાની સત્તા અપાયેલી છે, જ્યારે બાદનો વહીવટી પ્રક્રિયાની ગુણવત્તા પર કેન્દ્રિત રહે છે – જોકે એ સ્વીકારવું જરૂરી છે (વધુ માટે નીચે ૨૦.૩.૧ જુઓ) કે આ ભિન્નતા સ્પષ્ટ અને કડક સીમારેખા તરીકે અસ્તિત્વમાં નથી અને હકીકતમાં હોઈ પણ શકતી નથી. “શું ઓમ્બુડ્સમેનને સમગ્ર પ્રણાલીની સર્વોચ્ચ કક્ષાએ, સુરક્ષા-વાહક અને એવા કેસોમાં

અંતિમ ઉપાય તરીકે રાખવાનો છે, જેઓનો [આંતરિક] નિર્ણયકારો દ્વારા સંતોષકારક રીતે નિકાલ કરવામાં આવ્યો નથી ?” જો એવું હોય, તો શું ઓમ્બુડ્સમેનને સંદર્ભ મોકલતાં પહેલાં આ પ્રક્રિયાનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવો ફરજિયાત હોવો જોઈએ ? [પરંતુ], ઓમ્બુડ્સમેન પ્રણાલીને એક પ્રકારની અવશેષ અપીલ સત્તા તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની બાબતમાં મુશ્કેલીઓ છે. આવી ભૂમિકામાં, કચેરીને એટલી પૂરતી સંખ્યામાં કેસો પ્રાપ્ત ન પણ થાય કે જેના આધારે જાહેર સેવાઓ અસરકારક રીતે કાર્યરત છે કે નહીં તે અંગે મૂલવણી કરી શકાય. તેથી ઓમ્બુડ્સમેનની વહીવટી પ્રથાઓ અંગે ટિપ્પણી કરવાની અને તેમાં સુધારાઓ સૂચવવાની ક્ષમતા ઘટી જાય.”

નોંધવું આવશ્યક છે કે તેમ છતાં પ્રતિનિધિત્વ કરતા વકીલ તરીકે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના સચિવાલયમાં, વિદ્વાન વકીલ શ્રી મહેતાએ મર્યાદિત ભૂમિકા ભજવવાની હતી, તેમ છતાં તેમણે દરેક પાસા અંગે રજૂઆત કરીને આ નિષ્કર્ષ આપ્યો કે તા. ૨૫.૮.૨૦૧૧નું વોરંટ કાયદેસર રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું.

૩૮. વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી ગિરીશ પટેલે આ અરજાની જ જાળવણીયોગ્યતાને પડકારતાં એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ.

મહેતાએ લોકાયુક્તના પદનો કાર્યભાર સંભાળ્યો જ નથી, ત્યારે કયા વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કવો વારન્ટોનો લેખ જારી થઈ શકે.

વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા આ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો કે છેલ્લા ૮ વર્ષથી રાજ્યમાં કોઈ નિમણૂંક કરવામાં આવી નથી. વર્ષ ૨૦૦૬થી સત્તાધિકારીઓ સાથે પરામર્શ ચાલતો હતો. આ એક અસાધારણ પરિસ્થિતિ છે, કારણ કે વિધેયક રજૂ કરીને અને ઓર્ડિનન્સ જાહેર કરવાનો પ્રયત્ન કરીને નિમણૂંકની સમગ્ર પ્રક્રિયા વિશેષિત કરી દેવામાં આવી છે, જેના પરિણામે તમામ મહાનુભાવોનું સ્વરૂપ અને સત્તાઓ જ બદલાઈ જાત. વધુમાં એમ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું કે અગાઉ દાખલ થયેલ લોકહિત અરજી, એટલે કે એસ.સી.એ. ૫૬૬૭/૨૦૧૦માં, વિદ્વાન વધારાના એડવોકેટ જનરલે ખાતરી આપી હતી કે લોકાયુક્તની નિમણૂંક લગભગ અંતિમ તબક્કે હતી, પરંતુ લગભગ એક વર્ષથી તે હકીકતમાં આવી નથી. તેમણે ૨૫.૮.૨૦૧૧ના રોજ વોરંટ જારી થવા પૂર્વેના છેલ્લા એક અઠવાડિયાના વિકાસોને ધ્યાનમાં રાખીને “આવશ્યકતાના સિદ્ધાંત”નો યોગ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ તે બાબત ઉપર પણ ભાર મૂક્યો.

તેમણે આ બાબત પર પણ ભાર મૂક્યો કે કમિશનસ ઓફ ઇન્કવાયરી એક્ટ, ૧૯૫૨ હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતના એક ન્યાયમુર્તિની નિમણૂંક કરવાની માંગ ત્યારે કરવામાં આવી હતી જ્યારે પ્રક્રિયા લગભગ ઉપઅંતિમ તબક્કે હતી, અને તેમના મતે તેનો હેતુ એવો હતો કે અનેક ગંભીર

મુદ્દાઓ, જે અન્યથા લોકાયુક્તના અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ આવતા, તેમને તેના વ્યાપમાંથી બહાર કાઢી દેવામાં આવે.

૩૮.૧ આ રજૂઆતોના આધારે, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ દ્વારા જોરશોરથી એવી વિનંતી કરવામાં આવી છે કે આ અરજી નામંજૂર કરવામાં આવે અને તેમણે નીચે દર્શાવેલ સત્તાધિક નિર્ણયો દ્વારા પોતાનો અભિપ્રાય સમર્થિત કર્યો:

(૧) સમશેર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય એક, જેની નોંધ એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ એસસી ૨૧૯૨. માં થયેલ છે

(૨) રામ નગીના સિંહ અને અન્ય વિ. એસ.વી. સોહની અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ પટણા ૩૬ માં અહેવાલિત.

(૩) સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર વિ. રામદાસ શ્રીનિવાસ નાયક અને અન્ય એક, જેનો અહેવાલ (૧૯૮૨) ૨ એસસીસી ૪૬૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.

(૪) એમ/એસ. ડોયપેક સિસ્ટમ્સ પ્રા. લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૮ એસ.સી. ૭૮૨ માં અહેવાલિત.

(૫) આશિષ હાંડા, વકીલ વિ. પંજાબ અને હરિયાણાની વડી અદાલતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તથા અન્ય, જેનો અહેવાલ (૧૯૯૬) ૩ એસસીસી ૧૪૫ માં પ્રકાશિત થયેલો છે.

(૬) જે. જયલલિતા વિ. હર એક્સેલન્સી ધ ગવર્નર, મદ્રાસ વડી અદાલત દ્વારા ૧.૧૦.૧૯૯૭ ના રોજ નિર્ણય કરવામાં આવેલ.

(૭) એસ.આર. ચૌધુરી વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય, (૨૦૦૧) માં અહેવાલિત ૭ એસસીસી ૧૨૬.

(૮) અજિત કુમાર વિ. ઝારખંડ રાજ્ય અને અન્યગણ. ઝારખંડ વડી અદાલત દ્વારા ૧૦.૫.૨૦૦૨ના રોજ નિર્ણયિત.

(૯) એમ.પી. સ્પેશિયલ પોલીસ એસ્ટેબ્લિશમેન્ટ વિ. સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. અને અન્ય, જેનો અહેવાલ (૨૦૦૪) ૮ એસ.સી.સી. ૭૮૮ માં પ્રકાશિત થયો છે.

(૧૦) રમેશ્વર પ્રસાદ (૪) અને અન્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય એક, જે (૨૦૦૫) ૭ એસ.સી.સી. ૧૫૭ માં અહેવાલિત છે.

(૧૧) ન્યાયમૂર્તિ કે.પી. મહાપાત્રા વિ. શ્રી રામ ચંદ્ર નાયક અને અન્ય, (૨૦૦૨) ૮ એસ.સી.સી. ૧ માં અહેવાલિત.

(૧૨) રમેશ્વર પ્રસાદ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય એક, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૬ એસ.સી. ૯૮૦ માં અહેવાલિત.

(૧૩) એન. કન્નાદાસન વિ. અજય ખોસે અને અન્ય, (૨૦૦૯) ૭ એસસીસી ૧ માં અહેવાલિત.

૩૮.૨ કારણ કે બંને પક્ષો દ્વારા આધાર તરીકે ભરોસો મૂકવા માંગવામાં આવેલા કેટલાક અધિકૃત નિર્ણયો સામાન્ય છે, તેથી તેમની અગાઉ સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને યોગ્ય સ્થાને તેમની ચર્ચા કરવામાં આવશે. રજૂ કરાયેલા કેટલાક અધિકૃત નિર્ણયો નવા છે અને તેમનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

(૧) સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર વિ. રામદાસ શ્રીનિવાસ નાયક અને અન્ય (પૂર્વોક્ત) ના મામલામાં, પ્રશ્ન સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્રના મુખ્યમંત્રી વિરુદ્ધ ફરિયાદ પક્ષ ચલાવવાની પરવાનગીનો હતો, જેમાં અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે રાજ્યપાલે મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહના આધારે કાર્ય કરવું આવશ્યક નથી. અહીં આવશ્યકતાના સિદ્ધાંતને નીચે મુજબ લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો: "

તે આ મુજબ છે: "જો વર્તમાન કેસમાં, સમગ્ર મંત્રિપરીષદ કાનૂની સત્તાના ઉપયોગમાં એક અથવા બીજી રીતે હિતસંબંધિત બની જાય, તો આવશ્યકતાનો સિદ્ધાંત, મંત્રિપરીષદની સલાહને બાજુએ રાખીને રાજ્યપાલને કેસના ગુણદોષના આધારે પોતાનો નિર્ણય લેવા સક્ષમ બનાવી, ખાલી જગ્યા ભરી દેશે. રાજ્યપાલનો એવો વિવેકાધિકાર તેની બંધારણીય સત્તાઓમાં અંતર્નિહિત હોવાનું અનુમાનિત થવું જોઈએ આવશ્યકતાનો સિદ્ધાંત, આવા કેસમાં જ્યાં સમગ્ર મંત્રિપરીષદ પક્ષપાતગ્રસ્ત હોય, ત્યાં મંત્રિપરીષદની સલાહ વિના કાર્ય કરવા માટે રાજ્યપાલને આવશ્યક

સત્તા પૂરી પાડશે. હકીકતમાં, જો રાજ્યપાલ પોતાના મંત્રીઓ વ્યક્તિગત રીતે સંકળાયેલા બની ગયા હોવાથી કાર્ય ન કરવા અને પોતાની કાનૂની ફરજો બજાવવા ઇનકાર કરવા બાધ્ય માનવામાં આવે, તો તે બંધારણ અને તેમાં સમાયેલ લોકશાહી શાસનના સિદ્ધાંતોના વિરુદ્ધ થશે.લોકશાહી સરકારના હિત અને તેની કાર્યપદ્ધતિ માટે, આવી સ્થિતિમાં રાજ્યપાલે પોતાના વિવેકથી કાર્ય કરવું જ જોઈએ. અન્યથા, તે પોતાના મંત્રીઓના વ્યક્તિગત અને સ્વાર્થભર્યા હિતોની સેવા કરવા માટેનું એક સાધન બની જશે." અમે આથી વધુ કશું કહેવા ઇચ્છતા નથી. જેમ અમે કહ્યું, અમે તપાસમાં પ્રવેશી શકતા નથી અને પ્રવેશીશું પણ નહીં. અમે ન્યાયાધીશોના રેકૉર્ડ ના આધારે આગળ વધશું. "

(૨) એમ/એસ. ડોયપેક સિસ્ટમ્સ પ્રા. લિ. વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા અને અન્યાઓના કેસમાં (ઉપરોક્ત), એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે, પ્રથમ તો, શંકાની સ્થિતિમાં કાનૂનના ઉપબંધોની વ્યાખ્યા કરતી વખતે અધિનિયમનો હેતુ અને કારણો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. બીજું, જે દસ્તાવેજો અદાલતમાં રજૂ કરવા માંગવામાં આવ્યા હતા, તે દસ્તાવેજોની તૈયારીનો ભાગ હતા, જે ઇન્ડિયાના રાષ્ટ્રપતિને આપવામાં આવેલ સલાહના નિર્માણ તરફ દોરી જતા હતા અને તેથી તેઓ બંધારણના અનુચ્છેદ ૭૪(૨) હેઠળ વિશેષાધિકાર ધરાવતા હતા. પ્રશ્ન એ

હતો કે મંત્રીઓ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિને આપવામાં આવેલ સલાહની સ્વતંત્ર રીતે તપાસ કરી શકાય કે નહીં.

(૩) જે. જયલલિતા વિ. હર એક્સેલન્સી ધ ગવર્નર ના મામલામાં, સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર વિ. રામદાસ શ્રીનિવાસ નાયક અને અન્ય (સુપ્રા) ના નિર્ણય પર અવલંબન રાખવામાં આવ્યું હતું, અને એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે મંત્રી વિરુદ્ધ મંજૂરીનો પ્રશ્ન ગવર્નરે પોતાના વ્યક્તિગત વિવેકાધિકારથી નક્કી કરવો યોગ્ય હતો અને વધુમાં એ પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે પોતાના જ વિવેકાધિકાર મુજબ કાર્ય કરવાની ગવર્નરની નિર્ણયપ્રક્રિયા અંતિમ હતી.

(૪) એસ.આર. ચૌધુરી વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્યઓના કેસમાં (ઉપરોક્ત), એવો પ્રશ્ન હતો કે જેમાં ગેર-ધારાસભ્યની મંત્રી તરીકે વારંવાર નિમણૂક કરવામાં આવી હતી, અને દરેક વખતે સતત છ મહિનાની અવધિ માટે, જેને સંસદીય લોકશાહીના વિપરીત વિધાત તરીકે માનવામાં આવ્યું હતું.

"૩૯. ભારત એક લોકશાહી ગણરાજ્ય છે. તેની પસંદ કરેલ રાજકીય સંગઠનની પદ્ધતિનું પ્રતિબિંબ બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં જોવા મળે છે, જે દર્શાવે છે કે બંધારણ કયા સ્ત્રોતમાંથી આવે છે, અર્થાત્, "અમે, ભારતના લોકો". બિન-ધારાસભ્ય મંત્રીને, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૪(૪) દ્વારા નિર્ધારિત અવધિની અંદર ચૂંટાઈ આવ્યા વિના, પુનઃનિયુક્ત કરવાની મંજૂરી આપવી, તો તે

કોને પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરવું જોઈએ તે બાબતે મતદારોને પોતાનું મત પ્રગટ કરવાની તકની અવગણના કરવા સમાન બનશે — એવી સ્થિતિ સર્વથા અસ્વીકાર્ય છે. સંવિધાનિક મર્યાદાનો પરવા કર્યા વિના પદ પર અડીને રહેવાની લોભામણી પ્રેરણાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. પ્રધાનમંત્રી અથવા મુખ્યમંત્રીની, જે તે કેસમાં, પોતાની મંત્રિમંડળમાં બિન-ધારાસભ્યને અનિશ્ચિત અવધિ સુધી મંત્રી તરીકે રાખવાની રાજકીય સુવિધા માટે, તે વ્યક્તિએ મતદારો પાસેથી લોકમંડેટ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના, વારંવાર પુનઃનિયુક્તિઓ દ્વારા, જનઈચ્છાને અધીન બનાવવાની પરવાનગી આપી શકાતી નથી.૪૦. મુખ્ય પ્રધાનો અથવા રાજ્યપાલો, પરિસ્થિતિ મુજબ જે હોય તે, સદૈવ તેમના સંવિધાનિક કર્તવ્યો અંગે જાગૃત રહેવા જોઈએ અને રાજકીય સુવિધાના વેદી પર ન તો રાજકીય જવાબદારીનો અને ન તો સંસદીય પરંપરાઓનો બલિદાન આપવો જોઈએ". પ્રો. બી. ઓ. ન્વાબુએઝે એ તેમના પુસ્તક કોન્સ્ટિટ્યુશનલિઝમ ઇન ધ ઇમર્જન્ટ સ્ટેટ્સ " (૧૯૭૩ આવૃત્તિ પાનું ૧૩૯) માં, આશરે ત્રીસ વર્ષ અગાઉ ચેતવણી આપી હતી :

"અનુભવે પૂરતા પ્રમાણમાં દર્શાવ્યું છે કે ઉદભવતા રાજ્યોમાં સંવિધાનિક શાસન માટેનો સૌથી મોટો ખતરો રાજકારણમાં

માનવીય પરિબલમાંથી ઊભો થાય છે, એટલે કે રાજકારણીઓમાં એવી ક્ષમતામાંથી કે તેઓ સરકારના જે કોઈ સ્વરૂપો રચવામાં આવ્યા હોય તેને તર્કવિરુદ્ધ બનાવી શકે અને દૂષિત કરી શકે. સંસ્થાગત સ્વરૂપો નિશ્ચિતપણે મહત્વના છે, કારણ કે તેઓ તેને અમલમાં મૂકતા વ્યક્તિઓના વર્તનને સારા કે નરસા રીતે માર્ગદર્શન આપી શકે છે. તેમ છતાં, સંસ્થાગત સ્વરૂપો કેટલીય સાવધાનીપૂર્વક રચવામાં આવ્યા હોય, અંતિમ વિશ્લેષણમાં ઘણું બધું આ વ્યક્તિઓના વાસ્તવિક વર્તન પર નિર્ભર રહેશે તેઓ નિયમોનું પાલન કરવા કેટલા ઈચ્છુક છે તેના પર, અને રાજપુરુષસદૃશ એવી સ્વીકારભાવના પર કે સમગ્ર શાસકીય માળખાની અખંડિતતા અને તેની પ્રક્રિયાઓની નિયમિતતા કોઈપણ વ્યક્તિગત સ્વવર્ધન કરતાં ઉચ્ચ હોવી જોઈએ. કોઈપણ સંવિધાનનું સફળ કાર્યાન્વયન તે બાબત પર આધાર રાખે છે જેને યોગ્ય રીતે 'લોકશાહી ભાવના' કહેવામાં આવી છે, અર્થાત્ ન્યાયસંગત વર્તન, આત્મસંયમ અને ભિન્ન હિતો તથા મતો વચ્ચે પરસ્પર સમન્વયની ભાવના. જ્યાં સુધી સત્તાનો ઉપયોગ કરનારાઓ શાસકીય સત્તાઓ પરના મર્યાદાઓનું પાલન કરવા તૈયાર ન હોય, ત્યાં સુધી સંવિધાનિક શાસન હોઈ જ શકતું નથી. "

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

(પ) રમેશ્વર પ્રસાદ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (ઉપરોક્ત) ના મામલામાં, નીચેના સંબંધિત પરિચ્છેદો પર આધાર મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે:

“પપ. ચર્ચાનો બીજો સંબંધિત મુદ્દો રાજ્યપાલને મંજૂર કરવાનાં વિવેકાધીન સત્તાઓના વ્યાપ અંગે હતો. નિયુક્ત રાજ્યપાલ રાખવાનો નિર્ણય થયા બાદ, મુસદ્દા બંધારણની વિવિધ કલમોમાં રાજ્યપાલ દ્વારા નિર્દિષ્ટ કાર્યોનું પાલન તેમના વિવેકાધિકારે’ કરવાનું જે ઉદ્દેશિત હતું તે કાઢી નાખવામાં આવ્યું. (અધ્યાય ૪ “રાજ્યપાલની ભૂમિકા”, કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો અંગેની સરકારિયા કમિશનની અહેવાલ (૧૯૮૮) પરિચ્છેદ ૪.૨.૦૭ ખાતે). બંધારણની કલમ ૧૬૩ (તત્કાલીન મુસદ્દા કલમ ૧૪૩) અંગે નોંધપાત્ર ચર્ચા ઉપજી હતી, અને ડૉ. આંબેડકરે “આ બાબત જાળવી રાખી હતી કે રાજ્યપાલને કેટલીક વિવેકાધીન સત્તાઓ સોંપવી જવાબદાર શાસનના વિરુદ્ધ નહોતી.” એવું જણાવાયું છે. (ઘટનાસભાની ચર્ચાઓ (ખંડ ૮, સુધારિત આવૃત્તિ) પૃષ્ઠો ૦૦ – ૫૦૨ ખાતે).પક. અનુચ્છેદ ૧૬૩(૧) માં આવેલું “આવશ્યક” શબ્દપ્રયોગ એ અર્થ દર્શાવે છે કે રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકાધીન સત્તાઓનો ઉપયોગ માત્ર ત્યારે જ કરી શકે, જ્યારે તેમ કરવું અનિવાર્ય અને પ્રબળ આવશ્યકતા હોય. એવું તર્ક અપાયું છે કે

“સંવિધાન દ્વારા અથવા તેના અધિન” શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એવો થાય છે કે આવી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા સંવિધાનની કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈમાં થી અથવા આવશ્યક અભિપ્રાય દ્વારા ઉપજી શકે. સરકારિયા કમિશનની અહેવાલમાં વધુમાં ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે આવી આવશ્યકતા સંવિધાનના “અધિન” બનાવવામાં આવેલા નિયમો અને આદેશોમાંથી પણ ઉપજી શકે છે.૫૭. XXX XXX XXX૫૮. શાસનની બંધારણીય યોજનાના સફળ કાર્યાન્વયન માટે રાજ્યપાલનું સ્થાન અનિવાર્ય છે એમ માનીને, સરકારિયા આયોગે નોંધ્યું છે કે “મોટાભાગના સુરક્ષાત્મક ઉપાયો એવા હશે કે જેમને પ્રક્રિયા અથવા પ્રથાના ચોક્કસ નિયમોના સમૂહમાં ઉતારી શકાય તેમ નહીં હોય. તેનું કારણ પદના સ્વરૂપ અને રાજ્યપાલની ભૂમિકાના મૂળભૂત સ્વભાવમાં નિહિત છે. આ સુરક્ષાત્મક ઉપાયો મોટાભાગે પરંપરાઓ અને પ્રથાઓના સ્વરૂપના હોવા જોઈએ, જેઓને તેમના યોગ્ય પરિપ્રેક્ષમાં સમજીને, માત્ર સંઘ અને રાજ્ય સરકારો જ નહીં પરંતુ રાજકીય પક્ષો દ્વારા પણ નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરવામાં આવવું જોઈએ.” (અધ્યાય ૪ “રાજ્યપાલની ભૂમિકા”, કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો અંગે સરકારિયા આયોગનો અહેવાલ (૧૯૮૮) પર પરિચ્છેદ ૪.૫.૦૭). આગળ વધુમાં ઉમેરવામાં આવ્યું હતું કે

“રાજ્યપાલની કાર્યપદ્ધતિ માટે ધોરણો અને માનદંડોનો કોઈ ઠોસ સમૂહ નિર્ધારિત કરવો અશક્ય રહેશે, આ હકીકતને કારણે સંસદીય સમિતિ અથવા સર્વોચ્ચ અદાલત માટે રાજ્યપાલ વિરુદ્ધના કોઈ નિર્દિષ્ટ આરોપની તપાસ કરવી મુશ્કેલ બની રહેશે.”

(૬). લોકાયુક્તનું પદ અદાલત છે તે બાબત પર ભાર મૂકતા, ઉદ્ધૃત કરતાં, એન. કન્નદાસન વિ. અજોય ખોસે અને અન્ય (પૂર્વોક્ત) ના કેસનો પણ આધાર લેવામાં આવે છે, અને કાયદાની વ્યાખ્યા કેવી રીતે કરવી આવશ્યક છે તે મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા માટે નીચેના સંબંધિત પરિચ્છેદો પર પણ ભરોસો મુકવામાં આવે છે:

જરૂર. આ બાબતે જરા પણ શંકા રહી શકતી નથી કે સામાન્ય રીતે સંવિધાનની જોગવાઈઓ તેમજ કોઈ અધિનિયમને શાબ્દિક અર્થ આપવો જોઈએ. તેમ છતાં, શાબ્દિક અર્થઘટનના સુવર્ણ નિયમો લાગુ કરતાં સમયે મનમાં આ બાબત સ્પષ્ટ હોવી આવશ્યક છે કે તે જ અર્થઘટનથી તે હેતુ અને ઉદ્દેશ નિષ્ફળ ન જવો જોઈએ જેના માટે અધિનિયમ ઘડવામાં આવ્યો હતો. અમે આ પ્રશ્નનો ઉલ્લેખ થોડું આગળ કરી શકીએ. સર્વોચ્ચ અદાલત એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકૉર્ડ એસોસિએશનના મામલે આ અદાલતે

૪૬. ન્યાયમુર્તિના ગુણધર્મો નિર્ધારિત કર્યા હતા: (એસ.સી.સી.
પૃષ્ઠ ૬૦૧-૦૨, પરિચ્છેદ ૨૭૩)

"૨૭૩. ... અમારી સંવિધાનિક રચના હેઠળ, ન્યાયતંત્રને અમારા
નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોનું રક્ષણ કરવાનો અને કાયદાના
શાસનને જાળવી રાખવાનો ભારે દાયિત્વ સોંપવામાં આવ્યું છે.
અદાલતોને સંવિધાન અને કાયદાનું પાલન કરાવવાનું કર્તવ્ય
સોંપવામાં આવ્યું હોવાથી, જ્યારે રાજ્ય પોતાના હઠીલા અથવા
ઉદાસીન રાજ્ય તંત્રો પાસેથી આજ્ઞાપાલન કરાવવા માટે પોતાના
આદેશો અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે ઘણીવાર તેનો
રાજ્ય સાથે સંઘર્ષ થાય છે. તેથી, નિષ્કલંક ગુણવત્તા અને ચરિત્ર
ધરાવતા, અણનમ સાહસ અને દઢનિશ્ચય ધરાવતા તથા અડગ
નિષ્પક્ષતા અને સ્વતંત્રતા ધરાવતા એવા વ્યક્તિઓ દ્વારા
સંચાલિત સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્રની આવશ્યકતા છે, જે
ભય કે પક્ષપાત, ક્ષેષ કે સ્નેહ વિના ન્યાય વિતરણ કરે. ભય કે
પક્ષપાત, ક્ષેષ કે સ્નેહ વિના ન્યાય આપવો, આપણા સંવિધાનનો
કેન્દ્રીય ધર્મસિદ્ધાંત છે અને આ મહાન દેશની જનતા પ્રત્યે દરેક
ન્યાયમુર્તિની ગૌરવપૂર્ણ ખાતરી છે. વકીલ મંડળમાં આ બાબતે બે
મતો હોઈ શકે નહીં કે સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્ર સ્વતંત્ર
સમાજનું સૌથી અનિવાર્ય લક્ષણ છે.૪૭. XXX

૪૮. XXX

૪૯. XXX

૫૦. XXX

૫૧. XXX૫૨. XXX

૫૩. XXX૫૪. આ સ્વરૂપનો મામલો અત્યંત મહત્વનો વિષય છે. તે જાહેર હિત સાથે સંબંધિત છે. ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા અને નિષ્પક્ષતા અંગેની જાહેર માહિતી પ્રસ્ત્રાવ બનશે. રાજ્યના તમામ અંગોની ફરજ એ છે કે ન્યાયતંત્ર પ્રત્યેનો જાહેર વિશ્વાસ અને ભરોસો વ્યર્થ ન જાય. કોઈ કાયદાની વ્યાખ્યા આવશ્યકરૂપે કોઈ જાણીતી ઔપચારિક પદ્ધતિના અમલ પર આધારિત રહેતી નથી. તે તેની ભાષા અને પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને કરવી આવશ્યક છે. ઉપરોક્ત હેતુ માટે, વૈધાનિક યોજનાને તથા તે જે હેતુ અને ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે તેને ધ્યાનમાં લેવું આવશ્યક છે.૫૫.

XXX

૫૬. XXX૫૭. ફરી એકવાર, કે.પી. વર્ગીસ વિ. આઈ.ટી.ઓ. માં, કાયદાની જોગવાઈનું કડક શાબ્દિક વાચન ટાળવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે તેનાથી અનેક મહત્વપૂર્ણ વિચારણાઓ, જેઓ હંમેશા

ધ્યાનમાં રાખવાની હોય છે, અવગણાઈ જાત, એમ જણાવતાં (એસ.સી.સી. પૃ. ૧૮૦, અનુચ્છેદ ૫) :

“૫. ... કાનૂની અધિનિયમની વ્યાખ્યા કરવાનો કાર્ય કોઈ યાંત્રિક કાર્ય નથી. તે માત્ર ગણિતીય સૂત્રોના વાચન કરતાં વધુ છે, કારણ કે થોડાક જ શબ્દોમાં ગણિતીય ચિહ્નોની જેવી ચોકસાઈ હોય છે. તે, વિધાનમંડળે ઉપયોગમાં લીધેલી ભાષામાંથી તેના આશયને શોધવાનો પ્રયાસ છે અને હંમેશા આ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે ભાષા, માનવીય વિચારની અભિવ્યક્તિ માટે, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સ્થિતિમાં પણ અપૂર્ણ સાધન છે અને લોર્ડ ડેનિંગે દર્શાવ્યા મુજબ, દરેક કાનૂની જોગવાઈ દેવી પૂર્વદષ્ટિ અને સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતા સાથે રચાયેલી ’ હશે એવી અપેક્ષા રાખવી નિર્રથક છે. જ્યારે ન્યાયમુર્તિ લર્નેડ હેન્ડે કહ્યું ત્યારે તેમના પ્રસિદ્ધ શબ્દોનું પુનરાવર્તન કરવાથી વધુ સારું આપણે કરી શકીએ તેમ નથી : ‘.... એ સત્ય છે કે ઉપયોગમાં લેવાયેલા શબ્દો, તેમના શાબ્દિક અર્થમાં પણ, કોઈપણ લેખનનો અર્થ સમજવા માટેનો પ્રાથમિક અને સામાન્ય રીતે સર્વાધિક વિશ્વસનીય સ્ત્રોત છે, ભલે તે કાયદો હોય, કરાર હોય કે અન્ય કંઈપણ. પરંતુ પરિપક્વ અને વિકસિત ન્યાયશાસ્ત્રનું એક અત્યંત નિશ્ચિત લક્ષણ એ છે કે શબ્દકોશને કિલ્લો બનાવી ન દેવામાં આવે; પરંતુ એ યાદ રાખવામાં આવે કે કાયદાઓ હંમેશા

કોઈ હેતુ અથવા ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે હોય છે, અને તેના પ્રત્યેની સહાનુભૂતિપૂર્ણ અને કલ્પનાશીલ શોધ જ તેમના અર્થ માટેનો સર્વાધિક નિશ્ચિત માર્ગદર્શક છે.' * * * '... એક વાક્યનો અર્થ તેના અલગ અલગ શબ્દોના અર્થ કરતાં વધુ હોઈ શકે છે, જેમ કે એક ધૂન માત્ર સ્વરો કરતાં વધુ હોય છે, અને વિશિષ્ટતાનો કોઈપણ દરજ્જો ક્યારેય તે પરિસ્થિતિનો આશ્રય લેવાની જરૂરિયાત દૂર કરી શકતો નથી જેમાં આ બધું પ્રગટ થાય છે, અને જે આ બધું મળીને સર્જે છે.'"

૩૯. વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલે પુંડલિક વિશ્વનાથ વિ. મહાદેવ બિન્જરાજ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૯ બોમ્બે ૨ માં અહેવાલિત, તેમજ ધ યુનિવર્સિટી ઓફ મૈસૂર વિ. ગોવિંદા રાવ અને અન્ય એક, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૪૯૧ માં અહેવાલિત, આ બે વધુ ન્યાયનિર્ણયો પર પણ આધાર મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ ન્યાયનિર્ણયો તે પરિસ્થિતિ અંગે છે, જેમાં વ્યક્તિએ પદનો ચાર્જ સંભાળ્યો ન હોય ત્યારે કવો વોરન્ટોનો રિટ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

૪૦. અધ્યક્ષપક્ષકાર તરીકે હાજર થયેલા વિદ્વાન પરિષ્ઠ વકીલ શ્રી મુકુલ સિંહાએ પોતાની નિશ્ચિત અને પ્રબળ રજૂઆત કરતાં આ બાબત પર ભાર મૂક્યો કે લોકાયુક્તાનું પદ વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિના પદ કરતાં ઊંચું છે, કારણ કે આ વ્યક્તિ જનતાની અદાલતનું સંચાલન કરનાર છે અને લોકાયુક્તા ભ્રષ્ટાચાર

વિરુદ્ધ સામાન્ય માણસની ફરિયાદો સાંભળે છે; તેમજ આ પદનું સ્વરૂપ જ દર્શાવે છે કે તેને માત્ર અદાલતના બાહ્ય લક્ષણો જ પ્રાપ્ત નથી, પરંતુ તે સ્વયં અદાલત છે. વધુમાં એવો પણ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો કે અનુચ્છેદ ૧૬૩(૩) હેઠળ રાજ્યપાલ દ્વારા વપરાતી સત્તાઓ ન્યાયિક પરીક્ષણાધીન નથી અને વર્તમાન કેસમાં જેમ તેમણે કર્યું છે તેમ સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાની તમામ સત્તા તેમને પ્રાપ્ત હતી.

તેમણે નીચે દર્શાવેલ નિર્ણયો પર આધાર મુકવાનો પ્રયાસ કર્યો: (૧) યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા વિ. આર. ગાંધી, પ્રેસિડેન્ટ, મદ્રાસ બાર એસોસિએશન, અહેવાલિત (૨૦૧૦) ૧૧ એસ.સી.સી. ૧; (૨) એસ.ડી. જોષી અને અન્ય વિ. બોમ્બે સ્થિત જુડિકેયર વડી અદાલત અને અન્ય, અહેવાલિત (૨૦૧૧) ૧ એસ.સી.સી. ૨૫૨; (૩) કે. શામરાવ અને અન્ય વિ. આસિસ્ટન્ટ ચેરિટી કમિશનર, અહેવાલિત ૨૦૦૩(૩) એસ.સી.સી. ૫૬૩.

૪૧. સામાવાળા નંબર ૧ એ વિવેકપૂર્વક કાર્યવાહીમાં ભાગ ન લેવાનો વિકલ્પ પસંદ કર્યો છે, તે હકીકતની નોંધ લેવામાં આવે છે.

નિર્ધારણ માટેના મુદ્દાઓ:

૪૨. બંને પક્ષો દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોનું ધ્યાનમાં લેતાં અને વર્તમાન કેસમાં વિદ્વાન વકીલો દ્વારા વ્યાપક રીતે ઉઠાવવામાં આવેલી પરસ્પર વિરુદ્ધ

દલીલોને ધ્યાનમાં રાખીને, નિરાકરણ માટે નીચેના વિવાદાસ્પદ મુદ્દાઓ નિષ્કર્ષિત કરવા આવશ્યક છે.

(૧) શું રાજ્યપાલ મદદ અને સલાહ વિના કાર્ય કરી શકે છે

અધિનિયમની કલમ ૩ને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૩ અને ૧૬૬ સાથે વાંચતાં, લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે મંત્રિપરીષદ?

(૨) લોકાયુક્તનું કાર્યાલય અદાલત છે કે તેને અદાલતના લક્ષણો પ્રાપ્ત છે?

(૩) અસ્તિત્વમાં કોઈ વિશિષ્ટ નિયમો ન હોય ત્યારે પરંપરાની કોઈ ભૂમિકા છે કે કેમ?

(૪) શું વર્તમાન મામલામાં પરામર્શની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી અને શું જડસ્થિતિ સર્જાઈ હતી?

(૫) શું રાજ્યપાલને તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલ રીતે કાર્ય કરવા સત્તાધિકૃત કરતી કારણો અસ્તિત્વમાં હતી અને શું આવી કાર્યવાહી માન્ય છે?

૧ લી બાબત: લોકાયુક્તની નિમણૂકમાં રાજ્યપાલની ભૂમિકા:

૪૩. પ્રથમ મુદ્દા અંગે, તથ્યો તરફ વળતાં પહેલાં, બંને પક્ષો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવનાર દલીલોના આધારે ઉદ્ભવતા પ્રશ્નનો યોગ્ય રીતે નિવેડો લાવવા માટે બંધારણની સંબંધિત જોગવાઈઓનું અર્થઘટન કરવું સંબંધિત રહેશે.

૪૪. સંવિધાનના અધ્યાય ૨ હેઠળનો અનુચ્છેદ ૧૫૪ રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તાઓ વિશે કહે છે. મુદ્દાને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે અનુચ્છેદ ૧૫૪ અહીં નીચે પુનઃપ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે:

" અનુ. ૧૫૪(૧) રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તા તેમાં નિહિત રહેશે રાજ્યની કારોબારી સત્તા રાજ્યપાલમાં નિહિત રહેશે અને તેનો ઉપયોગ તે આ સંવિધાન અનુસાર પોતે સીધો અથવા પોતાના અધિકીન અધિકારીઓ મારફતે કરશે.(૨) આ અનુચ્છેદમાંની કોઈપણ બાબતથી—

(એ) કોઈપણ પ્રવર્તમાન કાયદા દ્વારા અન્ય કોઈ સત્તાધિકારીને સોંપવામાં આવેલા કોઈપણ કાર્યો રાજ્યપાલને હસ્તાંતરિત થયેલા ગણવામાં આવશે નહીં; અથવા(બી) રાજ્યપાલને અધીનસ્ત કોઈપણ સત્તાધિકારીને કાયદા દ્વારા કાર્યો સોંપવાથી સંસદ અથવા રાજ્યની વિધાનસભાને રોકતું નથી. "

૪૫. રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તાઓનો ઉપયોગ ગવર્નર દ્વારા સીધો અથવા અધિકૃત અધીનસ્ત દ્વારા થવાનો છે, જેમ કે રાઈ સાહેબ રામ જવાયા કપૂર અને અન્ય વિ. પંજાબ રાજ્ય (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં ઠરાવવામાં આવ્યું છે. આ અભિવ્યક્તિ બહુ વ્યાપક છે. તે શાસકીય કાર્યોના તે અવશેષ ક્ષેત્રને સૂચવે છે, જે વિધાનકારી અને ન્યાયિક કાર્યો અલગ કરવામાં આવ્યા પછી બાકી રહે છે.

એસ. આર. ચૌધરી વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, બ્રિટિશ પરંપરાઓ અંગે વિચારણા કરતાં સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

૪૬. આ રીતે, વિધાનાત્મક અને ન્યાયિક સત્તાઓ સિવાયની બધી અન્ય કાર્યો કલમ ૧૫૪(૧) દ્વારા રાજ્યપાલમાં નિહિત કરવામાં આવ્યા છે. આ નિહિતીકરણ, નિશ્ચિતપણે, અમલમાં રહેલા કાયદા દ્વારા અન્ય કોઈ સત્તાધિકારીને આપવામાં આવેલી સત્તાઓ રાજ્યપાલને હસ્તાંતરિત કરે એવી અસર કરતું નથી અને તે સંસદ અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળને રાજ્યપાલના અધીનસ્થ અન્ય સત્તાધિકારીઓને આવી કોઈ સત્તાઓ પ્રદાન કરવાથી પણ રોકી શકતું નથી.

૪૭. આ સાથે, બંધારણના કલમ ૧૬૩ની યોજનાનું પરીક્ષણ કરવું આવશ્યક બનશે.

બંધારણનો કલમ ૧૬૩ નીચે મુજબ છે: "અનુચ્છેદ ૧૬૩. (૧) રાજ્યપાલને તેમના કાર્યોના પ્રયોગમાં સહાય અને સલાહ આપવા માટે મુખ્ય મંત્રી ના વડાપદ હેઠળ મંત્રીઓની પરિષદ હશે, સિવાય કે જ્યાં સુધી આ બંધારણ દ્વારા અથવા તેના અધીન એવી આવશ્યકતા હોય કે તેઓ તેમના કાર્યો અથવા તેમાંના કોઈપણ કાર્યો પોતાના વિવેકાધિકારે કરે. (૨) જો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થાય કે કોઈ બાબત એવી બાબત છે કે નથી જેના સંબંધે આ બંધારણ

દ્વારા અથવા તેના હેઠળ રાજ્યપાલને પોતાના વિવેકાધિકારથી કાર્ય કરવાનું આવશ્યક બનાવવામાં આવ્યું છે, તો રાજ્યપાલે પોતાના વિવેકાધિકારથી આપેલો નિર્ણય અંતિમ ગણાશે, અને રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલા કોઈપણ કાર્યની વૈધતા આ આધાર પર પ્રશ્નાસ્પદ બનાવવામાં આવશે નહીં કે તેમણે પોતાના વિવેકાધિકારથી કાર્ય કરવું જોઈએ હતું કે ન કરવું જોઈએ હતું. (૩) મંત્રીઓ દ્વારા રાજ્યપાલને કોઈ સલાહ આપવામાં આવી હતી કે કેમ, અને જો આપવામાં આવી હોય તો કેવી, તે પ્રશ્ન અંગે કોઈ પણ અદાલતમાં તપાસ કરવામાં આવશે નહીં. ”

૪૮. રાય સાહેબ રામ જવાયા કપૂર અને અન્ય વિ. પંજાબ રાજ્ય (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે જણાવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૧૬૩ એ સ્પષ્ટ કરે છે કે “રાજ્યપાલ રાજ્યમાં કારોબારીના વડાના પદ પર સ્થિત હોય છે, પરંતુ હકીકતમાં દરેક રાજ્યમાં મંત્રિમંડળ જ કારોબારી સરકાર ચલાવે છે.” વધુમાં, તે એવું પણ કહે છે કે બંધારણ હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરાયેલા કેસોને સિવાય, રાજ્યપાલે મંત્રીઓની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવાનું રહે છે.

૪૯. બંધારણ સંઘ સ્તરે તેમજ રાજ્ય સ્તરે શાસનની સંસદીય પદ્ધતિનું પરિકલ્પન કરે છે, જેમાં “રાષ્ટ્રપતિ હોય કે રાજ્યપાલ, બંનેએ વ્યક્તિગત રીતે કાર્ય કરવાનું નથી” જો સુધી બંધારણમાં અન્યથા નિર્ધારિત ન કરવામાં આવ્યું

હોય. રાજ્યપાલ કાર્યપાલિકાના બંધારણીય વડા છે અને તેઓ કલમ ૧૬૬(૩) હેઠળ ફાળવવામાં આવેલ મુજબ મંત્રીઓ અથવા અન્ય અધિકારીઓ મારફતે માત્ર મંત્રિમંડળની સલાહ પર જ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે।

૫૦. સમશેર સિંહ (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે આ મુદ્દા સંબંધે વધુમાં એવો નિર્ધાર કર્યો છે:

૨૭. આપનું બંધારણ સામાન્ય રીતે સંઘ તથા રાજ્યો બંને માટે બ્રિટિશ મોડેલની સંસદીય અથવા મંત્રિમંડળીય શાસનપદ્ધતિને અવતરે છે. આ પદ્ધતિ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ સંઘના બંધારણીય અથવા ઔપચારિક વડા છે અને તેઓને બંધારણ દ્વારા અથવા બંધારણ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલ સત્તાઓ અને કાર્યોનો ઉપયોગ તેઓ પોતાની મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહના આધારે કરે છે. કલમ ૧૦૩ મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહના નિયમનો અપવાદ છે, કારણ કે તેમાં સ્પષ્ટ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે રાષ્ટ્રપતિ માત્ર ચૂંટણી આયોગના અભિપ્રાય અનુસાર જ કાર્ય કરે છે. આપું ત્યારે બને છે જ્યારે એવો કોઈ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે સંસદના કોઈપણ ગૃહનો કોઈ સભ્ય કલમ ૧૦૨ની ઉપકલમ (૧) માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ અયોગ્યતાઓને આધીન થયો છે કે કેમ.૨૮. અમારી સંવિધાનમાં અવતરિત થયેલી મંત્રિમંડળ પ્રણાલી હેઠળની સરકારની પદ્ધતિ

મુજબ રાજ્યપાલ રાજ્યનો સંવિધાનિક અથવા ઔપચારિક વડા છે અને તે સંવિધાન દ્વારા અથવા તેના હેઠળ તેને પ્રદાન કરાયેલ પોતાની બધી સત્તાઓ અને કાર્યોનું પાલન પોતાના મંત્રિસભાના સહયોગ અને સલાહ પર કરે છે, સિવાય કે એવા ક્ષેત્રોમાં જ્યાં સંવિધાન દ્વારા અથવા તેના હેઠળ રાજ્યપાલને પોતાના વિવેકાધિકારથી પોતાના કાર્યો બજાવવાના હોવા જરૂરી હોય.

xxx xxx xxx ૩૨. અંગ્રેજી સંવિધાનિક કાયદાનો આ એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે દરેક કારોબારી કૃત્ય માટે મંત્રીઓએ જવાબદારી સ્વીકારવી જ પડે. ઇંગ્લેન્ડમાં સર્વભૌમ પોતાના સ્વજવાબદારી પર ક્યારેય કાર્ય કરતા નથી. સર્વભૌમની સત્તા એ વ્યવહારુ નિયમથી નિયંત્રિત થાય છે કે કાઉને તેના કૃત્યની જવાબદારી વહન કરવા માટે સલાહકારો શોધવાના રહે છે. તે સલાહકારોને હાઉસ ઓફ કોમન્સનો વિશ્વાસ પ્રાપ્ત હોવો આવશ્યક છે. અંગ્રેજી સંવિધાનિક કાયદાનો આ નિયમ આપણા સંવિધાનમાં સમાવવામાં આવ્યો છે. ભારતીય સંવિધાન કેન્દ્ર તેમજ રાજ્યોમાં સંસદીય અને જવાબદાર શાસનપદ્ધતિની કલ્પના કરે છે, રાષ્ટ્રપતિશાસિત શાસનપદ્ધતિની નહીં. સંવિધાનિક વડા તરીકે રાજ્યપાલની સત્તાઓ તેમાં ભિન્ન નથી.

xxx xxx xxx૫૭. ઉપરોક્ત કારણોને લીધે, અમે એવો નિર્ધાર કરીએ છીએ કે રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલ, જે તમામ બાબતો કાર્યપાલિકામાં નિહિત હોય છે તેમાં, સંઘના પ્રસંગે વડાપ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રિપરીષદની અને રાજ્યના પ્રસંગે મુખ્ય મંત્રી ના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરે છે, ભલે તે કાર્યો સ્વરૂપે કાર્યપાલક હોય કે વિધાનાત્મક સ્વભાવના હોય. રાષ્ટ્રપતિ કે રાજ્યપાલ પૈકી કોઈએ પણ કાર્યપાલક કાર્યો વ્યક્તિગત રીતે બજાવવાના નથી.” રાષ્ટ્રપતિ અને

વેસ્ટમિનસ્ટરીયલ લોકશાહીમાં રાજ્યપાલની ભૂમિકા સેમશેર સિંહના કેસ (પૂર્વોક્ત) ના આ નિર્ણયમાં અત્યંત પ્રબળ શબ્દોમાં આ રીતે સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવી છે:

૧૫૧. રાષ્ટ્રપતિની અને રાજ્યસ્તરે રાજ્યપાલની સર્વશક્તિમત્તા અમારી મૂળભૂત વિધિના પાનાંઓમાં સૌમ્ય શબ્દોમાં આ આશયથી અંકિત કરવામાં આવી છે કે, ભલે સત્તા અથવા કાર્યોના સ્પષ્ટ પ્રદાનનો ઉદ્દેશ અનુચ્છેદોમાં લખાયેલો હોય, તેમ છતાં તેવો કાર્યવ્યવહાર વિધાનમંડળને જવાબદાર એવા મંત્રિમંડળ દ્વારા અને તેના માધ્યમથી પરોક્ષ રીતે પ્રજાને જવાબદાર રહીને અંતિમ રીતે નિપજાવવાનો છે; જેથી અમારી લોકશાહીનું સમર્થન થાય, ન

કે તેને એકમાત્ર સર્વોચ્ચ વ્યક્તિને સમર્પિત કરી દેવામાં આવે, જેના દેવત્વીકરણથી અમારી રાજકીય રચનાના મૂળ તત્વો સાથે અસંગતતા ઊભી થાય—નહિતર રાષ્ટ્રીય ચૂંટણીઓ માત્ર નિષ્ફળ ફળ સમાન બની જાય, વિધાનકારી અંગો માત્ર શબ્દઘોષ અને ઉગ્ર આવેશથી ભરેલા પરંતુ કશી અર્થવત્તા ન દર્શાવતા લેબલ્સ બની રહે, અને મંત્રિપરિષદ લોકોની સભા પ્રત્યેની જવાબદારી તથા રાજ્યપ્રમુખના વ્યક્તિગત નિર્ણયને આધીન રહેવાની સ્થિતિ વચ્ચે મૂંઝવણમાં મુકાઈ જાય. અમારી જેવી સંસદીય શૈલીની પ્રજાસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થાએ આ પ્રક્રિયા દ્વારા પોતાને જ સમાપ્ત કરી નાખવાની કલ્પના કરી હોઈ શકે નહીં. તેના વિરુદ્ધ, પ્રજાના અધિકારોને મજબૂત બનાવતી લોકશાહી મૂડીની રચના માત્ર મંત્રિમંડળ-સભા-ચૂંટણીઓની યાંત્રિકતાને સશક્ત બનાવવાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

૫૧. ભુરી નાથ તથા અન્ય વિ. જે એન્ડ કે રાજ્ય તથા અન્ય (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા નોંધાયેલા કેટલાક નિષ્કર્ષો પુનઃપ્રસ્તુત કરવું પ્રાસંગિક રહેશે:

૧૯. અનુચ્છેદ ૧૫૪ના અમલથી, રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તા રાજ્યપાલમાં નિહિત રહેશે અને તે તેના દ્વારા, સીધી રીતે અથવા

તેના અધીન અધિકારીઓ મારફતે, બંધારણ અનુસાર વપરાશે. અનુચ્છેદ ૧૬૨ના અમલથી, બંધારણની જોગવાઈઓને આધીન રહી, રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તાનો વ્યાપ તે તમામ વિષયો સુધી રહેશે જેના સંબંધમાં રાજ્યની વિધાનસભાને કાયદો બનાવવાની સત્તા છે. તેથી, મુખ્ય મંત્રી ની નિમણૂંક જેવી તેની વૈકલ્પિક સત્તાઓ સિવાય, રાજ્યપાલ પોતાની વ્યક્તિગત વિવેકબુદ્ધિથી કોઈ સત્તાનો ઉપયોગ કરતો નથી. રાજ્યપાલને અનુચ્છેદ ૧૬૩ હેઠળ તેના દ્વારા નિયુક્ત થયેલી મંત્રિસભા દ્વારા સહાય અને સલાહ આપવામાં આવે છે. રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તા રાજ્યની વિધાન સત્તા જેટલી વ્યાપક છે અને બંધારણીય અર્થમાં રાજ્યપાલ, જ્યાં સુધી તેને બંધારણ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ પોતાની કાર્યો પોતાના વિવેકાધીન ક્ષેત્રમાં બજાવવાની આવશ્યકતા ન હોય ત્યાં સુધી, મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહથી બંધારણ હેઠળની ફરજો બજાવે છે. આ અનુચ્છેદ ૩૭૦ તથા બંધારણ (જમ્મુ અને કાશ્મીર પર લાગુ પડતું) આદેશ, ૧૯૫૦, જેને બંધારણ (જમ્મુ અને કાશ્મીર પર લાગુ પડતું) આદેશ, ૧૯૫૪ દ્વારા રદ કરીને પુનઃસુધારવામાં આવ્યો હતો, તેમજ જમ્મુ અને કાશ્મીરનું બંધારણ, ૧૯૫૭ (ભાગ ૫) ને આધીન છે. રાજ્ય સરકારની તમામ કાર્યપાલક કાર્યવાહી બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૬

અનુસાર બનાવવામાં આવેલા સરકારના કાર્યનિયમો અને તેના ઉપખંડ (૩) હેઠળ રાજ્યપાલ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા કાર્યનિયમો મુજબ રાજ્યપાલના નામે કરવામાં આવેલ હોવાનું દર્શાવવામાં આવશે (જમ્મુ અને કાશ્મીરના બંધારણની કલમ ૪૫). સમશેર સિંહના મામલામાં (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ એસ.સી. ૨૧૯૨), આ અદાલતની સાત ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે ઠરાવ્યું હતું કે, આપણા બંધારણમાં અવતરીત મંત્રિમંડળીય શાસનપદ્ધતિ હેઠળ, રાજ્યપાલ રાજ્યનો ઔપચારિક વડો છે. તે બંધારણ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ તેને સોંપવામાં આવેલી તમામ સત્તાઓ અને ફરજો પોતાની મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહથી વાપરે છે અને બજાવે છે, સિવાય કે જ્યાં રાજ્યપાલને બંધારણ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ પોતાની ફરજો પોતાના વિવેકાધીન ક્ષેત્રમાં બજાવવાની આવશ્યકતા હોય. બંધારણ દ્વારા આવશ્યક કરાયેલી કોઈપણ અન્ય સત્તા અથવા કાર્યના ઉપયોગ માટે રાજ્યપાલની સંતોષ વ્યક્તિગત સંતોષ નથી, પરંતુ મંત્રિમંડળીય શાસનપદ્ધતિ હેઠળનો બંધારણીય અર્થમાં સંતોષ છે. કાર્યપાલિકા વિધાનસભાના નિયંત્રણને આધીન રહીને કાર્ય કરવાની છે. રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તા કાર્યપાલિકાના વડા તરીકે રાજ્યપાલમાં નિહિત છે. વાસ્તવિક કાર્યપાલક સત્તા મંત્રિમંડળની મંત્રિસભામાં

નિહિત છે. રાજ્યપાલને તેની કાર્યપાલક ફરજો બજાવવામાં સહાય
 અને સલાહ આપવા માટે મુખ્ય મંત્રી ને વડા તરીકે રાખતી
 મંત્રિસભા હોય છે. આર. કે. જૈન વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા,
 (૧૯૯૩) ૪ એસ.સી.સી. ૧૨૦ : (૧૯૯૩ એ.આઈ.આર.
 એસ.સી.ડબલ્યુ. ૧૮૯૯) માં એવું ઠરાવાયું હતું કે મંત્રિમંડળીય
 પદ્ધતિ એ મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લેવાયા પહેલાં પ્રશ્નના અનેક
 પાસાઓનું તોલમાપ અને વિચારણા થાય તેની ખાતરી કરતું
 બંધારણીય તંત્ર છે. મંત્રિમંડળ મહત્વના રાજકીય નિર્ણયો લે છે
 અને સ્થાયી અધિકારીતંત્ર વિગતો ઘડે છે અને નીતિ અમલમાં મૂકે
 છે. પ્રધાનમંત્રીના વડપણ હેઠળનું મંત્રિમંડળ દેશના શાસન માટે
 સામૂહિક જવાબદારી વહન કરે છે. મંત્રિમંડળ, સમૂહરૂપે,
 મંત્રિમંડળના દરેક સભ્ય દ્વારા તેના વિભાગના સંબંધમાં
 આપવામાં આવેલી સલાહ અને કાર્યવ્યવહાર માટે જવાબદાર છે
 અને નિર્ણયપ્રક્રિયાના નિર્વહમાં વ્યક્તિગત અથવા સામૂહિક રીતે
 ગુપ્તતા જાળવવી જરૂરી છે. તેઓ તેમના કૃત્યો અને નીતિઓ માટે
 વ્યક્તિગત તથા સામૂહિક રીતે સમાન રીતે જવાબદાર પણ છે.
 મંત્રિમંડળ, સમૂહરૂપે, રાષ્ટ્રપતિને આપાતી સલાહ તેમજ સંસદ
 અને લોકો પ્રત્યે સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે. એસ. આર. બોમ્મઈ
 વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૯૪) ૩ એસ.સી.સી. ૧ :

(૧૯૯૪ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૨૯૪૬ પૃષ્ઠ ૩૧૫૭ પર, પરિચ્છેદ ૨૪૬ અને ૨૪૭) માં પૃષ્ઠ ૨૩૮ પરના પરિચ્છેદ ૩૧૩ અને ૩૧૪માં, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે સંઘની કાર્યપાલક સત્તા રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત રહેશે અને તે તેના દ્વારા, સીધી રીતે અથવા તેના અધીન અધિકારીઓ મારફતે, બંધારણ અનુસાર વપરાશે. સરકારની તમામ કાર્યપાલક કાર્યવાહી અનુચ્છેદ ૭૭(૧) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિના નામે કરવામાં આવેલ હોવાનું દર્શાવવામાં આવશે. તેથી, તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૮ હેઠળ, પ્રધાનમંત્રીના વડપણ હેઠળની મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહથી કાર્ય કરે છે, જેમ કે પરિચ્છેદ ૩૧૩થી ૩૨૧ (એસ.સી.સી.ના) : (પરિચ્છેદ ૨૪૬થી ૨૫૪)માં વિસ્તૃત રીતે સમજાવ્યું છે.

પર. કેહાર સિંહ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય (સુપ્રા) ના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

૭. ભારતનું બંધારણ, આધુનિક બંધારણીય પ્રથાને અનુરૂપ, એક રચનાત્મક દસ્તાવેજ છે, જે દેશના શાસન માટે મૂળભૂત છે, જેના દ્વારા, સ્વીકારાયેલ રાજકીય સિદ્ધાંત મુજબ, ભારતના લોકોએ બંધારણમાં પ્રદાન કરાયેલ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવા માટે કેટલાક મુખ્ય અંગો, સંસ્થાઓ અને પદાધિકારીઓ ધરાવતી એક

બંધારણીય રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રદાન કરી છે. સર્વ સત્તા લોકોમાં નિહિત છે, અને બંધારણીય વ્યવસ્થાને કાર્યરત રાખવા, જાળવી રાખવા અને સંચાલિત કરવાની મનશાથી તે તેમના દ્વારા નિર્ધારિત સંસ્થાઓ અને પદાધિકારીઓને સોંપવામાં આવી છે. બંધારણની પ્રસ્તાવનાત્મક ઘોષણા નીચેના મહત્વપૂર્ણ ઉલ્લેખથી શરૂ થાય છે :

"અમે, ભારતના લોકો, ભારતને સર્વભૌમ સમાજવાદી ધર્મનિરપેક્ષ લોકતાંત્રિક ગણરાજ્ય તરીકે રચવા માટે ગાંભીર્યપૂર્વક સંકલ્પ કરીને

આ દ્વારા આ બંધારણને સ્વીકારીએ છીએ, અધિનિયમિત કરીએ છીએ અને પોતાને અર્પણ કરીએ છીએ.કોઈપણ સભ્ય સમાજ માટે, તેના સભ્યોના જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા કરતાં વધુ મહત્વના ગુણધર્મો હોઈ શકે નહીં. બંધારણની કલમ ૨૧ ને અદાલતો દ્વારા અપાયેલ સર્વોપરી સ્થાન પરથી તે સ્પષ્ટ થાય છે. આ બંને ગુણધર્મો રાજકીય અને સામાજિક વ્યવસ્થાના બાકીના તમામ ગુણધર્મો કરતાં મૂળભૂત પ્રાધાન્ય ધરાવે છે, અને પરિણામે, વિધાનમંડળ, કાર્યપાલિકા અને ન્યાયતંત્ર દૈનિક અસ્તિત્વના અન્ય ગુણધર્મોની સરખામણીએ તેમના પ્રત્યે વધુ સંવેદનશીલ રહે છે. રાજ્યની કાર્યવાહીથી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અપહરણ અને જીવનના અપહરણનો ભય, મોટા ભાગના સભ્ય સમાજોમાં ગંભીરતાથી જોવામાં આવે છે, અને સ્પષ્ટ બંધારણીય જોગવાઈ

હેઠળ હોય કે વિધાનિક અધિનિયમ દ્વારા, ન્યાયિક અંગનો આશ્રય
 ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યો છે. પરંતુ, અત્યંત પ્રશિક્ષિત મનમાં
 પણ, અનુભવના સમૃદ્ધ સંગ્રહથી સમર્થિત એવા મનમાં પણ,
 માનવીય નિર્ણયશક્તિની ભૂલસંભવિતતા અસ્વીકાર્ય નથી; તેથી,
 જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા સંબંધિત મુદ્દાઓમાં, જીવનના
 સંભવિત ઈનકાર અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના સંભવિત કે સતત
 ઈનકારની માન્યતાની ચકાસણી કરવા માટે કોઈ ઉચ્ચ
 સત્તાધિકારીને વધુ સત્તા સોંપી સુરક્ષા વિસ્તૃત કરવી યોગ્ય
 માનવામાં આવી છે. આ રીતે સોંપવામાં આવેલી સત્તા પ્રજાની સત્તા
 છે અને રાજ્યના સર્વોચ્ચ ગણમાન્ય પદાધિકારીમાં નિહિત કરાયેલ
 છે. ઇંગ્લેન્ડમાં, આ સત્તાને સોવરિન દ્વારા, સામાન્ય રીતે હોમ
 સેક્રેટરી મારફતે, વપરાતી ક્ષમાદાનની રાજકીય વિશેષાધિકૃત સત્તા
 તરીકે માનવામાં આવે છે. તે એવી સત્તા છે કે જે વિવિધ આધારોએ,
 રાજ્યહિતના કારણોસર તેમજ ન્યાયિક ભૂલ સામે રક્ષણ આપવા
 માટેની ઈચ્છા બંને હેતુઓથી વપરાઈ શકે છે. તે સોવરિન તરફથી
 પ્રસાદરૂપે નિષ્પન્ન થતું કાર્ય છે. પરંતુ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં,
 ગણરાજ્યની સ્થાપના પછી, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા અપાતું ક્ષમાદાન કોઈ
 ખાનગી પ્રસાદરૂપ કાર્ય તરીકે નહીં પરંતુ બંધારણીય યોજનાના એક
 અંગ તરીકે માનવામાં આવ્યું છે. શ્રી ન્યાયમૂર્તિ હોલ્મ્સે, અદાલત

તરફથી બોલતાં, ડબ્લ્યુ. આઈ. બિડલ વિ. વૂકો પેરોવિચ,
 (૧૯૨૬) ૭૧ લો એડ ૧૧૬૧ માં, તેની કર્કશતા અને સ્પષ્ટતા
 માટે નોંધપાત્ર એવા મતમાં આ દૃષ્ટિકોણ વ્યક્ત કર્યો હતો, અને
 ત્યારબાદ અન્ય નિર્ણયોમાં પણ તેની પુષ્ટિ કરવામાં આવી છે.
 ક્ષમાદાન આપવાની સત્તા બંધારણીય યોજનાનો એક ભાગ છે,
 અને અમને અમારા મનમાં કોઈ શંકા નથી કે ભારતીય ગણરાજ્યંત્રો
 પણ તેની તેવી જ રીતે જ સારવાર થવી જોઈએ. તે બંધારણ દ્વારા
 પ્રજાએ રાજ્યના વડામાં નિહિત કરી છે, અને તેને ઉચ્ચ દરજ્જો પ્રાપ્ત
 છે. તે અત્યંત મહત્વની બંધારણીય જવાબદારી છે, જેને પ્રસંગ
 ઊભો થાય ત્યારે, સંદર્ભે કલ્પાયેલ વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર વાપરવાની
 હોય છે. અરજદારો તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલો, શ્રી રામ
 જેઠમલાણી અને શ્રી શાંતિ ભૂષણે દલીલ દરમિયાન વારંવાર જેની
 પુષ્ટિ કરી છે અને જેનો ઇનકાર કરવામાં આવ્યો નથી, તે એ છે કે
 ક્ષમાદાનની સત્તા રાષ્ટ્રપતિને કાર્યપાલિકા દ્વારા આપવામાં આવતી
 સલાહ પર આધારિત છે, અને બંધારણની કલમ ૭૪(એલ) ની
 જોગવાઈઓને આધિન રહીને, રાષ્ટ્રપતિએ આવી સલાહ મુજબ જ
 કાર્ય કરવું પડે છે. અમે એ દર્શાવી શકીએ કે આ અદાલતની
 બંધારણીય ખંડપીઠે મારુ રામ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા,
 (૧૯૮૧) ૧ એસ.સી.આર. ૧૧૯૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦

એસ.સી. ૨૧૪૧) માં ઠરાવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૭૨ હેઠળની સત્તાનો ઉપયોગ કેન્દ્રીય સરકારની સલાહ પર થવાનો છે, રાષ્ટ્રપતિએ પોતાના સ્વવિવેકે કરવાનો નથી, અને સરકારની સલાહ રાજ્યના મસ્તકને બાંધક હોય છે.”(ભાર મૂકેલ)

૫૩. બંધારણીય જોગવાઈઓના અર્થઘટન માટે સહાયરૂપ થવા અદાલતે બંધારણના રચયિતાઓનો આશય શોધવો જરૂરી બને છે અને બંધારણસભામાં થયેલી ચર્ચાઓ એક મહત્વપૂર્ણ તથા માન્ય સહાયક સાધન છે અને તેના પર આધાર રાખી શકાય છે, જેમ કે સર્વોચ્ચ અદાલતે એસ.આર. ચૌધુરી વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં ઠરાવ્યું છે. આ ચુકાદામાં આગળ એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:

૩૩. બંધારણીય જોગવાઈઓને હેતુલક્ષી અભિગમથી સમજવી અને તેની વ્યાખ્યા કરવી આવશ્યક છે. બંધારણનું અર્થઘટન સંકુચિત અને અતિશય શાસ્ત્રીય અર્થમાં કરવું જોઈએ નહીં. ઉપયોગમાં લેવાયેલા શબ્દો ભલે સામાન્ય સ્વરૂપના હોય, તેમ છતાં તેમનો સંપૂર્ણ આશય અને સચ્ચો અર્થ, જે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં તેઓ વપરાયેલા છે અને જે હેતુ સિદ્ધ કરવા તેઓ પ્રયત્નશીલ છે, તેને ધ્યાનમાં રાખીને મૂલવવો જરૂરી છે. આ ચુકાદાના અગાઉના ભાગમાં ઉલ્લેખિત બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ

સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે મંત્રીમંડળમાં ગેરસભ્યનો સમાવેશ માત્ર છ મહિનાની મર્યાદા સુધીનો “વિશેષાધિકાર” માનવામાં આવ્યો હતો, અને તે અવધિ દરમિયાન તેને ચૂંટાઈ આવવું ફરજિયાત હતું; અન્યથા તે મંત્રી તરીકે પદ પર યથાવત રહી શકતો નહીં. આ સ્થિર કાનૂની સ્થિતિ છે કે બંધારણીય જોગવાઈનું અર્થઘટન કરવા માટે બંધારણ સભાની ચર્ચાઓનો સહાયક સાધન તરીકે આધાર લઈ શકાય, કારણ કે બંધારણના રચયિતાઓનો આશય શોધી કાઢવું અદાલતનું કાર્ય છે. આપણે આ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે બંધારણ માત્ર ગૌરવપૂર્ણ સ્વરૂપ ધરાવતો દસ્તાવેજ નથી, પરંતુ લોકોના શાસન માટેનું એક સજીવ માળખું છે, જે પૂરતા પ્રમાણમાં એકતા દર્શાવે છે, અને તેનું સફળ કાર્યાન્વયન તેની પૃષ્ઠભૂમિમાં રહેલી લોકશાહી ભાવનાને શબ્દ અને ભાવ બંનેથી સન્માન આપવામાં નિર્ભર છે. આ ચર્ચાઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે આ “વિશેષાધિકાર” “માત્ર” છ મહિનાં સુધી જ વિસ્તરે છે.”

૫૪. બંધારણસભાની ચર્ચાઓ દરમિયાન જે રીતે રાજ્યપાલની ભૂમિકાની કલ્પના કરવામાં આવી હતી, તે આ તબક્કે મુદ્દા પર વધુ સ્પષ્ટ પ્રકાશ પાડી શકે એવી સંબંધિત ગણાશે:

કલમ ૧૪૩ થી ૧૬૩ અંગેની ચર્ચાઓશ્રી એચ.વી. કામથ:
(સી.પી. એન્ડ બેરાર: જનરલ): માનનીય અધ્યક્ષ મહોદય,
મહાશય, હું આ પ્રસ્તાવ મૂકી રહ્યો છું:

‘કે અનુચ્છેદ ૧૪૩ ની કલમ (૧) માં, ‘જ્યાં સુધી આ બંધારણ
દ્વારા અથવા તેના અધીન તેને પોતાની ફરજો અથવા તેમાંથી કોઈ
ફરજ પોતાના વિવેકાધિકારથી બજાવવાની આવશ્યકતા હોય તે
હદ સિવાય’ એવા શબ્દો કાઢી નાખવામાં આવે.જો આ સુધારો ગૃહ
દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે, તો કલમ ૧૪૩ નો આ ખંડ આ પ્રમાણે
વાંચાશે: “મુખ્ય મંત્રી ને પ્રમુખ તરીકે ધરાવતી મંત્રિસભા હશે, જે
રાજ્યપાલને તેમની ફરજોના નિર્વહમાં સહાય અને સલાહ
આપશે.”સર, આ કલમનું વાચન કરતાં એવું પ્રતીત થાય છે કે
ભારત સરકાર અધિનિયમ, ૧૯૩૫,નું વધુ કે ઓછી હદ સુધી
પરિપક્વ વિચારણા વિના અંધપણે નકલ કરવામાં આવી છે.
રાજ્યપાલને, પોતાની વિવેકાધીન સત્તામાં હોય કે અન્યથા,
પોતાના મંત્રીઓની સરખામણીમાં રાષ્ટ્રપતિને પોતાના મંત્રીઓ
સંબંધે જેટલી સત્તા અપાઈ છે તે કરતાં વધુ સત્તા આપવાનું કોઈ
મજબૂત અથવા માન્ય કારણ નથી. જો આપણે અનુચ્છેદ ૬૧(૧)
તરફ વળીએ, તો તે નીચે મુજબ વાંચાય છે: સર, પરમ દિવસે
જ્યારે આપણે અત્યંત મહત્વનો મુદ્દો ઉઠાવ્યો હતો,

ત્યારે ડૉ. આંબેડકરે આ કલમનું સ્પષ્ટીકરણ એ રીતે કર્યું હતું કે રાષ્ટ્રપતિ પોતાની તમામ કાર્યોના નિર્વહમાં પોતાના મંત્રીઓની સલાહ સ્વીકારવા બંધાયેલ છે. પરંતુ અહીં અનુચ્છેદ ૧૪૩ રાજ્યપાલને કેટલીક વિવેકાધીન સત્તાઓ પ્રદાન કરે છે, અને મને એવું લાગે છે કે જે રીતે તે હતું તે રીતે પણ તે પૂરતું દોષપૂર્ણ હતું, પરંતુ હવે રાજ્યપાલની ચૂંટણી સંબંધિત અનુચ્છેદ ૧૩૧માં સુધારો કર્યા બાદ અને નિયુક્ત રાજ્યપાલોની પદ્ધતિ સ્વીકાર્યા પછી, તે સિદ્ધાંતતઃ ખોટું અને બંધારણીય શાસનના સિદ્ધાંતો અને મૂલભૂત મતોના વિરોધમાં રહેશે, જે આપ આ દેશમાં સ્થાપિત કરવા જઈ રહ્યા છો. હું કહું છું કે રાજ્યપાલને આ વધારાની સત્તાઓ, એટલે કે વિવેકાધીન સત્તાઓ, સોંપવી ખોટી વાત રહેશે. મને લાગે છે કે આપાતકાળીન કારણો સિવાય બંધારણીય શાસનના સિદ્ધાંતોમાંથી કોઈ વિમુખતા પ્રોત્સાહિત થવી ન જોઈએ અને આ વિવેકાધીન સત્તાઓનો અંત લાવવામાં આવવો જોઈએ. હું આશા રાખું છું કે મારો આ સુધારો સભાને સ્વીકાર્ય થશે. હું તે રજૂ કરું છું, સર.

xxx xxx xxxશ્રી અલ્લાડી કૃષ્ણસ્વામી
અચ્યર" (મદ્રાસ:જનરલ):મહોદય, સંશોધનનો વિરોધ કરનારાઓ
અને તેને મંજૂરી આપનારાઓ વચ્ચે વાસ્તવમાં કોઈ ફરક નથી.

પ્રથમ તો, સામાન્ય સિદ્ધાંત અનુચ્છેદ ૧૪૩ માં નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ મંત્રીમંડળીય જવાબદારીનો સિદ્ધાંત, કે ગવર્નર કાર્યપાલક પ્રવૃત્તિના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પોતાના મંત્રીઓની સલાહ પર કાર્ય કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ અનુચ્છેદમાં આવું જોગવામાં આવે છે કે “પરંતુ જ્યાં સુધી અથવા જે હદ સુધી આ બંધારણ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ તેને તેના કાર્યો અથવા તેમાંના કોઈ કાર્યો પોતાના વિવેકાધિકારે નિભાવવાના હોવા જરૂરી બનાવવામાં આવ્યા હોય ત્યાં સુધી.” જ્યાં સુધી બંધારણમાં એવા અનુચ્છેદો છે, જે ગવર્નરને પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરવાની અને કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં, શક્ય છે કે, મંત્રીમંડળને અવગણીને કાર્ય કરવાની અથવા રાષ્ટ્રપતિને સંદર્ભિત કરવાની સત્તા આપે છે, ત્યાં સુધી આ અનુચ્છેદ જેમ રચાયેલ છે તેમ સંપૂર્ણપણે યોગ્ય છે. જો પછીથી સભા આ નિષ્કર્ષે આવે કે ગવર્નરને ચોક્કસ કિસ્સાઓમાં પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરવાની સત્તા આપતા તે અનુચ્છેદો કાઢી નાખવા જોઈએ, તો આ અનુચ્છેદનું પુનર્વિચારણ કરવું ખુલ્લું રહેશે. પરંતુ જ્યાં સુધી પછીના અનુચ્છેદો ગવર્નરને મંત્રીમંડળીય જવાબદારીના આધારે નહીં પરંતુ પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરવાની મંજૂરી આપે છે, ત્યાં સુધી મસૂદાકૃત આ અનુચ્છેદ સંપૂર્ણપણે યોગ્ય છે.

XXX XXX XXX" એકમાત્ર અન્ય પ્રશ્ન એ છે કે શું પહેલાં અનુચ્છેદ ૧૪૩ માં એવો પ્રાવધાન કરવો કે રાજ્યપાલ મંત્રીમંડળીય જવાબદારી પર કાર્ય કરશે અને ત્યારબાદ આગળ આવી જોગવાઈ કરવી કે " અનુચ્છેદ ૧૪૩ માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં.... તે આ કરી શકે છે " અથવા "અનુચ્છેદ ૧૪૩ માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં તે પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરી શકે છે." મારા મત પ્રમાણે, મસુદા-લેખનની દૃષ્ટિએ વધુ સારો ઉપાય એ રહેશે કે અનુચ્છેદ ૧૪૩ માં જ એવી જોગવાઈ કરવામાં આવે કે રાજ્યપાલ હંમેશાં મંત્રીમંડળીય જવાબદારી પર કાર્ય કરશે, સિવાય કે કેટલીક નિર્દિષ્ટ અથવા વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓમાં, જ્યાં તેને પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય. જો નિઃસંદેહ ગૃહ આ નિષ્કર્ષે પહોંચે કે કોઈપણ સ્થિતિમાં રાજ્યપાલ પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય નહીં કરે અને તે દરેક સ્થિતિમાં માત્ર મંત્રીમંડળીય જવાબદારી પર જ કાર્ય કરશે, તો ત્યારબાદ આ અનુચ્છેદમાં અનુસંગિક ફેરફાર થશે. અર્થાત્, તે અનુચ્છેદો પર વિચારણા થઈ જાય અને તેઓ પસાર થઈ જાય ત્યારબાદ, ગૃહ માટે અનુચ્છેદ ૧૪૩ ના ઉત્તરાર્ધને, અનુવર્તી અનુચ્છેદો વિષે ગૃહે લીધેલા નિર્ણયના અનુસંગરૂપે, કાઢી નાંખવું સંપૂર્ણપણે ખુલ્લું રહેશે. પરંતુ, હાલની સ્થિતિએ, આ

સંપૂર્ણપણે નિયમસર છે અને મને લાગતું નથી કે અનુચ્છેદ ૧૪૩ ની ભાષામાં કોઈ ફેરફાર આવશ્યક છે. દરેક અનુચ્છેદની શરૂઆતમાં "અનુચ્છેદ ૧૪૩ માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં રાજ્યપાલ પોતાની જાતની જવાબદારી પર કાર્ય કરી શકે છે " એમ કહેવું ભારરૂપ બનશે.

xxx xxx xxxરાજ્યપાલના મંત્રીઓની નિમણૂક તેમના દ્વારા કરવામાં આવશે અને તેઓ તેમના પ્રસાદપર્યંત પદ પર રહેશે.કલમો ૧૪૭ થી ૧૬૭ અંગેની ચર્ચાઓ"શ્રી એચ.વી. કામથ: શ્રીમાન પ્રમુખ, આ અનુચ્છેદ જાળવી રાખવા માટે કોઈ માન્ય કારણ મને દેખાતું નથી. એવું દલીલ કરવામાં આવી શકે કે તે પ્રમુખ અંગે આપણે અગાઉથી સ્વીકારેલા એક અનુચ્છેદની જ સમાન રેખાઓ પર આધારિત છે. પરંતુ, હવે જ્યારે આપણે નિમણૂક કરાયેલા રાજ્યપાલોને મારા મતે, આ રાજ્યોસંબંધિત કલમને, સંપૂર્ણપણે કાઢી ન નાખવામાં આવે તો પણ, પુનઃચિત્ત કરવાની આવશ્યકતા છે.

આ અનુચ્છેદમાં કેટલાક એવા પાસાઓ છે, જે રાજ્યો માટે નિયુક્ત રાજ્યપાલોના સિદ્ધાંત સાથે સંપૂર્ણપણે અસંગત છે, અથવા ઓછામાં ઓછું, તેની સાથે સુસંગત નથી. ગૃહ જો આ અનુચ્છેદની

કલમ(સી) ને સાવધાનીપૂર્વક વિચારશે, તો માત્ર એક ઉદાહરણ તરીકે જ, ગૃહ જોશે કે નિયુક્ત રાજ્યપાલને એવી બાબતમાં હસ્તક્ષેપ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે, જેને મંત્રીમંડળના દૈનિક કારોબાર તરીકે ઓળખી શકાય. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે રાજ્યપાલે મુખ્યમંત્રીને શા માટે એ બાબત મંત્રીમંડળના વિચારાર્થે રજૂ કરવા કહેવું જોઈએ, જેના વિષયમાં કોઈ મંત્રીએ નિર્ણય લીધો હોય, પરંતુ જેના પર મંત્રીમંડળે વિચાર કર્યો ન હોય. હું રજૂ કરું છું કે આ સંપૂર્ણપણે એવો વિષય છે, જેનો નિર્ણય મંત્રીમંડળે પરસ્પર પોતાના વચ્ચે કરવો અને તેઓને ગમે તેવી કોઈ વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા નક્કી કરવી. જો કોઈ બાબત પર મંત્રીઓમાંથી એકે વિચાર કર્યો હોય, પરંતુ સમગ્ર મંત્રીમંડળે વિચાર કર્યો ન હોય, તો રાજ્યપાલ વચ્ચે પ્રવેશ કરી મુખ્યમંત્રીને એમ કહી શકતા નથી કે, 'તમારે તેને મંત્રીમંડળ સમક્ષ મુકવી જ પડશે'. મુખ્યમંત્રી અને તેમના સહકર્મીઓ એટલા સમર્થ છે કે કઈ બાબત મંત્રીમંડળ સમક્ષ જવી જોઈએ અને કઈ બાબત મંત્રીમંડળ સમક્ષ મૂકવી જરૂરી નથી તેનો નિર્ણય કરી શકે. મારા મત મુજબ, રાજ્યોમાં અમે જે સંવિધાનિક લોકશાહીની સ્થાપના કરવાનો પ્રસ્તાવ રાખીએ છીએ, તેના સિદ્ધાંતો સાથે આ સુસંગત છે.

xxx xxx xxxડૉ. પી.એસ. દેશમુખ(સી.પી. અને બેરાર:
સામાન્ય): માનનીય અધ્યક્ષ મહાશય, મને ભય છે કે આ
અનુચ્છેદ કાઢી નાખવો જોઈએ એવી મારી માનનીય મિત્ર શ્રી
કામથની સૂચન ૪૭૭૭ હું સંમત થઈ શકતો નથી. જો તેઓ
આપણે હમણાં જ પસાર કરેલા અનુચ્છેદ ૧૪૬ દ્વારા કરવામાં
આવેલી જોગવાઈઓ તરફ થોડું વધુ ધ્યાન આપે, તો મને લાગે છે
કે બંધારણમાં આ અનુચ્છેદનો સમાવેશ કરવાની ચુકિતપૂર્ણતા
તેઓ સ્વીકારી લેશે. હવે, અનુચ્છેદ ૧૪૬ હેઠળ મંત્રાલય અથવા
કેબિનેટ અથવા વ્યક્તિગત મંત્રીઓ દ્વારા જારી કરવામાં આવતો
દરેક આદેશ એવો આદેશ રહેશે કે જે રાજ્યપાલના નામે પ્રકાશિત
અને જાહેર કરવામાં આવશે. જો અનુચ્છેદ ૧૪૭ ન હોય, તો એવી
કોઈ જોગવાઈ રહેશે નહીં કે જે રાજ્યપાલને દિનપ્રતિદિન કરવામાં
આવતી વિવિધ કાર્યવાહી તથા તેમના નામે પસાર અને જારી
કરવામાં આવતા આદેશોની જાણ કરવાની સત્તા આપે. મારા
મિત્રએ કહ્યું છે કે આ તો નિયમિત સ્વભાવની બાબતોને પણ
આવરી લેશે. હું તેમને કહી શકું છું, મહાશય, કે સામાન્ય બાબતો,
જે મહત્વહીન હોય અને જે નિયમિત સ્વભાવની હોય, તે બાબતો
અંગે કોઈ રાજ્યપાલ પોતાની પ્રજ્ઞા અનુસાર પ્રશ્ન ઉઠાવવા અથવા

મુખ્ય મંત્રી ને એ બાબતો પુનર્વિચાર માટે કેબિનેટ સમક્ષ લઈ જવા વિનંતી કરવા ઈચ્છે, એવું મને ખાતરીપૂર્વક લાગતું નથી.

શ્રી એચ.વી. કામનાથ: તેની શું ખાતરી ?ડૉ.પી.એસ. દેશમુખ: ખાતરી ગવર્નરની વિવેકબુદ્ધિ છે, અને તે સત્તાધિકારીની વિવેકબુદ્ધિ છે જે આવી એક સૂચવશે.શ્રી એચ.વી. કામથ: મેં કઈ ખાતરી માંગી હતી ?ડૉ. પી.એસ. દેશમુખ : મેં જે ગેરંટી કહી હતી તે રાજ્યપાલની વિવેકબુદ્ધિ અને જે સત્તાધિકારી રાજ્યપાલની નિમણૂક કરશે તેની વિવેકબુદ્ધિ છે.મહોદય, આ કલમ ક્યારેય ગોંણ, દૈનિક સ્વરૂપની બાબતોનો સંદર્ભ લઈ શકતી નથી, પરંતુ તે માત્ર એવા આદેશોનો જ સંદર્ભ લઈ શકે છે, જેને ગવર્નર એવા માને છે કે તેમની વ્યાપક અસરકારક પરિણિતિઓ થવાની સંભાવના છે અને જે એટલા મહત્વપૂર્ણ છે કે કેબિનેટના તમામ મંત્રીઓએ તેનો વિચાર કરવો વિવેકપૂર્ણ રહેશે. અને આ દિશાનિર્દેશ સિવાય કે પ્રશ્નનો કેબિનેટ દ્વારા વિચાર કરવામાં આવે, બીજું કશું જ નથી. ગવર્નરને કેબિનેટના નિર્ણયને અતિક્રમિત કરવાની સત્તા અપાયેલ નથી. આ કલમ માત્ર એટલી સત્તા આપે છે કે જ્યારે ગવર્નર એવું માને કે કોઈ વ્યક્તિગત મંત્રીના નિર્ણયને વધુ ધ્યાન આપવામાં આવવું જોઈએ, ત્યારે તે તેને સમગ્ર કેબિનેટના વિચારાર્થે મોકલે.શ્રી કે.એમ. મુનશી: (બોમ્બે:જનરલ): શ્રીમાન

અધ્યક્ષ મહોદય, હું કલમ ૧૪૭ હેઠળ રાજ્યપાલની સત્તાઓ અંગે ઉઠાવવામાં આવેલ આક્ષેપને સમજી શકતો નથી. આ સભાએ એ સ્વીકાર્યું છે, અને અત્યંત યથાર્થ રીતે સ્વીકાર્યું છે, કે પ્રાંતોમાં રાજ્યપાલ હોવો જોઈએ. કેટલાક સભ્યો કહી રહ્યા હતા તેમ તે રાજ્યપાલ અનિવાર્યપણે માત્ર નામમાત્રનો પદાધિકારી હોવો જરૂરી નથી, ન તો સમાજના લોકોને બપોરના ભોજન અને રાત્રિભોજન આપતો માત્ર એક આતિથ્યનિષ્ઠ યજમાન જ હોવો જોઈએ. તેને એક રાજકીય કાર્ય નિભાવવાનું છે અને તે રાજકીય કાર્ય બંધારણીય વડા તરીકે કાર્ય કરવાની છે. કેટલાક માનનીય સભ્યો જેમણે વક્તવ્ય આપ્યું છે, તેઓ એવી માન્યતા હેઠળ છે કે બંધારણીય વડાને કોઈ કાર્ય જ નથી અને તે પ્રીમિયર અથવા મંત્રીઓ જે કરે છે તેને માત્ર સમર્થન આપવા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું નથી, એટલું જ નહીં પરંતુ તેમને પોતાની સલાહનો લાભ આપવાનો અથવા શાસકીય નટપટિઓ વિષે નિષ્પક્ષ દર્શક તરીકે પોતાના અભિપ્રાયો આપવાનો પણ અધિકાર નથી. હું નમ્રતાપૂર્વક રજૂ કરું છું કે આ દૃષ્ટિ સંપૂર્ણપણે ખોટી છે. અમે જે શાસકીય બંધારણનું કલ્પન કર્યું છે તે બ્રિટિશ બંધારણના આદર્શ પર આધારિત છે. અનુચ્છેદ ૧૪૭ એ અનુચ્છેદ ૬૫નું પુનરાવર્તન છે, જેને અમે કેન્દ્ર ખાતેના રાષ્ટ્રપતિ સંબંધે અગાઉથી જ સ્વીકારી લીધું

છે. આ બંધારણ હેઠળ, જો શાસનની જવાબદારીનો પ્રશ્ન માન્ય
 હોય, તો તે પ્રાંતોની સરખામણીએ કેન્દ્રમાં ઘણી વધુ વ્યાપક અને
 વધુ મજબૂત છે. આ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં, એ જ સત્તાઓ
 અંગે આ આક્ષેપો ફરીથી કેમ ઉઠાવવામાં આવે છે તે હું સમજી
 શકતો નથી. મારા મિત્ર, શ્રી ગુપ્તેએ ઉપકલમ (સી) નો ઉલ્લેખ કર્યો
 અને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે રાજ્યપાલે માહિતી ક્યાંથી મેળવવાની? જો તમે
 ઉપકલમ (બી) વાંચો, તો તેમાં કહેવાયું છે; “દરેક રાજ્યના મુખ્ય
 મંત્રી નું કર્તવ્ય રહેશે કે રાજ્યપાલ જે માહિતી માંગે તે રાજ્યના
 કારોબારના વહીવટ અને કાયદેસરની જોગવાઈ માટેના પ્રસ્તાવો
 સંબંધિત એવી માહિતી પૂરી પાડે. “આ ખંડ હેઠળ, મહત્વના પ્રશ્નો
 સંબંધે માહિતી માંગવા માટે રાજ્યપાલને મુખ્યમંત્રીને કહેવું પુરું
 રહેશે અને જો તેમને એવું લાગે કે કેટલાક નિર્ણયો સમગ્ર મંત્રિમંડળ
 દ્વારા નહીં પરંતુ કોઈ એકલ મંત્રી દ્વારા લેવામાં આવ્યા છે, અને
 જેને સમગ્ર મંત્રિમંડળના સ્તરે પુનર્વિચારની આવશ્યકતા છે, તો
 ખંડ તેમને તે કરાવવાની સત્તા આપશે. તેમાં ખોટું શું છે? જ્યારે
 કોઈ મંત્રી પોતાના સહકાર્યોની પાછળથી, તેમજ તમામ મંત્રીઓના
 કાર્યો માટે જવાબદાર એવા મુખ્યમંત્રીની પાછળથી કાર્ય કરે, ત્યારે
 રાજ્યપાલ કેમ ન કહી શકે: “અહીં એક વિશિષ્ટ આદેશ છે. મને
 લાગે છે કે આ અત્યંત મહત્વનો વિષય છે. હું ઈચ્છું છું કે સામૂહિક

જવાબદારીના બળે બધા મંત્રીઓ એકત્ર મળે અને તેનો વિચાર કરે” ? જો તેઓ તેને સ્વીકારે, તો તેમની સલાહ સ્વીકારવા માટે તેઓ બંધાયેલ છે. તેમને તેમને અવગણીને નિર્ણય લેવાનો કોઈ અધિકાર નથી. આ તો માત્ર સાવચેતીનો વિષય છે કે જે નિર્ણય, સંવિધાનિક વડાના મત અનુસાર, સમગ્ર મંત્રિમંડળની મંજૂરી માંગે છે અને માત્ર એક મંત્રીએ નહીં, તેને તેવી મંજૂરી પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. તેથી, આ એક એવો સુરક્ષાત્મક ઉપાય છે જે સામૂહિક જવાબદારી અને પ્રધાનમંત્રીની સત્તાઓ જાળવી રાખે છે, સરકારના કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરતો કોઈ અધિકાર નથી. તેથી, તે આવો હસ્તક્ષેપ કરશે એવી ભીતિ સંપૂર્ણપણે નિરાધાર છે.

xxx xxx xxx શ્રી કે.એમ. મુનશી: હું એ સ્પષ્ટ કરવું માંગુ છું કે ગવર્નરની સ્થિતિનો વિચાર ઇંગ્લેન્ડમાં જે રીતે સંવિધાનિક વડા તરીકે કરવામાં આવે છે તે દૃષ્ટિકોણથી કરવો જોઈએ. સંવિધાનિક વડો માત્ર નામમાત્રનો નથી. હું ગૃહના હિતાર્થે સ્વર્ગસ્થ શ્રી અસકિવથ દ્વારા ઇંગ્લેન્ડમાં રાજાની સ્થિતિ અંગે કરાયેલ પ્રતિપાદન વાંચી સંભળાવીશ, જેઓને તેમના જીવનના કોઈપણ સમયે નબળા પ્રધાનમંત્રી ગણાવી શકાય તેમ નહોતું. ઇંગ્લેન્ડમાં સંવિધાનિક વડાની સ્થિતિ અંગે તેમની વ્યાખ્યા આ મુજબ છે:

તેથી એવું નથી કે તેમને તેમના મંત્રીઓ પાસેથી જે માહિતી મળે છે તે સિવાય તેઓને કોઈ માહિતી મળી જ શકતી નથી.

“ જે માર્ગની તેઓ સલાહ આપે છે તેની સામે તેને ચુકિતસંગત લાગતા વાંધાઓ દર્શાવવા; અને જો તે યોગ્ય માને તો વૈકલ્પિક નીતિ સૂચવવા. આવા સૂચનો મંત્રીઓ દ્વારા હંમેશા સર્વોચ્ચ આદર સાથે સ્વીકારવામાં આવે છે અને જો તે અન્ય કોઈ સ્ત્રોતમાંથી આવ્યા હોત તેના કરતાં વધુ આદર અને માન સાથે તેમનો વિચાર કરવામાં આવે છે. પરંતુ અંતે, સર્વભૌમ સત્તાધારી હંમેશા તે સલાહ અનુસાર જ કાર્ય કરે છે, જે મંત્રીઓ, (જરૂર પડે તો) પુનર્વિચારણા કર્યા પછી, આપવું પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. તેઓ એ સલાહ એ સારી રીતે જાણીને આપે છે કે તેના માટે તેઓને સંસદ સમક્ષ જવાબ આપવા માટે બોલાવવામાં આવી શકે છે, અને સંભવતઃ બોલાવવામાં આવશે.” XXX XXX XXX

માનનીય ડૉ.બી.આર. આંબેડકર: કારણ કે ચર્ચા થઈ ચૂકી છે અને કારણ કે ગૃહના અનેક સભ્યોને એવું લાગે છે કે આ અનુચ્છેદ ૧૪૭ ની પાછળ કંઈક એવું છે જે પ્રાંતોમાં મંત્રીઓ અને મંત્રીમંડળની સ્થિતિને જોખમમાં મૂકી દેશે, તેથી હું થોડું સ્પષ્ટીકરણ આપવાનો પ્રસ્તાવ રાખું છું.આ સંદર્ભમાં હું સૌપ્રથમ

ગૃહે જે બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ તે આ છે. બંધારણ હેઠળ રાજ્યપાલ પાસે એવા કોઈ કાર્યો નથી કે જે તે પોતે સ્વયં નિર્વહી શકે; કોઈ જ કાર્યો નથી. ભલે તેની પાસે કાર્યો ન હોય, તેમ છતાં તેને નિર્ભવવાના કેટલાક કર્તવ્યો છે, અને મારા મતે ગૃહે આ ભેદ ધ્યાનમાં રાખવો યોગ્ય રહેશે. આ કલમ નિશ્ચિતપણે, અને તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ, રાજ્યપાલને કોઈ વિશિષ્ટ મુદ્દે મંત્રિમંડળના નિર્ણયને નામંજૂર કરવાની સત્તા પ્રદાન કરતી નથી. આ કલમ હેઠળ પણ રાજ્યપાલ મંત્રિમંડળની સલાહ સ્વીકારવા માટે બંધાયેલ છે. મારા મતે, આ બાબત ભૂલવી ન જોઈએ. આ કલમ ક્યાંય પણ, કલમ (એ) માં હોય કે કલમ (બી) માં કે કલમ (સી) માં, એવું કહેતું નથી કે રાજ્યપાલ કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં મંત્રિમંડળને નામંજૂર કરી શકે. તેથી, આ કલમ કોઈ રીતે રાજ્યપાલને હસ્તક્ષેપ કરવાની સગવડ આપે છે અથવા કેબિનેટના નિર્ણયને અસ્વસ્થ કરી દીધો છે એવી જે ટીકા કરવામાં આવી છે, તે સંપૂર્ણપણે વિષયબાહ્ય છે અને સર્વથા ભૂલભરેલી છે.

પપ. વિષયને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે આઈવર જેનિંગ્સ દ્વારા 'કેબિનેટ ગવર્નમેન્ટ' શીર્ષક હેઠળ આપવામાં આવેલી કેટલીક ટિપ્પણીઓનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય રહેશે:

“રાજાશાહી અસ્તિત્વમાં હોય કે ન હોય, માત્ર તે કારણે બંધારણમાં કોઈ મૂળભૂત ભેદ ઊભો થતો નથી. કેબિનેટ પ્રણાલીમાં કેબિનેટ શાસન કરે છે. રાજ્યના વડાની ફરજો, તે રાજા હોય કે રાષ્ટ્રપતિ, અનુસંગિક હોય છે. તેમ છતાં, બ્રિટિશ રાજકારણમાં રાજાના પ્રભાવને ઓછો આંકવો યોગ્ય નહીં ગણાય. હાલ ઉપલબ્ધ દસ્તાવેજો દર્શાવે છે કે રાજાશાહી વિષેનો વિગ પક્ષનો દૃષ્ટિકોણ, જે ગયા શતાબ્દીના મધ્યકાળમાં પ્રચલિત હતો અને જેનું બેજહોટે પ્રતિપાદન કર્યું હતું, તે સંપૂર્ણપણે હકીકતોને અનુરૂપ નહોતો. અંતિમ ઉપાય તરીકે સર્વસત્તાધીશે સરકારના નિર્ણયો સ્વીકારવા જ પડે, પરંતુ તે નિર્ણયોમાં તેનો નોંધપાત્ર પ્રભાવ હોઈ શકે છે. રાણી વિક્ટોરિયાએ આ સિદ્ધાંતોનું ઉદ્ધન કર્યું. તેણે લિબરલ પક્ષે ૧૮૮૦ માં મતદાતાઓ સમક્ષ મૂકી હતી અને જેના કારણે તે પક્ષને મોટું બહુમતી મળી હતી, એવી નીતિને નિષ્ફળ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો. એ જ પક્ષને ૧૮૮૬ માં બહુમતી પ્રાપ્ત થતાં તેણે લિબરલ સરકારની રચના અટકાવવાનો પ્રયાસ કરવા પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો. તે જ વર્ષના ઉત્તરાર્ધમાં સરકારનો પરાજય સુનિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ કરતી વખતે તેણે વિપક્ષના નેતાઓ સાથે ગુપ્ત રાજકીય કાવતરું રચ્યું. તેણે કન્ઝર્વેટિવો અને લિબરલ યુનિયનિસ્ટો વચ્ચેના ગઠબંધનમાં મધ્યસ્થ તરીકે કાર્ય

કર્ચુ.પશ્ચાત્તરના રાજાઓએ પોતાના કાર્યો વિષે બંધારણીય દષ્ટિકોણ અપનાવ્યો હોવાનું જણાય છે. વડા પ્રધાનને અંગત સચિવ દ્વારા લખાયેલા એક પત્રમાંથી, જે ૧૯૦૫ના સૈનિક સુધારાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, એક વાક્ય ઉદ્ઘૃત કરવા યોગ્ય છે. ‘રાજા તે દરખાસ્તોને, જેઓને મંજૂરી આપવા બાબતે મંત્રિમંડળ દ્વારા તેમને સલાહ આપવામાં આવી હોય, પોતાની સંમતિ અટકાવી શકતા નથી, પરંતુ તેઓ પોતાની ગંભીર શંકા છુપાવી શકતા નથી.... જોકે જ્યોર્જ પમાએ ૧૯૧૦માં વિરોધ પક્ષના નેતાઓને મળવા ઉપર આગ્રહ કર્યો હતો, ત્યારે જ્યોર્જ પમાએ વડા પ્રધાનની સંમતિ મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને તેમણે માહિતી માંગી હતી, સરકારને પરાજિત કરવામાં સહાય નહીં. ૧૯૧૮માં જ્યારે જ્યોર્જ પમાએ વડા પ્રધાનને સર વિલિયમ રોબર્ટસને ઇમ્પિરિયલ જનરલ સ્ટાફના ચીફ તરીકે યથાવત્ રાખવા સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે શ્રી લોયડ જ્યોર્જે રાજાએ આગ્રહ રાખે તો રાજાનામું આપવાની ધમકી આપી. લોર્ડ સ્ટેમ્ફર્ડહેમે ઉત્તર આપ્યો કે રાજાને આગ્રહ રાખવાનો કોઈ વિચાર જ નહોતો. ૧૯૨૯માં, એવું જણાય છે કે, જ્યોર્જ પમાએ સોવિયેત સંઘના એક રાજદૂતને સ્વીકારવા અંગે વાંધા ઉઠાવ્યા હતા. વિદેશ સચિવે પોતાના સર્વભૌમ શાસક સમક્ષ રજૂ કર્યું હતું કે આ તો

મંત્રિમંડળનો નિર્ણય હતો. તેમણે આ બાબત સૌજન્યપૂર્વક પરંતુ દઢતાપૂર્વક એમ જ રજૂ કરી અને રાજાએ રાજદૂતને સ્વીકાર્યો.શ્રી અસકિવથે ૧૯૧૩ માં રાજમુકુટના અધિકારો અને ફરજો અંગે એક લાંબું સ્મરણપત્ર લખ્યું હતું.હવે અમારી પાસે બે સો વર્ષની એક સુસ્થાપિત પરંપરા છે કે, અંતિમ અવસ્થામાં, સિંહાસનનો ધારક પોતાના મંત્રીઓની સલાહ સ્વીકારે છે અને તેના અનુસાર કાર્ય કરે છે. તેને પોતાના મંત્રીઓને સલાહ આપવાનો અધિકાર છે અને તે માટે તે બંધાયેલો છે. તેને પોતાના મંત્રીઓને તે તમામ સંબંધિત માહિતી આપવાનો અધિકાર છે અને તે માટે તે બંધાયેલો છે, જે તેની પાસે આવે છે; તેઓ જે માર્ગની સલાહ આપે છે તેના વિરોધમાં તેને માન્ય જણાતા આક્ષેપો દર્શાવવાનો; અને (જો તે યોગ્ય માને) વૈકલ્પિક નીતિ સૂચવવાનો. આવા સંકેતો મંત્રીઓ દ્વારા હંમેશા અતિશય માન સાથે સ્વીકારવામાં આવે છે અને જો તે અન્ય કોઈ સ્ત્રોતમાંથી આવ્યા હોત તો તેની કરતાં પણ વધુ માન અને આદરપૂર્વક તેમની વિચારણા કરવામાં આવે છે. પરંતુ, અંતે, સર્વભૌમ શાસક હંમેશા તે સલાહ પર જ કાર્ય કરે છે, જે મંત્રીઓ, (જો જરૂરી હોય તો) પુનર્વિચાર કર્યા પછી, આપવું પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. તેઓ તે સલાહ એ સંપૂર્ણ જાણ સાથે આપે છે કે તે બાબતે તેમને સંસદ સમક્ષ જવાબ આપવા માટે બોલાવવામાં

આવી શકે છે, અને સંભાવના છે કે બોલાવવામાં આવશે.હોમ રૂલ અંગેનો વિવાદ, જેના પરિણામે આ સ્મારકપત્ર તૈયાર થયું, તે જ વિવાદના પરિણામે લોર્ડ એશર તરફથી પણ એક સ્મારકપત્ર તૈયાર થયું, જે જ્યોર્જ પમાને સલાહ આપી રહ્યા હતા.દરેક સંવિધાનિક રાજમુખ પાસે ક્ષિ-વ્યક્તિત્વ હોય છે. તે પોતાના મંત્રીઓના વર્તન અને તેમના પગલાં અંગે અભિપ્રાયો ધારણ કરી શકે છે અને વ્યક્ત કરી શકે છે. તે તેમના કૃત્યોને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી શકે છે. તે વિચાર માટે વધુ સમય મળે તે હેતુસર નિર્ણયો મુલતવી રાખી શકે છે. તે એવી હદ સુધી તેમની સલાહને સ્વીકારવાનો ઇનકાર કરી શકે છે જ્યાં તેને તે સ્વીકારવા અને તેમની સેવાઓ ગુમાવવા વચ્ચે પસંદગી કરવી ફરજિયાત બને.જો સર્વભૌમને એમ લાગે કે તેને આપવામાં આવેલી સલાહ ખોટી છે, તો તે તેને સ્વીકારવાનો ઇનકાર કરી શકે છે, અને જો તેના મંત્રીઓ ઝૂકી જાય તો સર્વભૌમ ન્યાયસંગત હરે છે. જો મંત્રી એ ભાવનાથી પોતાના મત પર અડગ રહે કે તેને લોકોના પ્રતિનિધિઓના બહુમતીનો આધાર છે, તો બંધારણીય સર્વભૌમે મોખરું છોડવું જ પડે.આ જ તબક્કે રાજાધિરાજના ક્ષિગુણ વ્યક્તિત્વનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બને છે. આ સુધી તેમણે સ્વતંત્ર ઇચ્છાનો ઉપયોગ કર્યો છે; તેમણે ટીકા અને વિલંબનો, વ્યક્તિગત પ્રભાવ અને વિરોધ રજૂ કરવાનો

પોતાનો વિશેષાધિકાર વાપર્યો છે. તેમ છતાં, એક નિર્ધારિત ક્ષણે,
જ્યારે તેમને સ્વીકાર અથવા પોતાના પ્રધાનને ગુમાવવાની
પરિસ્થિતિ વચ્ચે પસંદગી કરવા માટે મજબૂર થવું પડે છે, ત્યારે
સંવિધાન હેઠળ — જેને જાળવી રાખવાની તેમણે સંવિધાનિક
શપથ દ્વારા શપથ લીધી છે — સાર્વભૌમ શાસક પાસે આપમેળે
કોઈપણ અભિપ્રાય રહેતો નથી.રાજા કોઈ ભૂલ કરતો નથી. જે કોઈ
સ્વતંત્ર કર્મકર્તા હોય તેના વિષે આ કહી શકાય નહીં. નિશ્ચિત
મર્યાદાઓની અંદર અને નિશ્ચિત પરિસ્થિતિઓમાં, બંધારણીય
રીતે, રાજા સ્વતંત્ર કર્મકર્તા રહેતો નથી. તેથી, “રાજા કોઈ ભૂલ
કરતો નથી” આ ગર્ભિત વાક્યખંડનો અર્થ એવો થાય છે.
સિંહાસનની સુરક્ષાનો યોગ્ય વિચાર કરતાં, સર્વભૌમ શાસક
ખાનગી નિર્ણયનો અંતિમ અધિકાર જાળવી રાખી શકતો નથી.તો
પછી શું રાજાને કોઈ વિશેષાધિકારો નથી?હા, તેમની ઘણી
સત્તાઓ છે, પરંતુ જ્યારે તે વ્યવહારમાં અમલમાં મૂકવાની હોય
ત્યારે તેનો ઉપયોગ સંસદ પ્રત્યે જવાબદાર એવા મંત્રીની સલાહ
પરથી જ કરવો આવશ્યક છે. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં, સંસદ પ્રત્યે
જવાબદાર એવા મંત્રી દ્વારા આવરિત થયા વિના સર્વભૌમ
રાજસત્તાધારી રાજકીય કાર્યવાહી કરી શકતા નથી.આ સિદ્ધાંત
મૂળભૂત છે અને ૧૬૮૮ ના સિદ્ધાંતો પર આધારિત સંવિધાનિક

રાજાશાહીને શાસનના અન્ય તમામ સ્વરૂપોથી ભિન્ન પાડે છે. સંવિધાનની આંતરિક કાર્યપદ્ધતિથી પરિચિત કોઈપણ વ્યક્તિ આ બાબતે શંકા રાખી શકતી નથી કે સર્વભૌમ દ્વારા જાળવી રાખવામાં આવેલી અને અમલમાં મુકાતી સત્તાઓ અત્યંત વિશાળ છે. આશ્રયદાન અને નિમણૂકના ક્ષેત્રમાં, નૌકાદળ, સૈન્ય, ધર્મસંસ્થાગત તથા નાગરિક બાબતોમાં, તે મહાન પ્રભાવ અને સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે. વિદેશ નીતિના ક્ષેત્રે, વિદેશી અદાલતો વિશેના તેના ઘનિષ્ઠ જ્ઞાન અને વિદેશી શાસકો સાથેના તેના સતત સંબંધોને અનુરૂપ, તેના વ્યક્તિત્વનો નોંધપાત્ર પ્રભાવ કાર્ય કરે છે. સન્માનો અને ઇનામોના વિતરણમાં, સર્વભૌમની નિષ્પક્ષતા તેના નિર્ણયને અંતિમ બનાવે છે. કાયદાનિર્માણના શંકાસ્પદ ક્ષેત્રમાં પણ રાજાની અસર અને સમાધાન સૂચવવાની, અને ક્યારેક તેને અમલમાં મૂકવાની, શક્તિ શાસનના કઠિન કાર્યમાં અમૂલ્ય સાધનો છે. એવો દાવો કરવો તર્કવિરુદ્ધ છે કે અમારી સંવિધાનિક નિયમો અને પ્રથા હેઠળ સર્વભૌમને ક્યારેક યાંત્રિક રીતે કાર્ય કરવું પડે છે, તેથી તે પ્રભાવ અથવા સત્તા વિનાનું એક સ્વયંચાલિત ચંત્ર છે....તો પછી રાજાએ શું કરવું, જો તેને તેના મંત્રી દ્વારા બંધારણનું ઉદ્ધંધન કરવા કહેવામાં આવે? તેનો જવાબ એ છે કે, જ્યાં સુધી સર્વભૌમ હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં બહુમતીના

સમર્થનવાળા મંત્રીની સલાહ પર કાર્ય કરે છે, ત્યાં સુધી તે અસંવિધાનિક રીતે કાર્ય કરી શકતો નથી. મંત્રિમંડલીય જવાબદારી રાજશાહીનું રક્ષણકવચ છે. તેના વિના રાજકીય સંઘર્ષના ઝોકા અને રાજકીય જુસ્સાના તોફાન વચ્ચે સિંહાસન લાંબા સમય સુધી ટકી શકતું નથી.પરંતુ, જો રાજાને તેમના મંત્રીઓને બંધારણ પર એવો અયોગ્ય ભાર મૂકવામાં, જે તેમના મત મુજબ અયોગ્ય છે અને રાજ્યના કલ્યાણ માટે જોખમી છે, સમર્થન આપવા વિનંતી કરવામાં આવે, તો રાજાએ શું કરવું?અંતિમ ઉપાય તરીકે રાજા પાસે કોઈ વિકલ્પ હોતો નથી. જો મંત્રીમંડળની જવાબદારીના બંધારણીય સિદ્ધાંતોનો કોઈ અર્થ હોય, તો સંસદમાં બહુમતીનો આધાર ધરાવતા કોઈ મંત્રીએ તેમની સહી માટે રજૂ કરેલ હોય, તો રાજાએ પોતાના જ મૃત્યુ-પરવાના પર સહી કરવી પડે. જો આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત સાથે કોઈપણ પ્રકારની છેડછાડ કરવામાં આવે, તો રાજશાહીના અંતનો સમય સમીપમાં દેખાય છે....જો આ સત્ય માનીએ કે રાજાને પોતાના ખાનગી નિર્ણયના આધારે કાર્ય કરવાની અને મંત્રીઓની ઇચ્છાને અવગણીને તેને અતિક્રમિત કરવાની કોઈ સત્તા નથી, તો પણ, તેમ છતાં, તેને વાંધો રજૂ કરવાનો નિર્વિવાદ અધિકાર છે. આ અધિકારનો ઉપયોગ ક્ષિગુણા હેતુ માટે થવો જોઈએ, એટલે કે રાજાના અંતઃકરણનું રક્ષણ કરવા માટે અને તેઓ

જે સલાહ આપે છે તેની સંપૂર્ણ જવાબદારી મંત્રિમંડળના ખભા પર છે તે અંગે કોઈપણ પ્રકારની ગેરસમજ થવાનો સર્વથા ભય ન રહે તે રીતે સ્પષ્ટતા કરવા માટે. આ નિવેદનને કેટલાક મર્યાદિત અર્થઘટન સાથે વાંચવું આવશ્યક છે. રાજા કોઈ અન્યાય કરી શકતો નથી એવો કાનૂની નિયમ આ બાબતે લાગુ પડતો નથી. સામાન્ય કાનૂન હેઠળ રાજાના કૃત્યથી કોઈ ખાનગી નાગરિકને કાનૂની ઉપાય પ્રાપ્ત થઈ શકતો ન હોવાથી, તેમાં કોઈ શંકા નથી કે કારોબારી કૃત્યો મંત્રીઓ અને કાઉન્સિલ અન્ય સેવકો દ્વારા કરવામાં આવે તે ઈચ્છનીય હતું, પરંતુ રાજાએ પોતાના મંત્રીઓની સલાહ પર કાર્ય કરવું કે ન કરવું તે બાબતે તેના કર્તવ્ય સાથે આનો કોઈ સંબંધ નથી. તેમજ ૧૬૮૮ના સિદ્ધાંતોનો આશ્રય લેવાથી પણ વિશેષ મદદ મળતી નથી. ૧૬૮૮ પછી એક સદી સુધી રાજા મંત્રીઓની સલાહ સ્વીકારવા માટે કદી પણ બંધાયેલો નહોતો. પરિવર્તન તેથી આવ્યું નહોતું કે વિગના સિદ્ધાંતો સ્વીકારવામાં આવ્યા, પરંતુ તેથી આવ્યું કે ૧૮૩૨ પછી સરકારનો આધાર કાઉન્સિલ અનુગ્રહ પર નહિ પરંતુ પ્રજાના મત પર રહ્યો. જો રાજા પોતાની સરકાર સામે પ્રજાને અપીલ કરી શકતો ન હોય, તો તેને તેની સલાહ સ્વીકારવી જ પડતી, અને જો તે સરકાર સામે પ્રજાને અપીલ કરતો, તો સરકારે રાજા સામે પ્રજાને અપીલ કરે તેવી અપેક્ષા તેને રાખવી જ

પડતી. અન્ય શબ્દોમાં, આવા પ્રસંગે તેને અનિવાર્ય રીતે પક્ષીય સંઘર્ષમાં પ્રવેશવું પડતું, જેમાં તે તરત નહિ તો ભવિષ્યમાં અવશ્ય હારી જવાની સંપૂર્ણ શક્યતા ધરાવતો હતો. લોર્ડ એશરે પોતાના સ્મરણપત્રનો આધાર યોગ્ય રીતે આ સિદ્ધાંત પર રાખ્યો હતો કે જો રાજા પોતાનો સ્વતંત્ર નિર્ણય અમલમાં મૂકે, તો સિંહાસન લાંબા સમય સુધી ટકી શકે નહીં”

પક. તેથી, અહીં કરવામાં આવેલ ચર્ચાના આધારે, એવું કહી શકાય કે સંવિધાન હેઠળ જે કાર્યો/ક્ષેત્રોને ખાસ કરીને અલગથી નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે, તે સિવાય રાજ્યપાલે મંત્રીમંડળની સહાય અને સલાહથી કાર્ય કરવાનું રહે છે.

આ ઉલ્લેખ કરવો મહત્વપૂર્ણ રહેશે કે મંત્રિપરીષદને આપવામાં આવેલી સલાહને અદાલત દ્વારા પડકારવામાં આવી શકતી નથી અથવા તેની તપાસ કરી શકાતી નથી, પરંતુ જ્યારે રાજ્યપાલ દ્વારા અદાલતની સહાય અને સલાહ વિના નિર્ણય લેવામાં આવે છે, ત્યારે અદાલત તે બાબતમાં નજર કરી શકે છે અને આ કાનૂનનો સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે. એલ.જી. ચૌધરી વિ. ધ સેક્રેટરી, એલ.એસ.જી. ડિપાર્ટમેન્ટના કેસમાં સંદર્ભ આપવાની જરૂર છે, બિહાર સરકાર અને અન્ય વિરુદ્ધનો એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૩૮૩ માં અહેવાલિત નિર્ણય તથા રાજ્ય ઓફ એમ.પી. વિ. નંદલાલ જયસ્વાલના એ.આઈ.આર. ૧૯૮૭ એસ.સી. ૨૫૧ માં અહેવાલિત પ્રકરણમાં પણ.

૫૭. રમેશ્વર પ્રસાદ (જ) અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય એકના કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું છે:

બંધારણ રાજ્યપાલને અનુચ્છેદ ૩૬૧ માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે તે મુજબ ઉન્મુક્તિ પ્રદાન કરે છે. અનુચ્છેદ ૩૬૧(૧) માં, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે રાજ્યપાલ પોતાના પદની સત્તાઓ અને ફરજોનો ઉપયોગ તથા નિર્વહ કરવા બાબતે, તેમજ એવી સત્તાઓ અને ફરજોના ઉપયોગ અને નિર્વહ કરતી વખતે તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલ અથવા કરવામાં આવેલ હોવાનું પ્રતિપાદિત થતું કોઈપણ કૃત્ય બાબતે, કોઈપણ અદાલત સમક્ષ જવાબદાર રહેશે નહીં.

આ ચુકાદામાં વધુમાં એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે “ કલમ ૩૬૧ હેઠળ અપાયેલ પ્રતિરક્ષણનો અર્થ એવો નથી કે રાજ્યપાલની ગેરહાજરીમાં, જાહેરનામું અધિકારાતીત હોવાના આધારરૂપ દુર્ભાવનાના આધારોની અદાલત દ્વારા તપાસ કરવામાં નહીં આવે.

૫૮. આ તબક્કે અનુચ્છેદ ૧૬૬ની જોગવાઈનું અર્થઘટન કરવું આવશ્યક છે :—

“બંધારણની કલમ ૧૬૬ નીચે મુજબ છે: અનુચ્છેદ ૧૬૬. રાજ્ય સરકારના કારોબારનું સંચાલન—(૧) રાજ્ય સરકારની બધી

કાર્યપાલક કાર્યવાહી રાજ્યપાલના નામે કરવામાં આવી હોવાનું વ્યક્ત કરવામાં આવશે.(૨) રાજ્યપાલના નામે બનાવવામાં આવેલ અને અમલમાં મૂકવામાં આવેલ આદેશો તથા અન્ય લેખિત સાધનોનું પ્રમાણીકરણ રાજ્યપાલ દ્વારા બનાવવામાં આવનાર નિયમોમાં જેમ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેમ કરવામાં આવશે, અને જે આદેશ અથવા લેખિત સાધનનું આ રીતે પ્રમાણીકરણ કરવામાં આવ્યું હોય તેની માન્યતા એ આધાર પર પ્રશ્નાધીન ઠેરવવામાં આવશે નહીં કે તે રાજ્યપાલ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ અથવા અમલમાં મૂકવામાં આવેલ આદેશ અથવા લેખિત સાધન નથી.

(૩) રાજ્ય સરકારના કારોબારના વધુ સુવિધાજનક વ્યવહાર માટે, અને ઉક્ત કારોબારનું મંત્રીઓમાં વહેંચાણ કરવા માટે, જેટલી હદ સુધી તે એવો કારોબાર ન હોય કે જેના સંબંધમાં રાજ્યપાલે આ સંવિધાન મુજબ અથવા આ સંવિધાન હેઠળ પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરવું આવશ્યક હોય, રાજ્યપાલ નિયમો બનાવશે."

સરકારના કારોબારના સંચાલન માટે કલમ ૧૬૬(૧) મુજબ એવી જોગવાઈ છે કે રાજ્યપાલની તમામ કાર્યપાલક નટપટિઓ સ્પષ્ટપણે રાજ્યપાલના નામે લેવાયેલી ગણાશે. કલમ ૧૬૬(૩) રાજ્યપાલ દ્વારા, કારોબારના નિયમો હેઠળ, તેના તમામ કાર્યો મંત્રીઓને ફાળવવા માટે નિયમોની રચનાનો ઉપક્રમ કરે છે, સિવાય કે જ્યાં વિવેકાધિકાર, હેઠળના સંવિધાન મુજબ

આ સત્તા રાજ્યપાલમાં નિહિત કરવામાં આવી છે અને તેનો ઉપયોગ તેઓએ વ્યક્તિગત રીતે કરવો છે।

૫૯. સમશેર સિંહના કેસમાં (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૪ એસ.સી. ૨૧૯૨ ખાતે પી. ૨૧૯૮), આ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“અમારા સંવિધાનમાં અવતરીત થયેલી મંત્રીમંડળીય શાસનપ્રણાલી હેઠળ, રાજ્યપાલ રાજ્યના સંવિધાનિક અથવા ઔપચારિક વડા છે અને સંવિધાન દ્વારા અથવા તેના અધિન રાજ્યપાલને સોંપાયેલ તમામ સત્તાઓ અને કાર્યોનો ઉપયોગ તેઓ પોતાના મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહથી કરે છે, સિવાય તે ક્ષેત્રોમાં જ્યાં સંવિધાન દ્વારા અથવા તેના અધિન રાજ્યપાલને પોતાના વિવેકાધીનથી પોતાના કાર્યો બજાવવાના હોય છે. કાર્યપાલક સત્તાને સામાન્ય રીતે એવી અવશિષ્ટ સત્તા તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે કે જે વિધાનાત્મક અથવા ન્યાયિક સત્તાના ક્ષેત્રમાં આવતી નથી. પરંતુ કાર્યપાલક સત્તામાં વિધાનાત્મક અથવા ન્યાયિક ક્રિયાઓનો પણ અંશ સમાયેલો હોઈ શકે છે. રાષ્ટ્રપતિની તમામ સત્તાઓ અને કાર્યો, તેમની વિધાનાત્મક સત્તાઓને છોડીને, જેમ કે ઉદાહરણરૂપે અનુચ્છેદ ૧૨૩ હેઠળનો અધ્યાદેશ બનાવવાની સત્તા, તેમજ રાજ્યપાલની તમામ સત્તાઓ

અને કાર્યો, તેમની વિધાનાત્મક સત્તાને છોડીને, જેમ કે ઉદાહરણરૂપે અનુચ્છેદ ૨૧૩ હેઠળની સત્તા, એક કિસ્સામાં અનુચ્છેદ ૫૩ (૧) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત છે અને બીજા કિસ્સામાં અનુચ્છેદ ૧૫૪(૧) હેઠળ રાજ્યપાલમાં નિહિત રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તાઓ છે. અનુચ્છેદ ૭૭ની ખંડ (૨) અથવા ખંડ (૩)નું કાર્યક્ષેત્ર અનુચ્છેદ ૭૭ની ખંડ (૧) હેઠળ ભારત સરકારની કાર્યપાલક કાર્યવાહી સુધી મર્યાદિત નથી. તે જ રીતે, અનુચ્છેદ ૧૬૬ની ખંડ (૨) અથવા ખંડ (૩)નું કાર્યક્ષેત્ર અનુચ્છેદ ૧૬૬ની ખંડ (૧) હેઠળ રાજ્ય સરકારની કાર્યપાલક કાર્યવાહી સુધી મર્યાદિત નથી. અનુચ્છેદ ૭૭ની ખંડ (૩)માં આવેલ "ભારત સરકારનો કારભાર" અને અનુચ્છેદ ૧૬૬ની ખંડ (૩)માં આવેલ "રાજ્ય સરકારનો કારભાર" એવા પ્રયોગોમાં તમામ કાર્યપાલક કારભારનો સમાવેશ થાય છે. "૨૦. સંવિધાનિક યાંત્રિકતા, અર્થાત્ સરકારની કેબિનેટ પદ્ધતિ, રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તાના કારોબારના સુવિધાજનક વ્યવહાર માટે રચવામાં આવી છે. સંવિધાનિક રીતે રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તા રાજ્યપાલમાં નિવેશિત હોય છે, તેમ છતાં, જ્યાં સુધી સંવિધાન દ્વારા તેને સ્પષ્ટ રીતે સોંપવામાં ન આવી હોય, ત્યાં સુધી તે વ્યક્તિગત રીતે નિર્ણય લેતા નથી. નિર્ણયો કારોબારના નિયમો અનુસાર જુદા જુદા સ્તરે

લેવામાં આવે છે અને અંતે નિર્ણય તે સત્તાધિકારી પાસે નિવાસે છે જે કારોબારના નિયમોમાં નિર્દિષ્ટ હોય, અને તે રાજ્યપાલના નામે લેવાયો હોવાનું વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. તાત્પર્યમાં અને વાસ્તવિક સ્થિતિમાં, નિર્ણયો મુખ્યમંત્રીના વડપણ હેઠળની મંત્રિપરીષદ દ્વારા અથવા કારોબારના નિયમો મુજબ મંત્રી અથવા સચિવ દ્વારા લેવામાં આવે છે. પરંતુ તે બધા નિર્ણયો રાજ્યપાલના નામે મંત્રિપરીષદ દ્વારા લેવાયા હોવાનું વ્યક્ત કરવામાં આવે છે અને અધિકૃત અધિકારી દ્વારા પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે. રાજ્યપાલ રાજ્યનો સંવિધાનિક વડા હોવાથી, જ્યાં સુધી તેને સંવિધાન હેઠળ પોતાની વ્યક્તિગત વિવેકાધીન સત્તાથી કાર્ય કરવાનું આવશ્યક ન હોય, ત્યાં સુધી કાર્યપાલક સત્તાનો અમલ, જે વિધાનસત્તા જેટલો વ્યાપ ધરાવે છે, મુખ્યમંત્રીના વડપણ હેઠળની મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહથી કરવામાં આવે છે.૨૧. અગાઉ ઉઠાવ્યા મુજબ, પ્રશ્ન એવો છે કે; જ્યારે રાજ્યપાલ અધિનિયમ હેઠળના કાર્યો નિભાવે છે, ત્યારે શું તે મંત્રીમંડળની સહાય અને સલાહથી કરે છે કે રાજ્યપાલ તરીકેની પોતાની સત્તાવાર હેસિયતમાં કરે છે? વિધાનમંડળ ઉપરોક્ત શાસનની સાંવિધાનિક પદ્ધતિથી માહિતગાર છે.”

૬૦. તેથી, જેમ કે સમશેર સિંહના કેસમાં (ઉપરોક્ત) ઠરાવવામાં આવ્યું છે, લેવાયેલા નિર્ણય માટેની જવાબદારી મુખ્ય મંત્રી ના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રીપરિષદ પર નિર્ભર રહે છે, તેથી બંધારણ દ્વારા આવશ્યક ન હોય ત્યાં સુધી, રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તાઓ સંબંધિત કારોબારનું સંચાલન કારોબારના નિયમો હેઠળ કલ્પિત મુજબ થવું જરૂરી રહેશે અને આવા કેસોમાં રાજ્યપાલ દ્વારા કોઈ વ્યક્તિગત વિવેકપ્રયોગ કરવાનો આવશ્યક નથી.

૬૧. આ તબક્કે નીચે દર્શાવેલ બે અધિકૃત નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે, એટલે કે એ. સંજીવી નાયડુ વગેરે વિ. મદ્રાસ રાજ્ય, જે એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ એસ.સી. ૧૧૦૨ માં અહેવાલિત છે, તેના ફક્ત ૧૧ અને ૧૨ નીચે મુજબ પુનઃઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે:

“૧૧. અમારું માનવું છે કે અપીલકર્તાઓની તરફથી રજૂ કરાયેલ ઉપરોક્ત દલીલો બળવિહીન છે અને અમારી સંવિધાનના આધારભૂત સિદ્ધાંતો અંગેની ગેરસમજ પર આધારિત છે. અમારી સંવિધાન હેઠળ, રાજ્યપાલ મૂળભૂત રીતે એક સંવિધાનિક વડા છે, અને રાજ્યનું વહીવટ મંત્રિમંડળ દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે. પરંતુ બાબતોના સ્વભાવને ધ્યાનમાં લેતાં, સરકાર સમક્ષ આવતી દરેક એક બાબતનો વ્યવહાર મંત્રિમંડળ માટે કરવો અસંભવ છે. તે મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે સંવિધાને રાજ્યપાલને અનુચ્છેદ ૧૬૬ના

ઉપ-અનુચ્છેદ (૩) હેઠળ રાજ્ય સરકારના કારોબારના વધુ સુવિધાજનક વ્યવહાર માટે અને તેના મંત્રીઓ વચ્ચે સરકારના કારોબારના વહેંચણીકરણ માટે નિયમો બનાવવાનો અધિકાર આપ્યો છે. જ્યાં રાજ્યપાલે પોતાના વિવેકાધિકારથી કાર્ય કરવાનું આવશ્યક હોય તેવી બાબતો સિવાયની બધી બાબતો મુખ્ય મંત્રીની સલાહથી કોઈને કોઈ મંત્રીને ફાળવવાની હોય છે. મંત્રીઓ વચ્ચે કારોબારનું વહેંચણીકરણ કરવા ઉપરાંત, રાજ્યપાલ પોતાના મંત્રિમંડળની સલાહ પર કારોબારના વધુ સુવિધાજનક વ્યવહાર માટે નિયમો પણ બનાવી શકે છે. તે માત્ર વિવિધ વિષયો મંત્રીઓ વચ્ચે ફાળવી શકે એટલું જ નહીં, પરંતુ આગળ વધીને કોઈ નિશ્ચિત અધિકારીને કોઈ ચોક્કસ કાર્ય બજાવવા માટે નિયુક્ત પણ કરી શકે છે. પરંતુ આ પણ તે માત્ર મંત્રિમંડળની સલાહ પર જ કરી શકે છે. ૧૨. કોઈપણ મંત્રાલયમાં લેવામાં આવેલી દરેક કાર્યવાહી માટે મંત્રિમંડળ વિધાનમંડળ સમક્ષ જવાબદાર છે. આ જ સામૂહિક જવાબદારીનો સાર છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે દરેક એક નિર્ણય મંત્રિમંડળ દ્વારા જ લેવો આવશ્યક છે. મંત્રીપરિષદની રાજકીય જવાબદારી એ મંત્રીઓની વ્યક્તિગત જવાબદારીનું પ્રતિપાદન કરતી નથી અને કરી પણ શકતી નથી કે તેઓએ સરકારના તમામ કે કોઈપણ કાર્યોનું નિર્વહન સ્વયં કરવું જ જોઈએ. એ જ રીતે, કોઈ

એકલ મંત્રી પોતાના મંત્રાલયમાં કરવામાં આવેલી અથવા કરવામાં ન આવેલી દરેક કાર્યવાહી માટે વિધાનમંડળ સમક્ષ જવાબદાર હોય છે. આ પણ ફરીથી રાજકીય જવાબદારી છે, વ્યક્તિગત જવાબદારી નથી. અતિશય પરિશ્રમી મંત્રી પણ પોતાના વિભાગના દરેક કામકાજ તરફ વ્યક્તિગત રીતે ધ્યાન આપી શકતા નથી. જો તે આવું કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો પોતાના વિભાગમાં અવ્યવસ્થા સર્જાય તે અનિવાર્ય છે. દરેક સુવ્યવસ્થિત વહીવટમાં મોટા ભાગના નિર્ણયો નાગરિક સેવકો દ્વારા લેવામાં આવે છે, જેઓ નિષ્ણાત હોવાની શક્યતા ધરાવે છે અને રાજકીય દબાણને આધીન હોતા નથી. મંત્રી પાસેથી દૈનિક વહીવટનો બોજ પોતે ઉઠાવવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. તેનું મુખ્ય કાર્ય પોતાના મંત્રાલયની નીતિઓ અને કાર્યક્રમો નક્કી કરવાનો હોય છે, જ્યારે મંત્રીપરિષદ સરકારની મુખ્ય નીતિઓ અને કાર્યક્રમો નક્કી કરે છે. જ્યારે કોઈ નાગરિક સેવક નિર્ણય લે છે, ત્યારે તે પોતાના મંત્રીના પ્રતિનિધિ તરીકે એવું કરતો નથી. તે સરકારની તરફથી એવું કરે છે. મંત્રીને પોતાના મંત્રાલયની કોઈપણ નોંધપોથી મંગાવવાનો અને આદેશો આપવાનો હંમેશા અધિકાર રહે છે. તે પોતાના મંત્રાલયના અધિકારીઓને સરકારી કારોબારના નિકાલ અંગે સામાન્ય રીતે અથવા કોઈ નિર્દિષ્ટ મામલા સંબંધે પણ દિશાનિર્દેશ

આપી શકે છે. તે સર્વોચ્ચ સત્તાને આધીન રહીને, 'નિયમો' અથવા સ્થાયી આદેશો દ્વારા નિર્દિષ્ટ અધિકારીઓ સરકારની તરફથી નિર્ણયો લઈ શકે છે. આ અધિકારીઓ સરકારના અંગો છે, તેના પ્રતિનિધિઓ નથી.”

મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય વિ. ડૉ. યશવંત ત્રિભક પ્રકરણમાં, જેનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે અહેવાલિત છે ૧૯૯૬ (૨) એસ.સી.સી. ૩૦૫ ના બીજા અધિકરણના અનુચ્છેદો ૧૭ અને ૧૮.”

૧૭. નિવૃત્ત સરકારી કર્મચારી વિરુદ્ધ ફરિયાદ ચલાવવાની મંજૂરીનો આદેશ નિશ્ચિતપણે સરકારની કાર્યકારી કાર્યવાહી છે. રાજ્યપાલ, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૬(૩) હેઠળની પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતાં, સંવિધાન મુજબ રાજ્યપાલે પોતાના સ્વવિવેકથી જ અમલમાં મૂકવાની ફરજિયાત હોય તેવી બાબતોને છોડીને, કાર્ય વ્યવહારના નિયમો ઘડીને પોતાના સર્વ કાર્યો વિવિધ મંત્રીઓને સોંપી શકે છે. સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૬(૩) માં આવેલ “રાજ્ય સરકારનો કાર્યવ્યવહાર” શબ્દપ્રયોગમાં એવા કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે, જે રાજ્યપાલ મંત્રિપરિષદની મદદ અને સલાહથી બજાવે છે, તેમાં એવા કાર્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે, જેનો અમલ તેઓ પોતાની આત્મસંતોષના આધારે કરવા સશક્ત

હોય છે, તેમજ રાજ્ય સરકારના કાયદેસરના કાર્યોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. અદાલતે શામરાવ વિ. સ્ટેટ ઑફ મહારાષ્ટ્રા, (૧૯૬૪) ૬ એસ.સી.આર. ૪૪૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૧૧૨૮) માં ઠરાવ્યું છે કે કાયદા દ્વારા રાજ્ય સરકારમાં નિહિત કરાયેલા કાર્ય અને ફરજો પણ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૬(૩) હેઠળ ઘડાયેલા કાર્ય વ્યવહારના નિયમો દ્વારા મંત્રીઓને સોંપી શકાય છે. સ્ટેટ ઑફ બિહાર વિ. રાણી સોનાબતી કુમારી, (૧૯૬૧)૧ એસ.સી.આર. ૭૮૮ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૨૨૧) માં, જ્યાં બિહાર જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૫૦ ની કલમ ૩(૧) હેઠળ જાહેરનામું બહાર પાડવાની સત્તા બિહારના રાજ્યપાલને સોંપવામાં આવી હતી, ત્યાં આ અદાલતે આ પ્રમાણે ઠરાવ્યું હતું : (એ.આઈ.આર. નો પરિચ્છેદ ૪૦) “અધિનિયમની કલમ ૩(૧) હેઠળ જાહેરનામું બહાર પાડવાની સત્તા કોઈ અધિકારીને નહીં પરંતુ સ્વરૂપે રાજ્ય સરકારને સોંપવામાં આવી છે, જોકે તે સત્તાનો ઉપયોગ રાજ્યપાલે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૬(૩) હેઠળ ઘડેલા કાર્ય વ્યવહારના નિયમોથી નિયંત્રિત રહેશે.

૧૮. તેથી, બંધારણ દ્વારા અથવા તેના આધારે જે વિષયો સંબંધે રાજ્યપાલે પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી કાર્ય કરવું આવશ્યક છે તે

બાબતોને બાદ કરતાં, રાજ્યપાલનો વ્યક્તિગત સંતોષ આવશ્યક નથી અને કોઈપણ કાર્ય મંત્રીને ફાળવી શકાય.”

૬૨. ઉપરોક્ત કરવામાં આવેલી ચર્ચાના પ્રકાશમાં, આ તબક્કે જો ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩નું પરીક્ષણ કરવામાં આવે, તો તે નીચે મુજબ વાંચાય છે:

“ ૩. લોકાયુક્તની નિમણૂક.(૧) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર તપાસો હાથ ધરવાના હેતુસર, રાજ્યપાલ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રા હેઠળના પોર્ટ દ્વારા, લોકાયુક્ત તરીકે ઓળખાવાની વ્યક્તિની નિમણૂક કરશે.પરંતુ એ શરતે કે લોકાયુક્તની નિમણૂક વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી કરવામાં આવશે અને જ્યાં એવી નિમણૂક એવા સમયે કરવાની હોય જ્યારે ગુજરાત રાજ્યની વિધાનસભા વિઘટિત કરવામાં આવી હોય અથવા બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૫૬ હેઠળની જાહેરાત ગુજરાત રાજ્યમાં અમલમાં હોય, તેવા પ્રસંગોને બાદ કરતાં, વિધાનસભામાં વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પણ પરામર્શ કર્યા પછી, અથવા જો એવો કોઈ નેતા ન હોય, તો તે ગૃહમાં વિરોધ પક્ષના સભ્યો દ્વારા આ હેતુસર ચૂંટવામાં આવેલ વ્યક્તિ સાથે, અધ્યક્ષ જે રીતે નિર્દેશ આપે તે રીતમાં, પરામર્શ કર્યા પછી કરવામાં

આવશે.(૨) કોઈ વ્યક્તિ લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક માટે પાત્ર ગણાશે નહીં, જો સુધી તે વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ ન હોય અથવા રહી ચૂક્યો ન હોય.(૩) લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરાયેલ દરેક વ્યક્તિએ, પોતાના પદનો કાર્યભાર સંભાળતા પહેલાં, રાજ્યપાલ સમક્ષ અથવા તેના દ્વારા તે હેતુ માટે નિયુક્ત કરાયેલ કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ, પ્રથમ અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે નિર્ધારિત પ્રરૂપમાં, શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી અને તેને હસ્તાક્ષરિત કરવી.”

૬૩. કાયદામાં એવો કોઈ સંકેત દેખાતો નથી, તો વધુમાં વધુ મજબૂત અને સ્પષ્ટ સંકેત તો ક્યારેય નથી, જે આ અદાલતને એવું ધારણ કરવા પ્રેરિત કરે કે ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩ હેઠળની નિમણૂક મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ હેઠળ થવાની નહોતી. વિપરીત રીતે, તમામ સંકેતો એ દર્શાવે છે કે આ નિમણૂક મૂળભૂત રીતે રાજ્યપાલ દ્વારા માત્ર સહાય અને સલાહના આધારે જ કરવી આવશ્યક છે અને આ કાયદા દ્વારા એવી કોઈ વિવેકાધીન સત્તા અનુમતિપ્રાપ્ત કરવામાં આવી નથી, જે સંવિધાનની રચનાને અને વિશેષ કરીને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૩ અને ૧૬૬ ને ધ્યાનમાં લઈને ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

અહીં એ નોંધવું પણ આવશ્યક છે કે ગુજરાત સરકારના કાર્યનિયમો મુજબ લોકાયુક્તની નિમણૂકનો વિષય ક્રમવાર ૩૬(એ) તરીકે ગુજરાત સરકાર કાર્યનિયમો, ૧૯૯૦ માં શીર્ષકિત છે. આ નિયમોના ભાગ ૨ હેઠળ આ વિષય સામાન્ય વહીવટ વિભાગ (જી.એ.ડી.) ને ફાળવવામાં આવ્યો છે અને તેથી રાજ્યપાલ દ્વારા કાર્યનું વિશિષ્ટ ફાળવણી કરવામાં આવી છે. સામાવાળા પક્ષની એ દલીલ સ્વીકારીએ કે અનુચ્છેદ ૧૬૬ ને ફરજિયાત તરીકે નહીં પરંતુ માર્ગદર્શક સ્વરૂપે અર્થઘટિત કરવો જોઈએ, તો પણ તે આ હકીકતનો સંકેત આપે છે કે આ એવો ક્ષેત્ર છે જ્યાં સંવિધાન હેઠળની વિવેકાધીન સત્તાનો ઉપયોગ રાજ્યપાલ દ્વારા કરવો અનુમાનિત નહોતો.

મેસર્સ રાજુરેશ્વર અસોસિયેટ્સ વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર એન્ડ અધર્સ, જે એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ સર્વોચ્ચ અદાલત ૩૭૭૦ માં અહેવાલિત છે, તે કેસમાં મહારાષ્ટ્ર સરકારના કાર્યનિયમ ૧૧(૨) મુજબ આવી પરિસ્થિતિમાં, નાણાં વિભાગની અસહમતિ હોવા છતાં, મુદ્દો મંત્રીમંડળ સમક્ષ મૂકવો આવશ્યક હતો, તેમ છતાં મુખ્યમંત્રીએ અનૌપચારિક રીતે તે મુદ્દો મંત્રીમંડળ સમક્ષ ન મૂકવા દિશાનિર્દેશ આપ્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલતે કાર્યનિયમોને આ રીતે બાજુ પર મૂકી દેવાની પદ્ધતિને અસ્વીકાર કરતાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું હતું :

“૪૬ મંત્રીમંડળ સમક્ષ મામલો મૂકવાની જરૂર નહોતી, એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચવા માટે નાંદેડ મિલના કેસ ઉપર રાખવામાં

આવેલો આધાર સંપૂર્ણપણે ગેરલાગુ છે. એવો નિર્ણય મંત્રીમંડળનો નહોતો કે આવા મામલાઓ તેની સમક્ષ મૂકવા ન જોઈએ. મુખ્ય સચિવની નોંધમાં જણાવ્યા મુજબ, મુખ્યમંત્રીએ અનોપચારિક રીતે આવો દિશાનિર્દેશ આપ્યો હોવાનો અનુમાન રાખીએ, તો પણ કાર્યનિયમો હેઠળની આવશ્યકતા કોઈપણ વ્યક્તિગત અધિકારી દ્વારા બાજુ પર મૂકી શકાતી નહોતી.”

૬૪. આવો જ સમાન પ્રશ્ન પટણા વડી અદાલત સમક્ષ ઊભો થયો હતો, જેમાં પ્રશ્ન એ હતો કે બિહાર લોકાયુક્ત અધિનિયમ હેઠળ લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવાની સત્તા રાજ્યપાલને હતી કે નહીં. રામ નગીના સિંહ અને અન્ય વિ. એસ. વી. સોહની અને અન્ય (પૂર્વોક્ત) ના કેસમાં, પટણા વડી અદાલતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવું ઠરાવ્યું હતું કે લોકાયુક્તની નિમણૂક રાજ્યપાલ દ્વારા માત્ર મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહના આધારે જ થઈ શકે અને સ્વતંત્ર રીતે નહીં, જે નીચે મુજબ છે:

“૨૦. વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલે આગળ ધપાવેલ અતિશય દલીલનો નિર્ણય કર્યા વિના, મને એવું પ્રતિત થાય છે કે સામાન્ય રીતે જ્યારે કોઈ સત્તા, ભલે કાયદા દ્વારા, રાજ્યપાલમાં નિહિત કરવામાં આવે, ત્યારે તેમને મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવાનું હોય છે. માત્ર એટલા માટે કે તે કાયદા દ્વારા પ્રદાન

કરવામાં આવી છે, તે કાર્યપાલક સત્તા રહેતી નથી એવું થતું નથી.
 જો આવું માનવામાં આવે કે કોઈપણ કાયદામાં માત્ર "રાજ્યપાલ"
 શબ્દનો ઉપયોગ કરવાથી વિધાનમંડળનો આશય 'ઇઓ નોમિને'
 સત્તા પ્રદાન કરવાનો હતો, તો તે બંધારણીય યોજનાને નિષ્ફળ
 બનાવનારું થાય. હકીકતમાં, અનુમાન તો તેના વિરુદ્ધ હોવું
 જોઈએ. જ્યારે બંધારણીય યોજનાના અનુસંધાને રાજ્યપાલને
 મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવાનું હોય છે, ત્યારે
 કોઈપણ કાયદામાં રાજ્યપાલ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ, દરેક
 સંજોગોમાં, અને જ્યાં સુધી તેના વિરોધમાં મજબૂત આશય
 અનુમાનિત ન થઈ શકે, ત્યાં સુધી મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ
 પર કાર્ય કરનાર રાજ્યપાલ એવો જ થાય. અન્ય કોઈ અર્થઘટન
 બંધારણીય યોજનાને ખોરવી નાખે. ભલે વિધાનમંડળને
 રાજ્યપાલને 'ઇઓ નોમિને' સત્તાઓ સોંપવી સંભવ હોય, તથાપિ
 હાલના કાયદા સુધી મર્યાદિત રીતે જોવામાં આવે તો, મારા મત
 મુજબ, એવું કરવામાં આવ્યું નથી. રાજ્યપાલને વિધાનમંડળે
 'ઇઓ નોમિને' સત્તાઓ સોંપી છે એવા નિષ્કર્ષે પહોંચવા માટે
 સંબંધિત કાયદામાં બહુ જ પ્રબળ સંકેતો હોવા આવશ્યક છે; કારણ
 કે, જેમ અગાઉ સમજાવ્યું છે તેમ, એક અર્થમાં તે સંસદીય
 શાસનપદ્ધતિના તત્ત્વના વિરુદ્ધ જાય છે, જે બંધારણના મૂળભૂત

સ્વીકાર્યોમાંથી એક છે. હાલના કાયદામાં મને એવો કોઈ સંકેત મળતો નથી. તેના વિપરીત, સંકેતો તો વિરોધમાં છે. ઓર્ડિનન્સની કલમ ૩ જણાવે છે કે રાજ્યપાલ તેમના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રાંક હેઠળના વોરંટ દ્વારા, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને વિપક્ષના નેતાની સલાહ-મશવરા પછી, લોકાયુક્તની નિમણૂક કરશે. જો રાજ્યપાલે 'ઇઓ નોમિને' કાર્ય કરવાનું હોય, તો તેનો અર્થ એ થાય કે વિપક્ષના નેતાની અસરકારક ભૂમિકા હોવા છતાં રાજ્ય સરકારનો નિમણૂકમાં કોઈ હિસ્સો જ ન રહે. જ્યાં સુધી કાયદામાં એવું કંઈ ન હોય કે જે અપરિહાર્ય રીતે આ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય કે વિધાનમંડળે આ નિમણૂક કરતી વખતે મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહનો વિચાર જ કર્યો ન હતો, ત્યાં સુધી આવી સ્થિતિ કલ્પનાતીત લાગે છે. વધુમાં, મારા મત મુજબ, ઓર્ડિનન્સની કલમ ૩ માં રાજ્યપાલ શબ્દનો ઉપયોગ યોગ્ય હતો, કારણ કે તે કલમ રાજ્યપાલના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રાંક હેઠળ વોરંટ જારી કરવાની કલ્પના કરે છે. આ તમામ બાબતોને ધ્યાનમાં લેતા, હું એ મતનો છું કે કલમ ૩ મુજબ કલ્પિત લોકાયુક્તની નિમણૂક રાજ્યપાલ દ્વારા મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહથી જ થવાની છે."

XXX XXX XXX

૨૬. અરજદારોની તરફથી ઉઠાવવામાં આવેલ બીજી આક્ષેપ એ છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૩ (૩) માં આવેલ “પૂછપરછ” શબ્દપ્રયોગ એવા કેસોમાં લાગુ પડતો નથી જ્યાં તો હકીકતો સ્વીકારેલી હોય અથવા તમામ સંબંધિત અને મહત્વપૂર્ણ હકીકતો અદાલત સમક્ષ મુકવામાં આવેલી હોય અને તે માત્ર એક જ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય. જ્યાં નોંધ પર રહેલી સામગ્રીને જોઈને નિર્ણય પર આવવાનું હોય, ત્યાં સ્પષ્ટ છે કે કોઈપણ નિષ્કર્ષ માત્ર પૂછપરછ પછી જ આવી શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં અદાલત ખરેખર મુદ્દાની પૂછપરછ કરે છે. વધુમાં, મારા મત મુજબ, જ્યાં કોઈ નિર્ણયનો આધાર કોઈ હકીકતનું અસ્તિત્વ કે અનસ્તિત્વ હોય, ત્યાં એવું કહી શકાતું નથી કે અદાલત તેની પૂછપરછ કરતી નથી, ભલે એવો નિષ્કર્ષ તે અસ્તિત્વ કે અનસ્તિત્વના આધારે જ આવે. તેથી, સ્પષ્ટ છે કે હકીકતો સ્વીકારેલી હોય ત્યારે પણ, કોઈ પક્ષકારને ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં રાહત આપવાના પ્રશ્નમાં અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર અથવા સત્તાના ઉપયોગ માટે જે બાબત અથવા મુદ્દાની પૂર્વઆવશ્યકતા હોય, તેની પૂછપરછ કર્યા વિના કોઈ નિષ્કર્ષ સંભવ નથી. આથી, જો વિવાદિત હકીકત સ્વીકારવામાં આવી હોય તો અદાલતે તેની પૂછપરછ કરવાની નથી એવું કહેવું યોગ્ય નહીં ઠરે. અહીં પ્રતિબંધ પૂછપરછ પર છે, અને પક્ષકાર

હકીકતો સાબિત કે ખંડન કરવા માટે જેને પુરાવા તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કરે છે તેના પર નથી. મુદ્દો તો વિવાદની મૂળ રચનામાં જ અંતર્નિહિત છે.૨૭. અરજદારો તરફથી વિદ્વાન વકીલે વધુમાં દલીલ કરી કે કલમ ૧૬૩ (૩) રાજ્યના હિતમાં વિશેષાધિકાર સર્જે છે અને તે છોડવામાં આવી શકે તેવી છે. આ કેસમાં, એમ કહેવામાં આવે છે કે, તે વાસ્તવમાં છોડવામાં આવી છે. પરંતુ, હું આ કલમને જેમ વાંચું છું, તેમ મને લાગતું નથી કે તેમાં વિશેષાધિકારનો કોઈ પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે. આ કલમ નિર્ધારિત બાબતો અંગે તપાસ કરવા માટેની અદાલતની અધિકારિતામાં અવરોધ મૂકે છે. વિશેષાધિકાર અને અદાલતની અધિકારિતામાં અવરોધ વચ્ચે સ્પષ્ટ ફરક છે. આ કલમ કોઈ વિશેષાધિકાર સર્જતી નથી, પરંતુ તે એવું અવલોકન કરે છે કે કેટલીક બાબતોની અદાલતો દ્વારા પૂછપરછ કરવામાં નહીં આવે.૫૫ આ દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો, બંધારણની કલમ ૧૬૩ (૩) સાથે સંબંધિત અંતિમ દલીલ પણ સ્વીકારી શકાય તેવી નથી.”

૬૫. અજિત કુમાર વગેરે વિ. ઝારખંડ રાજ્ય અને અન્ય વગેરે (ઉપરોક્ત) ના મામલામાં, ન્યાયાધીશોમાંના એક (જે. ઇકબાલ) એ લોકાયુક્તની નિમણૂકમાં રાજ્યપાલની સત્તાઓ અંગે નીચે મુજબ વિચાર કર્યો હતો:

“૨૩. ઉપરોક્ત શમશેર સિંહના મામલામાં નિર્ધારિત અનુપાતને સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. એન્ડ ઓર્સ. વિ. ડૉ. યશવંત ત્ર્યંબક, (૧૯૯૬) ૨ એસ.સી.સી. ૩૦૫, ના મામલામાં ફરી અનુસર્ચો હતો અને એમ ઠરાવ્યું હતું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૩(૧) હેઠળ, બંધારણ દ્વારા રાજ્યપાલને તેમના વિવેકાધિકારે બજાવવાની આવશ્યકતા ધરાવતા કાર્યોને બાદ કરતાં, રાજ્યપાલ મંત્રીમંડળની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરે છે. રાજ્યપાલમાં નિહિત કોઈપણ કાર્ય, તે કાર્યપાલક, વિધાનાત્મક અથવા અર્ધ-ન્યાયિક સ્વરૂપનું હોય અને તે બંધારણ દ્વારા કે કોઈ કાયદા દ્વારા નિહિત કરવામાં આવ્યું હોય, તો વ્યવહારના નિયમો દ્વારા સોંપી શકાય છે, જો સુધી આવી બંધારણીય અથવા કાનૂની જોગવાઈ દ્વારા તેના વિરુદ્ધ સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હોય.૨૪. જેમ નોંધવામાં આવ્યું છે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૬(૩) રાજ્ય સરકારના કાર્યના વધુ સુગમ વ્યવહાર માટે નિયમો બનાવવાની સત્તા રાજ્યપાલને આપે છે. આ સત્તાનો ઉપયોગ કરીને બિહારના રાજ્યપાલે કાર્યપાલક કાર્યના નિયમો તરીકે ઓળખાતા નિયમો ઘડ્યા છે, જેને ઝારખંડ રાજ્યમાં લાગુ કરવામાં આવ્યા છે. રાજ્યનું કાર્ય જટિલ સ્વરૂપનું છે અને અનિવાર્ય રીતે મોટી સંખ્યામાં અધિકારીઓ અને સત્તાધિકારીઓની એજન્સી દ્વારા ચલાવવાનું રહે

છે. આ સત્ય છે કે રાજ્યપાલે પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ મંત્રિપરીષદની મદદ અને સલાહથી કરવો રહે છે, પરંતુ મંત્રિપરીષદ માત્ર સલાહકાર કરતાં વધુ કંઈ નથી. ખાસ કાયદા હેઠળ તેમાં નિહિત સત્તાનો નિર્ણય કરતી વખતે, મંત્રિપરીષદની સલાહ સ્વીકારવી કે ન સ્વીકારવી તે રાજ્યપાલ ઉપર નિર્ભર છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે બરિષ્ઠતર સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ એન્ડ અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૩ એસ.સી. ૩૯૫ ના કેસમાં, મંત્રિપરીષદની મદદ અને સલાહ ક્યારે રાજ્યની કાર્યવાહી બનશે તે પ્રશ્ન પર વિચાર કરતી વખતે, આ પ્રમાણે અવલોકન કર્યું હતું:

“રાજ્યનું કાર્ય જટિલ છે અને અનિવાર્ય રીતે મોટી સંખ્યામાં અધિકારીઓ અને સત્તાધિકારીઓની એજન્સી દ્વારા ચલાવવાનું રહે છે. તેથી બંધારણ એવું માંગે છે, અને તેવી જ રીતે પેપ્સુના રાજપ્રમુખ દ્વારા ઘડાયેલા કાર્યના નિયમોમાં પણ એવી જ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે કાર્યવાહી સંબંધિત સત્તાધિકારીએ રાજપ્રમુખના નામે કરવી જોઈએ. જ્યાં સુધી આ ઔપચારિકતા પાલન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ કાર્યવાહી રાજ્યની કાર્યવાહી તરીકે અથવા તેથી રાજપ્રમુખની કાર્યવાહી તરીકે ગણાવી શકાય નહીં. અમે વધુમાં નોંધીએ કે, બંધારણીય રીતે કહીએ તો, મંત્રી માત્ર સલાહકાર કરતાં વધુ નથી અને રાજ્યના મથાળે રહેલા

રાજ્યપાલ અથવા રાજપ્રમુખે પોતાની મંત્રિપરીષદની મદદ અને સલાહથી કાર્ય કરવાનું રહે છે. તેથી, જ્યાં સુધી આવી સલાહ રાજ્યપાલ દ્વારા સ્વીકારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ નિર્દિષ્ટ બાબત અંગે મંત્રી અથવા મંત્રિપરીષદ જે કંઈ કહે તે રાજ્યની કાર્યવાહી બનતી નથી, જ્યાં સુધી મંત્રિપરીષદની સલાહ રાજ્યના મથાળે રહેલા વ્યક્તિ દ્વારા સ્વીકારવામાં ન આવે અથવા સ્વીકારવામાં આવી હોવાનું માનવામાં ન આવે. ખરેખર, એવું શક્ય છે કે કોઈ વિશિષ્ટ તબક્કે કોઈ નિર્દિષ્ટ બાબત અંગે એક મત વ્યક્ત કર્યા પછી, મંત્રી અથવા મંત્રિપરીષદ સંપૂર્ણપણે ભિન્ન એવો બીજો મત વ્યક્ત કરે, જે અગાઉના મતના સંપૂર્ણ વિરોધમાં હોય; તો તે પૈકી કયું ‘રાજ્ય સરકારનો આદેશ’ ગણાવી શકાય? તેથી, કોઈ મતને સરકારના નિર્ણયનું સ્વરૂપ આપવા માટે તે સંબંધિત વ્યક્તિને સંપ્રેષિત કરવો જરૂરી છે.

XXX XXX XXX

આ વિભાગીય ખંડપીઠના સભ્ય ન્યાયાધીશે સહમતી આપતા ચુકાદામાં (એસ.જે. મુખોપાધ્યાય, ન્યાયમુર્તિ) એ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવું ધારણ કર્યું હતું કે જ્યાં સુધી બંધારણ અપવાદરૂપે વિશિષ્ટ જોગવાઈ કરીને નિર્ધારિત ન કરે, ત્યાં સુધી રાજ્યપાલે મુખ્યમંત્રીના અધ્યક્ષસ્થાને આવેલા

મંત્રિપરીષદની સહાય અને સલાહ પર કાર્ય કરવું આવશ્યક છે, તેના હેઠળ આ મુદ્દા અંગેના નિષ્કર્ષ નીચે મુજબ છે:

૪૩. તેમ છતાં, હું એટલું ઉમેરું છું કે લોકાયુક્તની નિમણૂક જે રીતે હાથ ધરવામાં આવી તે રીત વિશિષ્ટ છે; તે માત્ર કાયદાની જોગવાઈઓના વિરોધમાં જ નહીં, પરંતુ તેની ભાવનાના પણ વિરોધમાં છે.

લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવાની સત્તા રાજ્યના રાજ્યપાલમાં નિહિત છે. લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૭૩ ની કલમ ૩ મુજબ, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે આવશ્યક પરામર્શ કર્યા પછી, રાજ્યપાલે પોતાના હસ્તાક્ષર અને મહોરવાળા વોરંટ દ્વારા તે નિમણૂક કરવી રહી છે. અધિનિયમ હેઠળ ક્યાંય પણ રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી સાથે કોઈ પરામર્શ કરવો એવી કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી.

ભલે એવો પરામર્શ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે કરવાનો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હોય, તો પણ શું એવું કહી શકાય કે કાયદાના આ સર્જને મુખ્ય મંત્રી ને પરામર્શના ક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો? સ્પષ્ટ છે કે, તેનો જવાબ

‘નકારાત્મક’માં જ આવશે, જેનાં કારણો નીચે મુજબ ચર્ચવામાં આવ્યા છે:

મુખ્ય મંત્રી મંત્રીપરિષદના પ્રમુખ છે. ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૬૩ મુજબ, મુખ્ય મંત્રી ના પ્રમુખપદ હેઠળની મંત્રીપરિષદ રાજ્યપાલને તેમની તમામ કાર્યોના નિર્વહમાં સહાય અને સલાહ આપવાની હોય છે. અપવાદો ત્યાં સુધી છે જ્યાં સુધી સંવિધાન દ્વારા અથવા તેના હેઠળ રાજ્યપાલને તેમના કાર્યો પૈકી કોઈ કાર્ય કે કાર્યો પોતાનાં વિવેકાધિકારે બજાવવાની આવશ્યકતા હોય.

લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૭૩ હેઠળ લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવાની રાજ્યપાલની સત્તા એવી કોઈ અસાધારણ બાબત નથી કે જે રાજ્યપાલે સંવિધાન હેઠળ પોતાના વિવેકાધિકારે બજાવવાની હોય. તેથી, મંત્રીપરિષદના પ્રમુખ તરીકે મુખ્ય મંત્રી લોકાયુક્તની નિમણૂકના વિષયમાં સ્વયંસ્ફૂર્ત રીતે આવરી લેવાશે, કારણ કે આવી નિમણૂક રાજ્યપાલે મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહથી કરવાની છે અને તે સંવિધાન હેઠળ સોંપવામાં આવેલી કોઈ અપવાદરૂપ સત્તા નથી.”

ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૩ માં, વિધાનસભા વિઘટિત થયેલી હોય ત્યારે પણ નિયુક્તિ કરવાની જોગવાઈ કરવામા આવી છે, પરંતુ તે પણ રાજ્યપાલની સ્વતંત્ર સત્તાઓ અંગે કોઈ સંકેત આપતું નથી અને આવી પરિસ્થિતિમાં રાજ્યપાલે પ્રધાનમંત્રીના અધ્યક્ષસ્થાને આવેલી મંત્રિપરીષદની મદદ અને સલાહ પર કાર્ય કરવું આવશ્યક છે. તેથી, રાજ્યપાલ આ શબ્દરચનામાંથી પોતાની સત્તાઓ ઉપજી કાઢી શકતા નથી અને સત્તાઓનો સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરવાનો આગ્રહ પણ રાખી શકતા નથી. નિશ્ચિતપણે, આ અધિનિયમ સંવિધાનિક આવશ્યકતાઓથી કોઈ વિમુખતા સૂચવતું નથી.આ મુદ્દો પૂર્ણ કરતાં પહેલાં, રાજ્યપાલે સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાનું હોય તેવા અપવાદો, જે સંવિધાન દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે, તે સમશેર સિંહના કેસમાં (ઉપરોક્ત) માંથી પુનઃઉત્પન્ન કરવાનું જરૂરી છે:—

“૯. પ્રથમ, રાજ્યપાલના અનેક સંવિધાનિક કાર્યો, સત્તાઓ અને ફરજો છે. આ તેમને રાજ્યપાલ તરીકેના પદનામે પ્રદાન કરવામાં આવ્યા છે. રાજ્યપાલને, સંવિધાન મુજબ અને સંવિધાન હેઠળ, અનેક બાબતોમાં પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરવું આવશ્યક છે. રાજ્યપાલના પદનામે રહેલા આ બંધારણીય કાર્યો અને સત્તાઓ તેમજ રાજ્યપાલના વિવેકાધિકારે રહેલા આ કાર્યો અને સત્તાઓ, અનુચ્છેદ ૧૫૪ને અનુચ્છેદ ૧૬૨ સાથે વાંચવાથી થતા અર્થની

અંદર રાજ્યની કારોબારી સત્તાઓ નથી.૧૦. બીજું, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૩ હેઠળ રાજ્યપાલ, જ્યારે તે રાજ્યની કાર્યપાલક સત્તાનો ઉપયોગ કરી રહ્યો હોય ત્યારે, પોતાની મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ લઈ શકે છે. રાજ્યપાલ પોતાની મંત્રિસભાની સહાય અને સલાહ વિના સત્તાઓ અને કાર્યોનો ઉપયોગ ત્યારે કરી શકે છે, જ્યારે બંધારણ દ્વારા અથવા તેના હેઠળ તેને પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા હોય, જ્યાં રાજ્યપાલ તરીકે તેના પર ઈઓ નોમિની દ્વારા નિષ્ઠાપૂર્વક સોંપાયેલ બંધારણીય કાર્યોનો તેને ઉપયોગ કરવો આવશ્યક હોય.૨૦. જ્યાં રાજ્યપાલની સત્તાઓ અને કાર્યોના સંબંધમાં “પોતાના વિવેકાધિકારે કાર્ય કરે છે” એવો અભિવ્યક્તિપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે લેખો એવા છે જે રાજ્યપાલની વિશેષ જવાબદારીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ લેખો ૩૭૧એ(૧)(બી), ૩૭૧એ(એલ)(ડી), ૩૭૧એ(૨)(બી) અને ૩૭૧(એ) (૨) (એફ) છે. છઠ્ઠી અનુસૂચીમાં બે પરિચ્છેદો, એટલે કે ૯(૨) અને ૧૮(૩), એવા છે જેમાં “પોતાના વિવેકાધિકારે” એવા શબ્દોનો ઉપયોગ જિલ્લા પરિષદને લાઈસન્સધારકો અથવા પટ્ટાધારકો દ્વારા, ખનિજોની શોધખોળ કરવા અથવા ખનિજોના ઉત્પાદન માટે, ચૂકવવાપાત્ર રોયલ્ટીની રકમના નિર્ધારણના સંબંધમાં

કરવામાં આવ્યો છે. પરિષદ ૧૮(૩) જાન્યુઆરી ૨૧, ૧૯૭૨થી અમલમાં રહે તે રીતે કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે.૨૧. અનુચ્છેદ ૩૭૧એ(૧)(બી) માં સમાવાયેલ જોગવાઈઓ નાગાલેન્ડ રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા બાબતે નાગાલેન્ડના રાજ્યપાલની વિશેષ જવાબદારી અને શું કાર્યવાહી કરવામાં આવવી તે અંગે તેમના વ્યક્તિગત નિર્ણયાધિકારના ઉપયોગ વિશે જણાવે છે. પરંતુકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે રાજ્યપાલે પોતાના વિવેકાધિકારથી લીધેલો નિર્ણય અંતિમ રહેશે અને તેને પડકારવામાં આવશે નહીં.

૨૨. અનુચ્છેદ ૩૭૧એ(૧)(ડી) મુજબ રાજ્યપાલ પોતાના વિવેકાધિકારથી તુએનસાંગ જિલ્લામાં પ્રાદેશિક પરિષદની રચના અંગે નિયમો બનાવશે.૨૩. અનુચ્છેદ ૩૭૧એ (૨)(બી) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેમાં ઉદ્દેખિત અવધિઓ માટે રાજ્યપાલ પોતાના વિવેકાધિકારે તુએન્સાંગ જિલ્લો અને રાજ્યના બાકીના ભાગ વચ્ચે ચોક્કસ નાણાંનો સમતાપૂર્વક વહેંચણ કરવાની વ્યવસ્થા કરશે.૨૪. અનુચ્છેદ ૩૭૧એ(૨)(એફ) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તુએનસાંગ જિલ્લામાં સંબંધિત તમામ બાબતો અંગેનો અંતિમ નિર્ણય રાજ્યપાલ તેમના સ્વવિવેકાધિકારથી કરશે.”

૬૬. ઉપર અહીં થયેલી ચર્ચાથી આ રીતે નિષ્કર્ષ પર આવી શકાય છે કે સંસદીય પ્રજાસત્તાકની પદ્ધતિમાં રાજ્યપાલ, ભલે કાર્યપાલક સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતા હોય, તથાપિ આ સત્તાઓનો ઉપયોગ મુખ્ય મંત્રી ના અધ્યક્ષસ્થાને રહેલી મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહથી જ કરવો આવશ્યક છે, જો સુધી બંધારણીય જોગવાઈઓ રાજ્યપાલને વ્યક્તિગત વિવેકાધિકારની મંજૂરી આપતા ક્ષેત્રોને અલગ કરીને દર્શાવતી ન હોય.

વધુમાં, બંધારણીય વડા એવા રાજ્યપાલના નામે કરવામાં આવનાર તમામ કાર્યપાલક કાર્યો, કારોબારી નિયમો મુજબ જ કરવામાં આવવાનાં હોય છે અને નિયમોમાં વિષયોની ફાળવણીથી તે વિષય અંગે કઈ સત્તા સક્ષમ છે તે નક્કી થાય છે અને આવા વિષય અંગેનો નિર્ણય કારોબારી નિયમોમાં નિર્દિષ્ટ એવી જ સત્તા પાસે રહેલો હોય છે. તેમ છતાં, તાત્પર્યમાં, કારોબારી નિયમો હેઠળ રાજ્યપાલના નામે સ્પષ્ટપણે લેવામાં આવેલા દરેક નિર્ણય માટે સામૂહિક જવાબદારી મુખ્ય મંત્રી ના અધ્યક્ષસ્થાને રહેલી મંત્રિપરિષદ પર જ આવતી હોય છે.

ગુજરાત રાજ્ય માટે લોકાયુક્તની નિમણૂક, કારોબારી નિયમોના ક્ષેત્રમાં આવતી હોવાથી (ગુજરાત સરકારના કારોબારના નિયમો, ૧૯૯૦ ની પ્રથમ અનુસૂચિ, મુદ્દા નંબર ૩૬અ), અને અધિનિયમમાં રાજ્યપાલને વ્યક્તિગત વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા સોંપવામાં આવી હોય તેવો

કોઈ સંકેત તો દૂર રહ્યો, મજબૂત સંકેત પણ ન હોવાથી, લોકાયુક્તની નિમણૂક ભલે સ્પષ્ટપણે રાજ્યપાલના નામે કરવામાં આવતી હોય, લોકાયુક્તની નિમણૂક માત્ર મુખ્ય મંત્રી ના અધ્યક્ષસ્થાને રહેલી મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહ પર જ થવી જોઈએ.

૬૭. આવી પરિસ્થિતિમાં, હાલના કેસમાં લોકાયુક્તની કરવામાં આવેલ નિમણૂક ન્યાયસંગત છે કે નહીં અને શું એવા પ્રબળ કારણો અસ્તિત્વમાં હતા, જેઓ બંધારણની કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈઓમાંથી ઉપજતા અથવા અન્યથા રાજ્યપાલને આવા અધિકારોનો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ કરવાની મંજૂરી આપી શક્યા હોત, તે બાબતનો ઉદ્દેખ આ ચુકાદામાં આગળ કરવામાં આવશે.

લોકાયુક્તનું કાર્યાલય— શું અદાલત છે અથવા અદાલતના લક્ષણો ધરાવે છે:

૬૮. લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ જોગવાઈ મુજબ, નિયુક્તિ સ્પષ્ટપણે રાજ્યપાલ દ્વારા મુખ્ય મંત્રી ના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રિપરિષદની સહાય અને સલાહ પર કરવાની છે, અને તે માટે તેઓએ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તથા વિરોધ પક્ષના નેતાની પરામર્શ બાદ તેવી નિયુક્તિ કરવી આવશ્યક છે. અને, તેથી બીજો મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન આગળ આવે છે કે લોકાયુક્તનું પદ અદાલત છે કે નહીં અથવા તેને અદાલતના લક્ષણો પ્રાપ્ત છે કે નહીં.

આ પ્રશ્ન મહત્વનો બને છે, કારણ કે તે આવી નિયુક્તિ કરતી વખતે દરેક પદાધિકારીની સત્તાની વ્યાપ્તિ નક્કી કરશે, અને અદાલતો માટેના

ન્યાયાધીશો તથા અધ્યક્ષ અધિકારીઓની નિયુક્તિ બાબતે સર્વોચ્ચ અદાલતે પ્રતિપાદિત કરેલા કાયદાના અમલ પર પણ તેનો મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ પડશે, તેમજ તેવી સંસ્થાઓ/પદો પર પણ, જેઓને અદાલતો તરીકે ઓળખાવી શકાય અથવા જેઓ પાસે અદાલતોના લક્ષણો હોય.

૬૯. આ પ્રશ્નની તપાસ કરતા પહેલાં, વર્તમાન લોકાયુક્ત અધિનિયમની રચનાને ધ્યાનમાં લેવું સંબંધિત રહેશે. આ પ્રશ્નના હેતુસર સંબંધિત જોગવાઈઓ કલમ ૩, ૪, ૫, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ અને ૧૨ માં છે:

" ૩. લોકાયુક્તની નિમણૂક.(૧) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર તપાસો હાથ ધરવાના હેતુસર, રાજ્યપાલ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રા હેઠળના વોરંટ દ્વારા, લોકાયુક્ત તરીકે ઓળખાવાનાર વ્યક્તિની નિમણૂક કરશે:

પરંતુ એ શરતે કે લોકાયુક્તની નિમણૂક પરામર્શ કર્યા બાદ કરવામાં આવશે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને, સિવાય તેવા પ્રસંગે જ્યારે આવી નિમણૂક ગુજરાત રાજ્યની વિધાનસભા વિઘટિત થયેલી હોય અથવા બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૫૬ હેઠળનું જાહેરનામું ગુજરાત રાજ્યમાં અમલમાં હોય ત્યારે કરવાની હોય, વિધાનસભામાં વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પણ પરામર્શ કર્યા પછી, અથવા જો એવો કોઈ નેતા ન હોય તો તે ગૃહમાં વિરોધ પક્ષના

સભ્યો દ્વારા આ હેતુસર અધ્યક્ષ સૂચવે તેવી રીતથી ચૂંટાયેલ વ્યક્તિ સાથે પણ પરામર્શ કર્યા પછી.(૨) કોઈ વ્યક્તિ લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્તિ માટે પાત્ર ગણાશે નહીં, સિવાય કે તે વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ હોય અથવા રહી ચૂક્યો હોય.(૩) લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવેલ દરેક વ્યક્તિએ, પોતાના પદનો કાર્યભાર સંભાળે તે પહેલાં, રાજ્યપાલ સમક્ષ અથવા તેમના દ્વારા તે હેતુ માટે નિયુક્ત કરાયેલ કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ, પ્રથમ અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ સ્વરૂપમાં શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી અને તેના પર હસ્તાક્ષર કરવા.૪. લોકાયુક્તાના મામલામાં અયોગ્યતાઓ.(એલ) લોકાયુક્તા સંસદના સભ્ય અથવા કોઈપણ રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્ય ન હોવા જોઈએ અને વિશ્વાસપાત્રતા અથવા લાભનું કોઈપણ પદ (લોકાયુક્તા તરીકેના તેમના પદ સિવાય) ધારણ ન કરવું જોઈએ અથવા કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાયેલા ન હોવા જોઈએ અથવા કોઈ વ્યવસાય ચલાવવો નહીં અથવા કોઈ વ્યવસાયિક વ્યવહાર કરવો નહીં: અને તે મુજબ, લોકાયુક્તા તરીકે નિયુક્ત વ્યક્તિએ, પોતાના પદનો કાર્યભાર સંભાળતા પહેલાં, —(એ) જો તે સંસદનો અથવા કોઈપણ રાજ્યની વિધાનસભાનો સભ્ય હોય, તો તેવું સભ્યપદેથી રાજીનામું આપે; અથવા

(બી) જો તે વિશ્વાસનું અથવા લાભનું કોઈ પદ ધરાવતો હોય, તો તેવા પદ પરથી રાજીનામું આપે; અથવા

(સી) જો તે કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાયેલો હોય, તો તેની સાથેનો સંબંધ વિરુદ્ધ કરે; અથવા (ડી) જો તે કોઈ વ્યવસાય ચલાવતો હોય, તો તેવા વ્યવસાયના સંચાલન અને વ્યવસ્થાપન સાથેનો પોતાનો સંબંધ (માલિકીમાંથી પોતાને વંચિત કર્યા વિના) વિરિછન્ન કરે; અથવા (ઈ) જો તે કોઈ વ્યવસાયિક વ્યવસાય કરતાં હોય, તો એવા વ્યવસાયનું અનુસરણ સ્થગિત કરે. (૨) કોઈ વ્યક્તિને લોકાયુક્ત તરીકેની નિમણૂક માટે અથવા એવો કોઈ પદ ધારણ કરવાનું ચાલુ રાખવા માટે અયોગ્ય ઠરાવવામાં આવશે, જો તેના કુટુંબના કોઈ સભ્યએ રાજ્ય સરકાર સાથે કોઈ વ્યાવસાયિક કરાર કર્યો હોય અને તે કરાર અમલમાં હોય, અથવા વ્યાવસાયિક સ્વરૂપના કોઈ વ્યવસાય સંબંધે રાજ્ય સરકાર સાથે અન્ય કોઈ વ્યવહાર ધરાવતો હોય.

સ્પષ્ટીકરણ.— ઉપકલમ (૨) ના હેતુસર, "કુટુંબ" શબ્દનો અર્થ પત્ની, પતિ, પુત્ર, અવિવાહિત પુત્રી અને પુત્રવધૂ થાય છે.પ. લોકાયુક્તનો પદકાળ અને સેવાની અન્ય શરતો –

(૧) લોકાયુક્ત તરીકે નિમણૂક થયેલ દરેક વ્યક્તિ, તે પોતાના પદનો કાર્યભાર સંભાળે તે તારીખથી પાંચ વર્ષના કાર્યકાળ માટે પદ ધારણ કરશે: પરંતુ શરતે કે—(એ) લોકાયુક્ત પોતાના હસ્તાક્ષરે રાજ્યપાલને સંબોધીને લખાણ દ્વારા પોતાના પદનો રાજીનામું આપી શકે છે:(બી) લોકાયુક્તને કલમ ૬ માં નિર્દિષ્ટ રીતસર પદ પરથી દૂર કરવામાં આવી શકે છે.(૨) પદ પર રહેવું બંધ થતાં, લોકાયુક્ત ગુજરાત સરકાર હેઠળ વધુ કોઈ રોજગાર માટે (લોકાયુક્ત તરીકે અથવા અન્ય કોઈ પણ હેસિયતમાં હોય તે) અથવા કલમ ૨ની ઉપકલમ (૭)ના ઉપખંડો (બી), (સી) અને (ડી)માં ઉલ્લેખિત તેવી કોઈ સરકારી કંપની, નિગમ અથવા યુનિવર્સિટીમાં કોઈપણ રોજગાર માટે અથવા પદ માટે અયોગ્ય રહેશે.(૩) બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલ હોય તે મુજબનો પગાર લોકાયુક્તને ચૂકવવામાં આવશે.(૪) લોકાયુક્તને ચૂકવવાપાત્ર ભથ્થાં અને પેન્શન તથા તેની સેવાની અન્ય શરતો, જેમ નિર્ધારિત કરવામાં આવે તેમ રહેશે: [(૫) લોકાયુક્તને ચૂકવવાપાત્ર અથવા તેના સંબંધિત પગાર, ભથ્થું અને પેન્શન રાજ્યની સંચિત નિધિ પર ભારિત ખર્ચ ગણાશે]પરંતુ એવી શરતે કે, લોકાયુક્તાને ચૂકવવાપાત્ર ભથ્થાં અને પેન્શન તથા તેની સેવાની અન્ય શરતો નિર્ધારિત કરતી વખતે, [વડી અદાલતના

મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને ચૂકવવાપાત્ર ભથ્થાં અને પેન્શન તથા તેની
 સેવાની અન્ય શરતો]નું ધ્યાન રાખવામાં આવશે.આ ઉપરાંત,
 શરત એ રહે કે લોકાયુક્તને ચુકવવાપાત્ર ભથ્થાં અને પેન્શન તથા
 તેની સેવાશરતોમાં અન્ય કોઈપણ બાબતોમાં તેની નિમણૂક પછી
 તેના અનનુકૂળ રીતે ફેરફાર કરવામાં આવશે નહીં.૬. લોકાયુક્તને
 પદ પરથી દૂર કરવું. લોકાયુક્તને તેમના પદ પરથી દૂર કરવામાં
 આવશે નહીં, સિવાય કે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા
 કરવામાં આવેલી તપાસ પછી અથવા, પ્રસંગોપાત, આ હેતુ માટે
 મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ જે વડી અદાલતના અન્ય ન્યાયમુર્તિને નિમણૂક
 કરે તેવા ન્યાયમુર્તિ દ્વારા કરવામાં આવેલી તપાસ પછી, જેમાં
 લોકાયુક્તને તેમના વિરુદ્ધના આરોપોની જાણ કરવામાં આવી હોય
 અને તે આરોપોના સંબંધમાં તેમને સાંભળવાની યોગ્ય તક
 આપવામાં આવી હોય, સિદ્ધ થયેલ દુર્વર્તન અથવા અસમર્થતાના
 આધારે રાજ્યપાલ દ્વારા કરવામાં આવેલા આદેશથી ૪.૭.
 લોકાયુક્ત દ્વારા કયા મુદ્દાઓની તપાસ થઈ શકે. (૧) આ
 અધિનિયમની જોગવાઈઓના આધિન રહીને, લોકાયુક્ત કોઈપણ
 એવી કાર્યવાહી અંગે તપાસ કરી શકે છે, જે કોઈ જાહેર કાર્યકારી
 દ્વારા કરવામાં આવી હોય, અથવા તેની સામાન્ય કે વિશિષ્ટ
 મંજૂરીથી કરવામાં આવી હોય, એવા કોઈપણ કેસમાં જ્યાં એવી

કાર્યવાહી સંબંધે આક્ષેપ સમાવવામાં આવેલ ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય, અથવા લોકાયુક્તના મતાનુસાર એવી કાર્યવાહી આક્ષેપનો વિષય બની શકે છે અથવા બની શકી હોત.(૨) આ અધિનિયમ હેઠળ જે બાબત સંબંધે ફરિયાદ કરવામાં આવે છે તેવી કોઈ બાબત, લોકાયુક્તની ભલામણ પર અથવા તેની સહમતિથી સિવાય, તપાસ માટે કમિશન્સ ઓફ ઇન્ક્વાયરી અધિનિયમ, ૧૯૫૨ હેઠળ કોઈ કમિશનને મોકલવામાં આવશે નહીં: પરંતું શરતે કે, જો રાજ્ય સરકારના મત મુજબ તે બાબત અસાધારણ રીતે નિશ્ચિત જાહેર મહત્વની બાબત હોય, તો આ ઉપકલમમાં આવેલું કશુંપણ રાજ્ય સરકારને તેવી કમિશનને તપાસ માટે તે બાબત મોકલવાથી અટકાવશે નહીં.(૩) ઉપકલમ (૧) માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, લોકાયુક્ત કોઈપણ કાર્યવાહીની તપાસ આગળ વધારતા પહેલાં, તપાસ હાથ ધરવા માટે યુક્તિસંગત આધાર અસ્તિત્વમાં છે કે નહીં તે નિશ્ચિત કરવા માટે તે યોગ્ય સમજે તેવી પ્રાથમિક પૂછપરછ કરશે અને જો તેને એવું જણાય કે આવા કોઈ આધાર અસ્તિત્વમાં નથી, તો તે તે બાબત અંગે તે મુજબનું નિષ્કર્ષ નોંધશે અને ત્યારબાદ મામલો બંધ કરવામાં આવશે તથા ફરિયાદીને તે મુજબ જાણ કરવામાં આવશે.

(૪) આ કલમ હેઠળ જાહેર પદાધિકારી દ્વારા અથવા તેની

સામાન્ય કે વિશિષ્ટ મંજૂરીથી કરવામાં આવેલ કાર્યની તપાસ માત્ર એ આધારે પ્રભાવિત થવાની નથી કે એવા કાર્ય પછી તે જાહેર પદાધિકારીએ તે ક્ષમતા, જેમાં તેના દ્વારા અથવા તેની મંજૂરીથી તે કાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું, ધારણ કરવી બંધ કરી દીધી હોય અથવા તે એવો જાહેર પદાધિકારી રહ્યો ન હોય. '૮. તપાસના આધીન ન હોવા પાત્ર બાબતો.—(૧) લોકાયુક્તા કોઈપણ કાર્યવાહી અંગે તપાસ કરશે નહીં,—(એ) જે બાબતે પબ્લિક સર્વન્ટ્સ (ઈન્કવાયરીઝ) અધિનિયમ, ૧૮૫૦ (૧૮૫૦નું ૩૭) હેઠળ તેની પૂર્વ સંમતિથી ઔપચારિક અને જાહેર તપાસનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા(બી) એવી બાબતના સંબંધમાં, જે તેની ભલામણ પર અથવા તેની પૂર્વ સંમતિથી અથવા કલમ ૭ ની ઉપકલમ (૨) ના પરંતુક હેઠળ રાજ્ય સરકાર દ્વારા, કમિશન્સ ઓફ ઈન્કવાયરી અધિનિયમ, ૧૯૫૨ હેઠળ તપાસ માટે સંદર્ભિત કરવામાં આવી હોય; અથવા(સી) તે બાબતના સંબંધમાં, જેના વિષે ખંડ (એ) અને (બી) માં ઉલ્લેખિત અધિનિયમો હેઠળ તપાસ કરવામાં આવી હોય અથવા સક્ષમ અદાલત દ્વારા અંતિમ રીતે નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હોય.(૨). કલમ ૨૦ હેઠળ જારી કરવામાં આવેલી જાહેરનામાના કારણે જે ફરિયાદ તેની અધિકારક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખવામાં આવી હોય, તેવી કોઈપણ ફરિયાદની લોકાયુક્ત

દ્વારા તપાસ કરવામાં આવશે નહીં.(૩) લોકાયુક્ત કોઈપણ વ્યક્તિ સંબંધિત કોઈપણ બાબતમાં તપાસ કરશે નહીં, જો તેને એવી બાબત અથવા વ્યક્તિ અંગે કોઈ પક્ષપાત હોય; અને આ બાબતમાં જો કોઈ વિવાદ ઊભો થાય, તો ગવર્નર, પીડિત પક્ષકાર દ્વારા કરવામાં આવેલી અરજી પર, વિહિત કરવામાં આવે તે રીતે, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિનું અભિપ્રાય મેળવી, તેવા અભિપ્રાયને અનુરૂપ તે વિવાદનો નિર્ણય કરશે.(૪) લોકાયુક્ત, કોઈપણ ફરિયાદ અંગે તપાસ હાથ ધરશે નહીં, જો આવી ફરિયાદમાં ઉદ્દેખિત કાર્યવાહી કરવામાં આવી હોવાનું જે દિવસે આક્ષેપિત કરવામાં આવ્યું હોય, તે તારીખથી પાંચ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય.૯. ફરિયાદો સંબંધિત જોગવાઈઓ.-(૧) આ અધિનિયમની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, આ અધિનિયમ હેઠળના આક્ષેપો દર્શાવતી ફરિયાદ, કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા, જે જાહેર સેવક તરીકે તેની તેવી હેસિયત સિવાયનો હોય, લોકાયુક્ત સમક્ષ કરી શકાય: પરંતુ શરતે કે, જ્યાં પીડિત વ્યક્તિ મૃત્યુ પામેલ હોય અથવા કોઈપણ કારણસર પોતે કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોય, ત્યાં ફરિયાદ, કાયદા મુજબ તેની મિલ્કતનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા અથવા, પરિસ્થિતિ મુજબ, આ બાબતમાં તેના દ્વારા અધિકૃત કરવામાં

આવેલી કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા, કરી શકાય.(૨) દરેક ફરિયાદ
 આવા સ્વરૂપમાં કરવામાં આવશે અને તેના સાથે એવા સોગંદનામા
 જોડવામાં આવશે, જેમ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા હોય.(૩)
 કોઈપણ અન્ય અધિનિયમમાં સમાવિષ્ટ કોઈ બાબત હોવા છતાં,
 પોલીસ કસ્ટડીમાં રહેલા વ્યક્તિ દ્વારા લોકાયુક્તને લખાયેલ
 કોઈપણ પત્ર, અથવા જેલમાં અથવા કોઈ આશ્રમમાં અથવા
 માનસિક રીતે અસ્વસ્થ વ્યક્તિઓ માટેના અન્ય કોઈ સ્થળમાં
 રહેલા વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલ કોઈપણ પત્ર, તેવા જેલ, આશ્રમ
 અથવા અન્ય સ્થળના પ્રભારી પોલીસ અધિકારી અથવા અન્ય
 વ્યક્તિ દ્વારા ખોલ્યા વગર અને વિલંબ વિના સંબોધિત વ્યક્તિને
 મોકલી આપવામાં આવશે અને લોકાયુક્ત, જો તે એમ કરવા
 આવશ્યક છે એવું સંતોષ પામે, તો આવા પત્રને ઉપકલમ (૨) ની
 જોગવાઈઓ અનુસાર કરવામાં આવેલી ફરિયાદ તરીકે ગણાવી શકે.
 (૪) ફરિયાદી, વિહિત કરવામાં આવે તેવી રીતથી અને વિહિત
 કરવામાં આવે તેવી સત્તા અથવા એજન્સી સમક્ષ, કલમ ૨૧ હેઠળ
 નિકાલ માટે ઉપલબ્ધ રહે તેવી એક હજાર રૂપિયાની રકમ જમા
 કરાવશે: શરતે કે, લેખિતમાં નોંધવાના પર્યાપ્ત કારણસર લોકાયુક્ત
 આ કલમ હેઠળ રકમ જમા કરાવવાની આવશ્યકતામાંથી
 ફરિયાદીને મુક્તિ આપી શકશે.(૫) આ અધિનિયમની કલમ ૧૦

અથવા આ અધિનિયમની અન્ય કોઈ જોગવાઈમાં સમાવાયેલ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, આ અધિનિયમ હેઠળની ફરિયાદમાં જે કોઈ વ્યક્તિ જાણપૂર્વક અથવા દ્વેષભાવથી કોઈ ખોટા આક્ષેપો કરે છે, તેને દોષિત ઠર્યા બાદ બે વર્ષ સુધી વિસ્તરી શકે તેવી કેદની સજા કરવામાં આવશે અને તે દંડ માટે પણ જવાબદાર રહેશે. (ક) ઉપકલમ (પ) હેઠળ દંડનીય ગુનો સંજોય ગણાશે, ૧૦. તપાસ સંબંધિત પ્રક્રિયા. (૧) જ્યાં લોકાયુક્ત આ અધિનિયમ હેઠળ કોઈ તપાસ હાથ ધરવાનો નિર્ણય કરે છે, ત્યાં તે, (એ) ફરિયાદની નકલ અથવા, જે કોઈ તપાસ તે પોતાની પ્રેરણાથી હાથ ધરવાનો પ્રસ્તાવ કરે છે તેવા કિસ્સામાં, તે માટેના આધાર દર્શાવતું નિવેદન સંબંધિત જાહેર પદાધિકારી અને સંબંધિત સક્ષમ સત્તાધિકારીને મોકલશે: (બી) સંબંધિત જાહેર પદાધિકારીને તેવી ફરિયાદ અથવા નિવેદન અંગે પોતાની ટિપ્પણીઓ રજૂ કરવાની તક આપશે; અને .(સી) તપાસ સાથે સંબંધિત દસ્તાવેજોની સુરક્ષિત કસ્ટડી અંગે, તેને યોગ્ય લાગે તેવા આદેશો આપી શકે છે. (૨) આવી દરેક તપાસ ખાનગી રીતે હાથ ધરવામાં આવશે અને ખાસ કરીને, ફરિયાદીની ઓળખ તેમજ તપાસથી પ્રભાવિત થયેલ જાહેર પદાધિકારીની ઓળખ જનતા અથવા પ્રેસ સમક્ષ જાહેર કરવામાં આવશે નહીં અથવા તપાસ પહેલાં, દરમિયાન કે પછી કોઈપણ

રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવશે નહીં: પરંતું, જે લોકાયુક્તાને એવું કરવું યોગ્ય લાગે અને તે માટેના કારણો લેખિતમાં નોંધવામાં આવે, તો નિશ્ચિત જાહેર મહત્વના વિષય સંબંધિત કોઈપણ તપાસ તે જાહેરમાં હાથ ધરી શકે છે.(૩) ઉપરોક્ત મુજબ સિવાય, આવી કોઈપણ તપાસ હાથ ધરવાની પ્રક્રિયા એવી રહેશે, જે લોકાયુક્ત કેસની પરિસ્થિતિઓમાં યોગ્ય ગણશે.(૪) લોકાયુક્ત પોતાના વિવેકાધિકાર મુજબ, કોઈપણ ફરિયાદની તપાસ કરવાનો ઈનકાર કરી શકે છે અથવા તેની તપાસ બંધ કરી શકે છે, જે તેમના મત મુજબ—(એ) ફરિયાદ તુરંત અથવા ઉપદ્રવરૂપ છે, અથવા સદ્ભાવથી કરવામાં આવી નથી; અથવા (બી) તપાસ કરવા માટે, અથવા જે તે સ્થિતિમાં તપાસ ચાલુ રાખવા માટે, પૂરતા આધાર ઉપલબ્ધ નથી; અથવા (સી) ફરિયાદીને અન્ય ઉપાયો ઉપલબ્ધ છે અને કેસની પરિસ્થિતિઓમાં ફરિયાદીએ આવા ઉપાયોનો આશ્રય લેવો વધુ યોગ્ય રહેશે.(૫) જે કોઈ કેસમાં લોકાયુક્ત કોઈ ફરિયાદનો સ્વીકાર ન કરવાનો અથવા કોઈ ફરિયાદ અંગેની કોઈ તપાસ બંધ કરી દેવાનો નિર્ણય કરે, તે એવા નિર્ણય માટેના પોતાના કારણો નોંધશે અને તેની જાણ ફરિયાદીને તથા સંબંધિત જાહેર પદાધિકારીને કરશે.(૬) આ અધિનિયમ હેઠળ કોઈપણ કલમના સંદર્ભમાં તપાસ હાથ ધરવામાં આવવાથી,

આવી કાર્યવાહી પર, અથવા તપાસના વિષય એવા કોઈપણ મુદ્દા સંદર્ભે વધુ કાર્યવાહી કરવા માટે કોઈપણ જાહેર પદાધિકારીની કોઈપણ સત્તા અથવા ફરજ પર કોઈ અસર પડશે નહીં. (૭) જે કોઈ વ્યક્તિ જાહેર જનતા સમક્ષ અથવા પ્રેસને આ કલમની જોગવાઈઓના ઉદ્દંઘનમાં કોઈ માહિતી જાહેર કરે છે અથવા તેવી માહિતી પ્રકાશિત કરે છે, તેને દોષિત ઠર્યા પછી, એવી મુદત માટેના કારાવાસથી, જે બે વર્ષ સુધી લંબાઈ શકે, દંડિત કરવામાં આવશે અને તે દંડ માટે પણ જવાબદાર રહેશે. ૧૧. પુરાવા.—

(૧) આ કલમની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, આ અધિનિયમ હેઠળની તપાસના હેતુસર (એવી તપાસ પહેલાંની પ્રાથમિક તપાસ સહિત), લોકાયુક્તા કોઈપણ જાહેર સેવકને અથવા કોઈપણ અન્ય વ્યક્તિને, જે તેના મત મુજબ તપાસ સાથે સંબંધિત માહિતી આપી શકે છે અથવા દસ્તાવેજો રજૂ કરી શકે છે, એવી કોઈપણ માહિતી આપવા અથવા એવો કોઈપણ દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માગી શકે છે. (૨) આવી કોઈપણ તપાસના હેતુસર (પ્રારંભિક પૂછપરછ સહિત), લોકાયુક્તાને નીચેના મુદ્દાઓ અંગે, નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ (૧૯૦૮નું ૫) હેઠળ દાવાની સુનાવણી કરતી વખતે નાગરિક અદાલતને હોય તેવી બધી સત્તાઓ રહેશે, નામે: —(એ) કોઈપણ વ્યક્તિને સમન્સ પાઠવવું અને તેની હાજરી

ફરજિયાત કરાવવી તથા તેને શપથ ઉપર તપાસવી;(બી) કોઈપણ દસ્તાવેજનો ખુલાસો અને રજૂઆત કરાવવાનીમાંગ કરવી;(સી) સોગંદનામાઓ પર પુરાવા સ્વીકારવા:(ડી) કોઈપણ અદાલત અથવા કચેરીમાંથી કોઈપણ જાહેર નોંધપોથી અથવા તેની નકલ મંગાવવી:(ઈ) સાક્ષીઓ અથવા દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશનો જારીકરવી;(એફ) નિર્ધારિત કરવામાં આવે તેવી અન્ય બાબતો. (૩). લોકાયુક્તને ઉપકલમ (૮) ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, તપાસના વિષય સાથે સંબંધિત અથવા તેના માટે ઉપયોગી હોવા અંગે લોકાયુક્તના મત મુજબ જે મુદ્દાઓ અથવા બાબતો હોય તે અંગે કોઈપણ વ્યક્તિ પાસેથી માહિતી રજૂ કરાવવાની સત્તા રહેશે અને તેવી રીતે માહિતી રજૂ કરવા કહેવામાં આવેલી કોઈપણ વ્યક્તિ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૭૬ અને કલમ ૧૭૭ ના અર્થમાં એવી માહિતી રજૂ કરવા કાનૂની રીતે બંધાયેલ ગણાશે.(૪) લોકાયુક્ત અથવા લોકાયુક્ત દ્વારા આ બાબતમાં વિશેષ રીતે અધિકૃત કરાયેલ કોઈપણ ગેઝેટેડ અધિકારી, જ્યાં તેને એવું માનવાનો કારણ હોય કે તપાસના વિષયવસ્તુ સાથે સંબંધિત કોઈ હિસાબનાં પુસ્તકો અથવા અન્ય દસ્તાવેજો મળી શકે છે, તેવા કોઈપણ મકાન અથવા સ્થળમાં પ્રવેશી શકે છે, અને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ (૧૯૭૪નું

૨) ની કલમ ૧૦૦ની જોગવાઈઓને, જેટલી હદ સુધી તે લાગુ પડતી હોય તેટલી હદ સુધી, આધિન રહીને, આવા કોઈપણ હિસાબનાં પુસ્તકો અથવા દસ્તાવેજો જમ કરી શકે છે અથવા તેમાંથી ઉતારા અથવા નકલો લઈ શકે છે.(૫) લોકાયુક્તને દીવાની અદાલત ગણવામાં આવશે અને જ્યારે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૭૫, કલમ ૧૭૮, કલમ ૧૭૯ અથવા કલમ ૧૮૦ માં વર્ણવાયેલ કોઈપણ ગુનો લોકાયુક્તની નજર સમક્ષ અથવા હાજરીમાં કરવામાં આવે, ત્યારે લોકાયુક્ત, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩ (૧૯૭૪નું ૨) માં જોગવાઈ મુજબ, ગુનો રચતા તથ્યો તથા આરોપીનું નિવેદન નોંધ્યા બાદ, તે જ ગુનાનો વિચારણાધિકાર ધરાવતા મેજિસ્ટ્રેટને કેસ મોકલી શકે છે અને જેને એવો કોઈ કેસ મોકલવામાં આવ્યો હોય તે મેજિસ્ટ્રેટ આરોપી વિરુદ્ધની ફરિયાદની સુનાવણી એવી રીતે આગળ વધારશે જાણે કે તે કેસ તેને ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩ (૧૯૭૪નું ૨) ની કલમ ૩૪૬ હેઠળ મોકલવામાં આવ્યો હોય.(૬) લોકાયુક્ત સમક્ષની કોઈપણ કાર્યવાહી ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૧૯૩ અને ૨૨૮ (૧૮૬૦નું ૪૫) ના અર્થમાં ન્યાયિક કાર્યવાહી ગણાશે. (૭) ઉપકલમ (૮) ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, આ અધિનિયમ હેઠળની કોઈપણ તપાસના હેતુસર કરવામાં આવતી

માહિતીના ખુલાસા પર, રાજ્ય સરકાર અથવા કોઈપણ જાહેર સેવક દ્વારા પ્રાપ્ત કરાયેલ અથવા તેમને પૂરી પાડવામાં આવેલી માહિતી અંગે ગુપ્તતા જાળવવાની કોઈપણ ફરજ અથવા તેના ખુલાસા પર કોઈપણ અન્ય પ્રતિબંધ, ભલે તે કોઈ અધિનિયમ દ્વારા અથવા કાનૂનના કોઈ નિયમ દ્વારા લાદવામાં આવ્યો હોય, લાગુ પડશે નહીં અને રાજ્ય સરકાર અથવા કોઈપણ જાહેર સેવકને એવી કોઈપણ તપાસ સંબંધે, દસ્તાવેજો રજૂ કરવા અથવા પુરાવા આપવા બાબતે, જેવો વિશેષાધિકાર કાનૂની કાર્યવાહીમાં કોઈ અધિનિયમ દ્વારા અથવા કાનૂનના કોઈ નિયમ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યો હોય, તેવો કોઈ વિશેષાધિકાર પ્રાપ્ત રહેશે નહીં. (૮) આ અધિનિયમના બળે કોઈપણ વ્યક્તિને એવી કોઈ માહિતી આપવા અથવા એવા કોઈ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા અથવા કોઈ દસ્તાવેજનો એટલો ભાગ રજૂ કરવા માટે ન તો ફરજ પાડવામાં આવશે અને ન તો અધિકૃત કરવામાં આવશે.—(એ) ..જે ભારતની સુરક્ષા અથવા રક્ષા અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોને (જેમાં અન્ય કોઈ દેશની સરકાર સાથે અથવા કોઈપણ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા સાથે ભારતના સંબંધોનો સમાવેશ થાય છે), અથવા ગુનાની તપાસ અથવા શોધખોળને, પ્રતિકૂળ અસર પહોંચાડી શકે; અથવા (બી) જેમાં રાજ્ય સરકારના મંત્રિમંડળ અથવા મંત્રિપરીષદની, અથવા

તેની કોઈ સમિતિની, નિર્ણય સિવાયની કાર્યવાહીનું પ્રગટીકરણ સામેલ થતું હોઈ શકે, જો હોય તો: અને આ ઉપકલમના હેતુ માટે મુખ્ય સચિવ દ્વારા જારી કરાયેલ એવું પ્રમાણપત્ર કે જેમાં આ પ્રમાણિત કરવામાં આવ્યું હોય કે કોઈ માહિતી, જવાબ અથવા દસ્તાવેજનો કોઈ ભાગ ખંડ (એ) અથવા ખંડ (બી) માં નિર્દિષ્ટ સ્વરૂપનો છે, તે બાંધધરીકારક અને અંતિમ ગણાશે.૧૨. મુખ્ય મંત્રી ના કેસમાં લોકાયુક્તનો અહેવાલ.! ૧) મુખ્ય મંત્રી વિરુદ્ધ અથવા મુખ્ય મંત્રી સાથે સંયુક્ત રીતે કોઈ અન્ય જાહેર પદાધિકારી વિરુદ્ધ આક્ષેપ ધરાવતી ફરિયાદ કરવામાં આવી હોય તેવા કોઈ કૃત્યની તપાસ બાદ, જો લોકાયુક્ત આ બાબતે સંતુષ્ટ થાય કે એવો આક્ષેપ મુખ્ય મંત્રી વિરુદ્ધ સંપૂર્ણપણે અથવા ભાગરૂપે સાબિત થઈ શકે છે, તો તે લેખિત અહેવાલ દ્વારા પોતાના નિષ્કર્ષો, સંબંધિત દસ્તાવેજો, સામગ્રી અને અન્ય પુરાવાઓ સહિત, મુખ્ય મંત્રી ને સંપ્રેષિત કરશે.(૨) ઉપકલમ (૧) હેઠળના અહેવાલની પ્રાપ્તિ થતા, મુખ્ય મંત્રી તે જ અહેવાલને વિલંબ કર્યા વિના મંત્રિપરિષદ સમક્ષ મૂકાવશે. ”

૭૦. આ જોગવાઈઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત થવા માટે વ્યક્તિ ઓછામાં ઓછો વડી અદાલતનો કાર્યરત અથવા નિવૃત્ત ન્યાયમુર્તિ હોવો આવશ્યક છે. તેને પ્રાપ્ત થયેલી અથવા તેની પાસે મોકલવામાં આવેલી કોઈપણ

ફરિયાદની તપાસ કરવાનો અધિકાર છે અને આવી ફરિયાદની તપાસ કરવામાં આવે છે અથવા તે પોતાના વિવેકાધિકારે, ફરિયાદ તુરંજ અથવા હેરાનગતિજન્ય સ્વરૂપની હોવાના આધારે, તેની તપાસ કરવાનો ઇનકાર કરી શકે છે. અને જો ફરિયાદની તપાસ કરવામાં આવે, તો તેને અહેવાલ રજૂ કરવો આવશ્યક છે.

આવી તપાસ હાથ ધરવાના હેતુસર, તેને દીવાની અદાલતની તમામ સત્તાઓ પ્રાપ્ત છે. લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૧૧(પ) ની જોગવાઈના બળે પણ, તેને દીવાની અદાલત માનવામાં આવે છે. લોકાયુક્ત સમક્ષની કાર્યવાહી ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૮૩સી અને ૨૨૦ ના અર્થમાં ન્યાયિક કાર્યવાહી માનવામાં આવે છે.

લોકાયુક્તના અહેવાલોને કોઈ બાંધધરીપ્રદ અસર નથી, તેમજ તે ન તો દોષસિદ્ધિમાં પરિણમે છે અને ન તો નિર્ધારણના દષ્ટિકોણે કોઈ અંતિમતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. નિશ્ચિતપણે, આવા અહેવાલો સંબંધિત જાહેર પદાધિકારીઓ સામે ફરિયાદ પક્ષ શરૂ કરવા માટે આધારરૂપ બની શકે છે.

અધિનિયમની આ રચનાને ધ્યાનમાં લેતાં, વિવિધ ચુકાદાઓમાં નિર્ધારિત કરવામાં આવેલા કસોટીધોરણોનું પરીક્ષણ કરવું આવશ્યક છે, તે પહેલાં કે એવો નિષ્કર્ષ કાઢી શકાય કે લોકાયુક્તનું કાર્ય અદાલતનું છે કે નહીં. આ તબક્કે આ બાબત પર ભારપૂર્વક કહેવું આવશ્યક છે કે લોકાયુક્તનો અહેવાલ સ્વતંત્ર રીતે કોઈ ભૂલ કરનાર વ્યક્તિને દંડિત કરવામાં પરિણમતો નથી, પરંતુ તે

ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ અને જાહેર પદાધિકારીઓ અંગે લોકોના મૂલ્યાંકનમાં પ્રબળ અભિપ્રાય ઊભો કરે છે. આવા અહેવાલોના મહત્વની અહીં પછીથી અલગ રીતે ચર્ચા કરવામાં આવશે, પરંતુ, કચેરીને અદાલત કહી શકાય કે નહીં અથવા તેમાં અદાલતના લક્ષણો છે કે નહીં તે નક્કી કરવાના હેતુસર, તેનો જવાબ બાંયધરીપ્રદ ચુકાદાઓમાંથી પણ શોધવો પડશે.

૭૧. સુનાવણી દરમિયાન લોકાયુક્તના કાર્યાલયને વડી અદાલત સમક્ષ ગણવાની અને લોકઆકાંક્ષા ધ્યાનમાં લેતા તેને વડી અદાલત કરતાં પણ ઊંચા સ્તરે સ્થાન આપવાની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી, તેમ છતાં, હાલની સ્થિતિમાં આ કાર્યાલયને અદાલત તરીકે માન્ય ઠેરવવા માટે આવી રજૂઆત સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. 'શું હોવું જોઈએ' અને 'હોવું જોઈએ' તેમજ 'શું છે' વચ્ચે વિશાળ અંતર છે. હાથે રહેલો વિવાદાસ્પદ મુદ્દો હાલ અસ્તિત્વમાં રહેલી જોગવાઈઓના આધારે જ નિર્ધારિત કરવો જરૂરી રહેશે. અદાલતોથી બદલાતી સામાજિક જરૂરિયાતો પ્રત્યે સજાગ રહેવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, પરંતુ હાલમાં તેને ઉપલબ્ધ સ્પર્શનીય સામગ્રી અને રૂ.૮.૨૦૧૧ના દિવસે જે રીતે કાનૂન અમલમાં હતું તે જ ધારા-ધોરણના આધારે કાર્ય કરવું પડે છે.

૭૨. કોઈ સત્તાધિકારી/સંસ્થા/કાર્યાલય અદાલત છે કે નહીં અથવા તેમાં અદાલતનાં લક્ષણો છે કે નહીં તે નિર્ધારિત કરવા માટે અત્યંત સ્પષ્ટપણે સ્થિર કરવામાં આવેલા કસોટીઓ અને માપદંડો ઉપલબ્ધ છે.

આ પ્રશ્ન અંગે માર્ગદર્શકરૂપે સર્વોચ્ચ અદાલતે વિવિધ કેસોમાં નીચે મુજબની નિર્ધારક કસોટીઓ નિર્ધારિત કરી છે. આ તબક્કે તે ચુકાદાઓના સંબંધિત અંશોનું પુનઃઉત્પાદન કરવું યોગ્ય છે.

ડૉ. બલિરામ વામન હિરે વિ. જસ્ટિસ લેનિટન અને અન્ય, જે (૧૯૮૮) ૪ એસ.સી.સી. ૪૧૯ માં અહેવાલિત છે, તે કેસમાં અદાલતો અને અદાલતનાં લક્ષણો ધરાવતા અર્ધ-ન્યાયિક મંડળો અંગે સ્પષ્ટપણે નીચે મુજબ ચર્ચા કરવામાં આવી છે:

“૩૩. વિરિદર કુમાર સત્યવાડી વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૬ એસ.સી. ૧૫૩) (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં, ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે વેંકટરામા અચ્ચર, ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા, હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સના શેલ કો. ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા વિ. ફેડરલ કમિશનર ઓફ ટેક્ષેશન, ૧૯૩૧ એ.સી. ૨૭૫ ના પ્રસિદ્ધ નિર્ણય પર આધાર રાખીને, ‘અદાલત’ શબ્દના કાનૂની અર્થને આ શબ્દોમાં સમજાવ્યો હતો (એ.આઈ.આર. ના પૃષ્ઠ ૧૫૭ પર): ‘અદાલતને અર્ધ-ન્યાયિક ટ્રિબ્યુનલથી જે બાબત ભિન્ન કરે છે તે એ છે કે તેના પર વિવાદોનો ન્યાયિક રીતે નિર્ણય કરવાની અને પક્ષકારોના અધિકારોને અંતિમ ચુકાદા દ્વારા જાહેર કરવાની ફરજ સોંપવામાં આવી હોય છે. ન્યાયિક રીતે નિર્ણય કરવાનો અર્થ એવો

થાય છે કે પક્ષકારોને તેમના દાવાના સમર્થનમાં સાંભળાવાનો અને તે સાબિત કરવા પુરાવા રજૂ કરવાનો હક્કરૂપે અધિકાર હોય. અને તે સાથે સત્તાધિકારી પર એવો બાધ્યકારક કર્તવ્ય પણ આવે છે કે રજૂ કરાયેલા પુરાવાની વિચારણા કરીને અને કાયદા અનુસાર મામલાનો નિર્ણય કરે. તેથી, જ્યારે એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય કે અધિનિયમ દ્વારા રચાયેલ કોઈ સત્તાધિકારી અર્ધ-ન્યાયિક ટ્રિબ્યુનલથી ભિન્ન એવી અદાલત છે કે નહીં, ત્યારે જે બાબત નક્કી કરવી રહે છે તે એ છે કે અધિનિયમની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખતાં તેમાં અદાલતનાં બધા લક્ષણો છે કે નહીં.” આધુનિક કાયદેસરની વ્યવસ્થાનો આ એક પરિચિત લક્ષણ છે કે તે વિવિધ મંડળો અને ટ્રિબ્યુનલ્સની સ્થાપના કરે છે અને તેમને ન્યાયિક, અર્ધ-ન્યાયિક અથવા વહીવટી સ્વભાવનું કાર્ય સોંપે છે, પરંતુ તે આ શબ્દના સ્વીકૃત અર્થમાં અદાલતો નથી, ચદાપિ, જેમ કે લોર્ડ સેન્ડી, એલ.સી. એ શેલ કો. ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયાના કેસમાં અવલોકન કર્યું છે, તેમ તેમના પાસે અદાલતના કેટલાક લક્ષણો હોઈ શકે છે. વિરિંદર કુમાર સત્યવાડીના કેસમાં વેંકટરામા અચ્ચર, ન્યાયમૂર્તિએ ઇંગ્લેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયાની અદાલતોના અનેક નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે અર્ધ-ન્યાયિક કાર્યો બજાવતા ટ્રિબ્યુનલ્સથી ભિન્ન અદાલતનાં આવશ્યક લક્ષણો કયા છે.”

મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. લેબર લો ના મામલામાં પ્રેક્ટિશનર્સ' અસોસિયેશન અને અન્ય વિ. (૧૯૯૮) ૨ એસ.સી.સી. ૬૮૮ માં અહેવાલિત 'અદાલતો' અને 'ન્યાયિક સેવા' અંગે વિસ્તૃત રીતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે:

“૧૬. દરેક કેસમાં અદાલત સમક્ષ રહેલા ભિન્ન અધિનિયમો હેઠળ સ્થાપિત થયેલ ટ્રિબ્યુનલ ન્યાયિક સત્તાધિકરણ હતું કે અદાલત હતી, અને શું તે વડી અદાલતને અધિનસ્ત અદાલત હતી કે નહીં, તે પ્રશ્ન સાથે સંબંધિત વિવિધ અન્ય ચુકાદાઓનો અહીં વિશદ ઉલ્લેખ કરવાની અમને જરૂર નથી. હરિનગર શુગર મિલ્સ લિ. વિ. શ્યામ સુંદર ઝુંઝુંનવાલા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૬૬૯ માં, કંપનીઝ અધિનિયમની કલમ ૧૧૧ હેઠળ અપીલીય સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી કેન્દ્રીય સરકાર વહીવટી સત્તાધિકરણ તરીકે નહીં પરંતુ ન્યાયિક સત્તાધિકરણ તરીકે કાર્ય કરતી હોવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. શ્રીપતરાવ દાજીસાહેબ ઘાટગે વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ બોમ્બે ૩૮૪ (એફ.બી.) ના કેસમાં, “અદાલતો” શબ્દમાં એવી બધી ટ્રિબ્યુનલનો સમાવેશ થાય છે, જે મૂળભૂત રીતે અદાલતો હતી, ન્યાયિક કાર્યો બજાવતી હતી, બાંધધરીરૂપ ચુકાદા આપતી હતી અને રાજ્ય દ્વારા તેમને સોંપવામાં આવેલી સર્વભૌમ ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કરતી હતી, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. તેમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે

આવી ટ્રિબ્યુનલ ઉપર વડી અદાલત ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૭ હેઠળ પોતાની અધિકારિતા વાપરી શકે. શૈખ મહંમદભીખાન હુસૈનભાઈ વિ. ધ મેનેજર, ચંદ્રભાનુ સિનેમા, ૧૯૮૬ લેબ આઈ.સી. ૧૭૪૯ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૬ ગુજરાત ૨૦૯) ના કેસમાં ગુજરાત વડી અદાલતની પૂર્ણ ખંડપીઠે ઠરાવ્યું હતું કે શ્રમ અદાલતો અને ઔદ્યોગિક અદાલતો, અદાલતોના અવમાનના અધિનિયમના હેતુઓ માટે અદાલતો હતી અને વડી અદાલતને અધિનસ્ત અદાલતો પણ હતી.

૧૭. તથાપિ, અલ્હાબાદ વડી અદાલતે એમ/એસ. પોયશા ઈન્ડસ્ટ્રીયલ કંપની લિ., ગાઝિયાબાદ વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, ૧૯૮૫ લેબ આઈસી ૧૬૮૩ કેસમાં એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો છે કે શ્રમ અદાલતના અધ્યક્ષ અધિકારીને અનુચ્છેદ ૨૩૬ માં વ્યાખ્યાયિત રાજ્યની ન્યાયિક સેવાનો ભાગ ગણાવી શકાય નહીં. અલ્હાબાદ વડી અદાલતના ચુકાદામાં આ અદાલતના ચંદ્ર મોહનના કેસના નિર્ણય (એઆઈઆર ૧૯૬૬ એસસી ૧૯૮૭) (ઉપરોક્ત) ઉપર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે, અને તે હેતુસર એમ માનવામાં આવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૨૩૬ હેઠળ "ન્યાયિક સેવા" શબ્દસમૂહમાં માત્ર જિલ્લા ન્યાયમુર્તિના વડપણ હેઠળની સામાન્ય દીવાની અદાલતોની શ્રેણી, તે પણ સંકુચિત અર્થમાં, આવે છે.

અલ્હાબાદ વડી અદાલતે સ્વીકારેલો અભિપ્રાય “ન્યાયિક સેવા” શબ્દસમૂહનો અતિશય સંકુચિત અભિપ્રાય જણાય છે. ચંદ્ર મોહનના કેસમાં (ઉપરોક્ત), આ અદાલતનો મુખ્ય વિચાર એવા વ્યક્તિઓને ન્યાયિક સેવાથી બહાર રાખવાનો હતો, જેઓ એવી સેવાઓમાં પદ ધરાવતા હતા જે સંપૂર્ણપણે ન્યાયિક ન હતી. જ્યારે સેવા સંપૂર્ણપણે ન્યાયિક હોય, ત્યારે અનુચ્છેદ ૨૩૬ હેઠળ તેવા ન્યાયિક સેવાને આ શબ્દસમૂહમાંથી બહાર રાખવા માટે કોઈ કારણ નથી. વર્તમાન કેસમાં વડી અદાલતે તે ચુકાદામાં લેવાયેલ સંકુચિત અભિપ્રાયનો અસ્વીકાર કરવો ન્યાયસંગત રીતે કયો છે.૧૮. શ્રી કુમાર પદ્મ પ્રસાદ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, (૧૯૯૨) ૨ એસ.સી.સી. ૪૨૮ : (૧૯૯૨ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બલ્યુ. ૧૯૯૩) ના કેસમાં, આ અદાલતે બંધારણની કલમ ૨૧૭ હેઠળ વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ તરીકે નિયુક્તિના હેતુસર જરૂરી લાયકાતો પર વિચાર કરવો પડ્યો હતો. કલમ ૨૧૭(૨)(એ) હેઠળના “ન્યાયિક પદ” શબ્દપ્રયોગનું અર્થઘટન કરતાં, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે “ન્યાયિક પદ” શબ્દપ્રયોગનું અર્થઘટન બંધારણના ભાગ ૬ ના અધ્યાય ૫ અને ૬ ની યોજનાને અનુરૂપ રીતે કરવું જોઈએ. આ રીતે અર્થઘટન કરતાં તેનો અર્થ એવો થાય છે કે તેવું ન્યાયિક પદ, જે કલમ ૨૩૬(બી) હેઠળ

વ્યાખ્યાયિત ન્યાયિક સેવાનો ભાગ હોય. તેથી, વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિ તરીકે નિયુક્તિ માટે પાત્ર થવા, વ્યક્તિએ એવું ન્યાયિક પદ ધારણ કરેલું હોવું જોઈએ, જે રાજ્યની ન્યાયિક સેવાનો ભાગ હોવું જરૂરી છે. ચંદ્રમોહન (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૧૯૮૭) (ઉપરોક્ત) અને સ્ટેટ્સમેન (પ્રાઈવેટ) લિ. (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૮ એસ.સી. ૧૪૯૫) (ઉપરોક્ત) ના કેસોનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ, આ અદાલતે જણાવ્યું હતું કે "ન્યાયિક પદ" શબ્દ તેના સામાન્ય અર્થમાં, ન્યાયના સંચાલન સાથે એક અથવા બીજા રીતે સંબંધિત વિવિધ પ્રકારના ઘણાં પદોને આવરી લઈ શકે છે. કાર્યપાલિકાના હેઠળ વિવિધ હોદ્દા ધરાવતા અધિકારીઓને ચોક્કસ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે ઘણી વખત મેજિસ્ટ્રીયલ સત્તા સોંપવામાં આવે છે. અદાલતે કહ્યું હતું: "જ્યારે બંધારણના રચયિતાઓએ "ન્યાયિક પદ" ધારણ કરનારાઓમાંથી વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિના ઉચ્ચ પદ પર નિયુક્તિ માટેનો એક સ્ત્રોત નિર્ધારિત કર્યો, ત્યારે શું તેમના ધ્યાનમાં આવા પ્રકારના પદો હતા? તેનો જવાબ નકારાત્મક જ હોવો જોઈએ. અમારું માનવું છે કે કલમ ૨૧૭(૨)(એ) હેઠળ "ન્યાયિક પદ" ધારણ કરનારનો અર્થ એવી વ્યક્તિ થાય છે, જે માત્ર ન્યાયિક કાર્યો જ બજાવે છે, પક્ષકારો વચ્ચેના વિવાદોનું

નિરાકરણ કરે છે અને ન્યાયિક સત્તાધિકારથી નિર્ણયો આપે છે. તે વ્યક્તિ ન્યાયિક સેવાનો સભ્ય હોવો જોઈએ, જે એક વર્ગ તરીકે કાર્યપાલિકાના નિયંત્રણથી મુક્ત હોય અને ન્યાયતંત્રની ગૌરવ, અખંડિતતા અને સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા માટે શિસ્તબદ્ધ હોય.” બંધારણની કલમ ૨૩૬ હેઠળ ન્યાયિક સેવા શું ગણાય તે અંગે નિર્ધારિત આ કસોટીઓ મુજબ, લેબર અદાલતના ન્યાયાધીશો અને ઇન્ડસ્ટ્રીયલ અદાલતના ન્યાયાધીશો ન્યાયિક સેવાના ભાગરૂપ ગણાઈ શકે. લેબર અદાલતના ન્યાયાધીશોના મામલે વિચારેલી શ્રેણીબદ્ધ રચના લેબર અદાલતના ન્યાયાધીશો અને ઇન્ડસ્ટ્રીયલ અદાલતના ન્યાયાધીશોની છે, જેમાં ઇન્ડસ્ટ્રીયલ અદાલતના ન્યાયાધીશો જિલ્લા ન્યાયાધીશો સમકક્ષ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. લેબર અદાલતોને પણ કલમ ૨૨૭ હેઠળ વડી અદાલતની અધિક્ષણ સત્તાને આધીન હોવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.”

કે. શામરાવ તથા અન્ય વિ. અસિસ્ટન્ટ ચેરિટી ના મામલામાં કમિશનરે (૧૯૯૮) ૨ એસસીસી ૬૮૮ માં અહેવાલ મુજબ નીચેના અનુચ્છેદોમાં અદાલતની કસોટી પુનરોચ્ચારિત કરવામાં આવી છે:

“૭. બ્રજાનંદન સિન્હા વિ. જ્યોતિ નારાયણ ((૧૯૫૫) ૨ એસ.સી.આર. ૯૫૫) માં, પબ્લિક સર્વન્ટ્સ (ઇન્કવાયરીઝ) અધિનિયમ, ૧૮૫૦ હેઠળ નિયુક્ત કમિશનર, કન્ટેમ્પ્ટ ઓફ કોર્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૯૫૨ના અર્થમાં અદાલત હતો કે નહીં તે પ્રશ્ન પર વિચાર કરતાં, ભારત બેંકના કેસ (ઉપરોક્ત) તેમજ અન્ય વિવિધ નિર્ણયોના સંદર્ભનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો અને આ સર્વોચ્ચ અદાલતે એમ ઠરાવ્યું હતું કે શબ્દના કડક અર્થમાં અદાલત રચાવવા માટે આવશ્યક શરત એ છે કે ન્યાયિક અધિકરણના કેટલાક બાહ્ય લક્ષણો ધરાવતા હોવા ઉપરાંત, તે અદાલત પાસે એવો નિર્ણય અથવા નિશ્ચિત ચુકાદો આપવાની સત્તા હોવી જોઈએ, જેને અંતિમતા અને પ્રામાણિકતા પ્રાપ્ત હોય, જે ન્યાયિક ઉચ્ચારણની આવશ્યક કસોટીઓ છે.

XXX XXX XXX

૧૭. ઉપરોક્ત જોગવાઈઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આસિસ્ટન્ટ ચેરિટી કમિશનર પાસે માત્ર ન્યાયિક અધિકરણના બાહ્ય લક્ષણો જ નથી, પરંતુ એવો નિર્ણય અથવા નિશ્ચિત ચુકાદો આપવાની સત્તા પણ છે, જેને અંતિમતા અને પ્રામાણિકતા પ્રાપ્ત હોય, જે ન્યાયિક ઉચ્ચારણની આવશ્યક કસોટીઓ છે. આથી, સહાયક ચેરિટી

કમિશનર પાસે અદાલતના તમામ લક્ષણો રહેલા છે. સહાયક ચેરિટી કમિશનરને કેટલીક વહીવટી ફરજો પણ બજાવવાની હોય છે તે હકીકતથી, અધિનિયમની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતા, તે અદાલત નથી એવા નિષ્કર્ષે પહોંચવા માટે કોઈ સંબંધિત મહત્વ ઊભું થતું નથી, કારણ કે સંબંધિત તમામ પક્ષકારોને સાંભળ્યા પછી અપીલમાં અંતિમતાને આધીન એવો નિશ્ચિત ચુકાદો આપવાની સત્તા અધિનિયમ દ્વારા તેને મુખ્યત્વે અર્પણ કરવામાં આવી છે. સહાયક ચેરિટી કમિશનરની ફરજો મુખ્યત્વે ન્યાયનિર્ણયાત્મક સ્વરૂપની છે. સહાયક ચેરિટી કમિશનર પાસે લગભગ એવી બધી જ સત્તાઓ છે જે સામાન્ય દીવાની અદાલત પાસે હોય છે, જેમાં સાક્ષીઓને સમન્સ પાઠવવાની સત્તા, દસ્તાવેજો રજૂ કરાવવા માટે બાધ્ય કરવાની સત્તા, સાક્ષીઓની શપથ પર તપાસ કરવાની સત્તા, તેમજ રજૂ કરાયેલા પુરાવા અને રજૂ થયેલી દલીલોના આધારે નિશ્ચિત નિષ્કર્ષે પહોંચવાની સત્તા પણ સમાવેશ પામે છે.”

સર્વોચ્ચ અદાલતે યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા વિ. મદ્રાસ બાર ના કેસમાં (૨૦૧૦) ૧૧ એસ.સી.સી. ૧ માં અહેવાલિત એસોસિયેશનએ પણ આ મુદ્દા સાથે વ્યવહાર કર્યો હતો:

૩૮. “અદાલતો” શબ્દનો અર્થ એવા સ્થાનો થાય છે જ્યાં ન્યાયનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે અથવા તે એવા ન્યાયાધીશોને સૂચવે છે જે ન્યાયિક કાર્યોનો ઉપયોગ કરે છે. અદાલતોની સ્થાપના રાજ્ય દ્વારા ન્યાયના પ્રબંધન માટે કરવામાં આવે છે, એટલે કે રાજ્યની ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કરીને અધિકારોનું જતન અને સંરક્ષણ કરવા, અયોગ્યોને દંડિત કરવા અને વિવાદોનું નિરાકરણ કરવા માટે. બીજી તરફ, ટ્રિબ્યુનલ્સ વિશિષ્ટ વૈકલ્પિક સંસ્થાત્મક ચંત્રણાઓ છે, જે સામાન્ય રીતે કોઈ કાયદા દ્વારા અથવા તેની હેઠળ અસ્તિત્વમાં લાવવામાં આવે છે, જેથી તે વિશિષ્ટ કાયદાના સંદર્ભમાં ઊભા થતા વિવાદોનો નિર્ણય કરી શકે અથવા કોઈપણ વહીવટી કાયદામાંથી ઊભા થતા મતભેદોનું નિર્ધારણ કરી શકે. અદાલતોમાં દીવાની અદાલતો, ફોજદારી અદાલતો અને વડી અદાલતોનો સમાવેશ થાય છે.

એસ.ડી. જોશી વિ. બોમ્બે વડી અદાલત, જે કેસમાં અહેવાલિત છે તેમાં (૨૦૧૧) ૧ એસ.સી.સી. ૨૫૨ અદાલતના વિવેકાધિકાર અને ટ્રિબ્યુનલના વિવેકાધિકારનું વ્યાપક રીતે પુનરુચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું છે:

૨૯. આ પ્રશ્ન પર હવે અમને વધુ સમય રોકાવાની જરૂર નથી, કારણ કે આ બાબતે કાનૂની સ્થિતિ હવે નવી કે અનિર્ણિત રહી

નથી અને આ અદાલતની બંધારણીય ખંડપીઠ દ્વારા હરિનગર સુગર મિલ્સ લિ. મામલામાં અંતિમરૂપે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. હિદાયતુલ્લાહ, જે., તે સમયે જે લોર્ડશીપ હતા, તેમણે પોતાના સ્વતંત્ર કારણો દર્શાવતા કેન્દ્ર સરકારના આદેશને રદ કરી અપીલ મંજૂર કરવાની બાબતમાં અન્ય ન્યાયાધીશો સાથે સહમતિ વ્યક્ત કરી હતી. અપીલોની ગ્રાહ્યતા વિષે ટિપ્પણી કરતાં તેમણે “અદાલત” અને “ન્યાયાધિકરણ” વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવ્યો હતો અને આ અપીલ સાંભળતી વખતે કેન્દ્ર સરકાર ન્યાયાધિકરણ હતી કે નહીં તે પ્રશ્નનો વિચાર કરીને નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

(એ.આઈ.આર. પૃષ્ઠ ૧૬૮૦-૮૧, અનુચ્છેદ ૩૨-૩૩ અને ૩૬). “૩૨ સભ્યતાના વિકાસ અને આધુનિક જીવનની સમસ્યાઓ સાથે મોટી સંખ્યામાં વહીવટી ન્યાયાધિકરણો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. આ ન્યાયાધિકરણોને કાયદાની સત્તા હેઠળ મૂલ્યવાન હકો વિષે નિર્ણય ઉચ્ચારવાનો અધિકાર છે; તેઓ ન્યાયિક રીતે કાર્ય કરે છે અને શપથ પર લેવાયેલા પુરાવા પર પણ કાર્ય કરે છે, પરંતુ તેઓ નાગરિક ન્યાયવ્યવહારની સામાન્ય અદાલતોનો ભાગ નથી. તેઓ રાજ્યની ન્યાયિક સત્તાના પ્રયોગમાં ભાગીદાર છે, પરંતુ તેઓ કોઈ વહીવટી નીતિ અમલમાં મૂકવા અથવા કોઈ વહીવટી કાયદા હેઠળ ઊભા થતા વિવાદોનો નિર્ણય

કરવા માટે રચવામાં આવ્યા છે. તેઓ અદાલતો સાથે ઘણાં અંશે સમાન છે, પરંતુ તેઓ અદાલતો નથી. જ્યારે બંધારણ કલમ ૧૩૬, ૨૨૭ અથવા ૨૨૮માં, અથવા કલમો ૨૩૩ થી ૨૩૭માં, અથવા ચાદીઓમાં ‘અદાલતો’ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે તેનો અભિપ્રાય નાગરિક ન્યાયવ્યવહારની અદાલતો તરફ હોય છે, પરંતુ એવી અદાલતો સિવાયના ન્યાયાધિકરણો તરફ નથી. કલમ ૧૩૬ અને ૨૨૭માં બંને પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરવાનો આ જ કારણ છે.

‘અદાલતો’નો અર્થ નાગરિક ન્યાયવ્યવહારની અદાલતો અને ‘ન્યાયાધિકરણો’નો અર્થ એવા વ્યક્તિઓના મંડળો, જેઓ કેટલીક વિશેષ કાયદાઓ હેઠળ ઊભા થતા વિવાદોનો નિર્ણય કરવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. આવા વિવાદોનો નિર્ણય કરવાની સત્તા રાજ્યની સત્તાઓમાં સામેલ છે. આ નિઃસંદેહ રાજ્યના લક્ષણોમાંનું એક છે અને તેને યોગ્ય રીતે રાજ્યની ન્યાયિક સત્તા કહેવાય છે. આ સત્તાના પ્રયોગમાં એક સ્પષ્ટ વિભાજન જણાય છે. વ્યાપક રીતે કહીએ તો, કેટલીક વિશેષ બાબતો ન્યાયાધિકરણો સમક્ષ જાય છે અને બાકીની બાબતો નાગરિક ન્યાયવ્યવહારની સામાન્ય અદાલતો સમક્ષ જાય છે. તેમની પ્રક્રિયાઓ ભિન્ન હોઈ શકે, પરંતુ તેમના કાર્ય મૂળભૂત રીતે

ભિન્ન નથી. તેઓને જુદા પાડતું તત્ત્વ શું છે તે ક્યારેય સફળતાપૂર્વક સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું નથી. લોર્ડ સ્ટેમ્પે કહ્યું હતું કે વાસ્તવિક ભેદ એ છે કે અદાલતોમાં ‘અભિમાનો આવીર્ભાવ’ હોય છે. પરંતુ આ વધુ ઉંમર અને પરંપરાનો વિષય છે; મૂળભૂત તત્ત્વનો નહિ. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં ઘણા ન્યાયાધિકરણોએ એટલી સારી રીતે અને એટલી અભિમાની પોતાનું કાર્ય નિભાવ્યું છે કે આ કસોટી અપૂરી સાબિત થાય છે. લોર્ડ સેન્ડી, એલ.સી.એ શેલ કો. ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા વિ. ફેડરલ કમ્મ. ઓફ ટેક્સેશન માં નિરીક્ષણ કર્યું હતું : (એ.સી. પૃષ્ઠ ૨૯૬ -૯૭)

‘સત્તાધિક નિર્ણયો સ્પષ્ટ બતાવે છે કે એવી સંસ્થાઓ છે જેમણે અદાલત જેવા ઘણાં બાહ્ય લક્ષણો ધારણ કર્યા છે, છતાં પણ તેઓ ન્યાયિક સત્તાનો પ્રયોગ કરતી કડક અર્થની અદાલતો નથી.... તે સંદર્ભમાં, આ વિષય પરના કેટલાક નકારાત્મક સૂત્રો ગણાવવા ઉપયોગી થઈ શકે : ૧. કોઈ ન્યાયાધિકરણ માત્ર એટલા માટે કડક અર્થમાં અદાલત બની જતું નથી કે તે અંતિમ નિર્ણય આપે છે. ૨. કેવળ એટલા માટે પણ નહીં કે તે શપથ પર સાક્ષીઓ સાંભળે છે. ૩. કેવળ એટલા માટે પણ નહીં કે તેની સામે બે કે તેથી વધુ પરસ્પર વિવાદી પક્ષો હાજર થાય છે અને જેમની વચ્ચે તેને નિર્ણય કરવો પડે છે. ૪. કેવળ એટલા માટે પણ નહીં કે તે એવા નિર્ણયો

આપે છે જે પ્રજાજનોના હકોને અસર કરે છે પ. કેવળ એટલા માટે પણ નહીં કે અદાલતમાં અપીલ ઉપલબ્ધ છે ક. કેવળ એટલા માટે પણ નહીં કે તે એવી સંસ્થા છે જેને બીજી કોઈ સંસ્થા દ્વારા બાબત સંદર્ભિત કરવામાં આવે છે. જુઓ આર. વિ. ઇલેક્ટ્રીસિટી કમિશનર્સ.

૩૩. મારા મત મુજબ, કડક અર્થમાં અદાલત એવો ન્યાયાધિકરણ છે, જે રાજ્ય તેના બંધારણ હેઠળ રાજ્યની ન્યાયિક સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે જાળવી રાખેલી દીવાણી ન્યાયવ્યવસ્થાની અદાલતોની સામાન્ય ક્રમબદ્ધ શૃંખલાનો એક ભાગ હોય છે. આ અદાલતો રાજ્યના તમામ ન્યાયિક કાર્યો નિભાવે છે, સિવાય કે જે તેમના અધિકારક્ષેત્રમાંથી કાયદા દ્વારા બહાર રાખવામાં આવ્યા હોય. નોંધવા યોગ્ય છે કે 'ન્યાયિક' શબ્દ પોતે જ બે અર્થ ધારણ કરવા સક્ષમ છે. તે અર્થો લોપેસ, એલ.જે. દ્વારા રોયલ એક્વેરિયમ એન્ડ સમર એન્ડ વિન્ટર ગાર્ડન સોસાયટી લિ. વિ. પાર્કિન્સન મામલે આ શબ્દોમાં ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા હતા: (ક્યૂબી પૃ.૪૫૨) '

'"ન્યાયિક" શબ્દના બે અર્થ છે. તે અદાલતમાં ન્યાયમુર્તિ અથવા જસ્ટિસો દ્વારા નિર્વહ પામતા કર્તવ્યોના પાલન તરફ સંદર્ભિત હોઈ

શકે છે, અથવા એવા વહીવટી કર્તવ્યો તરફ સંદર્ભિત હોઈ શકે છે, જે અદાલતમાં નિર્વહિત કરવાની જરૂર ન હોય, પરંતુ જેમના સંબંધે ન્યાયિક મન લાગુ કરવું આવશ્યક બને છે— અર્થાત્, વિચારાધીન મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં શું યોગ્ય અને ન્યાયસંગત છે તે નક્કી કરવાનું મન.”

કોઈ અધિકારીને તેના સમક્ષ રહેલા મુદ્દાઓનો બીજા અર્થમાં ‘ન્યાયિક રીતે’ નિર્ણય કરવો આવશ્યક હોય, માત્ર એટલા પરથી તે અદાલત અથવા અત્રે સુધી કે ન્યાયાધિકરણ પહોંચી જતો નથી, કારણ કે તેથી ફક્ત એટલું જ સ્થાપિત થાય છે કે તે આચરણના એક ધોરણનું પાલન કરી રહ્યો છે અને પક્ષપાત અથવા હિતસંબંધથી મુક્ત છે.* * *૩૬. હવે, સરકાર પોતાના કાર્યોમાં ઘણીવાર નિર્ણયો લે છે, પરંતુ સરકારના બધા નિર્ણયો ટ્રિબ્યુનલના નિર્ણયો તરીકે ગણાવી શકાય નહીં. સરકારના ઠરાવો પક્ષકારોના અધિકારોને અસર કરી શકે છે અને તેમ છતાં, તે ન્યાયિક સત્તાના પ્રયોગરૂપ ન પડે હોય. યોગ્ય કેસોમાં સરકારના ઠરાવો અનુચ્છેદ ૩૨ અને ૨૨૬ હેઠળની રિટ અરજીને આધીન હોઈ શકે, પરંતુ ટ્રિબ્યુનલના નિર્ણય તરીકે અનુચ્છેદ ૧૩૬ હેઠળ સીધી અપીલને આધીન ન પડે હોય. જોકે, જ્યારે સરકાર ન્યાયિક કાર્યો હાથ ધરે છે અને ન્યાયિક સત્તાનો પ્રયોગ કરી વિવાદોનો

નિર્ણય કરવા આગળ વધે છે ત્યારે સ્થિતિ બદલાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં, જે અધિકારી મામલો હાથ ધરે છે અને સરકાર પોતે પણ, તેમને ટ્રિબ્યુનલ તરીકે માનવું વાજબી છે. જે અધિકારી નિર્ણય કરે છે તે અનામ પણ હોઈ શકે; પરંતુ નિર્ણય ટ્રિબ્યુનલનો જ હોય છે, ભલે તે તેના નામે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હોય કે કેન્દ્રીય સરકારના નામે. 'ટ્રિબ્યુનલ' શબ્દ વ્યાપક અર્થ ધરાવતો શબ્દ છે, અને 'અદાલત' તથા 'ટ્રિબ્યુનલ' શબ્દોમાં ન્યાયિક સત્તાના તેના સર્વ સ્વરૂપોમાં પ્રયોગનો સમાવેશ થાય છે. તેથી સરકારનો નિર્ણય આ અદાલતની અનુચ્છેદ ૧૩૬ હેઠળની સત્તાઓની અંદર આવે છે.”

૭૩. લોકાયુક્ત અધિનિયમની જોગવાઈઓના પરીક્ષણ તેમજ નોંધ પર રહેલી સામગ્રી અને સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા સમયાંતરે સ્થાપિત કરવામાં આવેલા સિદ્ધાંતોના પ્રકાશમાં, એવું કહેવું અને ઠરાવવું શક્ય બનતું નથી કે લોકાયુક્તનું પદ કે તો અદાલત છે અથવા તેમાં અદાલતના લક્ષણો છે. તેને અંતિમતા અને અધિકૃતતા જોડતો નિશ્ચિત ચુકાદો આપવા સત્તા નથી અને ન્યાયિક કાર્યો બજાવવાની કોઈ સત્તા પ્રદાન કરતા અદાલતના લક્ષણો પણ તેમાં રહેલા નથી. લોકાયુક્તનું પદ એક ગૌરવશાળી પદ છે, જેમાં મજબૂત અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિની કલ્પના કરવામાં આવી છે, જે 'ન્યાયિક રીતે' કાર્ય કરે છે, અને જેને લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૧૧ હેઠળ કલ્પાયેલ મુજબ ભારતીય દંડ સંહિતાની કેટલીક

જોગવાઈઓ માટે દીવાની અદાલત સમાન માનવામાં આવેલી સત્તાઓ છે; તેમ છતાં, ઉપરોક્ત ચર્ચાને ધ્યાનમાં લેતાં, તેને અદાલતનો દરજ્જો, ઉચ્ચતમ અદાલતનો તો પ્રશ્ન જ નથી, આપી શકાય તેમ નથી અને તેના કાર્યોનું મૂલવણ કરવા માટે તેમાં અદાલતના લક્ષણોની સંકલ્પના પણ આરોપી શકાય તેમ નથી.

૩ જો મુદ્દો: સંમેલન

૭૪. લોકાયુક્તનું આ પદ ન તો અદાલત છે અને ન તેમાં અદાલતના લક્ષણો છે, એવું ઠરાવ્યા પછી હવે ઉપસ્થિત થતો પ્રશ્ન એ છે કે પરામર્શ પ્રક્રિયા કેવી રીતે આરંભ કરવી પડશે અને નિમણૂક માટેનો પ્રસ્તાવ ક્યાંથી પ્રારંભિત થવો જરૂરી છે.

જેથી, વિવાદમાં તૃતીય મુદ્દો એ છે કે વિવેકાધિકારના ઉપયોગને નિયમિત કરવા તથા રહેલી ખામી પૂરી કરવાની સમસ્યા ઉકેલવા માટે, નિયમો અથવા સ્પષ્ટ માર્ગદર્શિકાઓના અભાવમાં, પરંપરાઓની કોઈ ભૂમિકા છે કે નહીં.

૭૫. એડવોકેટ જનરલશ્રી દ્વારા દલીલ કરવામાં આવી કે લોકાયુક્તની નિમણૂક બાબતે, સંવત્ કાયદો વર્ષ ૧૯૮૬ માં અમલમાં આવ્યો ત્યારથી પરંપરાગત રીતે દરેક પ્રસંગે પ્રસ્તાવ મુખ્ય મંત્રી ના કાર્યાલયમાંથી જ આવ્યો હતો, જેમાં ક્યારેક ભલામણપાત્ર વ્યક્તિના નામ અંગે મત જણાવવા વિનંતી સાથે ભલામણ કરવામાં આવતી હતી અથવા રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ પાસેથી નામો

મંગાવવામાં આવતા હતા. પરંતુ કોઈ પણ સમયે રાજ્યપાલના કાર્યાલય દ્વારા આવી નિમણૂક માટે કોઈ નામ મંગાવવામાં આવ્યું નહોતું.

વધુમાં એવું પણ દર્શાવવામાં આવ્યું કે આ જ પ્રકરણમાં વર્ષ ૨૦૦૫ માં શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસના નામ અંગે વિચારણા કરવામાં આવી ત્યારે પણ તે મુખ્ય મંત્રી ના કાર્યાલયમાંથી જ પ્રસ્તાવરૂપે આવ્યું હતું અને તે પ્રસ્તાવ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને મોકલવામાં આવ્યો હતો, જેમણે તેમની નિમણૂકના સમર્થનમાં મત વ્યક્ત કર્યો હતો. અગાઉના ત્રણ પ્રસંગોએ જે પદ્ધતિ અનુસરવામાં આવી હતી તે જ શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસના મામલામાં પણ ચાલુ રાખવામાં આવી હતી અને તેમના કહેવા મુજબ, લોકાયુક્તના પદ માટે આવી નિમણૂકો કરવામાં આવે છે એવા અન્ય રાજ્યોમાં પણ આ પરંપરા અનુસરવામાં આવે છે. રાજ્યપાલશ્રીએ સરકારને તાજો પ્રસ્તાવ મોકલવા અંગે લખેલા તા. ૧૦.૯.૨૦૦૯ ના પત્રમાં પણ આવી વિનંતી દર્શાવી હતી, એવી તેમની વધુ દલીલ હતી.

જોરશોરથી રજૂ કરવામાં આવ્યું કે માનનીય મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી પાસેથી સીધા બે વખત નામો મંગાવી રાજ્યપાલશ્રીએ સંપૂર્ણપણે ભિન્ન માર્ગ અપનાવ્યો હતો. એડવોકેટ જનરલશ્રીના જણાવ્યા મુજબ, આ કૃત્ય દ્વારા માત્ર અગાઉની પરંપરાને જ અવગણવામાં આવી નહોતી, પરંતુ તે સત્તાપ્રાપ્ત કાર્યવાહી પણ નહોતી. વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી કે આ અદાલતના અધ્યક્ષ

અધિકારીની કે ન્યાયિક હોદ્દાની નિમણૂક નહોતી; તેથી એશિશ હાંડા, એડવોકેટ વિ. પંજાબ અને હરિયાણા વડી અદાલત તથા અન્ય (ઉપરોક્ત) અને એન. કન્નાદાસન વિ. અજય ખોસે તથા અન્ય (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં પ્રસ્થાપિત થયેલ સિદ્ધાંત આ પ્રકરણમાં લાગુ પડી શકતો નથી. પરંપરાના મુદ્દા પર ભાર મૂકતાં નીચે દર્શાવેલ ચુકાદાઓ પર આધાર મૂકવામાં આવ્યો છે:

૧) સર્વોચ્ચ અદાલત એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકૉર્ડ એસોસિએશન તથા અન્ય વિ. ભારત સંઘ, અહેવાલિત (૧૯૯૩) ૪ એસ.સી.સી. ૪૪૧ ના કેસમાં, નીચેના અનુચ્છેદો પુનઃઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે:

“૩૫૨. ભારતનું બંધારણ ૩૯૫ અનુચ્છેદો અને દસ અનુસૂચિઓ ધરાવતું એક વિસ્તૃત દસ્તાવેજ છે. તેમ છતાં, બંધારણની એવી જોગવાઈઓ છે કે જે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રવર્તમાન છે, પરંતુ બંધારણના લખિત પાઠમાં ક્યાંય જોવા મળતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે, બંધારણની એક મૂળભૂત આવશ્યકતા એ છે કે જો મતદાનમાં વિરોધ પક્ષને બહુમતી મળે, તો સરકારે તાત્કાલિક પોતાનું રાજીનામું આપવું જ પડે. જેટલું આ મૂળભૂત છે, તેટલું જ તે બંધારણના લખિત કાયદાનો ભાગ બનતું નથી. એ પણ બંધારણીય આવશ્યકતા છે કે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા પ્રધાનમંત્રી તરીકે નિયુક્ત થનાર વ્યક્તિ, જે સરકારનો કાર્યકારી વડો હોય છે, તેને

લોકસભાનું સમર્થન હોવું જોઈએ. પ્રધાનમંત્રીની સલાહ પર રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવતા અન્ય મંત્રીઓએ વ્યક્તિગત રીતે અને સમૂહરૂપે, સતત લોકસભાનો વિશ્વાસ જાળવી રાખવો આવશ્યક છે. રાષ્ટ્રપતિની સત્તાઓનો ઉપયોગ તેઓ પ્રધાનમંત્રી અને મંત્રીપરિષદની સલાહ પર કરે છે, એટલું જ નહીં, આ સત્તાઓનો અસરકારક ઉપયોગ પણ પ્રધાનમંત્રીના વડપણ હેઠળની મંત્રીપરિષદ દ્વારા જ કરવામાં આવે છે. આમાંથી એકપણ અને બંધારણના અન્ય ઘણા જરૂરી નિયમો, બંધારણસભાએ રચેલા ભારતના બંધારણમાં જોવા મળતા નથી. ઈ.વી. ડાઈસી એ જ એવા હતા જેમણે પ્રથમ વખત, ઈસવીસન ૧૮૮૫માં, આ અલખિત નિયમોને ઓળખ્યા અને તેમને "બંધારણની પરંપરાઓ" તરીકે સંબોધ્યા. ડાઈસીએ આ શબ્દપ્રયોગ હેઠળ જે વર્ણન કર્યું તે જવાબદાર સરકારના એવા નિયમો છે જે ક્રાઉન, પ્રધાનમંત્રી, કેબિનેટ અને બે ગૃહો વચ્ચેના સંબંધોને નિયમિત કરે છે સંસદ. આ નિયમો ગ્રેટ બ્રિટનમાં ૧૯મી સદી દરમિયાન પૂર્વનિર્ણયોના આધારે વિકસ્યા હતા અને જેમને સ્વશાસન અને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી તેવી બ્રિટિશ વસાહતો દ્વારા તે વારસામાં પ્રાપ્ત થયા હતા. આ પ્રવૃત્તિ બ્રિટન પૂરતી મર્યાદિત નથી અને સામાન્ય રીતે બંધારણો અંગે પણ સાચી

છે. બધા સ્થાપિત બંધારણોમાં પરંપરાઓ જોવા મળે છે અને નવીનતમ બંધારણોમાં પણ તે ટૂંક સમયમાં વિકસે છે.

૩૫૩. આ રીતે, સિદ્ધાંતોના બે સમૂહો મળીને બંધારણીય કાનૂનના નિયમો રચે છે. એક નિયમસમૂહ કોઈ દેશના લખિત બંધારણમાં સમાયેલો હોય છે અને બીજા નિયમસમૂહને “બંધારણની પરંપરાઓ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંપરાઓ કાનૂનમાં ઔપચારિક ફેરફારો કર્યા વિના બંધારણીય વિકાસ સિદ્ધ કરવાનો એક ઉપાય છે. કે.સી. વિહ્યરેએ તેમના પુસ્તક “ધ સ્ટેટ્યૂટ ઓફ વેસ્ટમિન્સ્ટર એન્ડ ડોમિનિયન સ્ટેટ્સ” (ચોથી આવૃત્તિ) માં પરંપરાઓને નીચે મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરી છે:

“આથી, પરંપરાઓની વ્યાખ્યાને આ રીતે વિસ્તારી શકાય કે તેમનો હેતુ બંધારણીય વિવેકાધિકારના ઉપયોગને નિર્ધારિત કરવાનો છે. થોડી ભિન્ન ભાષામાં કહીએ તો, એવું કહી શકાય કે પરંપરાઓ એ એવા અકાનૂની નિયમો છે, જે કાનૂની નિયમો કર્મ રીતે લાગુ કરવામાં આવશે તે રીતને નિયમિત કરે છે.”

૩૫૪. પ્રથાઓ લખિત સંવિધાનોના સિદ્ધાંતોની આસપાસ, તેમના પરિધિમાં અને તેમના આધાર ઉપર વિકસે છે. સંવિધાનના વિવિધ અંગોની કામગીરી, એકબીજા સાથેનો તેમનો સંબંધ અને પ્રજાજનો

સાથેનો તેમનો સંબંધ નિયમિત કરવા માટે જરૂરી પ્રચલિત નિયમો ઉદ્ભવે છે. સર ડબ્લ્યુ. આઈવર જેનિંગ્સે તેમની પુસ્તક "લો એન્ડ ધ કોન્સ્ટિટ્યુશન" (પાંચમી આવૃત્તિ) માં સંવિધાનિક પ્રથાઓનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે:

"આ રીતે, કાયદાના માળખાની અંદર આચરણના નિયમોના વિકાસ માટે અવકાશ રહેલો છે, એવા નિયમો કે જેઓ કાયદાના નિયમોની જેમ જ સદ્ગત રીતે અનુસરવામાં આવી શકે, અને જે તે પ્રક્રિયા નક્કી કરે છે જેને સરકાર સાથે સંકળાયેલા વ્યક્તિઓએ અનુસરવી આવશ્યક છે."

આ નિયમોને મિલે "સંવિધાનના અલિખિત સૂત્રો" તરીકે સંબોધ્યા હતા. વીસ વર્ષ પછી ડાઈસીએ તેમને "સંવિધાનની પ્રથાઓ" કહી, જ્યારે એન્સને તેમને "સંવિધાનની રૂઢિ" તરીકે ઓળખાવ્યા. સંવિધાનિક પ્રથાઓનું સંક્ષિપ્ત સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે તેઓ કાયદાના સૂક્ષ્મ અસ્થિપંજરને આવરી લેતું માંસ પૂરું પાડે છે; તેઓ કાનૂની સંવિધાનને કાર્યક્ષમ બનાવે છે; તેઓ તેને વિચારધારાના વિકાસ સાથે જોડાયેલું રાખે છે. સંવિધાન પોતે પોતે કાર્ય કરતું નથી; તેને મનુષ્યો દ્વારા કાર્યરત કરવું પડે છે. તે રાષ્ટ્રીય સહકારનું એક સાધન છે, અને જેવું સાધન જરૂરી છે તેવું સહકારનું ભાવતત્ત્વ

પણ જરૂરી છે. સંવિધાનિક પ્રથાઓ એ તે સહકાર સિદ્ધ કરવા માટે વિકસાવવામાં આવેલા નિયમો છે. વધુમાં, રાષ્ટ્રીય જીવનની બદલાતી પરિસ્થિતિઓ સાથે સંવિધાનના પ્રભાવોમાં પણ ફેરફાર આવવો જરૂરી છે. કાયદો અચલ રહે ત્યારે પણ નવી જરૂરિયાતો નવો ભાર અને નવી દિશા માંગે છે. નવી જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે મનુષ્યોને જૂના કાયદાને કાર્યરત કરવો પડે છે. સંવિધાનિક પ્રથાઓ એ તે નિયમો છે જે તેઓ વિકસાવે છે.”

ઉપપ. પ્રથાઓ કઠોર કાનૂની માળખાને — કારણ કે કાયદાઓ કઠોર બનવાની વૃત્તિ ધરાવે છે — બદલાતી સામાજિક જરૂરિયાતો અને બદલાતી રાજકીય કલ્પનાઓ સાથે સુસંગત રાખવામાં સક્ષમ બનાવે છે. પ્રથાઓ શાસન કરનારાઓને શાસનચંત્રને કાર્યરત કરવાની સગવડ આપે છે. ડાઈસીએ તેમની પુસ્તક “ઈન્ટ્રોડક્શન ટુ ધ સ્ટડી ઓફ ધ લૉ ઓફ ધ કૉન્સ્ટિટ્યુશન” માં પ્રથાઓનો નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કર્યો છે: “તેઓ બહુવિધ છે, અને પ્રથમ નજરે એવું જણાય કે તેઓ એકબીજાથી માત્ર મહત્વમાં જ નહીં પરંતુ તેમના સામાન્ય સ્વરૂપ અને વ્યાપમાં પણ ભિન્ન છે. તેમ છતાં, કાળજીપૂર્વકની તપાસ કરતાં જણાશે કે તેઓમાં એક સામાન્ય ગુણધર્મ અથવા લક્ષણ છે; તેઓ તમામ, અથવા ઓછામાં ઓછા તેમાંના મોટા ભાગના, એ નક્કી કરવા માટેના નિયમો છે કે

કાઉનના (અથવા કાઉનના સેવકો તરીકે મંત્રીઓના) વિવેકાધીન અધિકારોનો ઉપયોગ કઈ રીતે થવો જોઈએ; અને તપાસ કરતાં એ પણ જણાશે કે આ લક્ષણ માત્ર ઉપર ગણી બતાવેલા તમામ નિયમોનું જ નહીં, પરંતુ સંવિધાનની પ્રથાઓના ઘણાં મોટા ભાગનું (જોકે સમગ્રનું નહીં) સામૂહિક લક્ષણ છે.” લખિત સંવિધાનો દરેક સંભવિત પરિસ્થિતિ માટે જોગવાઈ કરી શકતા નથી. સંવિધાનિક સંસ્થાઓ ઘણીવાર સામાન્ય શબ્દોમાં રચાયેલ જોગવાઈઓ દ્વારા સર્જવામાં આવે છે. આવી જોગવાઈઓનું અર્થઘટન સમયગાળાના પ્રવાહ સાથે વિકસતી પ્રથાઓની મદદથી કરવામાં આવે છે. પ્રથાઓ એટલા માટે જીવંત મહત્ત્વ ધરાવે છે કે તેઓ સંવિધાનમાં રહેલી ખામીઓને પૂરતી કરે છે, અર્થઘટનની સમસ્યાઓના ઉકેલમાં સહાય કરે છે અને સંવિધાનિક માળખાના ભાવિ વિકાસને સ્થાન આપે છે. સંવિધાનનું સ્વરૂપ કેવું પણ હોય, કાનૂની નિયમોમાં ઘણું કંઈ અનુલેખિત રહી શકે છે, જેના કારણે સંવિધાનિક અધિકારીઓને વિશાળ વિવેકાધિકાર મળે છે. પ્રથાઓ તે વિવેકાધિકારના ઉપયોગને નિયમિત કરે છે. જે સત્તા કાનૂની દૃષ્ટિએ કોઈ વ્યક્તિને અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહને સોંપવામાં આવી હોય, તે પ્રચલિત નિયમની ક્રિયા દ્વારા હસ્તાંતરિત, માર્ગદર્શિત અથવા નિયંત્રિત થઈ શકે છે. કે.સી. વ્હેરે તેમની

પુસ્તક 'મોડર્ન કોન્સ્ટિટ્યુશન' (૧૯૬૭ ની આવૃત્તિ) માં આવા નિયમનું નીચે મુજબ વિશદ વર્ણન કર્યું છે: "ઘણીવાર એવું બને છે કે સંવિધાનમાં અપાયેલી સત્તાઓનો ખરેખર ઉપયોગ થાય છે, પરંતુ જ્યારે કાયદામાં તે સત્તાઓ જેમને અપાયેલી છે તેઓ દ્વારા તેનો ઉપયોગ થતો ગણાય છે, ત્યારે વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કોઈ બીજી વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓના અન્ય સમૂહ દ્વારા કરવામાં આવે છે. સંક્ષેપમાં, પ્રથા સંવિધાનમાં એક વ્યક્તિને અપાયેલી સત્તાઓને બીજી વ્યક્તિ પાસે હસ્તાંતરિત કરે છે." ૩૫૬. પરંપરાઓની પ્રાથમિક ભૂમિકા વિવેકાધિકારના ઉપયોગને નિયમિત કરવાની છે — સંભવતઃ સત્તાઓના બેદરકાર દુરુપયોગ સામે રક્ષણ આપવા માટે. કોલિન આર. મનરો એ પોતાના પુસ્તક "સ્ટડીઝ ઇન કોન્સ્ટિટ્યુશનલ લો" (૧૯૮૭ આવૃત્તિ) માં પરંપરાઓના કાર્યક્ષેત્રનું નીચેના શબ્દોમાં સંક્ષેપ કર્યું છે: "આથી, સૌથી મહત્વપૂર્ણ પરંપરાઓમાંથી કેટલીક, જેમ ડાયસી એ જણાવ્યું હતું, 'કાઉનની વિવેકાધીન સત્તાઓ' અને તેમનો ઉપયોગ કેવી રીતે થવો જોઈએ તે અંગે છે. પરંતુ માત્ર કારોબારી શાસન અને વિધાનમંડળ-કારોબારી સંબંધોના સંદર્ભમાં જ આપણે આવા નિયમો અને પ્રથાઓ કાર્યરત જોવા મળતા નથી. તે બંધારણીય પ્રવૃત્તિના અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ જોવા મળી શકે છે; ઉદાહરણ તરીકે,

સંસદના ગૃહો વચ્ચેના સંબંધોમાં અને દરેક ગૃહની કાર્યપદ્ધતિમાં, વિધાનપ્રક્રિયામાં, ન્યાયિક વહીવટ અને ન્યાયિક વર્તનમાં, નાગરિક સેવામાં, સ્થાનિક શાસનમાં, તેમજ કોમનવેલ્થના અન્ય સભ્યો સાથેના સંબંધોમાં. ”

આ ચુકાદાના અનુચ્છેદ ૪૧૧ અને ૪૭૮ માં પણ આગળની પ્રાસંગિકતા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, તેમ છતાં, આ ભખાણ પર વધારાનો ભાર ન પડે તે માટે માત્ર સંદર્ભ જ આપવામાં આવે છે.

૭૬. તેના વિરુદ્ધ, બીજી બાજુ દ્વારા એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે ભૂતકાળની પ્રથાઓ અથવા પરંપરા જે કંઈ હોય તે હોય, સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા એન. કન્નાદાસન વિ. અજોય ખોસે અને અન્ય (પૂર્વોક્ત) ના કેસમાં તથા આશિષ હાંડા, એડવોકેટ વિ. પંજાબ અને હરિયાણા વડી અદાલત અને અન્ય (પૂર્વોક્ત) ના કેસમાં આપવામાં આવેલા ચુકાદાઓના અનુસંધાનમાં તેનું કોઈ મહત્ત્વ રહેતું નથી. વધુમાં, જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્રા વિ. શ્રી રામ ચંદ્ર નાયક અને અન્ય (પૂર્વોક્ત) ના કેસમાં ઠરાવ્યા મુજબ, દેશનો કાયદો પ્રબળ રહેશે અને અદાલતો તરફથી સ્પષ્ટ માર્ગદર્શિકાઓ ઉપલબ્ધ હોવાથી પરંપરાને કોઈ પ્રાસંગિકતા રહેશે નહીં. વધુમાં એવી દલીલ પણ કરવામાં આવી કે, પદના મહત્ત્વ તથા લોકાયુક્ત દ્વારા નિર્વહવાની કાર્યોની પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં લેતા, આવા પદ માટે મુખ્ય ન્યાયાધીશે કોઈ નામની ભલામણ કરવી આવશ્યક છે.

૭૭. વિષયમાં વધુ ઊંડાણપૂર્વક પ્રવેશતા પહેલાં, આ તબક્કે એ નિર્દિષ્ટ કરવું આવશ્યક છે કે આશિષ હાંડા (ઉપરોક્ત) તેમજ એન. કન્નદાસન વિ. અજય ખોસે (ઉપરોક્ત) બંને કેસોના કાયદાકીય નિષ્કર્ષોમાં સર્વોચ્ચ અદાલત ન્યાયિક અધિકારીની નિમણૂક વિષે વિચારણા કરી રહી હતી, જ્યારે હાલ આ અદાલત સમક્ષ લોકાયુક્તની નિમણૂકનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે. ઉપરોક્ત રીતે ધારણ કરવામાં આવ્યું છે કે લોકાયુક્તનું પદ ન તો અદાલત છે અને ન તો તેને અદાલતના લક્ષણો પ્રાપ્ત છે અને તેથી એવું કહી શકાય કે આ બંને ચુકાદાઓનો અનુપાત, આવી નિમણૂક માટે સમરૂપ રીતે લાગુ પડી શકશે નહીં.

આ તબક્કે આકસ્મિક રીતે અજિત કુમાર વગેરે વિ. સ્ટેટ ઓફ ઝારખંડ અને અન્ય વગેરે (ઉપરોક્ત) કેસનો પણ ઉલ્લેખ જરૂરી બને છે, જેમાં આશિષ હાંડા (ઉપરોક્ત) કેસમાં નિર્ધારિત અનુપાતનો આશરો લેવાયો હતો. ઝારખંડની વડી અદાલતે તે બાબતે આ મુજબ વિચાર કર્યો હતો:

"૨૯. આશિષ હાંડા વિ. ચીફ જસ્ટિસ, પંજાબ એન્ડ હરિયાણા વડી અદાલત (ઉપરોક્ત) કેસમાં હરિયાણા રાજ્ય ગ્રાહક વિવાદ નિવારણ આયોગના પ્રમુખની નિમણૂકને આ આધારે પડકારવામાં આવી હતી કે તે ગ્રાહક સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૧૬ અનુસાર નહોતી. અધિનિયમની કલમ ૧૬ મુજબ રાજ્ય સરકાર દ્વારા કાર્યરત અથવા નિવૃત્ત ન્યાયમુર્તિને પ્રમુખ તરીકે નિયુક્ત

કરવામાં આવે. ઉક્ત કલમની પરંતુક જોગવાઈ કહે છે કે આ ખંડ હેઠળ કોઈ નિમણૂક વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કર્યા વિના કરવામાં આવશે નહીં. મારા મત મુજબ, આ કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે નિર્ધારિત કરેલો અનુપાત, વર્તમાન કેસના તથ્યો પર લાગુ પડતો નથી. ”

તેમ છતાં, જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્ર વિ. શ્રી રામ ચંદ્ર નાયક અને અન્ય (ઉપરોક્ત) કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉચ્ચારણને અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું પડશે, જ્યાં લોકાયુક્તની નિમણૂકનો પ્રશ્ન સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ સીધો વિચારાધીન હતો.

આ નિર્ણય લોકાયુક્તની નિમણૂક કરતી વેળાએ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરે છે અને તેને વિશેષ ભારપૂર્વક રેખાંકિત કરે છે. ઓડિશા લોકપાલ એન્ડ લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૯૫ હેઠળ લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે ઓડિશાના મુખ્ય પ્રધાને ઓડિશા વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને વિપક્ષના નેતા સમક્ષ ત્રણ નામો મોકલી તેમની વિચારપૂર્વકની દૃષ્ટિ આ વિષય પર જણાવવા વિનંતી કરી હતી. મુખ્ય ન્યાયાધીશે જસ્ટિસ મોહાપાત્રના નામની નિમણૂક માટે ભલામણ કરી હતી, જ્યારે વિપક્ષના નેતાની ઈચ્છા એવી હતી કે નિમણૂક માટેનો વ્યક્તિ ઉચ્ચ પ્રામાણિકતા અને વ્યવસાયિક પરિપક્વતા ધરાવતી ન્યાયિક પ્રતિભા હોવો જોઈએ અને તેથી

તેમણે બીજું નામ સૂચવ્યું હતું. જ્યારે જસ્ટિસ મોહાપાત્રાની લોકપાલ તરીકે નિમણૂક કરતી જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું, ત્યારે તેને જાહેર હિતની અરજી દ્વારા પડકારવામાં આવ્યું. અદાલતે આ હકીકત નોંધેલી કે વિપક્ષના નેતાએ નિયુક્ત થનારા લોકપાલ વિરુદ્ધ કંઈ જણાવ્યું નહોતું અને મુખ્ય ન્યાયાધીશે પરામર્શ દરમ્યાન આ વ્યક્તિનું નામ લોકપાલ તરીકે નિયુક્ત કરવા યોગ્ય વ્યક્તિ તરીકે દર્શાવ્યું હતું. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતના નિષ્કર્ષો પ્રાસંગિક બને છે, જે આ મુજબ છે:

"૧૨. લોકપાલના ઉપરોક્ત કાર્યો તથા આવા પદે નિયુક્ત થનારી વ્યક્તિ માટે આવશ્યક લાયકાતના સંદર્ભમાં, કલમ ૩ માં વપરાયેલ 'પરામર્શ' શબ્દનું અર્થઘટન કરવું જરૂરી બને છે. કલમ ૩ મુજબની જોગવાઈ પ્રમાણે, કોઈ વ્યક્તિને લોકપાલ તરીકે નિયુક્ત થવા માટે લાયક માનવામાં આવતી નથી, જો સુધી તે સર્વોચ્ચ અદાલત અથવા વડી અદાલતનો ન્યાયમુર્તિ ન હોય અથવા રહ્યો ન હોય. લોકપાલે બજાવવાના કાર્યોના સંદર્ભમાં, એ સ્પષ્ટ છે કે રાજ્યનું પ્રશાસન અપ્રદૂષિત રહે તે સુનિશ્ચિત કરવા તેમજ કલમ ૨(એચ) માં વ્યાખ્યાયિત કુપાલન બહાર આવે જેથી એવા કુપાલન અને તેના માટે જવાબદાર પ્રશાસક વિરુદ્ધ યોગ્ય કાર્યવાહી થઈ શકે, તે બાબતમાં આ કાર્યો અત્યંત મહત્વના છે. લોકપાલે જે તપાસ કરવી હોય છે તે અર્ધ-ન્યાયિક સ્વરૂપની હોય

છે, જે માટે માત્ર કાનૂની જ્ઞાન જ નહીં, પરંતુ પ્રશાસકને જે પ્રકારનું અને જે કાર્ય કરવું પડે છે તેની પણ સમજ જરૂરી બને છે. આ સંદર્ભમાં, કલમ ૩(૧) ની પરંતુક (એ) માં વપરાયેલ 'પરામર્શ' શબ્દનો અર્થ એવો થાય કે ઓડિશા વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથેનો પરામર્શ અનિવાર્ય છે અથવા અનિવાર્ય પૂર્વશરત છે. આવી નિમણૂક માટે, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ જ એવી વ્યક્તિને પ્રસ્તાવિત અને સૂચિત કરવા માટે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ ગણાય. તેમનો અભિપ્રાય સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર હશે અને તેઓ કોણ આ પદ માટે સર્વોત્તમ અથવા વધુ યોગ્ય છે તે જાણી શકશે. આ સંદર્ભમાં, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના અભિપ્રાયને પ્રાથમિકતા આપવી જરૂરી છે.(ભાર આપેલ). એ સાચું છે કે પરંતુક (એ) મુજબ, જો વિપક્ષના નેતા હોય તો તેમનો પણ પરામર્શ કરવો જરૂરી છે. તેથી, જો વિપક્ષના નેતા ન હોય, તો પરામર્શ જરૂરી નથી. આથી આવા પરામર્શના સ્વરૂપનો અંદાજ આવે છે, જેનો હેતુ માત્ર પ્રસ્તાવિત કાર્યવાહી અંગે તેમને અવગત કરવાનો છે, પરંતુ તેમનો અભિપ્રાય સરકાર પર બાંધધરીરૂપ નથી. તે જ સમયે, તેમના મતો અથવા વાંધાઓને વિચારણામાં લેવા પડે. જો સરકાર દ્વારા પ્રસ્તાવિત વ્યક્તિ વિરુદ્ધ કોઈ પ્રતિકૂળ બાબત હોય, તો તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવા અને તે

બાબત સરકારના ધ્યાન પર લાવવા હકદાર રહેશે. જોકે, તેનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ કોઈ બીજું નામ સૂચવી શકે અને સરકાર માટે તેનું વિચારવું ફરજિયાત બને. તેથી, જે લોકપાલ કાયદાકીય રીતે સર્વોચ્ચ અદાલત અથવા વડી અદાલતના કાર્યરત અથવા નિવૃત્ત ન્યાયમુર્તિ હોવા જરૂરી છે, તેની નિમણૂક સંબંધે વિપક્ષના નેતાએ આપેલ અભિપ્રાયને સરકાર અવગણવા માટે સત્તાધિકૃત રહેશે. અધિનિયમની કલમ ૩(૧) હેઠળ, પ્રસ્તાવની શરૂઆત વિપક્ષના નેતા દ્વારા થવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. ”

૭૮. આથી સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે આવી નિમણૂક માટે, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ લોકપાલ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવનાર એવી વ્યક્તિનું નામ પ્રસ્તાવિત અને સૂચવવા માટે સર્વોત્તમ વ્યક્તિ ગણાશે. તે આગળ વધુ એ પણ દર્શાવે છે કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિનું મત સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર હશે અને આવી પદવી માટે કોણ સર્વાધિક યોગ્ય છે તે નિર્ધારિત કરવાની સ્થિતિમાં તેઓ રહેશે અને લોકપાલના ફરજોની માત્ર મહત્વતા જ નહીં પરંતુ તેની પ્રકૃતિને પણ ધ્યાનમાં લેતા, આ સંદર્ભમાં વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના મતને અગ્રતા આપવી આવશ્યક બને છે.

૭૯. આ વિગત બે પાસાઓને કારણે આવશ્યક બની હતી; પ્રથમ, જસ્ટિસ મોહપાત્રાના કેસમાં પ્રસ્તાવ મુખ્યમંત્રીના કાર્યાલયમાંથી ઉપજ્યો હતો અને

વિચારણા માટે ત્રણ ન્યાયાધીશોના નામો મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તેમજ વિપક્ષના નેતા બન્નેને મોકલવામાં આવ્યા હતા. લોકાયુક્તની નિમણૂકમાં મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તેવા શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ છે જેઓના અભિપ્રાયને પ્રાથમિકતા અપાવાની જરૂર છે, એમ ધરાવતા, તે કેસમાં મુખ્યમંત્રીના કાર્યાલયમાંથી ઉપજેલો પ્રસ્તાવ યથાવત્ રાખવામાં આવ્યો હતો. બીજું, અદાલતે આ હકીકત પણ નોંધવી જરૂરી છે કે આ ચુકાદામાં અદાલતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું હતું કે લોકપાલ તરીકે નિમણૂક પામવા માટે આવા વ્યક્તિનું પ્રસ્તાવન અને સૂચન કરવા માટે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ રહેશે અને તેથી, ભલે મુખ્યમંત્રીના કાર્યાલયમાંથી પ્રસ્તાવ ઉપજવાની શક્યતા સ્પષ્ટ રીતે નિષ્કાસિત કરવામાં આવી નથી, તેમ છતાં ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ હેઠળ લોકાયુક્તની ભૂમિકા અંગે વિચારણા કરતાં જેમ મૂલવી શકાય તેમ છે, સંકેતો ઊંચા અને સ્પષ્ટ છે.

૮૦. ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, એવું કહી શકાય કે ભૂતકાળમાં પરંપરાઓ રહેલી હોવા છતાં, અને સર્વોચ્ચ અદાલતે પણ ચર્ચા મુજબ, વિવેકાધીન સત્તાના નિયમન માટે તથા જ્યાં સત્તાઓને વિશિષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવી નથી એવા સ્થળે રહેલી ખામી પૂરી કરવા માટે પરંપરાઓનું મહત્વ રહે છે. વર્તમાન કેસમાં, પરંપરા મુજબ નિવૃત્ત વ્યક્તિઓના નામો ધરાવતા પ્રસ્તાવો મુખ્ય મંત્રી ના કાર્યાલયમાંથી ઉપસ્થિત થતા હતા અને લોકાયુક્તના આ પદ પર નિમણૂક માટે તે પ્રસ્તાવો પર વિચારણા કરીને અમલમાં મૂકવામાં આવતા હતા; પરંતુ આ પદ માટે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની ભલામણ અને પ્રસ્તાવ, જસ્ટિસ

મહાપાત્રના કેસ (ઉપરોક્ત) માં સર્વોચ્ચ અદાલતે આપેલા નિર્ણયના પ્રકાશમાં, તેમજ અધિનિયમની યોજનાને, આ પદના મહત્વને અને દેશમાં તેની વધતી જતી આવશ્યકતાને ધ્યાનમાં લેતાં, સમયની માંગરૂપે આવશ્યક ગણાશે. અહીં ઉદ્દેખ કરવો જરૂરી છે કે બે વખત પેનલના બદલે એક જ નામ મંગાવતા રાજ્યપાલના કાર્યાલયમાંથી પ્રક્રિયા આરંભવામાં આવી હતી, સાથે જ આ નિમણૂકમાં તેમના વ્યક્તિગત વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરવાનો આગ્રહ પણ રાખવામાં આવ્યો હતો. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે બન્ને વખત કોઈ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો નહોતો. હાલ માટે, આ ચુકાદામાં મુદ્દા નંબર ૧ ના આપવામાં આવેલા ઉત્તરનાં પ્રકાશમાં, તે મુદ્દાની ચર્ચા કરવી જરૂરી નથી; તેમ છતાં, મહામહિમ રાજ્યપાલને તાત્કાલિક જરૂરિયાતના આધારે વોરંટ જારી કરવાની સત્તા હતી કે નહીં તે નક્કી કરતી વખતે માત્ર એટલી હદ સુધી તેનો સ્પર્શ કરવામાં આવશે.

૪ થો મુદ્દો : લોકાયુક્તની નિમણૂકમાં પરામર્શ

૮૧. આથી હવે આગળનો અગત્યનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે આવી નિમણૂકમાં પરામર્શ શું છે, પરામર્શનું સ્વરૂપ શું છે અને તેની કઈ હદ સુધી આવશ્યકતા ઈચ્છનીય છે, તથા શું વર્તમાન કેસમાં હકીકતમાં પરામર્શ યોજાયો હતો કે નહીં અને ૨૫.૮.૨૦૧૧ના રોજ વોરંટ જારી કરવાની કાર્યવાહી કરવામાં આવી ત્યારે તે પૂર્ણ થયો હતો કે નહીં.

૮૨. આ તબક્કે, પ્રથમ તો, જસ્ટિસ કે.પી. મોહાપાત્રા વિ. શ્રી રામ ચંદ્ર નાયક અને અન્ય (સુપ્રા) ના ચુકાદામાંથી ઉદ્ધૃત કરવું આવશ્યક છે, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ધ ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સર્વિસ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, જે ૧૯૯૩ સપ્(૧) એસસીસી માં અહેવાલિત છે, તે ચુકાદા પર આધાર રાખી ૭૩૦ એ ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સર્વિસ કેસ (પૂર્વોક્ત) માં લોકાયુક્તની નિમણૂકમાં પરામર્શના મુદ્દા અંગે વિચાર કર્યો હતો; અદાલત "સંબંધિત રાજ્યોની સરકારો સાથે પરામર્શ પછી" એવા શબ્દપ્રયોગ પર વિચારણા કરી રહી હતી અને આ મુદ્દે "પરામર્શ" શબ્દ વિશેના અનેક નિર્ણયો પર ચર્ચા કરી હતી. તે ચુકાદામાં જે નિષ્કર્ષે પહોંચવામાં આવ્યું હતું, તેનું પુનરુત્પાદન કરવામાં આવ્યું છે, જે નીચે મુજબ છે:

"૨૬. ઉપરોક્ત ચર્ચાના પરિણામે નીચે મુજબના નિષ્કર્ષો પ્રાપ્ત થાય છે :

(૧) પરામર્શ એ એવી પ્રક્રિયા છે કે જેમાં પરામર્શની પ્રક્રિયામાં સંકળાયેલા પક્ષો વચ્ચે સંબંધિત તથ્યો અને મુદ્દાઓ વિષે મનનું એકમત્ય થવું આવશ્યક છે, જેથી યોગ્ય અથવા ઓછામાં ઓછું સંતોષકારક સમાધાન વિકસી શકે. પરામર્શના વિષય અંગે પ્રસ્તાવક અને જેમની સાથે પરામર્શ કરવો હોય તે વ્યક્તિઓ વચ્ચે મનનું એકમત્ય હોવું જોઈએ. અંતિમ નિર્ણયનો આધાર અને સ્ત્રોત

બને એવા નિશ્ચિત તથ્યો હોવા આવશ્યક છે. પરામર્શનો હેતુ પરામર્શને અર્થસભર બનાવવાનો છે જેથી નિર્ધારિત હેતુ સિદ્ધ થઈ શકે. તે બાબતમાં પૂર્વ પરામર્શ ફરજિયાત છે.

(૨) જ્યારે આક્ષેપિત કાર્યવાહી મૂળભૂત અધિકારોને અસર કરે છે અથવા સ્વભાવજ રહેલી સુરક્ષાને, જેમ કે ન્યાયસંગત પ્રક્રિયા, કાર્યાન્વિત કરવા માટે પરામર્શ આવશ્યક હોય છે અને પરામર્શ ન કરવાથી તેવી કાર્યવાહી અધિકારબાહ્ય અથવા અવૈધ અથવા રદબાતલ બને છે.

(૩) જ્યારે અભિપ્રાય અથવા સલાહ પ્રસ્તાવકને બંધનકર્તા હોય છે, ત્યારે પરામર્શ ફરજિયાત હોય છે અને તેના ઉલ્લંઘનથી કાર્યવાહી અથવા આદેશ ગેરકાયદેસર બની જાય છે.

(૪) જ્યારે અભિપ્રાય અથવા સલાહ અથવા દૃષ્ટિકોણ વ્યક્તિ અથવા સત્તાધિકારી પર બંધનકારક ન હોય, ત્યારે સલાહના વિરોધમાં લેવામાં આવેલ કોઈપણ કાર્યવાહી અથવા નિર્ણય ગેરકાયદેસર ગણાતો નથી, તેમજ તે રદબાતલ પણ બનતો નથી.

(૫) જ્યારે પરામર્શનો હેતુ માત્ર પ્રસ્તાવિત કાર્યવાહીથી અવગત કરાવવાનો હોય અને જ્યારે મંતવ્ય અથવા સલાહ સત્તાધિકારીઓ અથવા વ્યક્તિ પર બંધનકારક ન હોય તથા તેને સ્વીકારવી

ફરજિયાત ન હોય, ત્યારે પૂર્વ પરામર્શ માત્ર સૂચનાત્મક ગણાય. કાર્યવાહી કરવાની પ્રસ્તાવના ધરાવતી સત્તાએ કરવામાં આવનારી પ્રસ્તાવિત કાર્યવાહીનો સામાન્ય આરેખ અથવા રૂપરેખા પરામર્શ માટેની સત્તા અથવા વ્યક્તિઓને જાણ કરી નોટિસ આપવી જોઈએ; તેમના અભિપ્રાયો અથવા વાંધાઓ મેળવવા, તેમનો વિચાર કરવો, અને ત્યારબાદ તે અંગે યોગ્ય આદેશો પસાર કરવા અથવા નિર્ણય લેવા માટે સત્તા અથવા વ્યક્તિ હકદાર બને છે અથવા તેને તે અંગે સત્તા પ્રાપ્ત હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તે 'પરામર્શ પછી' થયેલી કાર્યવાહી ગણાય છે.

(૬) કોઈ કઠોર અને અચલ નિયમ નિર્ધારિત કરી શકાય નહીં, શબ્દો અથવા વ્યાખ્યાઓ ઘડવાથી કોઈ ઉપયોગી હેતુ સિદ્ધ થવાનો નથી અને પરામર્શ કઈ રીતથી થવો જોઈએ તે નિર્ધારિત કરવું પણ યોગ્ય નહીં બને. દરેક મામલામાં તેની હકીકતો અને પરિસ્થિતિઓના પ્રકાશમાં કાર્યવાહી 'પરામર્શ બાદ' કરવામાં આવી છે કે કેમ; 'વાસ્તવમાં પરામર્શ કરવામાં આવ્યો હતો' કે નહીં; અથવા તે 'પૂરતો પરામર્શ' હતો કે નહીં, તે નક્કી કરવાનું અદાલતનું કાર્ય છે."

૮૩. સર્વોચ્ચ અદાલતે સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકૉર્ડ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, જેનો અહેવાલ એ.આઈ.આર. ૧૯૯૪ એસ.સી. ૨૬૮ માં પ્રકાશિત થયો છે, તે કેસમાં નિશ્ચિતપણે વડી અદાલતમાં ન્યાયમુર્તિની નિમણૂક માટેની પરામર્શ પ્રક્રિયા પર વિચાર કર્યો હતો, જેમાં પરામર્શનો અર્થ અને રીત, પરામર્શનું સ્વરૂપ વગેરે મુદ્દાઓમાં માનનીય ન્યાયમુર્તિ શ્રી રત્નવેલ પાંડિયાનએ બહુમતી સાથે સહમતિસભર અભિપ્રાય આપતાં ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરી હતી. ચુકાદાના સંબંધિત પરિચ્છેદો નીચે મુજબ છે:

"૧૧૪. આ ચુકાદાના અનુગામી ભાગમાં થનારી ચર્ચાના ઉપોદ્ઘાતરૂપે ૧૯૦૭માં એલિમીરાએ આપેલું ભાષણ સ્મરણમાં લેવું યોગ્ય છે. તેમણે જણાવ્યું હતું, "અમે બંધારણના અધિન છીએ, પરંતુ બંધારણ તે જ છે જે ન્યાયાધીશો કહે છે, અને ન્યાયતંત્ર અમારી સ્વતંત્રતા અને અમારી સંપત્તિનું બંધારણ હેઠળનું સુરક્ષિત રક્ષણ છે."

૧૧૫. વ્યાખ્યા કરતી વખતે ન્યાયિક સક્રિયતાના સંદર્ભમાં માર્શલ, સી.જે. એ આ રીતે અવલોકન કર્યું છે: "

અપણે ક્યારેય ભૂલવું નહીં જોઈએ કે આપણે જેનું વિવેચન કરી રહ્યા છીએ તે એક બંધારણ છે, એવું બંધારણ કે જે યુગો સુધી ટકવાનું મનોભાવિત છે, અને પરિણામે માનવીય વ્યવહારોના

વિવિધ સંકટોને અનુરૂપ બનાવી શકાય એવું છે. તેમજ તેમણે એવું કલ્પ્યું પણ ન હતું કે તેનું એટલું કડક અર્થઘટન કરવામાં આવે કે સરકારનું કાર્ય સુચારુ રીતે ચાલતું રાખવા માટે સતત સુધારાઓ અને મૂળભૂત પુનરીક્ષણોની આવશ્યકતા પડતી રહે. ”

૧૧૬. ઉપરોક્ત દૃષ્ટિકોણ ધ્યાનમાં રાખીને, આવો હવે સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓનું તેમના સાચા ભાવમાં અને તેમને અતિશય વિસ્તારી ન મૂકતા પરીક્ષણ કરીએ.

૧૧૭. અનુચ્છેદ ૧૨૪ની કલમો (૧) અને (૨) તથા તેની પ્રથમ શરત આ પ્રમાણે છે: “૧૨૪. સર્વોચ્ચ અદાલતની સ્થાપના અને રચના— (૧) ભારતમાં એક સર્વોચ્ચ અદાલત હશે, જેમાં ભારતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને, સંસદ કાયદા દ્વારા વધુ મોટી સંખ્યા નિર્ધારિત કરે ત્યાં સુધી, અન્ય વધુમાં વધુ સાત* ન્યાયાધીશો હશે. * હવે “પરચીસ” અધિનિયમ ૧૯૬૬ના ૨૨ દ્વારા.(૨) સર્વોચ્ચ અદાલતના દરેક ન્યાયમુર્તિની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ તેમના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રા હેઠળના વોરંટ દ્વારા, તે હેતુ માટે રાષ્ટ્રપતિને જરૂરી જણાય તેવા સર્વોચ્ચ અદાલતના તથા રાજ્યની વડી અદાલતોના ન્યાયાધીશો સાથે પરામર્શ કર્યા પછી

કરવામાં આવશે અને તે ન્યાયમુર્તિ પાંસઠ વર્ષની વય પ્રાપ્ત કરે ત્યાં સુધી પદ પર રહેશે :

પરંતુ, મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સિવાયના ન્યાયમુર્તિની નિમણૂકના કેસમાં, ભારતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે હંમેશાં પરામર્શ કરવામાં આવશે. "૧૧૮. વડી અદાલતોમાં ન્યાયાધીશોની નિયુક્તિ સંબંધે અનુચ્છેદ ૨૧૭(એલ) આ મુજબ વાંચાય છે:

"વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિના પદની નિયુક્તિ અને તેની સેવાની શરતો- (૧) વડી અદાલતના દરેક ન્યાયમુર્તિની નિયુક્તિ ભારતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ, રાજ્યપાલ અને, મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સિવાયના ન્યાયમુર્તિની નિયુક્તિના કિસ્સામાં, તે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રાવાળા વોરંટ દ્વારા કરશે, અને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સિવાયના ન્યાયમુર્તિ, તે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ, અને "૧૧૯. ઉપરોક્ત જોગવાઈઓ હેઠળ, નિમણૂક કરવાની સત્તા વોરંટ દ્વારા તથા પોતાના હસ્તાક્ષર અને મુદ્રા હેઠળ નિર્દિષ્ટ બંધારણીય પદાધિકારીઓ સાથે "પરામર્શ કર્યા પછી " રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત છે. સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમુર્તિની નિમણૂકના કેસમાં

રાષ્ટ્રપતિ પોતાના વિવેકાધિકાર મુજબ જેમની સાથે પરામર્શ કરી શકે તે પરામર્શપાત્ર વ્યક્તિઓ આ છે,

(૧) સર્વોચ્ચ અદાલતના એવા ન્યાયાધીશો અને

(૨) રાજ્યોની વડી અદાલતોના એવા ન્યાયાધીશો, જેમને રાષ્ટ્રપતિ આ હેતુ માટે જરૂરી માને. પરંતુ અનુચ્છેદ ૧૨૪ ની કલમ (૨) ના ઉપબંધ મુજબ, મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સિવાયના ન્યાયમુર્તિની નિમણૂકના કેસમાં ભારતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કરવો રાષ્ટ્રપતિ માટે ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યો છે. આ રીતે, અનુચ્છેદ ૧૨૪(૨) બે પ્રકારના પરામર્શની કલ્પના કરે છે, જેમાં એક રાષ્ટ્રપતિ તરફથી વિવેકાધીન છે અને બીજો ફરજિયાત છે. વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સિવાયના ન્યાયમુર્તિની નિમણૂકના કેસમાં બંધારણીય પદાધિકારીઓ આ છે, (૧) ભારતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ (૨) રાજ્યના રાજ્યપાલ(૩) સંબંધિત વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ.૧૨૦. આ સ્પષ્ટ છે કે અનુચ્છેદ ૨૧૭(એલ) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા થતી 'પરામર્શ' ની પ્રક્રિયા ફરજિયાત છે અને આ ઉપબંધમાં, અનુચ્છેદ ૧૨૪ ની ઉપધારા (૨) માં કલ્પાયેલ સર્વોચ્ચ અદાલતના ન્યાયમુર્તિની નિમણૂકના પ્રસંગે જેમ અન્ય કોઈ સત્તાધિકારી સાથે વિવેકાધીન 'પરામર્શ' નો

ઉલ્લેખ થાય છે તેમ, એવો કોઈ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી.
 ‘પરામર્શ’ શબ્દ અર્થસંપન્ન, પ્રભાવશાળી અને વક્તૃત્વસભર છે;
 તેમાં અનિર્ધારિત સ્વરણાયાનો ભાર સમાયેલો છે અને તે તમામ
 પ્રશ્નોનો તેમજ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના અભિપ્રાયને પ્રાધાન્ય આપવાની
 કસોટી સહિતની તમામ વિવિધ કસોટીઓનો ઉત્તર આપે છે. આ
 કસોટી અનેક કઠિન પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, જેમાંનો એક એવો છે કે
 સંવિધાન હેઠળ જે સંદર્ભમાં આ અભિવ્યક્તિ વપરાઈ છે, તે
 સંદર્ભમાં ‘પરામર્શ’ અભિવ્યક્તિનો અર્થ શું છે. સર્વોચ્ચ અદાલત
 તથા વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિની નિમણૂકના પ્રસંગની જેમ,
 સંવિધાનની કેટલીક વધુ જોગવાઈઓમાં પણ ‘પરામર્શ’
 અભિવ્યક્તિ વપરાઈ છે. તે જોગવાઈઓ આ મુજબ છે: ૧૨૧.
 અનુચ્છેદ ૧૪૮ ની ઉપધારા (૫) એ નિર્ધારિત કરે છે કે આ
 સંવિધાનની જોગવાઈઓ અને સંસદ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ
 કોઈપણ કાયદાને આધીન રહીને, ભારતીય ઓડિટ અને
 એકાઉન્ટ્સ વિભાગમાં સેવા બજાવતા વ્યક્તિઓની સેવાની શરતો
 તથા નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષકની વહીવટી સત્તાઓ એવી
 રહેશે, જેવી નિયંત્રક અને મહાલેખાપરીક્ષક સાથે પરામર્શ કર્યા પછી
 રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા બનાવાયેલા નિયમો દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં
 આવે. ૧૨૨. અનુચ્છેદ ૨૨૨ ની ખંડ (૧) માં જણાવવામાં આવ્યું

છે કે ભારતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ સાથે પરામર્શ કર્યા પછી રાષ્ટ્રપતિ કોઈ ન્યાયમુર્તિને એક વડી અદાલતમાંથી અન્ય કોઈ વડી અદાલતમાં બદલી કરી શકે છે.૧૨૩. અનુચ્છેદ ૩૨૦ ની ઉપકલમ (૩) માં નિર્ધારિત છે કે જે બાબત લાગુ પડતી હોય તે મુજબ સંઘ લોકસેવા આયોગ અથવા રાજ્ય લોકસેવા આયોગ સાથે, તે ઉપકલમના ઉપખંડો (એ) થી (ઈ) હેઠળ સૂચિબદ્ધ બાબતો વિષે પરામર્શ કરવામાં આવશે.૧૨૪. અનુચ્છેદ ૩૩૮ ની કલમ (૯) આ મુજબ છે, "સંઘ અને દરેક રાજ્ય સરકાર અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓને અસર કરતા તમામ મુખ્ય નીતિ-વિષયક મુદ્દાઓ પર આયોગ સાથે પરામર્શ કરશે".૧૨૫. ઉપરોક્ત તમામ અનુચ્છેદોમાં પરામર્શ સ્વરૂપે અનિવાર્ય છે. મેનબોધન લાલ શ્રીવાસ્તવ વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ. પી.. ૧૯૫૮ એસસીઆર ૫૩૩ . (એઆઈઆર ૧૯૫૭ એસસી ૯૧૨) જુઓ.૧૨૬. તેમ છતાં, ન્યાયમુર્તિની નિમણૂકના મામલામાં જેમ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા પરામર્શનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તેમ, રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવતી કેટલીક અન્ય સંવિધાનિક પદાધિકારીઓની નિમણૂકોના સંદર્ભમાં એવો પરામર્શ સંવિધાનિક રીતે આવશ્યક ઠરતો નથી, અર્થાત્, (૧) કલમ ૨૮૦(એલ) હેઠળના નાણાં પંચના અધ્યક્ષ અને સભ્યો; (૨) કલમ ૩૧૬(એલ) હેઠળ, સંઘ

લોક સેવા આયોગ અથવા સંયુક્ત આયોગના મામલામાં, લોક
 સેવા આયોગના અધ્યક્ષ અને સભ્યો; (૩) કલમ ૩૨૪(૨)
 હેઠળના મુખ્ય ચૂંટણી આયુક્ત અને અન્ય ચૂંટણી આયુક્તો; અને
 (૪) કલમ ૩૪૪(એલ) હેઠળ આઠમી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ
 વિવિધ ભાષાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી આયોગના અધ્યક્ષ અને
 અન્ય સભ્યો; (૫) કલમ ૩૫૦-ની હેઠળ ભાષાકીય
 અલ્પસંખ્યકો માટેના વિશેષ અધિકારી.૧૨૭. 'કન્સલ્ટેશન' શબ્દ
 સંજ્ઞા છે જ્યારે 'કન્સલ્ટ' શબ્દ ક્રિયાપદ છે અને 'કન્સલ્ટેટિવ'
 વિશેષણ છે. 'કન્સલ્ટેશન' અભિવ્યક્તિનો અર્થ શોર્ટર ઓક્સફર્ડ
 ઇંગ્લિશ ડિક્શનરીમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે:
 "કન્સલ્ટેશન: ૧. પરામર્શ કરવાની અથવા સાથે મળીને સલાહ
 લેવાની ક્રિયા; વિચારવિમર્શ, પરિષદ; ૨. એવી પરિષદ જેમાં
 પક્ષકારો, જેમ કે વકીલો અથવા વૈધકીય વ્યવસાયીઓ, પરામર્શ
 કરે અને વિચારવિમર્શ કરે. ૩. પરામર્શ કરવાની ક્રિયા
૧૨૮. વેબ્સ્ટર્સ એન્સાયક્લોપીડિક અનએબ્રિજડ
 ડિક્શનરી ઓફ ઇંગ્લિશ લેંગ્વેજમાં, પરામર્શનો અર્થ આ પ્રમાણે
 આપવામાં આવ્યો છે: "પરામર્શ: ૧. પરામર્શ કરવાની ક્રિયા;
 પરિષદ. ૨. વિચારવિમર્શ, ચર્ચા અથવા નિર્ણય માટેની બેઠક
 "૧૨૯. બ્લેક્સ લો ડિક્શનરી આ અભિવ્યક્તિની નીચે

મુજબ વ્યાખ્યા આપે છે: "પરામર્શ: પરામર્શ કરવા અથવા ચર્ચા કરવા કરવાની ક્રિયા; જેમ કે, દર્દી અને ડોક્ટર વચ્ચે; અસીલ અને વકીલ વચ્ચે. કોઈ વિષય પર વ્યક્તિઓ દ્વારા કરવામાં આવતો વિચારવિમર્શ. કોઈ કેસમાં રોકાયેલા વકીલો વચ્ચે તેની સંબંધિત બાબતો પર ચર્ચા કરવા અથવા તેમાં કાર્યવાહી કરવાની પદ્ધતિ ગોઠવવા માટે થતી પરિષદ."

૮૪. નિશ્ચિતપણે, સમગ્ર ચર્ચા વડી અદાલતના ન્યાયમુર્તિની નિમણૂક કરતી વખતે બંધારણ હેઠળ કલ્પિત પરામર્શની આવશ્યકતાના પ્રકાશમાં હતી. વિવિધ શબ્દકોશોમાંથી લેવામાં આવેલી વ્યાખ્યાઓ અને આ વિષય પર સર્વોચ્ચ અદાલતે સમયાંતરે પ્રતિપાદિત કરેલા સિદ્ધાંતોમાંથી જે સાર નીકળે છે તે એ છે કે, જ્યારે કોઈ મંતવ્ય એવો હોય કે પ્રસ્તાવક માટે પરામર્શ કરવો ફરજિયાત બને, ત્યારે પરામર્શનો હેતુ તેને અર્થસભર બનાવવાનો છે જેથી ઇચ્છિત હેતુની સિદ્ધિ થઈ શકે. તત્વતઃ, તે સંતોષકારક ઉકેલ સુધી પહોંચવાની પ્રક્રિયા છે. પરામર્શ સંપૂર્ણ અને અસરકારક હોવો જોઈએ અને તે હેતુપૂર્ણ તેમજ અર્થસભર હોવો આવશ્યક છે.

૮૫. નિઃસંદેહ, અહીં સંવિધાનિક આવશ્યકતાઓ હેઠળની પરામર્શની બાબત નથી અને ન તો આ પરામર્શ અદાલત હોય અથવા અદાલતના લક્ષણો ધરાવતી સંસ્થા માટે ન્યાયાધીશો અથવા પીઠાસીન અધિકારીઓની નિમણૂકના હેતુસર

છે. તેમ છતાં, આ પદ પર નિમણૂક થનાર વ્યક્તિ પાસે અખંડિતતા, નિર્દોષ સ્વરૂપની વિશ્વસનીયતા તથા કાર્યહિત પ્રત્યે સર્વોચ્ચ પ્રતિબદ્ધતા અને નિષ્ઠા જેવા ગુણો હોવા આવશ્યક હોવાથી, અધિનિયમ હેઠળ કલ્પાયેલ પરામર્શ પ્રક્રિયા રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને વિપક્ષના નેતા સાથેની છે. નિમણૂકના સ્વભાવ અને આ પદને અપાયેલ મહત્વને ધ્યાનમાં લેતાં, પરામર્શ માત્ર માર્ગદર્શક સ્વરૂપનો હોઈ શકે નહીં અને સ્પષ્ટતઃ માત્ર ઔપચારિક કસરત પણ હોઈ શકે નહીં. તેમાં પ્રસ્તાવ, શક્ય તેટલી સંપૂર્ણ વિગતો રજૂ કરવી, વિચારવિમર્શ, ચર્ચાઓ, વિચારણા અને અંતે નિર્ણયનો સમાવેશ થવો આવશ્યક છે.

૮૬. ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, હવે પછીનો પ્રયાસ આ બાબત અંગે રહેશે કે વર્તમાન કેસમાં થયેલ 'પરામર્શ' સંપૂર્ણ અને અસરકારક હતો કે નહીં અને અન્યથા કેસલોમાં કલ્પિત મુજબ તે અર્થપૂર્ણ હતો કે નહીં.

એડવોકેટ જનરલે દલીલ કરી હતી કે 'પરામર્શ' ની પ્રક્રિયા હજી પૂર્ણ થઈ નહોતી. તે અર્થપૂર્ણ વિચારવિમર્શ વિના કોઈપણ વ્યક્તિને લાદવાની પ્રક્રિયા નથી અને તેમણે પોતાની દલીલના સમર્થનમાં હકીકતી વિગતો પણ વિસ્તૃત રીતે રજૂ કરી હતી, જેના માટે આ મુદ્દાને સ્થાપિત કરવા પત્રવ્યવહારના આદાનપ્રદાન પર પણ આધાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમણે વધુમાં જોરદાર રીતે રજૂ કર્યું હતું કે જ્યારે કાયદા હેઠળ સરકારને હકીકતમાં પ્રસ્તાવક તરીકે કલ્પવામાં આવી છે ત્યારે પ્રક્રિયાને એકતરફી રીતે તોડી શકાતી નથી.

૮૭. બીજી તરફ, વિદ્વાન વકીલ શ્રી મેહતા અને વિદ્વાન વકીલ શ્રી પટેલે જોરપૂર્વક રજૂ કર્યું કે નિયુક્તિ 'પરામર્શ' પછી કરવામાં આવી હતી અને નિષ્કર્ષે પહોંચતા પહેલાં જે રીતે અન્યથા આવશ્યક હતું તે મુજબ તે અર્થપૂર્ણ હતો.

૮૮. નોંધાયું છે તેમ, પરામર્શમાં સક્રિય વિચારણાની એવી શક્તિ રહેલી છે કે જે અંતે ફળદાયી પરિણામ સુધી પહોંચે છે. જો એક કરતાં વધુ નામો અંગે પરામર્શ થતો હોય, તો નિમણૂકના હેતુ માટે સર્વાધિક યોગ્ય વ્યક્તિની મૂળવણી કરી તેની તુલના કરીને પસંદગી કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય. એક નામના પ્રસંગે પણ, અસરકારક અને હેતુસભર પરામર્શ હંમેશા સહમતીમાં પરિણમે જ એવું ન હોવા છતાં, તે અસરકારક ગણાય તે માટે, આ પરામર્શ પ્રક્રિયાનો ભાગ બનેલા ત્રણેય ગણમાન્ય અધિકારીઓ વચ્ચે લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક પહેલાં એવો પરામર્શ થવો અનિવાર્ય છે.

અહીં આ હકીકતનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે પ્રશ્નમાં આવેલી ભલામણ મુખ્ય ન્યાયાધીશે કરી હતી અને તે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એસ.ડી. દવે દ્વારા તેમના વ્યક્તિગત કારણોસર દર્શાવાયેલી અનિચ્છાના અનુસંધાનમાં કરવામાં આવી હતી.

ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં, જ્યારે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાનું નામ મુખ્ય ન્યાયાધીશે ૭.૬.૨૦૧૧ના રોજ પ્રસ્તાવિત કર્યું, ત્યારે માનનીય એડવોકેટ જનરલે યોગ્ય રીતે સૂચવ્યું તેમ, તે પરામર્શ પ્રક્રિયા ૨૦૦૬ના વર્ષથી

ચાલુ હોવાનું કહી શકાય નહિ, કારણ કે આ ભલામણ માત્ર જૂન, ૨૦૧૧ મહિનામાં કરવામાં આવી હતી અને દરેક વખતે જ્યારે નવું નામ ભલામણ કરવામાં આવે, ત્યારે પરામર્શ પ્રક્રિયા અનિવાર્ય રીતે નવી સિરેથી શરૂ કરવી પડે. આથી એવો સંકેત આપવાનો પણ હેતુ નથી કે આ મુદ્દાનો નિર્ણય કરતાં પરામર્શની અવધિ હંમેશા નિર્ણાયક અસર ધરાવશે; તેમ છતાં, અગાઉ ચર્ચાયેલ મુજબ, ધ્યાન હેતુસભર પરામર્શ પર જ આપવું પડશે.

૮૯. આ રીતે, જ્યારે માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતા નું નામ ભલામણ કર્યું હતું, ત્યારે તા. ૭.૬.૨૦૧૧ ની આ ભલામણ અનુસરીને, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને સંબોધિત તા. ૧૬.૬.૨૦૧૧ ના પોતાના પત્રવ્યવહાર દ્વારા મુખ્યમંત્રીશ્રીએ તે નામ સામે આરક્ષણો દર્શાવ્યા હતા. મુખ્યત્વે બે આરક્ષણો હતા. પ્રથમ, લોકાયુક્તના પદ સાથે જોડાયેલ ફરજો અને જવાબદારીઓના સ્વરૂપની તુલનામાં તેમની ૭૫ વર્ષની ઊંચી વય, અને બીજું, કેટલીક એન.જી.ઓ. અને સામાજિક કાર્યકર્તા જૂથો સાથે તેમનો સંબંધ તથા આ સંબંધને કારણે તેમણે તેઓ માટે પેનલિસ્ટ તરીકે આપેલી સેવા. તા. ૧૬.૬.૨૦૧૧ ના આ પત્રવ્યવહાર દ્વારા કરાયેલ વિનંતી એવી હતી કે તા. ૭.૬.૨૦૧૧ ના પત્ર દ્વારા પ્રસ્તાવિત નામ પર ફરીથી વિચાર કરવામાં આવે. નિઃસંદેહ, આ પત્રવ્યવહાર માં પણ શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે. આર. વોરા ના નામની પુનરાવર્તિત ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

અંદાજે ૬ અઠવાડિયા પછી તા. ૨.૮.૨૦૧૧ ના રોજ, માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશે તા. ૧૬.૬.૨૦૧૧ ના આ પત્રવ્યવહારનો જવાબ આપ્યો, જેમાં શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતા વિશેનો મત નિર્વિવાદ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ નહોતી જે તેમને લોકાયુક્તના પદ પર નિમણૂક માટે અયોગ્ય બનાવે અને તેઓ ઊંચી પ્રતિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતાવાળા વ્યક્તિ છે, જે તેમણે સેવા દરમિયાન અને તે પછી પણ જાળવી રાખી છે. અંતિમ પરિચ્છેદમાં, આ પત્રવ્યવહાર દ્વારા મુખ્યમંત્રીને મંત્રીપરિષદ સમક્ષ આ વિષય ઉપાડવા અને ત્યારબાદ ગુજરાત રાજ્યના લોકાયુક્ત તરીકે તેમની નિમણૂક માટે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતા નું નામ હર એક્સેલન્સી સમક્ષ મોકલવા અનુરોધ કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યારબાદ તા. ૧૮.૮.૨૦૧૧ ના મુખ્યમંત્રીના પત્રવ્યવહાર દ્વારા ફરીથી આ નામ સામે ચિંતા અને આરક્ષણો વિસ્તૃત રીતે દર્શાવવામાં આવ્યા હતા, અને તે પત્રવ્યવહાર માં વિગતો મૂકવામાં આવી હતી તેમજ વિવિધ દસ્તાવેજોના આધારે તે વિગતોને સમર્થન પણ આપવામાં આવ્યું હતું, જેના આધારે એવો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો કે લેખકને (મુખ્યમંત્રીને) આ નામ સામે કોઈ વ્યક્તિગત આરક્ષણો નથી, તેમ છતાં શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતા ના પૂર્વગ્રહિત મતને ધ્યાનમાં લેતાં તેઓ સર્વોત્તમ યોગ્ય પસંદગી નહીં ગણાય અને તેથી, તે આધાર પર તેમજ ફરી એકવાર તેમની ઊંચી વચનો ઉલ્લેખ કરીને, હાલમાં જ સેવામુક્ત થયેલા ન્યાયમૂર્તિનું નામ ભલામણ કરવા વિનંતી કરવામાં

આવી હતી. મુખ્યમંત્રી દ્વારા તા. ૧૮મી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૧ ના રોજ જ રાજ્યપાલને સંબોધિત પત્રમાં પણ જણાવાયું હતું કે કેટલાક કારણોને લીધે અંતિમ રીતે ભલામણ કરાયેલ નામ રાજ્ય સરકારને સ્વીકાર્ય નહોતું.

આથી જે નિષ્કર્ષ બહાર આવે છે તે એવો છે કે મુખ્ય ન્યાયાધીશે તા. ૭.૬.૨૦૧૧ ના રોજ આ પદ માટે કરેલી ભલામણ રાજ્ય સરકારને સ્વીકાર્ય ન હતી. તેથી, મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને સંબોધિત તા. ૧૬મી જૂન, ૨૦૧૧ ના પત્રમાં તે નામ વિરુદ્ધ આરક્ષણો દર્શાવવામાં આવ્યા. તેના જવાબમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશે તા. ૨.૮.૨૦૧૧ ના રોજ આરક્ષણો સંબંધિત હકીકતો સ્પષ્ટ કરતાં જવાબ આપ્યો. અભિલેખમાંથી આગળ એવું પણ જાણી શકાય છે કે તા. ૧૬.૬.૨૦૧૧ ના અગાઉના પત્રવ્યવહાર માં વ્યક્ત કરાયેલા આરક્ષણો ફરીથી પુનરાવર્તિત કરવામાં આવ્યા હતા, અને તેમને સમર્થન આપવા માટે વધારાની સામગ્રી પણ રજૂ કરવામાં આવી હતી. પરામર્શના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં લેતાં, ભલે આરક્ષણોનો કોઈ માન્ય આધાર ન હોય અને તે માત્ર ભિન્ન દૃષ્ટિકોણનું પ્રતિબિંબ હોય, છતાં તા. ૨.૮.૨૦૧૧ ના જવાબમાં અંતિમ શબ્દો બોલાઈ ગયા હતા એવો નિષ્કર્ષ કાઢવો શક્ય બનતો નથી. સરકાર તરફથી આવેલ બીજો પત્રવ્યવહાર એ બાબતનો સ્પષ્ટ સંકેત હતો કે આ નામ સામેના આરક્ષણો તીવ્ર હતા અને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના વિચાર માટે ઉપલબ્ધ વધારાની સામગ્રી સમક્ષ રાખીને નિર્ણયનું પુનરીક્ષણ કરવા માટેની આ વિનંતી હતી. ખાસ કરીને જ્યારે આ વિનંતી તે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને કરવામાં આવી હતી જેમણે નામ પ્રસ્તાવિત કર્યું

હતું, ત્યારે આ આગ્રહના પ્રતિસાદ માટે આગળ કોઈ અવકાશ જ બાકી રહ્યો નહોતો એમ કહેવું શક્ય નહોતું. ફરીથી, જો વિકલ્પરૂપ નામ સૂચવવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે મુખ્ય ન્યાયાધીશે ભલામણ કરેલા નામ સંબંધિત પ્રક્રિયાનો અંત ગણાવી શકાય નહીં. પ્રક્રિયામાં મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના મતનું મહત્વ તમામ સંબંધિત પક્ષોને સ્પષ્ટ હતું, પરંતુ અર્થપૂર્ણ વિચારો માટે આવી સમીક્ષા માગવામાં કોઈ પ્રતિબંધ હોઈ શકે નહીં, અને રાજ્ય દ્વારા પત્રમાં દર્શાવેલ અસ્વીકાર પણ, જ્યારે સમીક્ષા કરવાની વિનંતીનો હજી અંતિમ રીતે નિવેડો આવ્યો ન હતો, ત્યારે પ્રક્રિયામાં અંતિમ નિવેદન ઠરી શકે નહીં.

એક વધુ બાબત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે અગાઉ તા. ૨૪.૨.૨૦૧૦ ના રોજ, જ્યારે સરકારની માંગ પર મુખ્ય ન્યાયાધીશે ચાર નામોની ભલામણ કરી હતી, ત્યારે ભલામણ કરાયેલા નામોમાંનું એક નામ શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે. આર. વોરા નું હતું, જે પરામર્શ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થયા પછી મંત્રીપરિષદ દ્વારા અંતિમ કરાયું હતું અને તે અનુસરીને, નિમણૂક માટે તેમનું નામ રાજ્યપાલ સમક્ષ પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યું હતું. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, ત્યારબાદ બે વખત હર એક્સેલન્સી રાજ્યપાલના આગ્રહથી નામોની ભલામણ કરવામાં આવી, જેમણે સ્વતંત્ર નિમણૂક સત્તાધિકારીની ભૂમિકા ગ્રહણ કરી, અને શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે. આર. વોરા નું નામ ફરી સ્મરણમાં લાવવામાં આવ્યું. તેમની ગુજરાત રાજ્ય ન્યાયિક અકાદમીમાં નિમણૂક થયા પછી, અને તેથી, જો આ પૃષ્ઠભૂમિમાં દસ્તાવેજો સાથે તથા મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તરફથી કોઈ વધુ જવાબ વિના આ

વિનંતીનું પુનરાવર્તન થાય, તો પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી એવું અનુમાન કરી શકાય નહીં.

અભિલેખમાં, લેખિત રજૂઆતોમાં અથવા અન્યથા પત્રવ્યવહાર માં પરામર્શ પૂર્ણ થઈ ગયો હતો એવો કોઈ સ્પષ્ટ સૂચન કે સંકેત નથી અને તેથી, ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, આ પત્રવ્યવહારોમાંથી પ્રાપ્ત થતી વિગતોના આધારે અને અગાઉ વિસ્તૃત રીતે સમજાવેલી પરામર્શની આવશ્યકતાને ધ્યાનમાં રાખીને, હું આ નિષ્કર્ષે પહોંચું છું કે પરામર્શ હજી પૂર્ણ થયો નહોતો અને તેથી, અગાઉના મુદ્દાને અનુસંગિક એવો પ્રશ્ન કે પરામર્શની પ્રક્રિયામાં ઠપકો આવ્યો હતો કે નહીં, તેનો ઉત્તર નકારમાં આપવો પડશે.

પુનરુક્તિના જોખમે પણ ઉદ્દેખ કરવો જરૂરી છે કે આવી પસંદગીમાં રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના મતને પ્રાથમિકતા છે, પરંતુ તેથી સર્વોચ્ચ અદાલતે સમજાવેલી અને નિર્ધારિત કરેલી પરામર્શની કાનૂની આવશ્યકતા દૂર થતી નથી. અને, ન્યાયાધીશોની નિમણૂકમાં પણ, જ્યાં અંતિમ શબ્દ ન્યાયતંત્રની પ્રક્રિયાનો હોય છે, ત્યાં ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ અને પૂર્ણ પરામર્શની આવશ્યકતા નકારી કાઢવામાં આવતી નથી; વાસ્તવમાં, આવી અર્થસભર પ્રક્રિયા પર જ ભાર મૂકવામાં આવે છે. વિવાદાસ્પદ

પ્રમો મુદ્દો: પસંદગીમાં ઉપયુક્તતા – 'આવશ્યકતાનો સિદ્ધાંત'

૯૦. અંતિમ અને જીવંત પ્રશ્ન, જેનો નિવારણ આવશ્યક બને છે, એ એ છે કે લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે આવશ્યકતાના સિદ્ધાંતનો આશ્રય લેવો જરૂરી હતો કે કેમ અને શું એવા ગંભીર કારણો અસ્તિત્વમાં હતા, જે રાજ્યપાલને વિવાદિત વોરંટ જારી કરતી વખતે વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ અને અનુમતિ આપે.

એ હકીકત અંગે જાગૃતતા છે કે રાજ્યમાં વર્ષ ૨૦૦૩થી લોકાયુક્ત નથી. કાયદો ઘડવા પાછળના હેતુ અને કારણો પણ સ્પષ્ટ અને પ્રકાશક છે. અનાદિકાળથી જાહેર જીવનમાં ભ્રષ્ટાચાર સમાજને વ્યથિત કરતો આવ્યો છે અને તે સંબંધિત સૌ માટે ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે. આ રાષ્ટ્રના લોકોએ પોતાના માટે લોકશાહી અને ગણરાજ્યલક્ષી સ્વરૂપ ધરાવતું બંધારણ સ્વીકાર્યું છે, જેથી તેઓ સર્વાંગી રીતે વિકસી શકે, ગૌરવ સાથે જીવી શકે અને સામાજિક, આર્થિક તથા રાજકીય ન્યાય પ્રાપ્ત કરી શકે. આ એક વાસ્તવિકતા છે કે સામાન્ય માણસ અગમ્ય રીતે પીડાય છે, ધીરજપૂર્વક સહન કરે છે અને અનેક નિષ્ક્રિયતાઓ તથા દુર્વ્યવસ્થાઓથી અપરિમિત રીતે વ્યથિત થાય છે. લોકશાહી બંધારણમાં, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને વહીવટતંત્ર વિરુદ્ધ લોકોની ચિંતાઓ અને સમસ્યાઓનું નિવારણ આવશ્યક હતું.

૯૧. આ તબક્કે પ્રાસંગિક બાબત એ છે કે જાહેર જીવનમાં પ્રામાણિકતાના સંકટને કારણે ભ્રષ્ટાચારના પ્રશ્ને ઉગ્ર ધ્યાન આકર્ષ્યું હતું અને નાગરિકોની આ

ચિરંતન ફરિયાદના નિવારણ માટે પ્રશાસકીય સુધારા આયોગની રચના ઈ.સ. ૧૯૬૬માં કરવામાં આવી હતી, તે હકીકત પ્રત્યે સજાગ રહેવું જરૂરી છે. આ ચિંતાના સર્વઉપચારરૂપ ઉપાય તરીકે આ વિધાન (ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ) અમલમાં આવ્યું છે. ભારતના રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા ૫.૧.૧૯૬૬ના રોજ જારી કરાયેલ જાહેરનામામાં

૯૧.૧ સંદર્ભની શરતોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “આયોગ જાહેર સેવાઓમાં કાર્યક્ષમતા અને પ્રામાણિકતાના સર્વોચ્ચ ધોરણની ખાતરી કરવાની જરૂરિયાત તેમજ જાહેર પ્રશાસનને સરકારની સામાજિક અને આર્થિક નીતિઓ અમલમાં મૂકવા અને વિકાસના સામાજિક તથા આર્થિક લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે યોગ્ય સાધન બનાવવાની, તેમજ તે લોકો પ્રતિ પ્રતિસાદી બને તેની જરૂરિયાતનો વિચાર કરશે”, જેમાં નાગરિકોની ફરિયાદોના નિવારણ સંબંધિત સમસ્યાઓ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૯૧.૨ આ કમિશનના આંતરિમ અહેવાલમાં લોકાયુક્ત અને લોકપાલની સંસ્થાની સ્થાપના કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. આ અહેવાલ સ્વર્ગસ્થ શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ તથા સમિતિના અન્ય પાંચ સભ્યો, એટલે કે, શ્રી કે. હનુમનથેયા, એમ.પી. અને શ્રી દેબબ્રત મુકર્જી, શ્રી હરિશ ચંદ્ર માથુર, શ્રી એચ.વી. કામથ અને શ્રી વી. શંકર દ્વારા બનાવવામાં આવ્યો હતો. તેમાં કહેવામાં

આવ્યું છે કે “ જો લોકોની સમૃદ્ધિમાં સરકારની શક્તિ નિહિત હોય, તો તેમની સંતોષભાવનામાં લોકશાહીની સુરક્ષા અને સ્થિરતા નિહિત છે.”

૯૧.૩ કમિશને “ભ્રષ્ટાચારના વ્યાપ સામે વારંવાર વ્યક્ત થતો જાહેર આક્રોશ, વ્યાપક અકાર્યક્ષમતાનું અસ્તિત્વ, તથા લોકઆવશ્યકતાઓ પ્રત્યે પ્રશાસનની અસંવેદનશીલતા” નો નોંધ લીધો હતો અને તેથી તેનું મત હતું કે સરકારની લોકશાહી પ્રણાલીની અંદર ફરિયાદોના નિવારણ માટે એક સંસ્થા પૂરી પાડવામાં આવવી આવશ્યક છે. “તે એવી સંસ્થા હોવી જોઈએ જેમાં સામાન્ય નાગરિકને શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હોય અને જેના માધ્યમથી તે ત્વરિત અને ઓછા ખર્ચે ન્યાય પ્રાપ્ત કરી શકે.”

૯૧.૪ તેણે એ હકીકત પરથી પણ પોતાનો દોષારોપણનો નિષ્કર્ષ ઉપાડ્યો હતો કે તે સમયના ભારતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ, શ્રી પી.બી. ગજેન્દ્રગડકરે ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશનમાં પોતાના સંબોધનમાં આ પ્રકારની સંસ્થાની સ્થાપનાને “આ આધારે સમર્થન આપ્યું હતું કે જાહેર વહીવટની મુખ્ય સંપત્તિ જનતાનો વિશ્વાસ છે અને આવી સંસ્થા સ્થાપવામાં આવે તો લોકોમાં એવો વિશ્વાસ જન્મશે કે તેમની ફરિયાદોની તપાસ કરવામાં આવશે.”

૯૧.૫ સ્વર્ગસ્થ પ્રધાનમંત્રી શ્રી જવાહરલાલ નહેરુનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેઓએ ઓલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટીને સંબોધતા કહ્યું હતું કે ઓમ્બઝ્સમેનની પદ્ધતિ તેમને આકર્ષક લાગી હતી, “કારણ કે ઓમ્બઝ્સમેનને પ્રધાનમંત્રી

વિરુદ્ધના આક્ષેપો સહિતના આક્ષેપોનો નિવેડો લાવવા સર્વોપરી સત્તા હતી અને તે સર્વનો આદર અને વિશ્વાસ પામતો હતો. જોકે, તેમનું એવું માનવું હતું કે ભારત જેવા વિશાળ દેશમાં આવી પદ્ધતિનો અમલ અનેક મુશ્કેલીઓથી ઘેરાયેલો હતો.”

૯૧.૬ શ્રી એમ.સી. સેતલવાડ, ભારતના પ્રથમ એટર્ની-જનરલ, ના મંતવ્યનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેમણે “ભારતમાં લોકશાહી ટકી રહે તેવી સ્થિતિમાં લોકોની ફરિયાદોનું ત્વરિત નિવારણ કરવાની અને ભ્રષ્ટાચારનું સમૂલ ઉન્મૂલન કરવાની આવશ્યકતા”નો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને આ સંદર્ભમાં ઓમ્બુડ્સમેનની સંસ્થાનો એવો એક ઉપાય તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે જે ઝડપી ન્યાય ઉપલબ્ધ કરાવવામાં ઘણો દૂરગામી ફાળો આપી શકે. જોકે, તેમણે ઓમ્બુડ્સમેનના પદ પર આસીન થનાર વ્યક્તિની પસંદગીમાં સાવચેતી રાખવાની આવશ્યકતાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો જેથી તે સરકારના પ્રભાવથી પર હોય અને સામાન્ય જનતાનો માન-આદર પણ પ્રાપ્ત કરતો હોય” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે મારો)

૯૧.૭ આ અહેવાલ ઓમ્બુડ્સમેન નામની સૌથી પ્રાચીન સંસ્થાના ઇતિહાસનું પ્રતિબિંબ આપે છે; કાર્યક્ષમ વહીવટ સુનિશ્ચિત કરવા માટે સ્પીડનમાં ન્યાયના ચાન્સેલરની સ્થાપના ૧૭૧૩માં કરવામાં આવી હતી. આ અહેવાલ, આ સંસ્થાના મહત્વને ઉદ્ભાસિત કરતાં, એમ જણાવે છે કે “ઓમ્બુડ્સમેન

વાસ્તવમાં સંસદીય સંસ્થા છે, તેમ છતાં તે સંસદનો સભ્ય નથી અને થઈ પણ શકતો નથી. તે ન્યાયતંત્ર, કાર્યપાલિકા અને વિધાનમંડળથી સ્વતંત્ર છે. તેનું સ્થાન દેશના સર્વોચ્ચ અથવા ઉચ્ચ ન્યાયિક પદાધિકારીઓના સ્થાનને સમકક્ષ છે. તપાસ માટે પોતાની પદ્ધતિઓ અને સાધનો પસંદ કરવા માટે તેને તુલનાત્મક રીતે મુક્ત રાખવામાં આવ્યો છે.”

૯૧.૮ સમિતિ દેશ માટે આવી સંસ્થાની જરૂરિયાત અંગે આ ખાતરી પર આવી હતી કે તે “સરકારની સંસદીય નિયંત્રણ પ્રણાલીને પૂરકરૂપ બને, કોઈપણ રાજકીય લાગુ પડતાથી સ્વતંત્ર હોય, સામાન્ય વહીવટી શ્રેણીબદ્ધ રચનાથી બહાર હોય, અને સરકારી યંત્રણા સાથે સંકળાયેલી ઔપચારિકતા, જાહેરખબર અને વિલંબથી મુક્ત હોય”.

૯૧.૯ દેશની વિશાળતા અને તેની વસ્તી પણ આયોગને આવી સંસ્થાની ભલામણ કરવામાં અવરોધરૂપ બનવી જોઈએ નહીં. તેથી તેણે નોંધ્યું હતું કે “આપણી વહીવટી પ્રણાલી પહેલેથી જ ન્યાયતંત્ર અને વહીવટી અદાલતોના કાર્ય માટે તેમજ અનુગામી સત્તાધિકારીઓના આદેશો વિરુદ્ધ ઉચ્ચ સત્તાધિકારીઓ સમક્ષ અપીલની શ્રેણીબદ્ધ વ્યવસ્થા માટે જોગવાઈ કરે છે. અમે જે પ્રણાલીનું પરિકલ્પન કરીએ છીએ તે આ સંસ્થાઓ સાથે અથડાય એવી અમારી મનશા નથી અને તેથી અમે એવી જોગવાઈ કરવા ઈચ્છીએ છીએ કે તે સંસ્થા માત્ર એવા મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં જ કાર્ય કરે, જેના માટે આવા ઉપાયો

ઉપલબ્ધ ન હોય અથવા જ્યાં, કેટલાક કિસ્સાઓમાં, નાગરિક પાસેથી કાનૂની કાર્યવાહીનો આશ્રય લેવાની અપેક્ષા રાખવી વાજબી ન ગણાય. આથી તપાસ માટે પાત્ર ફરિયાદોની સંખ્યા નોંધપાત્ર રીતે ઘટશે અને પરિણામે સંસ્થા પોતાનું ધ્યાન અને શક્તિ માત્ર એવા કિસ્સાઓ પર કેન્દ્રિત કરી શકશે, જેમાં પ્રથમદ્રષ્ટિએ અન્યાય અથવા કદાવહીવટના કૃત્યના નિવારણની જરૂરિયાત અસ્તિત્વમાં હોય.”

૯૧.૧૦ ઓમ્બુડ્સમેન સંસ્થાના અભ્યાસ અને આ દેશમાં તેની પ્રાસંગિકતા આધારે સમિતિએ આ રીતે અહેવાલ આપ્યો હતો:

“અમને દૃઢપણે લાગે છે કે વહીવટમાં રહેલી આ વ્યાધિ મુખ્યત્વે નાગરિકો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી ફરિયાદોની વાસ્તવિક તપાસમાંથી નહીં, પરંતુ થયેલા સારા કાર્યની મૂલવણી ન થવાના અથવા તેની કમીના ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી નિરાશાની ભાવનામાંથી, તેમજ જનમાનસમાં પ્રચલિત ભ્રષ્ટાચાર, અકાર્યક્ષમતા અને પ્રામાણિકતાના અભાવની અતિશયોકિતચુકત છબીમાંથી ઊભી થાય છે. અમને સંપૂર્ણ કારણોસર એવું માનવામાં આવે છે કે આવી સંસ્થાનું કાર્ય અંતે આ સ્થિતિનું પરિષ્કરણ કરશે અને આ રીતે વહીવટની સાચી છબી પુનઃસ્થાપિત કરશે, તેની પ્રામાણિકતા વિશે જનવિશ્વાસ ઊભો કરશે અને તે દ્વારા અમારી

વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓની પ્રગતિમાં અડચણરૂપ બનવાને બદલે તેને પ્રોત્સાહિત કરશે. આ ઉપરાંત, તપાસની અનૌપચારિક પ્રકૃતિને કારણે જાહેર સેવક તપાસ દરમિયાન જનદષ્ટિ સમક્ષ આવવાથી બચી શકશે; કારણ કે ઘણી વાર તેનો એવો પ્રભાવ પડે છે કે અંતે તે દોષિત કે નિર્દોષ ઠરે તે પહેલાં જ જનતાની નજરે તેની નિંદા થઈ જાય છે. આ રીતે, આ સંસ્થા પ્રામાણિક અધિકારી માટે નિરોત્સાહન નહીં પરંતુ રક્ષણ અને શક્તિનો સ્ત્રોત બનશે, કારણ કે આ સંદર્ભમાં માત્ર તેની સંવેદનાઓ જ સંબંધિત છે. ”

૯૧.૧૧ આ સમિતિનો અહેવાલ નાગરિકોની ફરિયાદોના નિવારણ માટે બે વિશેષ સંસ્થાઓની ભલામણ કરવા પર પૂર્ણ થયો. આ સમિતિના શબ્દોમાં, “કેન્દ્રમાં તથા રાજ્યોમાં મંત્રીઓ અથવા સરકારના સચિવોના વહીવટી કૃત્યો વિરુદ્ધની ફરિયાદોનો નિવેડો કરવા માટે એક સત્તાધિકારી હોવો જોઈએ. અન્ય અધિકારીઓના વહીવટી કૃત્યો વિરુદ્ધની ફરિયાદોનો નિવેડો કરવા માટે દરેક રાજ્યમાં અને કેન્દ્રમાં બીજી એક સત્તાધિકારી હોવી જોઈએ. આ બધી સત્તાધિકારીઓ કાર્યપાલિકા તેમજ વિધાનમંડળ અને ન્યાયતંત્રથી સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ. ”

૯૧.૧૨ મંત્રીઓ અને સરકારના સચિવો વિરુદ્ધની ફરિયાદો સાથે વ્યવહાર કરતી નિમિત્ત સત્તાને “લોકપાલ” તરીકે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે છે અને કેન્દ્ર તેમજ

રાજ્યમાં અન્ય અધિકારીઓ વિરુદ્ધની ફરિયાદો સાથે વ્યવહાર કરવા સશક્ત સત્તાઓને “લોકાયુક્ત” તરીકે નિર્દિષ્ટ કરી શકાય.

૯૧.૧૩ અહેવાલમાં લોકપાલ અને લોકાયુક્તની મુખ્ય વિશેષતાઓ નીચે મુજબ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી હતી:

“૨૫. લોકપાલ અને લોકાયુક્તની સંસ્થાઓની મુખ્ય વિશેષતાઓ નીચે મુજબ હશે : (એ) તેઓ દર્શનીય રીતે સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ હોવા જોઈએ. (બી) તેમની તપાસ અને કાર્યવાહી ખાનગી રીતે હાથ ધરવામાં આવવી જોઈએ અને સ્વભાવથી અનૌપચારિક હોવી જોઈએ. (સી) તેમની નિમણૂક શક્ય તેટલી હદ સુધી અરાજકીય હોવી જોઈએ. તેમનો દરજ્જો દેશમાં સર્વોચ્ચ ન્યાયિક

(ડી) પદાધિકારીઓના દરજ્જા સાથે તુલનીય હોવો જોઈએ. (ઈ) તેઓએ અન્યાય, ભ્રષ્ટાચાર અથવા પક્ષપાતના કૃત્યો સંકળાયેલા વિવેકાધીન ક્ષેત્રના મુદ્દાઓનો નિકાલ કરવો જોઈએ. (એફ) તેમની કાર્યવાહી ન્યાયિક હસ્તક્ષેપને આધીન હોવી જોઈએ નહીં અને તેમના કર્તવ્યો સાથે સંબંધિત માહિતી મેળવવામાં તેમને મહત્તમ અવકાશ અને સત્તાઓ હોવી જોઈએ. (જી) તેઓએ કાર્યપાલક સરકાર તરફથી કોઈ લાભ અથવા આર્થિક લાભની અપેક્ષા રાખવી જોઈએ નહીં ”

૯૧.૧૪ લોકપાલની નિમણૂક માટે એવો સૂચન કરવામાં આવ્યો છે કે લોકપાલની નિમણૂક પ્રધાનમંત્રીની સલાહ પર રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા થવી જોઈએ, અને આવી સલાહ તેઓ ભારતના મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તથા વિરોધ પક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ કર્યા બાદ આપશે. તેમનો કાર્યકાળ, અધિકારક્ષેત્ર અને ફરિયાદોના નિવારણ માટેની પ્રક્રિયા, કાર્યોનું નિર્વહણ કરવા માટેની સત્તાઓ, આ બધું જ ઉક્ત અહેવાલમાં વિગતવાર દર્શાવવામાં આવ્યું હતું. તેનો સમાપન નીચેની નોંધ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો:

"૩૮. અમે એ હકીકત પર ભાર મૂકવા ઈચ્છીએ છીએ કે અમારા આ અંતરિમ અહેવાલમાં સમાવિષ્ટ ભલામણોના વહેલી તારીખે અમલીકરણને અમે સર્વોચ્ચ મહત્વ આપીએ છીએ. આવી વ્યવસ્થાની તાત્કાલિકતાને માન્યતા આપવામાં અમે એકલા નથી, તે વાત ઉપર ઉદ્દેખિત બ્રિટિશ ઉદાહરણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અમને કોઈ શંકા નથી કે અમે ભારત માટે સૂચવેલી લોકપાલ અને લોકાયુક્ત સંસ્થાની કાર્યપદ્ધતિને અન્ય દેશો દ્વારા ઊંચી અપેક્ષા અને રસ સાથે જોવામાં આવશે. અમારી ભલામણની તાત્કાલિકતા અને મહત્વ અંગે વિચાર કરતી વખતે સરકાર આ પાસાને પણ પૂર્ણપણે ધ્યાનમાં રાખશે તેવી અમારી આશા છે. ભલે તેનો સમય આગામી ચૂંટણીને અત્યંત નજીકનો હોય, તો પણ અમારે સરકારને આ નિશ્ચિતતા આપવાની જરૂર ભાગ્યે જ પડે કે

આ અંતરિમ અહેવાલ રજૂ કરવાની આવશ્યકતા સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નથી. અમે આવી ભલામણની જરૂરિયાત માત્ર ગુણાવલોકનના આધાર પર અનુભવી છે અને અમને ખાતરી છે કે અમે તે એક દિવસ પણ મોડું કર્યા વિના કરી રહ્યા છીએ. ”

ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ

૯૨. એ નોંધપાત્ર છે કે એડમિનિસ્ટ્રેટિવ રિફોર્મ કમિશનના અંતરિમ અહેવાલમાં કરવામાં આવેલી ભલામણોને દેશના વિવિધ ભાગોમાં આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવા માટે આધારરૂપ બનાવવામાં આવી છે. ગુજરાત લોકપાલ એન્ડ લોકાયુક્ત બિલ, ૧૯૭૫ એ તેના હેતુઓ અને કારણોના નિવેદનમાં આ અહેવાલને પોતાનો આધાર બનાવ્યો છે:

“૧૯૬૬માં રજૂ કરાયેલા “નાગરિકોની ફરિયાદોની સમસ્યાઓ અને તેમનો નિવાર” વિષયક તેના અંતરિમ અહેવાલમાં, એડમિનિસ્ટ્રેટિવ રિફોર્મ્સ કમિશને, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, વહીવટમાં ભ્રષ્ટાચાર સંબંધિત ફરિયાદોની તપાસ કરવા માટે લોકપાલ નામની એક સંસ્થા સ્થાપવાની ભલામણ કરી હતી. એડમિનિસ્ટ્રેટિવ રિફોર્મ્સ કમિશનની આ ભલામણ અમલમાં મૂકવા માટે, રાજ્ય સરકારે ગુજરાત લોકપાલ બિલ, ૧૯૭૫ (ગુજરાત બિલ ૭ ઓફ ૧૯૭૫) પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે બિલને વહીવટી મંજૂરી

માટે ભારત સરકારને મોકલવામાં આવ્યું હતું. ભારત સરકારે તે બિલ અંગે કેટલાક સૂચનો કર્યા હતા. તેમ છતાં, ગુજરાત વિધાનસભાના વિધાનને કારણે ઉક્ત બિલ વ્યવગત થઈ ગયું હતું. હાલનું બિલ પૂર્વવર્તી બિલ જેવી જ રેખાઓ પર આધારિત છે અને ભારત સરકાર દ્વારા કરવામાં આવેલા કેટલાક સૂચનો તેમાં સમાવી લેવાયા છે. આ બિલનો મુખ્ય હેતુ તમામ જાહેર પદાધિકારીઓ દ્વારા કરવામાં આવેલા કૃત્યો સંબંધિત ફરિયાદોની તપાસ કરવા માટે લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવાની જોગવાઈ કરવાનો છે. ”

૯૩. આ દેશના લોકોએ પોતાને બંધારણ આપ્યું છે અને બંધારણ હેઠળ સ્થાપિત થયેલી અથવા આ મૂળસ્ત્રોતમાંથી નીકળતા કાયદાઓના બળથી સ્થાપિત થયેલી તમામ સંસ્થાઓ તેમના આવશ્યકતાઓ અને આકાંક્ષાઓની પૂર્તિ કરવા માટે નિર્ધારિત છે. આપણા લોકશાહીના આવશ્યક લક્ષણો સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ન્યાય, ગૌરવ, ભાઈચારો અને એકતાને ધ્યેયરૂપ માનતી પ્રસ્તાવનામાં અવતરીત થયેલા છે. વહીવટની પારદર્શિતા અને કાર્યક્ષમતા તેમજ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ સભ્યોની પ્રતિસાદક્ષમતા, ન્યાયની સંકલ્પના સાથે અંતર્ગૂંથાયેલા એવા કેટલાક મૂળભૂત પ્રેરણાસ્ત્રોતો છે, જેમનો પ્રતિધ્વનિ આ કાયદાની જોગવાઈઓમાં સાંભળવા મળે છે.

૯૪. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ અને વિશેષ કરીને આ નિર્ણયમાં અગાઉ પહેલેથી જ ઉદ્દેખ કરવામાં આવેલી અધિનિયમની કેટલીક જોગવાઈઓનું નજીકથી પરીક્ષણ કરવામાં આવે ત્યારે, તે નિર્વિવાદ રીતે દર્શાવે છે કે આ અધિનિયમ લોકાયુક્ત દ્વારા જાહેર પદાધિકારીઓ વિરુદ્ધના આક્ષેપોની તપાસ કરીને લોકોના કારણોનું નિવારણ કરી તેમના વિશ્વાસની સ્થાપના કરવા માટે, તેમજ જાહેર પદાધિકારીઓની ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાનું ખોટા અને તુરંચ આક્ષેપો સામે રક્ષણ કરવા માટે એક અતિમહત્વપૂર્ણ અધિનિયમ છે.

૯૪.૧ ઉક્ત પદ પર નિમણૂક થનારી વ્યક્તિ વડી અદાલતના કાર્યરત ન્યાયમૂર્તિ અથવા કોઈપણ રાજકીય પક્ષ સાથે કોઈ સંબંધ ન ધરાવતા તેમજ ક્યાંય કોઈ હિતસંબંધ ન ધરાવતા વડી અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિ હોવા જરૂરી હોવાથી, તેમની દ્વારા તૈયાર કરાયેલ અહેવાલને નિર્ણાયક મહત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા તપાસના આધારે હટાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમનો કાર્યકાળ પાંચ વર્ષનો હોય છે. વધુમાં, આ અહેવાલ મંત્રીપરિષદ સમક્ષ મૂકવો આવશ્યક છે. તપાસના હેતુસર તેમને વ્યાપક સત્તાઓ અપાયેલ છે અને તુરંચ ફરિયાદો સ્વીકારવામાં ન આવે તે માટે આવા વ્યક્તિઓને દંડિત કરવાની સત્તા પણ અપાયેલ છે. ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ તેમને હટાવવાથી રક્ષણ પણ પ્રાપ્ત છે અને તેમનો વેતન રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના વેતન જેટલો છે. આ બધા પાસાં વિશેષ કરીને, ખાલી જગ્યા સમયસર ભરવા અને અધિનિયમના હેતુને અનુરૂપ રીતે તે જગ્યા ભરવાના પ્રશ્નના વિચાર સમયે, પ્રાસંગિક બને છે.

૯૫. કોઈપણ અદાલત એવા રાજ્યમાં લોકાયુક્તની નિમણૂક ન કરવી અથવા વિલંબિત નિમણૂકને સમર્થન આપી શકતી નથી, જે અન્યથા આર્થિક વૃદ્ધિ સાથે ફાલફૂલતું હોય. તે લોકોની અદાલત છે. તે સામાન્ય માણસ માટે આશાનું કેન્દ્ર છે, જ્યાં તે જાહેર કાર્યકરોના ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ પોતાની ફરિયાદો રજૂ કરી શકે. આવી પ્રક્રિયામાં અજાણી ભાષા, અસુવિધાજનક પ્રક્રિયાત્મક જટિલતા અને અપરવડી ખર્ચથી બોજાઈ ગયા વિના, તેને જાહેર ક્ષેત્રમાં શુદ્ધિકરણના અભિયાનનો ભાગ બનવાની તક ઉપલબ્ધ કરાવે છે. વિલંબના પ્રશ્ન સાથે કામ લેતાં આ હકીકતને પણ માન્યતા આપવામાં આવી છે કે સમય પસાર થવાથી લોકોની સ્મૃતિ ક્ષીણ પડી શકે છે અને જે મુદ્દાઓ અન્યથા લોકો માટે અતિમહત્વના હોય તે પાછળ ઠેલાઈ શકે છે અને જીવનમૂલ્યના પ્રશ્નો પ્રત્યેનો ઉમળકો શમાઈ શકે છે, જેથી તેમનાં પક્ષે તુલા ઝૂકી જાય છે જેમની ભૂલભરેલી વર્તણૂક અને કૃત્યોની તપાસ લોકાયુક્ત દ્વારા થવાની છે, ખાસ કરીને ઉક્ત અધિનિયમની કલમ ૮(જ) ને ધ્યાનમાં લેતાં, જે ઘટના થયાની તારીખથી ૫ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી કરવામાં આવેલી ફરિયાદોની તપાસને બહાર રાખે છે.

૯૬. આ રીતે વિચારતા, પદના સ્વરૂપને તથા અધિનિયમના જાહેર કરાયેલા ઉદ્દેશ્યોને અને લોકોની આકાંક્ષાઓને પણ ધ્યાનમાં રાખીને, આવશ્યકતાના સિદ્ધાંત સંબંધિત દલીલની તપાસ કરવી આવશ્યક બને છે અને તેમ કરતાં, તેને વિવાદમાં રહેલા પ્રથમ મુદ્દાના પ્રકાશમાં સંબોધવું જરૂરી છે, જેનો જવાબ હકારાત્મક રીતે આપવામાં આવ્યો છે અને જેમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એવું ઠરાવવામાં

આવ્યું છે કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૬૩ અને ૧૬૬ સાથે વાંચવામાં આવતી ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ લોકાયુક્તની નિમણૂક કરતી વખતે રાજ્યપાલને સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરવાની સત્તા નથી, સિવાય કે બંધારણ દ્વારા અથવા સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાઓ દ્વારા અલગ પાડવામાં આવેલા ક્ષેત્રો તેને એવી મંજૂરી આપે; અને જ્યાં સુધી આગળ ધરવામાં આવેલા આધાર આ અપવાદોમાંના કોઈ એક હેઠળ આવતાં ન હોય, ત્યાં સુધી વોરંટનું જારીકરણ ટકાવી રાખી શકાય તેમ નથી.

૯૭. નિર્વિવાદ રીતે, આ અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલ સામગ્રીમાંથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પદ ૮ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન સતત ખાલી રહ્યું હતું. વર્ષ ૨૦૦૩ થી ૨૦૦૬ સુધી લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે સરકાર તરફથી કોઈ કાર્યવાહી થયેલી હોવાનું દેખાતું નથી. મારા સહન્યાયાધીશે પણ દર્શાવ્યા મુજબ, આ તમામ ૩ વર્ષ દરમિયાન થયેલી આ નિષ્ક્રિયતા અંગે અદાલત સમક્ષ કોઈ સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી નથી. આ નિષ્ક્રિયતા નિશ્ચિતરૂપે અધિનિયમના હેતુને અનુરૂપ નથી.

૯૮. પ્રારંભમાં જે ક્રમવાર ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે પરથી એવો સંકેત મળે છે કે ૭.૮.૨૦૦૬ થી ૧૦.૯.૨૦૦૯ દરમિયાન કોઈ નિમણૂક કરવામાં આવી નહોતી, ચદ્દિપ શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસનું નામ વિચારવામાં આવ્યું હતું, તેના અંગે પરામર્શ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે નામ અંગે

સર્વસંમતિ પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી. અહીં એ રીતે માનવામાં આવવું જરૂરી છે કે પ્રસ્તાવ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૬માં મુખ્ય મંત્રી ના કાર્યાલયમાંથી આવ્યો હતો અને તે જ ૭.૮.૨૦૦૬ના રોજ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના સ્તરે મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ, સરકાર દ્વારા કરાયેલ નિમણૂકની વિનંતી રાજ્યપાલના કાર્યાલયમાં જ પડતર રહી. ૨૯.૧૨.૨૦૦૬ના રોજ રાજ્યપાલના મુખ્ય સચિવ દ્વારા રજિસ્ટ્રાર જનરલને પત્ર લખીને વિચારણા માટે નામોની ચાદી મોકલવાની વિનંતી કરવામાં આવી હતી, કારણ કે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ કે.આર. વ્યાસનું નામ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગોના અધ્યક્ષ તરીકે તેમની નિમણૂકને કારણે હટાવી દેવામાં આવ્યું હતું.

૯૯. ૮.૨.૨૦૧૦ થી ૫.૫.૨૦૧૦ દરમિયાનના બીજા સમયગાળામાં, ૨૪.૨.૨૦૧૦ના રોજ ચાર નામોનો પ્રસ્તાવ મોકલવામાં આવ્યો હતો અને વડી અદાલતના નિવૃત્ત ન્યાયાધીશોના આ ચાર નામોમાંથી શ્રી ન્યાયમૂર્તિ બી.સી. પટેલ પહેલેથી જ રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર આયોગ સાથે હતા અને શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.પી. ધોળકિયા પહેલેથી જ ગુજરાત રાજ્ય ગ્રાહક વિવાદ નિવારણ આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે કાર્યરત હતા અને શ્રી ન્યાયમૂર્તિ પી.એમ. ચૌહાણની વધુ ઉંમર (૮૨ વર્ષ) ને કારણે તેમનું નામ પદ માટે વિચારવામાં આવ્યું નહોતું. આ રીતે, મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા પ્રસ્તાવિત ચાર નામોમાંથી, વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ વિચારણા માટે માત્ર એક જ નામ બાકી રહ્યું હતું અને અગાઉ પત્રમાં ઉલ્લેખ કરેલ મુજબ, ક્રમવાર વિગતો મુખ્ય ન્યાયમુર્તિની કોઈ પણ પ્રાથમિકતાનું સૂચક નહોતી.

યધપિ શ્રી ન્યાયમૂર્તિ જે.આર. વોરાની નિમણૂક કરવા માટે પરામર્શ પૂર્ણ થઈ ગયા પછી વિનંતી કરવામાં આવી હતી, તેમ છતાં રાજ્યપાલે તેના બદલે એટર્ની જનરલનો અભિપ્રાય માંગવાનું પસંદ કર્યું અને મુખ્ય ન્યાયમુર્તિનો તુલનાત્મક અભિપ્રાય પણ માંગ્યો અને તે મળ્યા પછી માનનીય મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને પેનલના બદલે એક નામ મોકલવા માટે સીધી વિનંતી કરી હતી.

૧૦૦. આવી દરખાસ્ત ૩૧.૧૨.૨૦૧૦ના રોજ પ્રાપ્ત થઈ હતી, જ્યારે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ એસ.ડી. દવેનું નામ ભલામણ કરવામાં આવ્યું હતું. ૧.૫.૨૦૧૧ના રોજ તેઓએ ઉક્ત વિચારણામાંથી પોતાનું નામ પાછું ખેંચ્યા બાદ, ૭.૬.૨૦૧૧ના રોજ ફરી એકવાર નવું નામ ભલામણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ વિભાજન કોઈ અન્ય હેતુ માટે નથી, પરંતુ એ તપાસવા અને વિચારવા માટે છે કે વિલંબનો સમયગાળો સુસ્થાપિત પ્રક્રિયા અને બંધારણના આદેશને બાજુ પર રાખવા માટેનો આધાર બનાવી શકાય કે નહીં.

૧૦૧. નોંધવા અને પુનરોચ્ચાર કરવા જેવું છે કે, ૨૦૦૬ પછી બે વખત પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ હોવા છતાં, એક અથવા બીજા કારણસર કોઈ નિયુક્તિ કરવામાં આવી નહોતી અને તેના બદલે રાજ્યપાલે બે વખત સ્વતંત્ર રીતે નિયુક્તિ માટે પગલાં શરૂ કર્યા હતા, અને તેમાંના કોઈને પણ ન તો સંવિધાનિક આધાર હતો અને ન તો કોઈ કાનૂની બળ હતું; તેથી, જે સત્તાધિકારી સામાન્ય રીતે લોકાયુક્તની નિયુક્તિ કરતી વખતે પોતાની ગતિએ આગળ વધવાનું પસંદ કરતો હતો, તે જ

સત્તાધિકારી પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરીને ઝડપભેર પ્રક્રિયા ચલાવવા માટે વિલંબના આ જ પાસાનો ઉપયોગ કરતો હોય તેમ જણાય છે. આ પસંદગીયુક્ત સુવિધાવાદને સ્પષ્ટ રીતે ઉજાગર કરવો આવશ્યક છે, ખાસ કરીને ત્યારે, જ્યારે તેને આવશ્યકતાના સિદ્ધાંત સાથે સંકળવામાં આવ્યો હોય.

૧૦૨. ફરીથી, જો અધિકારીતા રાજ્યપાલ પાસે સ્વતંત્ર રીતે નિમણૂક કરવા માટે હતી અને સાથે સાથે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ તથા વિપક્ષના નેતા સાથે પરામર્શ કરવાનો અધિકાર પણ હતો, જેમ કે તા. ૩.૫.૨૦૧૦ના પત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે, તો તે સ્થિતિમાં નિમણૂક ન કરવા બદલ થયેલો કોઈ વિલંબ મંત્રિપરીષદને આક્ષેપરૂપે ગણાવી શકાય તેમ ન હતો, તેમજ એવું પણ કહી શકાય તેમ ન હતું કે મંત્રિપરીષદ પોતાના જ કારણમા ન્યાયમુર્તિ બની શકે નહીં, અને આ સંબંધમાં સરકાર સાથે કોઈ સંદેશવ્યવહાર કરવાની જરૂરિયાત પણ ન હતી. તેમ છતાં, જેમ ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે, તેવો અર્થઘટન સ્વીકાર્ય નથી. આવી નિમણૂકમાં મંત્રિપરીષદની ભૂમિકા છે અને એ જ કારણ છે કે ૨૦૦૩થી ૨૦૦૫ દરમિયાનના સમયગાળાનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે વિશેષરૂપે નોંધવામાં આવ્યું છે કે આવા અગત્યના પદ પર નિમણૂક માટે કોઈપણ પ્રકારની હિલચાલ કે કોઈ કાર્યવાહી સંપૂર્ણપણે જોવા મળી નહોતી.

ફરીથી, સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદામાં દર્શાવ્યા મુજબ, જો મંત્રિપરીષદની કોઈ ભૂમિકા જ ન હોત, તો તે માપદંડ વિપક્ષના નેતા પર પણ

સમાન રીતે લાગુ પડત, જે પોતે પણ જાહેર પદાધિકારી છે. પરંપરાનુસાર કે આ પદ માટે ચાલી આવેલી દીર્ઘ પરામર્શ પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં લઈએ, તો ક્યાંય પણ એવું સૂચિત થતું નથી કે કોઈપણ ગણમાન્ય વ્યક્તિના મનમાં એવો કોઈ સંશય હતો કે આ નિમણૂક માટે મંત્રિપરીષદ સાથે પરામર્શ આવશ્યક હતો અને અંતિમ પૂર્વ તબક્કે રાજ્યપાલે મંત્રિપરીષદની સલાહ અને સહાય અનુસાર વોરંટ જારી કરવાનું હતું, અને વિધાનમંડળે પણ એ જ બાબતનો વિચાર કર્યો છે.

૧૦૩. વિલંબિત નિમણૂકનો આ મુદ્દો પણ અન્ય બે આધારને ધ્યાનમાં લેવાની આવશ્યકતા ધરાવે છે, જેઓ મંત્રિસભાની સલાહ વિના વોરંટ જારી કરવા માટે ભારપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા, એટલે કે, અધ્યાદેશનું જાહેર પ્રખાપન અને તપાસ પંચો અધિનિયમ હેઠળ કરવામાં આવેલી નિમણૂક.

અધ્યાદેશના જાહેર પ્રખાપનની ભલામણ :

૧૦૪. રજૂઆતો દરમિયાન ભારપૂર્વક એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે વોરંટ જારી થવાના અગાઉના અઠવાડિયામાં સરકાર દ્વારા અધિનિયમના મૂળ સ્વરૂપમાં જ ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, તેમજ લોકાયુક્તની ટીમમાં વ્યક્તિઓની સંખ્યા વધારવાની અને લોકાયુક્તની નિયુક્તિ માટેની બંધારણીય સમિતિમાં પણ ફેરફાર કરવાની કોશિશ કરવામાં આવી હતી, ખાસ કરીને ત્યારે, જ્યારે પરામર્શની પ્રક્રિયા અત્યંત સક્રિય તબક્કે હતી, જેને આ નિયુક્તિ આવશ્યક બનાવી હતી. અહીં ઉદ્દેશ કરવો જરૂરી છે કે કલમ ૨(૭) માં

ઉપખંડ(ડી) પછી જાહેર કાર્યભારીઓની યાદીમાં ઉમેરો ૩૦.૩.૨૦૧૧ના રોજ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ૧૩મી નાણાં આયોગની આવશ્યકતાને પગલે કરવામાં આવ્યો હતો.

મહામહિમ રાજ્યપાલની તા. ૨૭.૫.૨૦૧૧ની નોંધ સૂચવે છે કે રાજ્યમાં કુલ ગ્રામ પંચાયતો, તાલુકા પંચાયતો, જિલ્લા પંચાયતો, નગરપાલિકાઓ અને મહાનગરપાલિકાઓની સંખ્યા તથા ઉપરોક્ત અધિનિયમ હેઠળ સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાઓના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની યાદીમાં થયેલા ઉમેરાને ધ્યાનમાં લેતાં વધુ લોકાયુક્તોની નિયુક્તિ આવશ્યક હતી. તેથી, ૧૬.૮.૨૦૧૧ના રોજ પ્રખ્યાપન માટે મોકલાયેલા વટહુકમમાં એવો ઉમેરો પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યો હતો કે જેમાં લોકાયુક્તને અધ્યક્ષપદે રાખવામાં આવે અને અન્ય સભ્યોની નિયુક્તિ અધિનિયમની કલમ ૩ હેઠળ કરવામાં આવે. આ ઉમેરો રાજ્યપાલની નોંધના અનુસંધાને કરવામાં આવ્યો હતો કે વધુ જાહેર કાર્યભારીઓ ઉમેરાતા એકમાત્ર લોકાયુક્ત તમામ ફરિયાદોનું નિરાકરણ કરવામાં સક્ષમ ન રહી શકે અને, તેથી, જે એક વ્યક્તિને લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવવાની હતી તેની સત્તા ઘટાડવાના કોઈ આશયનું આ નિશ્ચિત સૂચક માનવામાં આવી શકે નહીં. જોકે, વાસ્તવિક વાંધો લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૩માં પ્રસ્તાવિત સુધારા સામે છે, જેમાં સમિતિની ભલામણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી નિયુક્તિ કરવાની આવશ્યકતા રાખવામાં આવી હતી.

એડવોકેટ જનરલશ્રીએ દલીલ કરી મુજબ, આ સુધારો લોકપાલ વિધેયકની રૂપરેખા પર આધારિત હતો, જે સંસદ સમક્ષ રજૂ થવાનો હતો અને જેમાં પણ સમિતિની રચનામાં આવાં સમાન ફેરફારો વિચારાધીન હતા. રાજ્યપાલની વાંધાની નોંધ દર્શાવે છે કે સંસદમાં રજૂ કરાયેલ લોકપાલ વિધેયક ચર્ચાના તબક્કે છે, પસંદગી સમિતિની રચનામાં ફેરફાર થવાની શક્યતા છે અને તેથી કેન્દ્રના લોકપાલ વિધેયકમાં પ્રસ્તાવિત ફેરફારો રાજ્ય સરકાર માટે નિર્ધારક ન બનવા જોઈએ અને પ્રસ્તાવિત વિધેયક પસાર થઈ ભારતના રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી રાજ્યએ રાહ જોવી જોઈએ. નિશ્ચિતપણે, કલમ ૩ના સુધારા મુજબ નવી સૂચિત સમિતિમાં નિયુક્તિ અંગે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને સીધી ભૂમિકા અપાઈ નથી, પરંતુ વડી અદાલતના એક ન્યાયમુર્તિનો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે, જેના નામનું સૂચન મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ કરશે, કારણ કે ભલામણકારી સમિતિ ૫ સભ્યોની બનાવવામાં આવી છે. આ ફેરફાર તે સમયે વિચારવામાં આવ્યો હતો જ્યારે શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આર.એ. મહેતાના નામ અંગે પહેલેથી જ સક્રિય વિચારણા ચાલી રહી હતી અને ૧૮.૮.૨૦૧૧ના રોજ મંત્રિમંડળના પ્રમુખ તરીકે મુખ્યમંત્રીએ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને તેમના નિર્ણયનું પુનર્વિચાર કરવા વિનંતી કર્યા પછી.

આથી, સૂચિત સુધારાઓ મોટા ભાગે કેન્દ્રના લોકપાલ વિધેયકની નમૂનાપદ્ધતિ મુજબ હતા, જેના કારણે રાજ્યપાલને ગંભીર ચિંતા ઉદ્ભવી હતી. મારા મતે, અધિનિયમમાં પ્રસ્તાવિત કોઈપણ ફેરફારને આવશ્યકતાના

સિદ્ધાંતનો આધાર મળી શકે તેમ નથી, કારણ કે સભ્યનો ઉમેરો રાજ્યપાલની નોંધના અનુસરણમાં હતો અને સમિતિની રચના કેન્દ્ર ખાતે પ્રસ્તાવિત લોકપાલ વિધેયકની નમૂનાપદ્ધતિ પર હતી. જો લોકાયુક્તની નિયુક્તિમાં વધુ વિલંબ થવાની ચિંતા હતી, તો વટહુકમ પ્રખ્યાપિત કરવા માટે રાજ્યપાલને બંધનકારક એવો કોઈ સમયમર્યાદા ન હતી. ભલે બે જ દિવસમાં વટહુકમ રાજ્યપાલને પાછો મોકલવામાં આવ્યો હોવાનો મુદ્દો ઉજાગર કરવામાં આવ્યો હોય, પરંતુ બંધારણીય રીતે રાજ્યપાલને આવી કોઈ વટહુકમ કોઈ નિશ્ચિત સમયગાળામાં પ્રખ્યાપિત કરવાની ફરજ પાડતો કોઈ આદેશ નથી અને આ હકીકતથી અવગત રહી તાત્કાલિકતાનો અભાવ દર્શાવી કારણસર તે સરકારને પાછો મોકલવામાં આવ્યો હતો; તેથી, આવી કાર્યવાહીથી વોરંટ જારી કરવાનો જે આધાર ઉભો કરવામાં આવ્યો છે તે કોઈપણ અપવાદના ક્ષેત્રમાં આવતો નથી, તો આવશ્યકતાના સિદ્ધાંતનો અપવાદ હોય કે લોકશાહી માળખાને જોખમનો દાવો કરાયેલ અપવાદ હોય તે તો દૂરની વાત છે.

તપાસ આયોગ અધિનિયમ હેઠળની નિયુક્તિ:—

૧૦૫. આ સિદ્ધાંતને અમલમાં લાવવા માટે રજૂ કરવામાં આવેલો બીજો આધાર એ છે કે, અગાઉના સપ્તાહમાં તપાસ આયોગ અધિનિયમ હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતના ભૂતપૂર્વ ન્યાયમુર્તિની નિમણૂક કેટલીક એવી બાબતોની તપાસ અને

પૂછપરછ કરવા માટે કરવામાં આવી હતી, જેઓની અન્યથા લોકાયુક્ત દ્વારા તપાસ થઈ શકતી હતી.

૧૯૬૭ એ.આઈ.આર. ૧૨૨ માં અહેવાલિત સ્ટેટ ઓફ જે એન્ડ કે વિ. બક્ષી ગુલામ મહમ્મદ કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યો મુજબ, આયોગની નિમણૂક કરવાનો મુખ્ય હેતુ નીચે મુજબ છે:

"જાહેર મહત્વની બાબત એ છે કે જાહેર પુરુષો પોતાના કર્તવ્યમાં નિષ્ફળ જાય ત્યારે તેમને તેના પરિણામોનો સામનો કરવા માટે બોલાવવામાં આવવું જોઈએ. મંત્રીઓની બાજુએ થયેલી ચૂક બહાર આવે તે નિશ્ચિતપણે જનતા માટે મહત્વની બાબત છે. જાહેર જીવનની શુદ્ધતા, જેમાં જનતાનો જીવંત રસ હોવો જોઈએ, તે જાહેર મહત્વની બાબત હોવી જ જોઈએ. જનતાને જાણવાનો અધિકાર છે કે તેમણે પોતાની બાબતો કોઈ અયોગ્ય વ્યક્તિને સોંપી છે કે કેમ."

તપાસ આયોગ અધિનિયમ હેઠળ કલ્પિત તપાસનું સ્વરૂપ અને વ્યાપ તથ્યોની તપાસ કરવું, નિષ્કર્ષોની નોંધ લેવી અને સરકારને અહેવાલ રજૂ કરવો એ છે. આયોગ પાસે નિર્ધારણ કરવાની કોઈ સત્તા નથી. આયોગનો અહેવાલ સંપૂર્ણપણે ભલામણાત્મક હોય છે અને *proprio vigore* દ્વારા અમલમાં મૂકી શકાય એવો નથી. તેમનાં સ્વરૂપે તેઓ બાંધકામી ન હોવા છતાં,

જો આવી કોઈ બાબત ન્યાયિક બાજુ સમક્ષ હોય, તો અદાલતને પુરાવાની મૂલવણી કર્યા પછી પોતાના સ્વતંત્ર નિષ્કર્ષો પર પહોંચવું જરૂરી બને છે.

લોકાયુક્ત અધિનિયમની યોજનાનુસાર, તપાસ આયોગ અધિનિયમ હેઠળ તપાસ માટે મોકલવામાં આવેલી બાબતોની લોકાયુક્ત દ્વારા તપાસ થઈ શકતી નથી; પરંતુ, જો બાબત નિશ્ચિત જાહેર મહત્વની હોય, તો લોકાયુક્ત કાર્યરત હોય ત્યારે પણ અને આવા સંદર્ભ માટે તેની કોઈ ભલામણ કે સંમતિ આપવામાં આવી ન હોય ત્યારે પણ, લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમ ૭(૨) હેઠળ રાજ્ય સરકારને તે બાબત આવા આયોગને મોકલવામાં કંઈપણ અડચણ પેદા કરી શકતું નથી. આ હકીકત પણ ધ્યાનમાં લેવાય તેવી છે કે તપાસ આયોગ અધિનિયમ હેઠળની નિમણૂક સર્વોચ્ચ અદાલતના એક ભૂતપૂર્વ ન્યાયમુર્તિની છે અને તે પદ પોતે જ સર્વોચ્ચ અખંડિતતા અને ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાનો સંકેત આપે છે; તેથી, આવશ્યકતાના સિદ્ધાંતને આહ્વાન કરીને બંધારણીય આજ્ઞાને ટાળવા માટે એવો આધાર સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ નથી.

અહીં એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે એમ.પી. સ્ટેટ સ્પેશિયલ પોલીસ કેસ (ઉપરોક્ત) પર બહુ ભાર મૂકવામાં આવે છે, છતાં તે કેસના તથ્યો સંપૂર્ણપણે ભિન્ન હતા અને કોઈપણ રીતે વર્તમાન કેસમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. તે કેસમાં, લોકાયુક્તના અહેવાલે મંત્રીઓને દોષારોપિત કર્યા પછી, આવા મંત્રીઓ સામે અભિયોજન ચલાવવાની મંજૂરીનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ત્યારે,

પ્રબળ પુરાવા હોવા છતાં મંત્રિમંડળે મંજૂરી નકારી કાઢી અને રાજ્યપાલે તેને મંજૂરી આપી. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે રાજ્યપાલની કાર્યવાહીનું સમર્થન કર્યું. તેણે સાવચેતીનો ઉપદેશ આપ્યો અને સ્પષ્ટ કર્યું કે સામાન્ય રીતે રાજ્યપાલ મંત્રિમંડળના નિર્ણય ઉપર અપીલીય સત્તાઓ સ્વીકારશે નહીં, અને રાજ્યપાલ મંત્રિમંડળની સહાય અને સલાહ વિના પોતાની સ્વવિવેક સત્તાથી કાર્ય કરી શકે એવા નીચેના અપવાદક્ષેત્રો નિર્ધારિત કર્યા:

૧. રાજ્યપાલને આપવામાં આવેલી સલાહમાં આંતરિક અથવા સ્પષ્ટ પક્ષપાત
૨. તથ્યો પરથી સ્પષ્ટપણે પ્રકાશમાં આવતો પક્ષપાત
૩. મંત્રિમંડળ દ્વારા અસંગત અને બાહ્ય વિચારણાઓના આધાર પર કાર્ય કરવું.
૪. મંત્રીપરિષદ પોતાને અસમર્થ બનાવે છે અથવા પોતાને અયોગ્ય ઠરાવે છે
૫. યોગ્યતા રાજ્યપાલની સ્વતંત્ર કાર્યવાહી માંગે છે
૬. લોકશાહી સંકટમાં—કાયદાના શાસનનો સંપૂર્ણ ભંગ

શ્રી પટેલ, વિદ્વાન વકીલ દ્વારા આધારરૂપે રજૂ કરાયેલ અને અગાઉ ચર્ચાયેલ અન્ય સત્તાધિકારીઓ મોટાભાગે એવા ક્ષેત્રોની વાત કરે છે જ્યાં ફરિયાદ પક્ષ ચલાવવાની પરવાનગી મંત્રીપરિષદ દ્વારા મુખ્ય મંત્રી અથવા અન્ય કોઈ મંત્રી વિરુદ્ધ ફરિયાદ પક્ષ ચલાવવા માટે આપવામાં આવી નહોતી અને તેથી,

ભ્રષ્ટાચારના ગંભીર કૃત્યોને ઢાંકીને બંધારણ પ્રત્યેના મૂળ વિશ્વાસને જ અખંડિત ન રાખવાના આવા સ્પષ્ટ કૃત્યોને લોકશાહી માટે સંકટજનક તરીકે અર્થાવવામાં આવ્યા હતા. આ સત્તાધિકારીઓમાંથી કોઈપણનો હાલની હકીકતોના સમૂહ પર કોઈ લાગુપડતો નથી.

રાજેન્દ્ર સિંહ વર્મા (મૃત) મારફતે એલ.આર.એસ. વિ. આઈ.ટી. ગવર્નર ઓફ એન.સી.ટી. ઓફ દિલ્હી એન્ડ અદર્સ, અહેવાલિત ૨૦૧૧ (૧૦) સ્કેલ પૃ. ૩૧૫ અને ઇલેક્શન કમિશન્સ ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ અનધર વિ. ડૉ. સુબ્રમણિયન સ્વામી એન્ડ અનધર, અહેવાલિત ૧૯૯૬ (૪) એસ.સી.સી. ૧૦૪ ના કેસોમાં સર્વોચ્ચ અદાલતનો સિદ્ધાંત, આવશ્યકતાના સિદ્ધાંતને આહ્વાન કરવા માટે અથવા અન્યથા આ નિયુક્તિના કૃત્યને સમર્થન આપવા માટે કોઈ મદદરૂપ બનશે નહીં.

રેજેન્દ્ર સિંગ વર્મા (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો છે કે સામાન્ય રીતે રાજ્યપાલે સરકારની મદદ અને સલાહ પર કાર્ય કરવાનું હોય છે, પરંતુ જ્યારે વડી અદાલતે ન્યાયિક અધિકારીના ફરજિયાત નિવૃત્તિની ભલામણ કરી હોય ત્યારે રાજ્યપાલે વડી અદાલતની તેવી સલાહ પર કાર્ય કરવાનું રહે છે, કારણ કે બંધારણીય રીતે જિલ્લાસ્તરીય ન્યાયતંત્ર ઉપર દેખરેખ રાખવા અને શિસ્તભંગ સંબંધિત કાર્યવાહી શરૂ કરવા માટે વડી અદાલત સત્તાધિકૃત છે. કારણ કે શિસ્તનિયંત્રણની તેવી સત્તાઓ બંધારણ હેઠળ

સ્પષ્ટપણે નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે, તેવી પરિસ્થિતિમાં મંત્રીપરિષદની મદદ વિના કાર્ય કરનાર રાજ્યપાલની કાર્યવાહી બંધારણના કલમ ૨૩૫ ના હેતુને નિર્દિષ્ટ કરીને યથાવત્ રાખવામાં આવી હતી.

વર્તમાન કેસમાં બંધારણીય આદેશ અન્યથા છે. કારોબારના નિયમો રાજ્યપાલને આ રીતે કાર્ય કરવાની સત્તા આપતા નથી. અને, અગાઉ એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો કે મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના અભિપ્રાયને પ્રાધાન્ય આપવાનું રહે છે, તોય ન તો પરામર્શ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ હતી અને ન તો આવું પગલું લેવા માટે કોઈ વિશિષ્ટ નિર્દેશો હતા, તેમજ કાયદો પણ કોઈ અપવાદ દર્શાવતો નથી. આ સત્તા પોરંટ જારી કરવાની બાબતને સમર્થન આપી શકતી નથી.

ભારતના ચૂંટણી પંચ અને બીજા વિ. ડૉ.સુબ્રમણિયમ સ્વામી (સુપ્રા). સર્વોચ્ચ અદાલતે ‘આવશ્યકતાના સિદ્ધાંત’ ક્યારે આહ્વાન કરી શકાય તે અંગે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યું હતું.

"૧૬. આ સિદ્ધાંતની અમને સ્પષ્ટ કલ્પના હોવી આવશ્યક છે. સુસ્થાપિત કાનૂની સ્થિતિ એવી છે કે, ન્યાયિક ઔચિત્યના ધોરણે જે બાબતોને અન્યથા મંજૂરી અપાતી ન હોત, તેવી કેટલીક બાબતો અનિવાર્યતાના હેતુસર કરવા કાયદો પરવાનગી આપે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, અનિવાર્યતાનો સિદ્ધાંત સત્તાધિકારી

માટે નિર્ણય કરવો અનિવાર્ય બનાવે છે અને ન્યાયિક ઔચિત્ય સંબંધિત વિચારણાઓને પાછળ હટવું પડે છે. જ્યાં નિર્ણય લેવા માટે બીજી કોઈ સત્તા અથવા ન્યાયમુર્તિ ઉપલબ્ધ ન હોય એવા પક્ષપાતના કેસોમાં આ સિદ્ધાંતનો ઘણી વાર આશ્રય લેવાય છે. જો કેટલીક અનિવાર્ય પરિસ્થિતિઓમાં અનિવાર્યતાના સિદ્ધાંતને પૂર્ણ અસરકારકતા આપવામાં ન આવે, તો તે ન્યાયપ્રવાહને જ અવરોધિત કરશે અને તેમાં ચૂક કરનાર પક્ષને તેનો લાભ મળશે. ઉદાહરણ તરીકે, એવો કોઈ કરવેરા સંબંધિત અધિનિયમ લો કે જે ન્યાયાધીશોને આપવામાં આવતી કેટલીક પરિલાભોને કરપાત્ર બનાવે છે. આવી જોગવાઈની માન્યતા પડકારવામાં આવે, તો ન્યાયતંત્રના સભ્યો સિવાય તેનો નિર્ણય કોણ કરશે? જો આવા કાયદાને રદ કરવાથી ન્યાયાધીશોને લાભ થશે એવી દલીલના આધારે બધા ન્યાયાધીશો અયોગ્ય ઠરાવવામાં આવે, તો ગતિરોધની સ્થિતિ ઊભી થઈ શકે. આવા કેસોમાં અનિવાર્યતાનો સિદ્ધાંત કાર્યરત થાય છે. જો વિકલ્પ એવો હોય કે પક્ષપાતગ્રસ્ત વ્યક્તિને કાર્યવાહી કરવા દેવી કે પછી કાર્યવાહી સંપૂર્ણપણે દબાવી દેવી, તો પસંદગી પ્રથમ વિકલ્પના પક્ષમાં જ થવી જોઈએ, કારણ કે નિર્ણય પ્રક્રિયાને પ્રોત્સાહિત કરવાનો એ જ એકમાત્ર માર્ગ છે. વર્તમાન કેસમાં પણ, જો બંને ચૂંટણી આયુક્તો સર્વસંમતિથી

નિર્ણય સુધી પહોંચી શકે, તો મુખ્ય ચૂંટણી આયુક્તને તેમાં ભાગ લેવાની જરૂર નથી; અને જો એવું ન બને, તો અનિવાર્યતાના સિદ્ધાંતનો આશ્રય લેવો પડી શકે.”

આ કેસમાં, સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૩૨૪ મુખ્ય ચૂંટણી આયુક્તની ભાગીદારી અનિવાર્ય બનાવતો હતો, તેમ છતાં અદાલતે એવો મત વ્યક્ત કર્યો કે જો બેઠકમાં અન્ય બે ચૂંટણી આયુક્તોની સર્વસંમતિ હોય, તો મુખ્ય ચૂંટણી આયુક્તે ભાગીદારીમાંથી પોતે અલગ રહેવું જોઈએ, કારણ કે તેમનો પક્ષપાતપૂર્ણ અભિગમ નોંધપાત્ર સામગ્રી પરથી સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. હાલના મામલામાં, રાજ્યપાલ સમક્ષ ઘણા માર્ગો ખુલા હતા, જેમનો તેમણે આશ્રય લીધો નહોતો. તેમજ આ એવી અનિવાર્ય પરિસ્થિતિ પણ નહોતી કે જેના કારણે આવશ્યકતાના આ સિદ્ધાંતનો આશ્રય લેવો વાજબી ગણાય. ૧૦૬. જ્યારે એવું કહેવામાં આવે છે કે લોકાયુક્ત અધિનિયમની કલમો ૪ અને ૬ જેવી જોગવાઈઓ હેઠળ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા તેમજ સ્વતંત્રતાના સંરક્ષણ માટેના લક્ષણો ઉપલબ્ધ છે, અને જ્યારે આ પદને ન્યાય વિતરણ પ્રણાલીની વિંશાળ વ્યવસ્થાનો ભાગ માનવામાં આવે છે, ત્યારે એવું કહી શકાય નહીં કે પદના સ્વભાવમાત્રથી જ આંતરિક પક્ષપાત અથવા પ્રત્યક્ષ પક્ષપાત સૂચિત થતો હતો, અને ફક્ત રાજ્યપાલ જ કાર્ય કરી શકતા હતા; તેમજ ઉપરોક્ત અપવાદોમાંથી કોઈપણ, જે સંવિધાનસંગત રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા છે અને સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયો દ્વારા વિકસિત

કરવામાં આવ્યા છે, તેને વર્તમાન કેસની હકીકતો પર આધાર કરીને લાગુ કરવું શક્ય પણ ન ગણાય.

૧૦૭. પરિણામે, આ મુદ્દા પર આ રીતે ધારણ કરી શકાય :

૧૦૭.૧ લોકાયુક્તની નિમણૂક માટે પરામર્શની પ્રક્રિયા બે વાર પૂર્ણ થઈ હતી અને બન્ને વખત મુખ્ય ન્યાયાધીશે નામોની ભલામણ કરી હતી અથવા મંજૂરી આપી હતી. પરામર્શમાં સામેલ વ્યક્તિઓમાંથી કોઈએ પણ કોઈ નામ અંગે કોઈ આક્ષેપ વ્યક્ત ન કર્યો હોવું, તેવા નામો બાબતે સર્વસંમતિ હોવાનું વધુ સૂચક છે. તેથી, એમ કહી શકાય નહીં કે મંત્રીપરિષદ પોતાનો મત વ્યક્ત કરવાનો હક ગુમાવી બેસે અથવા આ આંતરિક પૂર્વગ્રહનો કેસ બની જાય.

સરકારે બન્ને વખત નિમણૂક કરવા માટે આગ્રહ રાખી શક્યો હોત, જે સંદેશાવ્યવહારમાં પુનરોચ્ચાર સિવાય કરવામાં આવ્યું નથી. કદાચ આ બાબત અદાલતને અનુરૂપ ન લાગે, છતાંય, બંધારણ હેઠળ અથવા અન્યથા સત્તાઓના ઉપયોગની અનુમતિના પ્રશ્ન પર, આ નિષ્ક્રિયતા ત્યારે સત્તાઓને અન્યત્ર સ્થાનાંતરિત કરવાની પરવાનગી આપી શકતી નથી, જ્યારે એવી કોઈ સત્તા અસ્તિત્વમાં જ ન હતી. આથી પણ આ કેસને ન્યાયનિર્ણયોમાં દર્શાવવામાં આવેલા કોઈ અપવાદના ક્ષેત્રમાં લાવી શકાય નહીં.

૧૦૭.૨ અગાઉ ચર્ચા કરવામાં આવી તેમ, સામાવાળા નંબર ૧ ની નિમણૂકના મામલે પરામર્શ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ન હોઈ અને વોરંટ જારી કરવા માટે મુખ્ય

ન્યાયમુર્તિ અથવા મંત્રીપરિષદ તરફથી રાજ્યપાલને કોઈ સંદેશાવ્યવહાર કે સૂચન આપવામાં આવ્યું ન હોઈ, તથા વિપરીત રીતે ૧૮ મી ઓગસ્ટ, ૨૦૧૧ ના પત્રમાં મુખ્ય ન્યાયમુર્તિને સંબોધિત કરાયેલા છેલ્લાં સંદેશાવ્યવહારમાં ઉઠાવવામાં આવેલી ચિંતાના પ્રતિસાદની રાહ જોવામાં આવી રહી હોવાનું સૂચિત થતું હોઈ, વોરંટ જારી કરવાની કાર્યવાહી કાયદા હેઠળના અધિકાર વિના કરવામાં આવેલી હોવાનું ઠરાવવું પડશે.

૧૦૭.૩ જેમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ, ઓર્ડિનન્સ જારી કરવા માટે કોઈ સમયમર્યાદા નથી અને રાજ્યપાલે જેમ કર્યું છે તે બાબતે એ જ બાબત પર આગ્રહ રાખી શકાય તેમ નહોતું. તપાસ આયોગ અધિનિયમ હેઠળ, ભારતના સર્વોચ્ચ અદાલતના ભૂતપૂર્વ ન્યાયમુર્તિની નિમણૂક કરવી અને જાહેર મહત્વના કેટલાક મુદ્દાઓ આ આયોગને સંદર્ભિત કરવાથી, અસાધારણ કલમનો આશરો લઈને સ્વતંત્ર રીતે કાર્યવાહી કરવા માટેનો આધાર નિશ્ચિતપણે મળી શકે તેમ નથી.

તેથી, આ ન તો અંતર્નિહિત અથવા પ્રત્યક્ષ પક્ષપાતનો મામલો છે, ન તો લોકશાહી વ્યવસ્થાને જોખમનો, અને ન જ કોઈ અન્ય તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ હેઠળ આવતો એવો મામલો છે કે જે અન્ય કોઈ અપવાદોના ક્ષેત્રમાં આવે.

૧૦૮. આટલા મહત્વના પદ પર નિયુક્તિ ન થવા દેવામાં ન આવે તેની ખાતરી કરવા માટે ચિંતિત રહેવું આવશ્યક છે, કારણ કે ૫ વર્ષનો સમયગાળો પૂર્ણ થઈ

જાય તો તપાસના એવા વિષયો લોકાયુક્તાના કાર્યક્ષેત્રની બહાર નીકળી જશે અને તેથી, તમામ પદાધિકારીઓની ક્રિયાઓનું મૂલવણી કરતી વખતે આ એક અતિ મહત્વપૂર્ણ પરિબળ તરીકે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. પરંતુ, તેવા પ્રયાસમાં અદાલત બંધારણના રચયિતાઓએ પરિકલ્પિત કરેલી લોકશાહી વ્યવસ્થાના આવશ્યક સંતુલનમાં ભંગ થવા દેવા શકતી નથી અને તેથી કોઈપણ સત્તાધિકારને બંધારણના આદેશોને અતિક્રમવા દેવા શકતી નથી. આ સૂક્ષ્મ છતાં અતિ મહત્વપૂર્ણ સંતુલન અનિવાર્ય રીતે જાળવવું આવશ્યક છે. ન તો વિલંબના નામે, ન તો વધતી માંગણીઓના નામે, અને ન તો લાંબા ગાળાથી નિયુક્તિ ન થવાના ચૂકને સુધારવાના પ્રયાસરૂપે, બંધારણ દ્વારા અસમર્થિત બનાવવામાં આવેલો ટૂંકો માર્ગ કાયદાની અદાલત દ્વારા માન્ય ઠેરવી શકાય, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે ઉપર ચર્ચાયેલ તથ્યો એવો માર્ગ, જે અન્યથા અનુમતિપાત્ર નથી, અપનાવવા માટે આવી કોઈ આવશ્યકતા દર્શાવતા નથી.

૧૦૯. સર્વોચ્ચ અદાલતે એસ.આર. ચૌધરી વિ./વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય (પૂર્વોક્ત)ના કેસમાં, પ્રો. બી.ઓ. ન્વાબુએઝેની તેમની પુસ્તિકા “ઉદયમાન રાજ્યોમાં બંધારણવાદ” (૧૯૭૩ આવૃત્તિ)નો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ, આ પ્રમાણે જણાવ્યું હતું :

૪૧. પ્રો. ન્વાબુએઝેની ચેતવણી આજે અમારી વિચારણા હેઠળના પ્રસંગમાં અત્યંત પ્રાસંગિક છે. સંસદીય લોકશાહીનો વિકાસ અને

વૃદ્ધિ થવા માટે જાહેર નૈતિકતાના કેટલાક સિદ્ધાંતો અને નીતિઓ તેની કાર્યપ્રણાલીના આધારરૂપ હોવા જરૂરી છે. હાલના કેસ જેવી કાર્યવાહી બંધારણીયતાના પાયાઓ અને સિદ્ધાંતો માટે ગંભીર જોખમ ઊભું કરે છે અને બંધારણીય જોગવાઈઓ પ્રત્યે યોગ્ય અભિગમ વિકસાવી તેને અટકાવવી આવશ્યક છે. બંધારણીય મર્યાદાઓ અસુવિધાજનક જણાય ત્યારે તેને અવગણવી કે બાજુ પર મૂકવી, અથવા "રાજકીય અનુકૂળતા" ને અનુરૂપ બનાવવા માટે તેને વાંકી વાળવી, યોગ્ય નથી. આપણે બંધારણીયતાના સિદ્ધાંતોનું ક્ષય થવા દેવું ન જોઈએ. "

૧૧૦. અહીં નાની પાલખીવાલાના તેમના પુસ્તક "વી ધ નેશન" માંથી ઉદ્ધરણ આપવું યોગ્ય રહેશે :

"---અમે સ્વસ્થ સંવિધાનિક પરંપરાઓ ઊભી કરવામાં અત્યંત દયનીય રીતે નિષ્ફળ ગયાં છીએ અને સ્વઅનુશાસન બાબતે, તેમજ તે જ વિષયમાં અન્ય કોઈપણ પ્રકારના અનુશાસનમાં પણ, ચિંતાજનક રીતે અકાર્યક્ષમ સાબિત થયાં છીએ. સ્વઅનુશાસનની શક્તિ એ સત્તાની તે વિનાશક ઉપદ્રવરૂપ વૃત્તિથી સંપૂર્ણ વિરુદ્ધ છે, જે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક એવો દાવો કરે છે કે ટેકનિકલ રીતે જે કંઈ શક્ય હોય તે બધું જ કાયદેસર છે. આપણા રાષ્ટ્રને તેવા ભ્રષ્ટ

પ્રભાવથી બચાવવા માટે, જે હૃદયને કઠોર બનાવે છે અને સમજણને તર્કવિરુદ્ધ કરે છે, અમને હિતકારક પરંપરાઓ વિકસાવવાની જરૂર છે. જો આપણે લોકશાહીની સાચી ભાવનાને જાળવી રાખવી હોય અને માત્ર સંવેદનાશૂન્ય બનેલા સંવિધાનના ભારરૂપ કાર્ય સાથે જ ન રહી જઈએ, તો જાહેર જીવનમાં શિસ્ત અને શાલીનતા જ એકમાત્ર ઉપાય છે. આપણા સમક્ષ સ્પષ્ટ વિકલ્પો છે — જાહેર જીવનમાં અથવા તો ‘ધર્મ’ હોય, નહીં તો ભારતીય લોકશાહીના સંધ્યાસમયનો સ્વીકાર કરવો પડે.

૧૧૧. ઘોષણાત્મક રાહત :-

આ સાથે, જે ક્ષેત્રને સ્પર્શ કરવાની જરૂર છે તે ઉક્ત અરજીમાં માંગવામાં આવેલી રાહતનું છે.

કારણ કે સામાવાળા નં. ૧ એ લોકાયુક્ત તરીકે કાર્યભાર સંભાળ્યો નથી, જેમ કે સર્વોચ્ચ અદાલતે યુનિવર્સિટી ઓફ મૈસૂર વિ./સ. ગોવિંદરાવ (ઉપરોક્ત) તેમજ બોમ્બે વડી અદાલત દ્વારા પુંડલિક વિશ્વનાથન (સુપ્રા) મુજબના કેસમાં ઠરાવ્યું છે, જ્યાં સંબંધિત વ્યક્તિએ પદ ગ્રહણ કર્યું ન હોય ત્યાં ક્વો વોરન્ટોની રિટ માટેની અરજ ટકી શકતી નથી. આ વાતની જાણ છે કે આ અભિગમમાં પરિવર્તન આવ્યું છે અને એન. કન્નદાસન વિ. અજય ખોસે અને

અન્ય (સુપ્રા) ના મામલામાં ઉલ્લેખિત ઘોષણાત્મક રાહત ઉપલબ્ધ છે અને તે હાલના કેસમાં પૂરતી થઈ શકે છે.

૧૧૨. નિષ્કર્ષ પર આવતા પહેલાં, આ ઉલ્લેખ કરવો અનિવાર્ય છે કે જ્યારે રાજ્યની અરજીએ મંજૂર કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ બધા વર્ષો દરમિયાન લોકાયુક્તના પદ પર કોઈ નિમણૂંક કરવામાં આવી નથી અને તેથી, તે બાબત નિષ્ફળતા સમાન હોવાનું પ્રશ્ન ઊભો થાય છે અને, તેથી, તકનીકી મુદ્દાઓમાં પ્રવેશ કર્યા વિના તથા આ હકીકતને ધ્યાનમાં લઈ કે જાહેર હિતની વિવાદ અરજિના સ્વરૂપમાં એક અરજી આ અદાલત સમક્ષ પહેલેથી જ અનિર્ણિત છે, પહેલી તકે નિમણૂંક કરવા અંગેનો નિર્દેશ આપવો આવશ્યક બનશે.

અંતિમ નિષ્કર્ષ :

૧૧૩. તદનુસાર, હું નીચે મુજબ નિષ્કર્ષે પહોંચું છું:

(૧) ગુજરાત લોકાયુક્ત અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩ હેઠળ જોગવાઈ કરાયેલ લોકાયુક્તની નિમણૂંક રાજ્યપાલ દ્વારા માત્ર મંત્રીમંડળની સહાય અને સલાહથી જ કરવામાં આવવાની રહે છે.

(૨) સામાવાળા નંબર ૧ ના નામ અંગે, મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ અને મંત્રિપરીષદ વચ્ચેની પરામર્શ પ્રક્રિયા હજી પૂર્ણ થઈ નહોતી અને, તેથી, એવું કહી શકાય નહીં કે કોઈ ગતિરોધ સર્જાયો હતો, જેના કારણે રાજ્યપાલની તરફથી અન્ય કોઈ અથવા વધુ પગલું લેવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ હતી.

(૩) પરામર્શ પ્રક્રિયામાં, જેમ ચર્ચાનું છે તેમ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિના અભિપ્રાયને સદૈવ પ્રાથમિકતા આપવી આવશ્યક છે; રાજ્યપાલ સુસ્થાપિત બંધારણીય આવશ્યકતાનું ઉદ્ધંધન કરીને સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય કરી શકતા નહોતા.

(૪) બંધારણ દ્વારા નિર્ધારિત અથવા અન્યથા સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયોથી પ્રતિપાદિત એવી કોઈ અપવાદરૂપ પરિસ્થિતિઓ અસ્તિત્વમાં નહોતી, જે સંસદીય લોકશાહીના સ્થાપિત સિદ્ધાંતોને પાછળ ધકેલીને લોકાયુક્તની નિમણૂક કરવાની મંજૂરી આપે.

(૫) લોકાયુક્તનું કાર્યાલય ન તો અદાલત છે અને ન જ તેને અદાલતના બાહ્ય લક્ષણો છે.

(૬) ન્યાયિક પદ માટે જેમ પેનલના સ્થાને માત્ર એક જ નામ પર આગ્રહ લાગુ કરવામાં આવ્યો છે તેમ તે લોકાયુક્તના પદ માટે લાગુ કરી શકાય નહીં. તેમ છતાં, પ્રસ્તાવ અને ભલામણ મુખ્ય ન્યાયમુર્તિ દ્વારા જ કરવામાં આવવી જરૂરી રહેશે, જેમનું મત નિમણૂકમાં પ્રાધાન્ય પામશે.

(૭) રાજ્ય માટેનું લોકાયુક્તનું પદ આદેશ પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી ૪ મહિનાની અવધિમાં ભરવામાં આવશે.

૧૧૪. આ સાથે, રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલ અરજી, જે એસ.સી.એ. નંબર ૧૨૬૩૨/૨૦૧૧ છે, મંજૂર કરવામાં આવે છે અને નિમણૂકની કાર્યવાહી અમાન્ય તથા સંવિધાનિક આદેશના વિરુદ્ધ હોવાનું જાહેર કરવામાં આવે છે, તેમજ અનુસંગિક રાહતરૂપે તારીખ ૨૫.૮.૨૦૧૦નું તે નિમણૂક વોરંટ, જેના દ્વારા સામાવાળા નંબર ૧ને ગુજરાત રાજ્ય માટે લોકાયુક્ત તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા, રદ કરવામાં આવે છે.

૧૧૫. પરિણામે, સ્પેશિયલ સિવિલ અરજી નં. ૧૩૪૯૯/૨૦૧૧ પણ મંજૂર કરવામાં આવવાની જરૂરીયાત છે.

૧૧૬. આ પરિસ્થિતિમાં, એસ.સી.એ. નં. ૧૨૬૩૨/૨૦૧૧ એસ.સી.એ. ૧૩૪૯૯/૨૦૧૧ તથા અન્ય સિવિલ અરજીઓ ઉપરોક્ત જાહેરખબરના પરિપ્રેક્ષ્યમાં નિકાલ કરેલ ગણાય છે.

(સુશ્રી સોનિયા ગોકાણી, ન્યાયમુર્તિ)

સુધીર*

The translation of this judgment has been provided by

M/s Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.